

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. В. ГЕТЬМАНА
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
АКАДЕМІЯ ЮРИДИЧНИХ НАУК МОЛДОВИ
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КНУ ім. Т. ШЕВЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЛНУ ім. І. ФРАНКА

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Науково-практичний журнал

EUROPEAN PERSPECTIVES

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
V. HETMAN KYIV NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
KYIV INTERNATIONAL UNIVERSITY
ACADEMY OF LAW SCIENCE OF MOLDOVA
MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE
INSTITUTE OF INTERNATIONAL RELATIONS KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
FACULTY OF INTERNATIONAL RELATIONS OF IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

№ 2, 2023

Спеціалізоване
видавництво

Specialized
publishing house

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

ЖАРОВСЬКА І.М., ОРТИНСЬКА Н.В. АГРЕСІЯ, РАСИЗМ, КСЕНОФОБІЯ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ	5
КУДІН С.В., МАЦЕЛИК М.О., ГРИГОРЧУК М.В. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНОГО АПАРАТУ 1920-1930 РОКІВ (на прикладі роботи міліції Донеччини та Луганщини).....	10
МОСКАЛЮК О.В. ЗАСТОСУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ТА ТЕЛЕОЛОГІЧНОГО СПОСОБІВ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ	16
ГАЙОВИЙ К.Д. РОЗВИТОК КОНДИКЦІЙНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПРАВІ	21
ВОЛОВЕЦЬ С.І., КАНЦІР В.С. УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ НА ФОРПОСТІ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВИ.....	27

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

ЖУКОВА Є.О. ПРАВОВІ ОЗНАКИ СПРИЯЛЬНОГО ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ.....	35
БРЕНИЧ І.Р. МЕХАНІЗМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА.....	40
КЛИМОВИЧ Н. СУДОВІ ОРГАНИ ЯК ЧАСТИНА ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ РЕГІОНАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	46
ЛІСОЙВАН Я.М. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ УКРАЇНИ.....	53
ЖИДОВЦЕВА О.С. ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ЖІНКИ В ГЕТЬМАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - XVIII СТ.....	60

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ЛЕМЕХА Р.І. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРОПАГАНДУ КОМУНІСТИЧНОГО ТА НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОГО (НАЦИСТСЬКОГО) ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ.....	65
---	----

КУШПІТ В.П., ЮЗВА Х. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ НАСИЛЬСТВА ЯК СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОГО ДІЯННЯ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ	69
БАНДУРКА С.С. ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МОТИВУ ТА МОТИВАЦІЇ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ	74
САПАРОВА А.О., ТОМАШОВ Є.Є. МАЙНОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ	83

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

КОССАК В.М., ГЕРЦ А.А. МІСЦЕ ДОГОВОРУ ФРАНЧАЙЗИНГУ В СИСТЕМІ ІННОВАЦІЙНИХ ДОГОВОРІВ	88
ЖУРАВЕЛЬ О.Є. ПРОЦЕС РОЗІРВАННЯ ШЛЯБУ ІЗ ЗАСУДЖЕНОЮ ОСОБОЮ	93
ТКАЧЕНКО О.В., ЧУЧВАГА К.П. ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ПАРАДИГМІ ЗАГАЛЬНОГО ВЧЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ.....	101
КАРАМШУК Д.О., ПАНФІЛОВА Ю.М. ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЗАСТАВИ ЯК ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНОГО РЕЧОВОГО ПРАВА.....	109
НЕТРЕБКО Д.О. ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТНА БУДОВА ПРАВОЧИНУ	113
РАСЬКО Ю.О. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ ДОГОВОРУ В СПОЖИВЧИХ ДОГОВОРАХ УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД.....	119
КУШНІР В.С. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВІДМЕЖУВАННЯ ДАРУВАННЯ ВІД ПОЖЕРТВИ: ДОГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ	127
ОСТРОВСЬКИЙ А.М. ПОРЯДОК УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ПОСТАЧАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИМИ РЕСУРСАМИ ЧЕРЕЗ ПРИЄДНАНУ МЕРЕЖУ	132

БАНКІВСЬКЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ХАТНЮК Н.С., ПОБІЯНСЬКА Н.Б. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПОДАТКУ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО: ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОЗИТИВНИХ ПОЛОЖЕНЬ У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	139
--	-----

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

КАВИН С.Я. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В РАМКАХ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	145
---	-----

ОБГОВОРЕННЯ, ДИСКУСІЇ, АКТУАЛЬНО

ЗАЙЧУК О., ГРЕЧЕНКО В. ДЕРЖАВА І АДВОКАТУРА: ЄДНІСТЬ ДЛЯ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ (З приводу монографії Сергія Бандурки «Держава і адвокатура в системі захисту прав і свобод людини в Україні: історико-правовий вимір: монографія. Х.: Майдан, 2022. 452 с.)	156
ШЕВЧЕНКО А.Є., СТАРОСТЮК А.В. СОЦІАЛЬНО-АКСІОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНО-ПРАВОВА РЕТРОСПЕКТИВА	163
МУЗИЧУК О.М., ЛУК'ЯНЕНКО С.В. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КОРУПЦІЇ ТА КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ	167
ЯЦЕНКО Ф.П. СУТНІСТЬ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ ЯК ОБ'ЄКТУ НАГЛЯДУ (КОНТРОЛЮ)	172
БАРАШ А.Є. ТАКТИКА ОГЛЯДУ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННИХ ДІЙ З ПЛАТІЖНИМИ ЗАСОБАМИ	178
ЧЕРЕВКО К.О. КРИМІНАЛЬНА СУБКУЛЬТУРА ЯК ФАКТОР РАДИКАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДОВИЩА ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	185
ДУМЧИКОВ М.О., ЯНІШЕВСЬКА К.Д. ДЕРЖАВНИЙ КОНЦЕРН «УКРОБОРОНПРОМ» ЯК УПОВНОВАЖЕНИЙ СУБ'ЄКТ ГОСПОДАРЮВАННЯ З УПРАВЛІННЯ ОБ'ЄКТАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ В ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВИМУ КОМПЛЕКСІ	192
ДЕМИДЕНКО Н.М. ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДІВ ЗДІЙСНЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	198
ПОНОМАРЕНКО Т.О. ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРОСВІТНИЦТВА	203
МАКСИМОВА Л.О. СПРАВЕДЛИВІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	208
СОБОЛЬ Є.Ю. АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ АУДИТОРСЬКОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ	216
ВОЮЦЬКА В.С. ПРЕДМЕТ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В УКРАЇНІ	221
ТОРЯНИК В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ	228
МИРГОРОД В.В. ПЕРСПЕКТИВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАЛУЧЕННЯ МТД В УКРАЇНІ	234
БУРБИКА В.О. ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ	240
САЙНЕЦЬКИЙ О.П. ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГАРАНТІЙ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	245
МАКСИМОВИЧ Р.О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ПРАЦЮ, ЯК ОДНЕ З ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ	252
КРАВЧУК М.Ю. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ МЕДИЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ В УКРАЇНІ	259
ГДИЧИНСЬКИЙ В. МІЖНАРОДНИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК ЯК НОВА ПАРАДИГМА	264
ПОПОВИЧ І.М. ГРОМАДСЬКІ СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ	273

АГРЕСІЯ, РАСИЗМ, КСЕНОФОБІЯ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ

ЖАРОВСЬКА Ірина Мирославівна - доктор юридичних наук, професор кафедри теорії права та конституціоналізму Національного університету «Львівська політехніка»

ОРТИНСЬКА Наталія Володимирівна - доктор юридичних наук, професор кафедри теорії права та конституціоналізму Національного університету «Львівська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0002-5061-5340>

УДК 340.12(043)

DOI 10.32782/EP.2023.2.1

У статті проведено аналіз проявів агресії, расизму, ксенофобії як наслідку глобальної правової кризи та їх вплив на поширення етнічної дискримінації в сучасному суспільстві.

Констатовано, що агресія, расизм, ксенофобія та дискримінація існують у кожному суспільстві, спричиняючи не тільки соціально-правові проблеми, але й особисті трагедії, хвороби, яких можна уникнути, і передчасну смерть серед груп, які вже перебувають у невигідному становищі.

Раса, етнічна приналежність або національності, зовнішній вигляд, мова, релігія тощо виступають «культурними маркерами» для стереотипізації окремих груп. У час глобальних кризових трансформацій, що зумовлені пандемічними та правовими загрозами, зумовлюють негативні прояви, ці маркери стають надчутливими в соціально-комунікативній сфері та негативно впливають на практику етнічної дискримінації, зумовлюють збільшення проявів агресії, расизму та ксенофобії.

Оскільки пандемія тривала протягом багатьох місяців, обмеження на пересування виникли саме тоді, коли расова напруга, протести та заворушення загострилися, стихійні лиха вразили багато регіонів країни, а політична ворожнеча домінувала протягом місяців невизначеності через розбіжність у використанні засобів протидії пандемії. Це не було ефективним засобом боротьби з правовою кризою. Нині глобальна правова криза етнічної дискримінації триває незважаючи

на подолання основного піку пандемічної загрози.

На основі статистичної інформації та експертних оцінок фахівців доведено, що особи азіатського походження значно частіше ставали жертвами дискримінації чи різного роду злочинних посягань через зв'язок їх з місцем походження пандемічної загрози. Оновлення правової політики у сфері протидії порушення етнонаціональних прав людини повинна бути націлена на імплементацію позитивних світових стандартів, зокрема ВООЗ, та передбачати комплексну систему боротьби, що включає зусилля як органів публічної влади, так і громадянського суспільства у всіх сферах правової реальності.

Ключові слова: глобалізоване суспільство, криза, агресія, расизм, дискримінація, етнонаціональна меншина.

Постановка проблеми

Функціонування суспільства та правових механізмів у сучасних європейських країнах базується на взаємодії між громадян та інституцій, де політичні інституції є особливо важливими фактором для функціонування держави. Люди беруть участь у політичних справах залежно не лише від своїх особистих характеристик, наприклад, від свого становища в суспільстві, соціально-демографічних характеристик чи інтересів до політики, а й ґрунтуючись на конституційних нормах, що існують у національній практиці. Індивідуальні харак-

теристики є детермінантами уподобань і фактичної поведінки, тоді як особливості країни формують репертуар можливої політичної діяльності та розкривають можливості для участі в них.

Раса, етнічна приналежність або національність, зовнішній вигляд, мова, релігія тощо виступають «культурними маркерами». Для більшості людей ці характеристики, вбудовані в стереотипи, призводять до поведінки, сформованої на упередженнях. Стереотипізація створює підґрунтя для виникнення дискримінаційної ситуації за певними ознаками. Серед них належність до етнонаціональної групи має суттєвий фактор впливу саме на політичну сферу суспільних відносин.

Сучасне глобалізоване суспільство стикається з низкою міжнародних проблем. Міграційні процеси, інформатизація суспільної реальності, логістична відкритість світу зумовили взаємозалежність держав та окремих громадян, тому загрози на одному кінці світу стають миттєво актуальними й для інших держав. Серед таких глобальних проблем є й пандемічні загрози, що здійснили безпрецедентний вплив на правову систему. У час кризових явищ проявляються недоліки суспільно-правової реальності, серед яких збільшення агресивних дій, дискримінація, порушення прав людини тощо. Цим транспарентним змінам в науковій доктрині приділено незначну увагу. Тому актуалізується тема дослідження.

Стан дослідження

Проблеми правової глобалізації правової реальності, протиправної поведінки неодноразово ставали предметом уваги як теоретиків, конституціоналістів, так і філософів права, зокрема Т. Гарасиміва, С. Сливки, В. Ковальчука, Т. Міхаліної, Ю. Гуцуляка та інших.

У контексті іноземних досліджень проблематиці етнонаціональної дискримінації та расизму присвячували праці Silver L., Devlin K., Huang C. M., Taslimi, Nogouzi Kh., Lee C.S., Nakemi M. та інші.

Правові дослідження протягом тривалого часу були в дефіциті відповідної методології та методів проведення дослі-

джень. Питання трансформації синергетичного інструментарію в контексті впливу глобальних загроз на збільшення агресії, ксенофобії та інших негативних ситуацій ще не піднімалося на рівні національної доктрини права. Тільки останнім часом питання синергетичних загроз стала об'єктом наукового дослідження, тому потребує глибинного аналізу.

Метою статті є аналіз проявів агресії, расизму, ксенофобії як наслідку глобальної правової кризи та їх вплив на поширення етнічної дискримінації в сучасному суспільстві.

Виклад основних положень

З точки зору соціального конструктивізму, етнічно дискриміновані люди - це ті, хто вважає себе такими, незалежно від того, у якій мірі вони фактично самі стикаються з дискримінаційною практикою. Почуття етнічної дискримінації - це стан розуму, який може сильно впливати на мислення та політичну поведінку індивідів.

Ставлення до національних меншин та іммігрантів залишається різним у різних країнах, починаючи від відносного прийняття мультикультуралізму до «культурного расизму». Культурний расизм засуджує змішання різних етнічних груп і передбачає необхідність етнічного розділення. Ксенофобія характеризується ворожістю до осіб, які вважаються чужинцями для місцевих жителів громаді чи суспільству в цілому. Класично під ксенофобами розуміють людей, які висловлюють переконання, що іммігранти – люди вихідці з іншої країни – руйнують економічну, культурну та соціальну структуру приймаючої країни. Ксенофобія також може поширюватися проти етнонаціональних меншин, які виникли в результаті міграційних процесів у далекому минулому, проте вже юридично є громадянами держави.

Агресія, расизм, ксенофобія та дискримінація існують у кожному суспільстві, спричиняючи не тільки соціально-правові проблеми, але й особисті трагедії, хвороби, яких можна уникнути, і передчасну смерть серед груп, які вже перебувають у

невигідному становищі. Така дискримінація лежить в основі нападів на людей, яких сприймають як інших чи то через інституціоналізовану дискримінаційну політику, чи то в громадах, де вкорінена нерівність, чи через окремих осіб, які відіграють певну роль у системному гнобленні та міжособистісній агресії [1, с.2099]. Хоча типи дискримінації приймають різні форми в часі та просторі, корінні причини криються в зусиллях зберегти історичну структуру влади.

У сучасному аспекті агресія, расизм, ксенофобія та дискримінація отримали соціальне підґрунтя через загрозу пандемічного характеру. Пандемія COVID-19 спричинила захворювання понад 92 мільйонів людей у всьому світі та вбила близько двох мільйонів людей, і це ще не кінцеві дані, оскільки загроза громадському здоров'ю все ще існує. Економічний ефект також був руйнівним, країни та окремі люди борються з високим рівнем безробіття та ризиком рецесії. Первинним місцем виявлення загрозливої коронавірусної інфекції стало м. Ухань Китайської Народної Республіки. Китайське «коріння» пандемії спричинило наслідки для поширення ксенофобії та антиміграційних настроїв осіб східної зовнішності. Це пов'язано з упередженням стосовно іммігрантів або представників всієї азіатської раси як модератора загроз світової усталеній практиці. У нинішній пандемії бачимо зв'язок між ризиком епідемії та ксенофобською реакцією. Словесні та фізичні напади на людей азіатського походження та описи хвороби як «китайського вірусу» призводять до такої ситуації.

Американці азіатського походження відзначили, що вони стикаються з підвищеною увагою громадськості незалежно від того, чи є у них симптоми хвороби. Окрім економічного тиску, траплялися випадки насильства, пов'язані з коронавірусом. Старшокласники в долині Сан-Фернандо звинуватили 16-річного азіатсько-американського учня в наявності коронавірусу та напали на нього, завдавши шкоди його здоров'ю, що несумісна із життям. У Брукліні невідомі кинули кислотою в азіатську жінку, яка виносила сміття. Член Конгресу Джуді Чу зазначає, що злочини на ґрунті ненависті

проти американців азіатського походження зросли приблизно до 100 випадків на день [2]. Результати опитування, проведеного дослідницьким центром Pew Research Center показують, що негативне ставлення громадськості США до Китаю досягло найвищого рівня за останні 15 років – 60%, що майже на 13% більше, ніж п'ять років тому [3].

Проблема в тому що досі така глобальна правова криза триває, незважаючи на подолання основного піку пандемічної загрози, соціально-психологічні та соціологічні теорії вказують на те, що ставлення до міграції погіршуватиметься ще більше через сприйняття загрози і конкуренції, підвищена невизначеність, почуття відсутності контролю та зростання авторитаризму, особливо як фактору обмеження прав людини.

Протягом історії вірусні захворювання часто пов'язували з місцями або регіонами, де вперше виникли спалахи. У 2015 році ВООЗ представила рекомендації щодо припинення такої практики та зменшення упередженого ставлення та ксенофобії до цих регіонів або їхнього населення. Всесвітня організація охорони здоров'я визначила найкращі практики для називання нових хвороб людини, з метою мінімізації непотрібного негативного впливу на торгівлю, подорожі, туризм або добробут тварин, а також щоб уникнути образу будь-якого культурного, соціального, національного, регіонального, професійного чи етнічного походження окремих груп.

У Резолюції ВООЗ настійно заохочує вчених, національні органи влади, національні та міжнародні ЗМІ та інші зацікавлені сторони дотримуватись найкращих практик, викладених у цьому документі, коли називаєте хворобу людини [4].

Оскільки пандемія тривала протягом багатьох місяців, обмеження на пересування виникли саме тоді, коли расова напруга, протести та заворушення загострилися, стихійні лиха вразили багато регіонів країни, а політична ворожнеча домінувала протягом місяців невизначеності через розбіжність у використанні засобів протидії пандемії. Під час декількох салахів захворювання тривала невизначеність і тривога

щодо постійного поширення нового коронавірусу, зростання кількості смертей, суперечок щодо ефективності соціального дистанціювання і використання масок.

Не дивно, що проблеми з психічним здоров'ям, включаючи тривожні розлади, депресію, самотність і суїцидальні думки, Ю загострилися протягом першого року пандемії COVID-19. Тривала соціальна ізоляція та суворі обмеження на подорожі та звичайну роботу сприяли почуттю зниження комунікативних зв'язків, зниження почуття автономності та погіршення само-ефективності, які є критичними компонентами почуття самовизначення. Оскільки ці переживання пов'язані зі зруйнованими цілями, відбувається психологічна реакція організму на соціальні подразники, що проявляється через агресію. Така реакція організму відбувається, коли людина блокується в досягненні бажаної мети (наприклад, бажання подорожувати за межами дому та проводити час, спілкуючись в улюбленому місці з близькими людьми), негативний афективний стан, що виникає в результаті, схилитиме її до агресивних нахилів, які можуть відчувати/виражати різними способами, включаючи, але не обмежуючись, фізично агресивну поведінку, вербально агресивні відповіді, почуття гніву та/або ворожість [5]. Хоча відкрита демонстрація агресії не є неминучою, фрустрація, як правило, посилює схильність до агресивних тенденцій.

Ціла низка дослідників доводить, що пандемія COVID-19 спричинила «ідеальну бурю» факторів, які можуть сприяти зростанню агресії в сім'ї [6]. Значно збільшилася кількість повідомлень про насильство з боку інтимного партнера та фізичні побої, кількість дзвінків про домашнє насильство зросла на 7,5% [7]. Подібним чином, інше дослідження показало збільшення на 1493% травм голови серед дітей під час пандемії порівняно з поширеністю до пандемії, особливо серед сімей, де батьки втралили роботу [8].

Дослідник з Йорданії вказує, що в його країні офіційна статистика свідчить про те, що реальні повідомлення про домашнє насильство зросли з 41 221 випадків у 2018

році до 47 тисяч у 2019 році, а потім до 54 743 випадків у 2020 році, де 58,7% цих випадків були піддані фізичному насильству, і 34% випадків сексуального насильства [9].

Висновок

Раса, етнічна приналежність або національність, зовнішній вигляд, мова, релігія тощо виступають «культурними маркерами» для стереотипізації окремих груп. У час глобальних кризових трансформацій, що зумовлені пандемічними та правовими загрозами, зумовлюють негативні прояви, ці маркери стають надчутливими в соціально-комунікативній сфері та негативно впливають на практику етнічної дискримінації, зумовлюють збільшення проявів агресії, расизму та ксенофобії.

На основі статистичної інформації та експертних оцінок фахівців доведено, що особи азіатського походження значно частіше ставали жертвами дискримінації чи різного роду злочинних посягань через зв'язок їх з місцем походження пандемічної загрози. Оновлення правової політики у сфері протидії порушення етнонаціональних прав людини повинна бути націлена на імплементацію позитивних світових стандартів, зокрема ВООЗ та передбачати комплексну систему боротьби, що включає зусилля як органів публічної влади, так і громадянського суспільства у всіх сферах правової реальності.

Література

1. Devakumar D. and all Racism, xenophobia, discrimination, and the determination of health. *The Lancet* Vol. 400, [Is/10368](#), 10–16 December 2022, P. 2097-2108
2. Kelly A. Attacks on Asian Americans skyrocket to 100 per day during coronavirus pandemic. *The Hill*. March 31, 2020 URL: <https://thehill.com/changing-america/respect/equality/490373-attacks-on-asian-americans-at-about-100-per-day-due-to>
3. Silver L., Devlin K., Huang C. People around the globe are divided in their opinions of China. *Pew Research Center*. December 5, 2019 URL: <https://www.pewresearch.org/fact->

[tank/2019/12/05/people-around-the-globe-are-divided-in-their-opinions-of-china/](https://www.tank/2019/12/05/people-around-the-globe-are-divided-in-their-opinions-of-china/)

4. World Health Organization Best Practices for the Naming of New Human Infectious Diseases, May 2015 URL: <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-HSE-FOS-15.1>

5. Groarke J.M., Berry E. , Graham-Wisener L. , McKenna-Plumley P., McGlinchey E., Armor C. Loneliness in the UK during the COVID-19 pandemic: Cross-sectional results from the COVID-19 Psychological Wellbeing Study *PLoS ONE*, 2020. № 15 (9).

6. Usher K., Bradbury C., Jones B., Bhullar N., Durkin D.J., Gyamfi N., Fatema S.R., Jackson D. COVID-19 and family violence: is this a perfect storm? *Int. J. Ment. Health Nurs.* 2021 № 30(4). P. 1022–1032.

7. Leslie E., Wilson R. Sheltering in place and domestic violence: evidence from calls for service during COVID-19 *J. Public Econ.*, 2020. №189 , Article 104241

8. Sidpra J., Abomeli D., Hameed B. , Baker J., Mankad K. Rise in the incidence of abusive head trauma during the COVID-19 pandemic. *Arch Dis. Child.* 2020. №106(3):e14. doi: 10.1136/archdischild-2020-319872.

9. Omar Alkhozah H. Domestic violence during the Corona pandemic in Jordan : according to gender. Conference: domestic violence conference. November 2021. URL: https://www.researchgate.net/publication/362541704_Domestic_violence_during_the_Corona_pandemic_in_Jordan_according_to_gender/stats

SUMMARY

The article analyzes manifestations of aggression, racism, xenophobia as a consequence of the global legal crisis and their impact on the spread of ethnic discrimination in modern society.

Aggression, racism, xenophobia and discrimination are found to exist in every society, causing not only socio-legal problems but also personal tragedies, avoidable diseases and premature deaths among already disadvantaged groups.

Race, ethnicity or nationality, appearance, language, religion, etc. act as «cultural markers» for stereotyping certain groups. During global crisis transformations, which are caused by pandemic and legal threats, which cause negative manifestations, these markers become hypersensitive in the social and communicative sphere and negatively affect the practice of ethnic discrimination, causing an increase in manifestations of aggression, racism and xenophobia.

As the pandemic dragged on for months, the restrictions on movement came just as racial tensions, protests and riots flared, natural disasters hit many parts of the country, and political animosity dominated months of uncertainty over how to handle the pandemic. This was not an effective means of combating the legal crisis. Currently, the global legal crisis of ethnic discrimination continues despite overcoming the main peak of the pandemic threat.

On the basis of statistical information and expert assessments of specialists, it has been proven that persons of Asian origin were significantly more likely to become victims of discrimination or various types of criminal offenses due to their connection with the place of origin of the pandemic threat. The renewal of legal policy in the field of combating the violation of ethno-national human rights should be aimed at the implementation of positive world standards, in particular WHO, and provide for a complex system of struggle, which includes the efforts of both public authorities and civil society in all spheres of legal reality.

Key words: globalized society, crisis, aggression, racism, discrimination, ethno-national minority.

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНОГО АПАРАТУ 1920-1930 РОКІВ (на прикладі роботи міліції Донеччини та Луганщини)

КУДІН Сергій Володимирович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1396-3212>

МАЦЕЛИК Михайло Олексійович - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5281-4562>

ГРИГОРЧУК Мирослав Васильович - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри державно-правових дисциплін Університет економіки та права «КРОК»

ORCID iD [0000-0003-0523-030X](https://orcid.org/0000-0003-0523-030X)

УДК 340. 1

DOI [10.32782/EP.2023.2.2](https://doi.org/10.32782/EP.2023.2.2)

Метою статті є аналітико-правове дослідження ролі і значення міліції у карально-репресивній діяльності проти українського народу виконавчих і правоохоронних органів у період 1920-1930 років на територіях Донецької і Луганської областей.

Опрацьований науковий матеріал і досліджені архівні матеріали дали змогу прояснити справжню ситуацію навколо діяльності вказаних управлених органів на напрямку викорінення українських ідей, будь-яких проявів інакомислення чи прагнення до самовизначення як самостійної держави.

Юридичний аналіз архівних документів та дослідження наукового доробку з проблем формування та функціонування тоталітарно-репресивних механізмів знищення основ української державності сприяв виведенню авторських суджень щодо особливостей утвердження режиму залякування корінного населення Донеччини і Луганщини, придушення будь-яких проявів чи громадянських рухів на напрямках побудови самостійної держави.

Обраний методологічний інструментарій забезпечив дотримання логічної лінії при дослідженні правових і економічних чинників, покладених в основу карально-репресивної політики радянського тоталітарного режиму.

Застосовані наукові методи (компаративний, екстраполяцій, аналізу та синтезу, інтегративний та ін.) надали можливість проаналізувати масив документів, що забезпечило більш повне розуміння сутності керівних документів центральних органів радянської влади. Зроблені авторські висновки стали підґрунтям для виведення окремих узагальнень про процеси формування і провадження репресивно-каральних заходів відносно представників української інтелігенції та прогресивно налаштованої частини українського суспільства.

Ключові слова: Українська Соціалістична Радянська Республіка, Донецька область; Луганська область; каральні органи, тоталітарний режим 30-х років ХХ ст., органи юстиції.

Постановка проблеми

На сучасному етапі відбувається переоцінка і критичний аналіз діяльності радянських партійно-каральних органів у процесах придушення і поетапного знищення прагнень українського народу до самостійності і самовизначення. Піднята тематика певною мірою досліджувалась з позицій галузевого наукового інтересу. Автори з'ясували, що таке дослідження по-

трібно провести з урахуванням політико-правових наслідків репресивно-каральної політики радянського режиму на Донеччині і Луганщині в перше десятиліття його становлення.

Стан дослідження проблеми

Опрацьовуючи значний за обсягом матеріал з цієї проблематики, вирізняємо науковий доробок В. Пристайко, В. Золотарьова, Д. Суло, О. Міхеєвої, Ю. Шаповала, А. Шевченка, В. Щербатюка та інших учених, у яких здійснено дослідження історичних та правових особливостей застосування карально-репресивних методів управлінськими органами в означений проміжок часу, а також виокремлено окремі аспекти протиправного впливу на формування української національної самосвідомості з боку радянських судових і правоохоронних структур.

Мета і завдання дослідження

Відповідаючи на суспільний запит про перші деструктивні кроки радянського тоталітарного режиму на теренах Донеччини і Луганщини в 1920-1930 роках, автори поклали для себе за мету виявити внутрішню спрямованість карально-репресивної діяльності з боку партійних і правоохоронних органів зазначених регіонів як складових цілісного процесу поневолення українського народу в рамках знищення ідеї про самовизначення та самостійність Української держави.

Наукова новизна дослідження

На підґрунті проаналізованого наукового доробку й архівних матеріалів досліджено внутрішній зміст окремих особливостей використання інструментів карально-репресивного характеру, що були застосовані до української інтелігенції та населення зазначених територій як упереджувальні заходи з недопущення поширення ідей про самостійність України.

Виклад основного матеріалу

В умовах повномасштабної збройної агресії московії проти суверенної України особливої актуальності набувають наукові

дослідження у сфері історико-правового аналізу впливу радянського тоталітарного режиму на формування та становлення українського національного суспільства у різні часові періоди. Не поширюючи надмірно зону наукового пошуку, доцільно зосередитися на вивченні соціально-правової ситуації в регіонах, географічно наближених до кордонів з державою-агресором, а саме територію Донбасу в період 1920 – 1930 р.р.

У проаналізованому науковому матеріалі прослідковуються стійкі тенденції щодо повсюдного застосування репресивно-каральних заходів, що повною мірою відбиває стан справ з викорінення національних прагнень українського народу до самовизначення на Донбасі та інших регіонах України.

Відправними пунктами нашої статті обираємо закладені в Конституції України гарантії, зокрема положення статті 3, відповідно до яких «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Саме ці базові принципи людяності стали головною ціллю для знищення, яку представники тоталітарного режиму, безумовно, виконували, підкорюючись вимогам циркулярів центральної влади, удосконаленим представниками місцевих владних структур у бік посилення репресивного тиску на українське населення.

Підґрунтям дослідження обираємо діяльність робітничо-селянської міліції, яка, прикриваючись боротьбою зі злочинністю, насправді виконувала репресивно-каральні функції, спрямовані на придушення будь-яких проявів інакомислення, яке не відповідало постулатам тоталітарного режиму. Усе, що суперечило генеральній лінії партії, метою якої було приховане знеособлення етнічних особливостей українства на їх же землі, знищення національних іденти-

фікаторів, набувало вигляду протидії криміналітету.

Для цього було створено низку надзвичайних органів, які наділялися правоохоронними функціями і мали основним завданням зломити прагнення українського народу до незалежності і самовизначення. Така діяльність набула ознак «червоного терору», у ході якого здійснювалась розправа з тими, хто не хотів підкоритися тоталітарному режиму. У такий спосіб фактично було знівельовано відмінності між кримінальними і політичними злочинами, оскільки до всіх неугодних застосовувалась універсальна категорія – «ворог радянської влади» чи «ворог народу».

Такий підхід сприяв формуванню у невідомій частині населення, насамперед селянства, образу класичного злочинця незалежно від того, які мотиви лягали в основу кримінального звинувачення. Кваліфікація дій українців-противників тоталітаризму урівнювалась у юридичній практиці з дійсно кримінальними проявами і це давало можливість формувати у певній частині населення України непримиренного ставлення до таких «злочинців». Судові процеси, як правило, носили безапеляційно обвинувальний характер, а недієздатна функція захисту, яка покладалась на праобраз сучасної адвокатури, насправді лише підіграла судилищам, що тисячами відправляли українців до Сибіру та території крайньої Півночі.

Проблема ускладнювалась ще й тим, що представники так званої робітничо-селянської міліції були малограмотними, а це означало, що при кваліфікації дій підозрюваних питання законності не передбачало об'єктивної основи для застосування. Більше того, працівники тогочасної міліції не мали розроблених форм документів, у результаті чого всі процесуальні дії фіксувались довільно, виходячи з рівня загальноосвітньої підготовки представника репресивного органу.

Підтвердження сказаному знаходимо в науковому доробку О. К. Міхеєвої «Кримінальна злочинність і боротьба з нею на Донбасі (1919 – 1929 роки)». За висновками науковця, «процес укомплектовування пра-

воохоронних органів виявився болючим та складним. Часто переважання політичного змісту у вирішенні кадрового питання негативно позначалося на рівні роботи та призводило до зростання негативних явищ у суспільстві. «Чистки», що мали продемонструвати народний характер держави, главенство пролетаріату над державними установами призводили до зниження авторитету працівників правоохоронних органів, породжували у злочинців впевненість у відсутності кари. Але проблему, що була для радянського уряду першочерговою, було вирішено: після 1923 р. міліція Донбасу констатувала наявність чисто пролетарського кадрового складу [2].

Проте, над самими працівниками тогочасної міліції постійно нависала небезпека, оскільки їх дії прискіпливо і безкомпромісно контролювались з боку виконавчих і «надзвичайних органів», представниками яких були різноманітні командири військових утворень, коменданти, очільники гарнізонів, що мали право не тільки заарештувати міліціонера, а й розстріляти його на підставі рішення «революційної трійки».

О. К. Міхеєва зазначає, що «Кримінальні кодекси Росії й України були прийняті тільки у 1922 р., а до цього часу правоохоронні органи повинні були керуватися декретами й постановами влади або власною правосвідомістю... У Донецькій губернії за весь термін роботи ревтрибуналів (до початку 1923 р.) колегію адвокатів при ревтрибуналі так і не було створено, спостерігалися ситуації, коли звинувачених позбавляли права на останню промову тощо» [2 с. 8].

Здійснюючи постійні «чистки рядів пролетарської міліції», представники центральних органів, що курували цей напрямок «боротьби з ворогами радянської держави», фактично домоглися вивільнення міліції від працівників, які хоча б незначною мірою посилалися на норми права і прикладали зусилля на захист прав людини від тотального терору з боку представників широкого кола репресивних органів.

Авторське дослідження архівних документів 1920-х років показало, що справжньою сутністю «очищення міліції від ворогів радянської влади» було утвердження

людиноненависницьких пролетарських принципів, примушування до механічного виконання «волі революційної влади», що представлялася як бажання народу знищити будь-які паростки як українського націоналізму, так і залишки «буржуазної культури»: «міліція після чистки набула більшої оформленої пролетарської фізіономії» [3].

А. Є. Шевченко, досліджуючи організаційно-правові аспекти діяльності спецпідрозділів НКВС України на транспорті у кінці 20-х - середині 40-х рр. минулого сторіччя, дійшов висновку, що головною причиною реорганізації міліції в руслі військового будівництва стало те, що попередні структури, створені в період «боротьби з контрреволюцією», були перенесені зі старого бюрократичного апарату з усіма його особливостями [4].

Реалізуючи політику терору і винищення прогресивно налаштованих представників українського народу, центральні органи «революційної влади» робили спроби упорядкувати фактично безконтрольну діяльність міліціонерів у сфері бутафорної боротьби з криміналітетом. Такі «упорядкування» подавалися у формі циркулярів, постанов та інших документів, які «поглиблювалися і вдосконалювалися» місцевою владою елементами жорстокості з урахуванням особливостей регіонів.

Д. С. Сусло, аналізуючи діяльність суду на теренах України в період 1917-1967 р.р., висловлюється про те, що «на кінець 1920 р. міліція України отримала детальні інструкції про проведення облав. Ця форма боротьби з кримінальною злочинністю, що була складовою активних дій міліції, у тих умовах здавалася найбільш реальною для здійснення, оскільки не вимагала значної професійної підготовки від тих, хто її провадив. Облави провадились на базарах, вокзалах, у кварталах міста, у садах та місцях розваг. І оскільки ця інструкція була розрахована на погано підготовлену в професійному відношенні міліцейську масу, то і пояснення відрізнялися надмірно деталізованим характером» [5].

Якщо екстраполювати висловлене науковцем судження на території Донецької і Луганської (Ворошиловградської) об-

ластей (губерній), то відкривається така ж страшна картина протиправної діяльності репресивного апарату щодо розправи над найменшими проявами незадоволення чинною владою.

Е. Дюркгейм, досліджуючи архівні документи тих періодів, дійшов висновку, що «протягом 1920 та на початку 1921 р. правоохоронні органи Донецької губернії у своїй діяльності керувалися декретами та постановами російського й українського урядів і обіжниками Народного комісаріату юстиції (НКЮ) УСРР. У цей період нещодавно створена міліція на місцях не мала навіть чіткого уявлення про загальні норми проведення дізнання, і тому більшість матеріалів про зареєстровані правопорушення передавала в юридичні відділи. Так, аналізуючи свою роботу попереднього періоду, працівники Луганської окружної міліції та розшуку констатували, що робота правоохоронних органів у період з 1919 по 1921 р. відзначалася примітивністю, кустарництвом. Форми бланків постанов, протоколів були довільними. У кращому випадку радянська міліція використовувала бланки з поліцейських порадників. Заарештованих часто утримували під вартою без відповідних постанов, обшуки проводили без ордерів та понятих» [6].

Беручи до уваги історичні та економіко-правові особливості діяльності з застосування репресивних механізмів придушення українських національно-визвольних рухів першого радянського десятиліття, насамперед на Донеччині і Луганщині, необхідно враховувати соціально-психологічний стан населення окупованих більшовиками територій. Визначальними чинниками при формуванні виконавчих органів зазначених областей (губерній) були, окрім іншого, значний рівень недовіри до місцевих «активістів», яких підозрювали у дворушництві і зрадництві, обмежували у праві займати керівні посади в таких владних інституціях, а також створювали додаткові перешкоди у просуванні службовою драбиною. На ключові посади призначалися перевірені «революціонери» з російським корінням, які користувалися безмежною

владою щодо місцевих представників-призначенців та корінного населення.

У контексті сказаного доцільно викремлювати конфлікт інтересів між виконками і правоохоронними органами, насамперед міліцією, що відзначалося боротьбою за сфери впливу. Нерідко це переростало у відкриту конфронтацію, куди вмішувалися представники центральної влади шляхом постановлення адресних рішень.

Архівні матеріали підтверджують наші висновки з означеної проблематики. Так, згідно з документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України отримуємо відомості про те, що «незгоди між створеними більшовиками органами, які так чи інакше стосувалися проблем боротьби зі злочинністю, вимагали упорядкування їх роботи, чіткого поділу на сфери діяльності. У червні 1921 р. РНК УСРР вказував повітовим виконкам Донецької губернії, «що, незважаючи на постанови Всеросійського та Всеукраїнського з'їздів Рад про те, що вищим органом влади у час між з'їздами є виконкоми, із багатьох місцевостей надходять повідомлення про небажання відділів і установ підпорядковуватися відповідним виконкомом та звітувати перед ними. Надто сильні розходження спостерігаються між виконкомом та продкомом, органами НК і міліції, які намагаються вийти з-під контролю виконкомів». Цікавими є і заходи щодо вирішення цієї проблеми, запропоновані українським урядом – наказати всім вищевказаним органам беззастережно й негайно виконувати всі розпорядження виконкомів, обвинувачуваних передавати до суду, і про всі випадки конфліктів подавати інформацію в центральнореспубліканські установи, до президії ВУЦВК включно [7].

Показовими у контексті цієї статті є узагальнення, які вивели відомі українські науковці Ю. Шаповал, В. Пристайко та В. Золотарьов [8]. Досліджуючи життєвий шлях очільників ЧК-ГПУ-НКВД в Україні, їх роль в утвердженні репресивно-каральної стратегії ранньої радянщини, науковці зазначають, що об'єктами репресій ставали не тільки «стара» українська інтелігенція, а й прості вчителі української мови.

В. М. Щербатюк, досліджуючи ситуацію за наслідками утвердження радянської тоталітарної влади в Україні 1917-1933 років, зазначає, що упродовж зазначеного періоду «терор утвердився як засіб державного управління радянської системи. У новопосталій СРСР одних громадян знищували, інших намагалися зламати назавжди» [9].

Поточним висновком зі сказаного є те, що за всю історію існування СРСР московія не припиняла своєї ролі гегемона, позиціонуючи себе як головного менеджера в процесах побудови «комуністичного суспільства», торуючи до нього шлях через певну (перехідну) стадію – соціалістичну.

Проаналізований науковий доробок і вивчення архівних документів засвідчило, що перше радянське десятиріччя відзначалося завданнями щодо встановлення на орадянських територіях Донеччини і Луганщини нового «революційного порядку» на підґрунті об'єднання зусиль надзвичайних та правоохоронних органів, насамперед пролетарської міліції.

Невизначеність статусної ролі структурних елементів нововпровадженої радянської правоохоронної системи породжувало конкуренцію за сфери впливу, відзначався значний рівень конфліктності між представниками владних і правоохоронних структур, що в багатьох випадках призводило до фізичного знищення конкурентів, звинувачуючи їх у діях, ворожих радянській владі.

Водночас, незважаючи на внутрішньо-природні конфлікти, які характеризували зсередини радянські владно-правоохоронні структури 1920-1930 років, основні карально-репресивні заходи всіх управлених новоутворень скеровувались проти українського народу, маючи на меті повністю знищити будь-які прояви націоналізму чи українського прагнення до свободи і самовизначення.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30.

2. Міхеєва О.К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919-1929). Донецьк, 2004. 248 с.

3. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.82, арк. 68.

4. Шевченко А. Є. Організаційно-правові аспекти становлення та адміністративної діяльності спеціальних підрозділів НКВС України на транспорті у кінці 20-х - середині 40-х рр. ХХ ст. : монографія /- А. Є. Шевченко. - К. : Національна академія наук України, інститут історії України, 2005. 472 с.

5. Сусло Д.С. Історія суду радянської України (1917-1967 рр.).Київ, 1968. 234 с.

6. Дюркгейм Е. Самовбивство. Даугава. Рига, 1992. № 1. С. 157.

7. ЦДАВОУ. – Ф.6, оп.1, спр.384, арк.7.

8. Шаповал Ю. І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. Київ. Абрис, 1997. 608 с.

9. Щербатюк В. М. Утвердження радянської тоталітарної влади в Україні 1917–1933 рр. та її наслідки. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму 1/2009.- С. 157 – 164. URL : https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_2009_1.pdf.

SUMMARY

The purpose of the article is an analytical and legal study of the role and significance of the militia in punitive and repressive activities against the Ukrainian people of executive and law enforcement agencies in the period 1920-1930 in the territories of Donetsk and Luhansk regions.

The developed scientific material and researched archival materials made it possible to clarify the real situation surrounding the activities of the indicated equalized bodies in the direction of eradicating Ukrainian ideas, any manifestations of dissent or striving for self-determination as an independent state.

The legal analysis of archival documents and the research of scientific works on the problems of the formation and functioning of totalitarian-repressive mechanisms for the destruction of the foundations of Ukrainian statehood contributed to the derivation of the author's judgments regarding the peculiarities of the establishment of the regime of intimidation of the indigenous population of Donetsk and Luhansk regions, suppression of any manifestations or civil movements in the direction of building an independent state.

The selected methodological toolkit ensured the observance of a logical line in the study of the legal and economic factors underlying the punitive and repressive policy of the Soviet totalitarian regime.

The analyzed array of documents contributed to a more complete understanding of the essence of the governing documents of the central bodies of the Soviet government, which became the basis for drawing the author's conclusions about the processes of formation and implementation of repressive and punitive measures against representatives of the Ukrainian intelligentsia and the progressive part of Ukrainian society.

Keywords: Ukrainian Socialist Soviet Republic, Donetsk region; Luhansk region; punitive bodies, the totalitarian regime of the 1930s, bodies of justice.

ЗАСТОСУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ТА ТЕЛЕОЛОГІЧНОГО СПОСОБІВ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ

МОСКАЛЮК Олександр Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права ННІ права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0002-5310-9507>

УДК 340.14

DOI 10.32782/EP.2023.2.3

У статті розглянуто особливості тлумачення норм конституцій, які пов'язані з юридичними властивостями конституцій як Основного закону держави і суспільства. Висока ступінь абстрактності, складність внесення змін і, як наслідок, тривалий час «життя» норм Конституції обумовлюють більшу потребу в їх тлумаченні порівняно з нормами інших джерел права. При цьому особливу роль набувають історичний та цільовий способи тлумачення. З'ясовуючи зміст правової норми, інтерпретатор повинен прагнути примирити ці способи тлумачення. У випадку неможливості це зробити, перевага надається цільовому тлумаченню. У той же час суб'єкт застосування правової норми зобов'язаний пояснити мотиви своєї дії.

Можливість застосування цільового способу тлумачення дає підстави для теоретичного обґрунтування динамічного тлумачення норм конституцій органом конституційної юстиції. Нинішнє конституційне законодавство містить і нормативні підстави змінювати Конституційним Судом України сформульовані раніше юридичні позиції.

Ключові слова: Конституція, тлумачення конституцій, історичний спосіб тлумачення, цільовий спосіб тлумачення

Питання особливостей тлумачення норм Конституції неодноразово розглядалося в статтях вітчизняних авторів. Варто згадати публікації Ю. Тодики,

І. Сліденка, М. Савчина, В. Гончарова, А. Мірошниченка та Г. Дубова. Втім, ця тема потребує додаткового дослідження, враховуючи те, що в юридичній літературі представлені діаметрально протилежні точки зору. Зважаючи на це, ми спробуємо проаналізувати наявні наукові позиції щодо тлумачення Конституції та знайти між ними компроміс.

Особливості тлумачення конституцій пов'язані з її юридичними властивостями. Серед тих, які безпосередньо впливають на процес інтерпретації її норм, слід виділити наступні.

1. Норми Конституції завжди характеризуються високим ступенем абстрактності. Попри те, що конституції врегульовують надзвичайно широкий спектр відносин, їх текстуальний об'єм здебільшого не перебільшує 100-150 статей. Причиною цього факту є те, що, по-перше, Конституція це не лише юридичний, але і політичний документ, який передбачає знаходження компромісу між полярними політичними силами. Внаслідок складності прийняття конституцій панівна політична сила не спроможна в більшості випадках «протиснути» своє бачення регулювання певних сфер суспільних відносин, тому досягнення компромісу часто виступає непосильною задачею. Сказане призводить до того, що окремі аспекти конституційно-правових відносин або не врегульовані спеціально, або ж врегульовані невизначено. Це відкриває широке

поле для інтерпретації конституційного тексту¹.

По-друге, законодавець може також свідомо лишати відкритим врегулювання певних суспільних відносин з тим, щоб пізніше їх було можливо закріпити в законах чи інших нормативно-правових актах. Таким чином, конституція не деталізує, а як правило, лише фіксує і нерідко в загальних рисах, що є актуальним і потрібним на певному етапі розвитку держави [1, с. 175]. Така ситуація безумовно ускладнює сам процес тлумачення конституційних норм.

2) Юридична природа конституції проявляється не лише в особливостях її прийняття, а й обумовлює складнішу порівняно з будь-яким іншим законом процедуру внесення змін до неї. Як зазначає Є.Черняк, за умов незмінності конституційного тексту впродовж тривалого часу може скластися хибне враження, що конституційне регулювання не розвивається. З одного боку, високий ступінь стійкості конституції сприяє утвердженню конституційної законності. А з іншого, слід враховувати, що способами конституційного розвитку є не лише текстуальні конституційні зміни, а й тлумачення конституції та конституційний розвиток шляхом зміни конституційних традицій [2, с. 251].

Вказані особливості Конституції впливають і на специфіку тлумачення її норм. У вітчизняній літературі цільовому та історичному способам тлумачення відводиться допоміжна роль у порівнянні з мовним, системним та логічним. У той же час, саме при тлумаченні норм Конституції ці способи тлумачення відіграють особливо важливу роль внаслідок вказаних нами вище юридичних властивостей більшості конституцій. Звідси постає питання. При тлумаченні Конституції слід виходити з її букви (історичного способу тлумачення) чи духу (цільового способу тлумачення).

У випадку обрання першого варіанта, необхідно дотримуватися суб'єктивної теорії тлумачення та намагатися з'ясувати волю історичного законодавця. Другий

варіант передбачає встановлення волі актуального законодавця, тобто пошук змісту норми адекватного часу її застосування.

У юридичній літературі представлені дві протилежні позиції. Застосовуючи «дух» в тлумаченні, можна вирішити проблему оновлення законодавства, особливо актуально це для Конституції. Оскільки неможливо систематично вносити зміни до основного закону, тому при правильному тлумаченні можна застосовувати Конституцію до нових вимог часу та суспільства. Подібна точка зору відображається в одному з рішень Європейського суду з прав людини: «... право повинно іти в ногу з новими вимогами часу» [3].

Протилежна позиція аргументується наступним. У дискусійних державних і політизованих галузях права з метою збереження юридичного спокою пріоритет скоріше повинні мати формальні критерії, такі як буквальный текст закону та історичні аргументи. Останні менше за все можуть підпасти під постійні спекулятивні підозри, які супроводжуються ефектом емоційного роздратування. Тільки таким чином можна запобігти підозрам, які у вибухонебезпечних політичних питаннях будуть постійно виходити з «переможеної» сторони, а пізніше можуть використані переможцем у превентивних цілях [4, с. 198].

Безумовно, доводи Ф. Бидлінського мають раціональне підґрунтя, будучи особливо актуальними для держав, де відсутня стала політико-правова традиція. Водночас, не можна не погодитися і з аргументами, висловленими В. Гончаровим. Тезово наведемо два з них. По-перше, конституція стосується широких публічних інтересів, тому зростає потреба в забезпеченні правової визначеності та у виправданні розумних правових очікувань її читачів; по-друге, конституція повинна служити населенню, а не навпаки [5, с. 101]. Позиція Гончарова видається більш переконливою і з огляду на тривалість існування норм конституцій. Хоча є такі приклади як Конституція Австрії, до якої з часу закінчення Другої світової війни було внесено більше 70 змін, проте за загаль-

¹ Як тут не згадати настанову Наполеона I Бонапарта укладачам Конституції 1799 року: «Пишіть конституцію коротко і неясно».

ним правилом середня тривалість «життя» конституцій складає 19 років [2]. За такий проміжок часу зміни суспільних відносин можуть призводити до необхідності відходу від початкової мети правової норми, закладеної історичним законодавцем.

Відтак, ми вважаємо, що при тлумаченні Конституції слід застосовувати компромісний варіант, не протиставляючи історичний та цільовий способи тлумачення. Історичний спосіб тлумачення слугує орієнтиром для з'ясування мети правової норми. Зрозуміло, що з часом вона може видозмінюватися, і чим більше часу минуло від прийняття правової норми, тим більша ймовірність цих змін. У той же час цей факт не може бути підставою для ігнорування цього способу тлумачення. Безпідставне ігнорування історичного способу тлумачення свідчить про волюнтаристський характер діяльності інтерпретатора.

Принципове допущення можливості при тлумаченні Конституції застосовувати цільовий спосіб тлумачення означає допустимість динамічного тлумачення норм Конституції. Інакше кажучи, орган конституційного контролю - Конституційний Суд України з теоретичної точки зору може змінити раніше здійснене ним тлумачення. Нормативні підстави для таких дій КСУ хоча і не безспірні, проте наявні. До конституційної реформи 2016 року формальні підстави для застосування Конституційним Судом динамічного тлумачення були відсутні. Так, стаття 150 Конституції України передбачала, що рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені. У чинному на той час Законі «Про Конституційний Суд України» в пункті 3 частини першої статті 45 вказувалося: «Наявність рішення Суду щодо конституційності аналогічного за змістом та юридичною силою акта, ухвали про відмову у відкритті провадження або ухвали про припинення провадження щодо такого акта є підставою для відмови у відкритті конституційного провадження». Частиною 4 статті 63 та статтею 69 цього ж закону передбачалося, що

рішення і висновки Суду є остаточними, обов'язковими і не підлягають оскарженню. Таким чином формальних підстав для використання динамічного тлумачення не було. У той самий час Конституційний Суд неодноразово за чинності попереднього законодавства використовував динамічне тлумачення у своїй діяльності [дет. див. 5, с.160-174].

Після внесення змін до Конституції України в 2016 році щодо правосуддя тож саме статті 150 Конституції положення відображене в статті 151-2 Конституції.- У Законі «Про Конституційний Суд України» в редакції 2016 року законодавче регулювання можливості Конституційним Судом змінювати свою позицію є неоднозначним. З одного боку, частина восьма статті 88 Закону фіксує, що Рішення чи висновок Суду є остаточним і не може бути оскарженим. З іншого, згідно з частиною другою статті 92 Конституції, Конституційний Суд може розвивати і конкретизувати юридичну позицію Суду у своїх наступних актах, змінювати юридичну позицію Суду в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд при висловленні такої позиції, або за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду. Відтак, постає питання, навіть не стільки в суперечності між нормами спеціального Закону, як у розбіжності статті 92 Закону та статті 151-2 Конституції. Вважаємо, що в цьому разі слід виходити з презумпції розумності законодавця («законодавець завжди мислить послідовно і ніколи не вступає в суперечності з самим собою»). Інакше кажучи, до тих пір, доки норма статті 92 є чинною, треба застосовувати таке тлумачення, яке дає змогу «примирити» дві правові норми. Зважаючи на сказане, можна застосовувати таке прочитання: «Рішення Конституційного Суду є остаточним і не може бути оскаржене, до тих пір, коли Конституційний Суд не прийде до висновку про зміну

своєї юридичної позиції з підстав, передбачених статтею 92 профільного Закону».

Така ж позиція висловлена Є.Черняк, яка відзначає, що КСУ, виходячи з положень статті 92 Закону, не пов'язаний жорстко раніше прийнятими рішеннями і може від них за певних умов відступати. Це обумовлене тим, що при зміні умов правового регулювання, які мали місце при формулюванні попередніх юридичних позицій, КСУ коригує вже сформульовані позиції з урахуванням нових обставин. При цьому відхід від раніше сформульованих позицій не призводить до перегляду в цілому судової практики КСУ. У той же час процес перегляду вже прийнятих правових позицій не повинен бути довільним, хаотичним, а має ґрунтуватися на обґрунтованості підстав перегляду, тобто обставин, які його «спровокували» [2, с. 420].

Однак відкритим лишається питання теоретичних підстав для зміни органом конституційного контролю початкового варіанту тлумачення. Надзвичайно влучно з цього приводу висловився В.Гончаров, зазначивши, що за традиційною теорією тлумачення більшість вітчизняних авторів розглядають Конституцію як такий собі заповіт, а її смисл – як волю заповідача [5, с. 100]. Разом з тим хотілося б розширити цю думку. Досить часто Конституцію сприймають навіть не як заповіт, а як свого роду Біблію². І ось тут ми спробуємо розглянути проблему тлумачення конституції крізь призму релігійних норм. Традиційне християнство є доволі консервативним, що в тому числі відображується і на відмові від надання традиційним положенням нового сенсу. Так, приміром, що католицизм, що православ'я забороняють жінкам бути священнослужителями. На противагу цьому, окремі протестанські церкви на сьогодні вже дозволили жінкам бути священнослужителями, а єпископам Стокгольму нині є відкрита лесбійка. І тут постає питання, чи може те тлумачення, яке застосовувалося до релігійних текстів сотні років тому лишатися актуальним і нині³.

² Недаремно існує вислів, що конституція – це біблія для атеїстів.

³ У цьому контексті слушною видається думка

Прихильники надання жінкам можливості бути священниками зазначають, що церква повинна ставати прогресивнішою та модернізуватися, адже католицька церква ніби застрягла в середньовіччі та не відповідає нинішнім реаліям життя.- У підсумку це призводить до втрати пастви. Так, третина вірян, які зростали в католицьких сім'ях, у дорослому віці покидають церкву, переходячи в протестантизм, окремі з них пов'язують таке рішення з фактичною дискримінацією жінок. Аргументи, як на мене переконливі, але і не безспірні. Відхід від традиційного варіанта тлумачення створює прецедент, який у майбутньому дозволяє піддати сумніву будь-яке канонічне положення, що має наслідком спотворення сутності релігії.

Підсумовуючи, вважаємо за необхідне зробити наступні висновки. По-перше, при тлумаченні Конституції історичний та цільовий способи відіграють основну роль. При цьому в процесі з'ясування змісту правової норми, інтерпретатор повинен намагатися «примирити» ці способи тлумачення. За умови неможливості зробити це, воля актуального законодавця повинна мати пріоритет над волею історичного. По-друге, чинне конституційне законодавство дає право органу конституційної юрисдикції змінювати свою юридичну позицію та, відповідно, застосовувати динамічне тлумачення. По-третє, тривалість «життя» конституційних норм об'єктивно призводить до потреби застосування динамічного тлумачення. Разом з тим, не слід забувати і про ті небезпеки, які несе за собою динамічне тлумачення у випадку його необґрунтованого використання.

Є.Черняка: «Право є явищем набагато динамічнішим від положень, виписаних у конституційних приписах, що пояснює доцільність відступу в сучасних умовах від суто позитивізького підходу в їх тлумаченні та застосуванні» [2, с. 188].

Література

- 1) Тодика Ю.М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика: Монографія. Х., 2003. 328 с.
- 2) Черняк Є.В. Охорона Конституції України та конституцій зарубіжних країн: конституційно-правовий аналіз: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 592 с.
- 3) Богданевич Т. С. Філософсько-правове співвідношення «букви» та «духу» права в тлумаченні конституційних норм. Людина, суспільство і держава в умовах реформ та інновацій : науково-практична Інтернет-конференція (25 лютого 2016 р.). URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1232%3A020316-15&catid=147%3A7-0216&Itemid=182&lang=ru
- 4) Быдлински Ф. Основные положения учения о юридическом методе: Пер. с нем. // Вестник гражданского права. – 2006. – № 1. – Т. 6. – С. 190–241.
- 5) Гончаров В.В. Динамічне тлумачення юридичних норм. Львів: СПОЛОМ. 2013. 252 с.
- 6) Ватикан ігнорує жінок-священників. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24922856.html>

SUMMARY

The article analyses peculiarities of interpretation of the norms of the Constitution, which are connected with its legal properties as the Basic Law of the State and society. The high level of abstraction, the complexity of the introduction of changes and the consequent long «life» of the Constitution make it very necessary to interpret them if to compare with other sources of law. In the Ukrainian legal literature, teleological and historical interpretations have a supportive role in comparison with philological, systemic and logical interpretations. However, the historical and teleological way of interpretation plays a special role. The question arises. The Constitution should be interpreted in accordance with the letter of the law or its spirit. Establishing the content of the legal norm, the interpreter should seek to reconcile these ways of interpretation.

If this is not possible, teleological interpretation takes precedence. In this case, the subject of the application of the legal norm must explain the reasons for his actions.

The possibility of teleological interpretation provides a theoretical basis for dynamic interpretation by the Constitutional Court. Despite the fact that the previous legislation did not provide for the possibility of dynamic interpretation, the Constitutional Court of Ukraine has repeatedly changed its legal position. Current constitutional legislation also contains grounds for the Constitutional Court of Ukraine to amend previously formulated legal positions.

Key words: Constitution, constitutional interpretation, historical interpretation, teleological interpretation.

РОЗВИТОК КОНДИКЦІЙНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПРАВІ

**ГАЙОВИЙ Кирило Дмитрович - студент 2 курсу магістратури Навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету
УДК 347.55
DOI 10.32782/EP.2023.2.4**

У статті розглядається еволюція та розвиток кондикційних зобов'язань у вітчизняному праві. Проаналізовано становище інституту кондикції в дореволюційному законодавстві. Зазначено рівень досліджуваності зобов'язань, які виникають з безпідставного збагачення та набуття майна в період дії дореволюційного законодавства. Зазначено зв'язок вітчизняного інституту кондикції та генерального позову в німецькому праві. Також згадано роль проекту Цивільного уложення 1905 року в розвитку інституту кондикції. Прослідковано, у який саме період питання безпідставності стало більш детально досліджуватися вітчизняними цивілістами. Досліджено процес розвитку правовідносин, які виникають з безпідставного набуття майна, у період формування радянського соціалістичного права. Прослідковано зміни, які відбулися з інститутом кондикції в результаті прийняття Цивільного Кодексу УРСР 1922 року. Проаналізовано положення Цивільного Кодексу УРСР 1922 року, які регулювали правовідносини, які виникають з безпідставного збагачення та набуття майна. Проаналізовано спільне та відмінне в проекті Цивільного уложення 1905 року та в Цивільному Кодексі УРСР 1922 року стосовно кондикційних вимог. Проаналізовано, що в радянському праві вважалося підставою для виникнення кондикційних зобов'язань. Згадано проблему кваліфікації підстав для виникнення кондикційних зобов'язань в умовах соціалістичного права та реалій радянського право-

порядку. Відзначено важливість прийняття Цивільного Кодексу УРСР у 1963 році як нового етапу розвитку інституту кондикції. Проаналізовано спільне та відмінне в положеннях Цивільного Кодексу УРСР версії 1922 року та Цивільного Кодексу УРСР 1963 року, які регулювали правовідносини, що виникають з безпідставного збагачення та набуття майна. Проаналізовано спільне та відмінне в положеннях стосовно інституту кондикції в Цивільному Кодексі УРСР 1963 року та Основах цивільного законодавства Союзу РСР і республік 1991 року. Охарактеризовано основні зміни в сфері інституту кондикції після 1991 року. Відзначено основні причини змін в сфері регулювання правовідносин, які виникають з безпідставного збагачення та набуття майна в сучасному українському законодавстві.

Ключові слова: дореволюційне законодавство, соціалістичне право, правовідносини, що виникають з безпідставного збагачення та набуття майна, безпідставне збагачення, безпідставне набуття майна.

Постановка проблеми

Говорячи про процес розвитку інституту кондикції у вітчизняному законодавстві, спершу слід зазначити те, що в дореволюційне законодавство не містило в собі положень щодо правовідносин, які виникали з набуття та збереження майна без достатньої на те правової підстави, хоч, звісно, такі правовідносини мали місце в суспільстві і, відповідно, – у суддівській

практиці. Однак з розвитком вітчизняної цивілістики, зобов'язанням, які виникали через ситуації безпідставного набуття майна та збагачення і питанню безпідставності стали приділяти більше уваги.

Переломним етапом в історії розвитку інституту кондикції стало формування соціалістичного законодавства після 1917 року та прийняття Цивільного Кодексу УРСР у 1922 році, адже саме в ньому було власне прописано кондикційні норми. У 1963 році було прийнято новий Цивільний Кодекс УРСР, у якому положення про кондикційні зобов'язання були розширені.

Проблема дослідження інституту кондикції в радянському праві полягала власне в самій природі та сутності радянського права. А сама кондикція в Цивільних Кодексах 1922 та 1963 рр. мала специфічну гібридну природу – у ній співіснували і доробки з проєкту Цивільного уложення 1905 року, німецький генеральний позов і соціалістичний погляд на право.

Актуальність цього питання полягає в тому, що в умовах євроінтеграційного курсу України проводяться заходи щодо реформування українського законодавства і, зокрема, – в області приватноправових відносин, і у світлі цього хоч в Цивільному Кодексі України 2003 року у сфері кондикційних зобов'язань і достатньо запозичено з ЦКУ УРСР 1922 та 1963 років, проте інститут кондикції за останні 32 роки було адаптовано під нові реалії, а отже, наукових досліджень з приводу цього засобу захисту права власності поступово стає більше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання безпідставності, безпідставного набуття майна та збагачення стало предметом досліджень вітчизняних правників незавдовго до подій 1917 року. Після запровадження Цивільного Кодексу УРСР у 1922 році важливим питанням для вчених була тема підстав для виникнення кондикційних зобов'язань з урахуванням особливостей соціалістичної правової системи. З

кінця XIX століття до кінця XX питання безпідставного набуття майна мало місце в працях Шершеневича Г. Ф., Флейшиц Є. А., Рясенцева В. А., Йоффе О. С., Билкова В. В., Гербутова В. С., Гурвича М. А. та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою та завданням статті є проаналізувати та простежити еволюцію інституту кондикції починаючи з дореволюційного періоду та закінчуючи сучасним українським законодавством, порівняти та співвіднести становище кондикційних зобов'язань у цивільних законодавствах того чи іншого історичного періоду, зазначити рівень зацікавленості цим засобом захисту права власності з боку вітчизняних цивілістів у різний історичний проміжок часу.

Виклад основного матеріалу

Ведучи мову про генезис кондикційних зобов'язань у вітчизняному праві, спершу слід зазначити, що в законодавстві, яке діяло до 1917 року, власне кондикційні норми були відсутні – відносини, які виникали через безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої, не вбачалися як якийсь окремий вид зобов'язальних правовідносин.

Важливо зауважити, що аж до кінця XIX – початку XX століття кондикційним вимогам з боку науковців уваги не приділялося. Навіть така видатна фігура в цивілістиці як Мейєр Д.І. (що стояв біля витоків вітчизняного цивільного законодавства), так і не розкрив сутність правовідносин, які виникають через безпідставне збагачення.

Проте, звісно, у суспільстві і тоді мали місце випадки, коли та чи інша особа набувала майно іншої особи та збагачувалася за її рахунок без правових на те підстав – і тоді в судах застосовували загальні засади права і справедливості.

З плином часу активних обговорень з приводу інституту кондикції ставало дедалі більше. Точкою опору для вітчизняних цивілістів були надбання римського класичного права.

Питанню безпідставності приділяли свою увагу багато ключових фігур тогочасної цивілістики – зокрема і Г. Ф. Шершеневич, що, у свою чергу, вважав, що збагачення однієї особи на шкоду іншій без достатньої правової підстави створює обов'язок повернути приєднану цінність [11, с. 531].

У дореволюційний період підставами для появи кондикційних зобов'язань вважалися:

– факт безпосереднього збагачення, яке полягає у збільшенні оціночної вартості майна шляхом додавання до нього нової додаткової цінності (набуття права власності або права вимоги чи встановлення сервітуту тощо) або шляхом збереження основної цінності, яка мала б вийти зі складу майна (наприклад, звільнення від боргу, збереження витрат тощо.);

– факт збагачення повинен відбутись за рахунок потерпілого, збагаченню отримувача має відповідати факт зменшення майна потерпілого внаслідок вибуття з його складу вагової цінності або ненадходження тієї, яка мусила бути включена в його склад;

– відсутність юридичних підстав збагачення однієї особи за рахунок іншої (конкретна умова відрізняє цей вид зобов'язань саме від випадків законного збагачення, яке може відбуватись коштом іншої особи, але при цьому не створює обов'язок для повернення отриманого) [7, с. 199].

Попри надсерйозні випробування, яким піддалося вітчизняне право у 1917 році, інститут кондикції продовжував розвиватися – адже вже Цивільний Кодекс УСРР, який було прийнято у 1922 році, закріпив безпідставне збагачення як підставу для виникнення зобов'язальних правовідносин.

Як відзначає Деменко С.О., по-перше, ст. 399 ЦК УСРР 1922 року закріплює загальний обов'язок особи, що збагатилася коштом іншої особи без достатньої встановленої законом або договором підстави, повернути безпідставно одержане. При цьому не передбачаються такі умови для звільнення від цього обов'язку (пропоно-

вані на рівні проекту Цивільного уложення), як:

1) обізнаність особи, яка пред'являє вимогу про повернення майна, під час виконання зобов'язання про неіснування або недійсність підстави збагачення;

2) моральний обов'язок або вимоги пристойності, що обґрунтовували б належність обов'язку особи надати таке майно й, відповідно, позбавляли б її права вимагати його повернення;

3) зобов'язання після його виконання стало дійсним.

По-друге, Цивільний Кодекс УСРР 1922 року не мав вказівок та запозичень в області регулювання правовідносин з безпідставного збагачення по аналогії з іншими правовідносинами, що було характерною рисою для дореволюційної цивілістики і мало б регулюватися Цивільним уложенням, якби останнє було прийнято [4, с. 90].

Деякі положення з ЦК УСРР 1922 року в тій чи іншій мірі «успадковані» і сучасним Цивільним Кодексом України (зокрема щодо відповідальності набувача за ймовірне погіршення стану майна з моменту усвідомлення ним факту безпідставного набуття цього майна, а також положення, за яким набувач має право вимагати, щоб йому відшкодували витрати на майно).

Радянські науковці виділили три підстави для виникнення кондикційних зобов'язань:

1) наявність збагачення на стороні однієї особи («збагаченої»);

2) походження цього збагачення завдяки іншій особі («постраждалій», «кондиценту»);

3) відсутність достатньої, встановленої законом або договором, підстави збагачення [3, с. 88].

Рясенцев В.О. виокремив ще одну умову – зовні правомірний характер зробленого набуття або збереження [9, с. 89].

Як слушно зазначає С. О. Деменко, додаткові труднощі з класифікацією та нормативним закріпленням зобов'язань із безпідставного збагачення у радянський період виникали у зв'язку зі спробами їх осмислення крізь призму панівної дер-

жавної ідеології [4 с. 91]. Наприклад, В. В. Билков наводить позицію радянських науковців, які зазначали неможливість у Радянському Союзі збагачення однієї особи завдяки іншій, відсутності ґрунту для протиставлення підставного та безпідставного збагачення [1 ст. 81]. З точки зору Є. А. Флейшиць, доречно розцінювати значення «зобов'язання з безпідставного збагачення», як воно використовувалося в союзних Цивільних Кодексах, як спеціальне, юридико-технічне значення і вона запропонувала ввести інший термін - «безпідставне набуття» або «безпідставне отримання майна» [10 с. 211]. Також вона розробила розповсюджену класифікацію підстав для виникнення зобов'язань з повернення майна:

1) отримання неналежного, що включало виконання недійсного зобов'язання (яке припинилось виконанням або ніколи не існувало), перевищення належного виконання, виконання за нікчемною угодою, виконання до відпадання підстави виконання;

2) отримання виконання за недійсною угодою, що відбувалось унаслідок незаконної або спрямованої на завдання шкоди державі дії особи, яка збагатилась;

3) інші випадки безпідставного збагачення, які виникають, зокрема, коли особа діяла в інтересах іншої особи без доручення, внаслідок дій третьої особи або без зв'язку з будь-яким зобов'язанням [10, с. 222 – 231].

Дуже характерна особливість інституту кондикції в радянському законодавстві – це його гібридна природа, тому що з одного боку у ЦК УРСР вмістили так звані «буржазні» положення щодо безпідставного набуття майна, які були запозичені з проекту Цивільного уложення 1905 року, а з другого – відбулося «корегування» класичних цивільно-правових інститутів «радянською правосвідомістю».

У 1963 році почався новий етап розвитку інституту кондикції – прийнято новий Цивільний Кодекс. У сфері кондикційних зобов'язань ЦК поповнився нормами про зобов'язання повернути безпідставно набуте в натурі, а також відшкодування вар-

тості безпідставно набутого, якщо його неможливо повернути в натурі внаслідок погіршення стану.

Поруч з цим були ще більш розширені положення про право набувача вимагати, щоб йому було відшкодовано всі зроблені ним необхідні витрати на майно.

Отже, поруч з умовами виникнення в особи, яка безпідставно збагатилась, обов'язку повернути майно радянські цивільні кодекси 60-х закріпили й два способи (шляхи) такого збагачення – отримання неналежного та безпідставне збереження, а конкретніше: набуття будь-якої позитивної вигоди, що тягне за собою збільшення загальної цінності майна для набувача; та збереження тих цінностей, які повинні були бути витрачені [6, с. 52–53]. Через це В. С. Гербутов зазначив, що тепер в основі кондикційного зобов'язання було покладено не виникнення безпідставного збагачення, а безпідставне набуття або збереження майна [2, с. 35].

Відзначимо і думку О. С. Іоффе: поперше, необхідно, щоб одна особа набула (зберегла) майно завдяки іншій, тобто щоб збільшення або збереження в попередньому розмірі майна на одній стороні постало результатом відповідного його зменшення на іншій; по-друге, потрібно, щоб набуття (збереження) майна однією особою коштом іншої відбулось за відсутності для цього достатніх підстав, передбачених законом або договором [5, с. 857].

Проте і в Цивільному Кодексі 1963 року не було достатньо виражено значення вини особи, яка безпідставно збагатилась і як результат не було закріплено те, що, наприклад, дії потерпілої особи можуть бути підставою для виникнення зобов'язання повернути безпідставно набуте. А В. В. Билков зробив висновок, що важливою характерною рисою радянського цивільного права під час регулювання зобов'язань із безпідставного збагачення було наділення їх елементом публічності, який виражався у встановленні норми про стягнення безпідставно отриманого внаслідок дій, що завідомо суперечать інтересам соціалістичної держави та суспільства, у дохід держави. Від цього на території су-

часної України та інших пострадянських республік відмовились уже починаючи з основ цивільного законодавства СРСР 1991 року [1, с. 84].

Слід також згадати положення ст. 133 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і республік від 31 травня 1991 р. [8], які багато чим відрізнялися від норм Цивільного Кодексу УРСР 1963 року.

По-перше, в основах не передбачалось право набувача вимагати відшкодування зроблених нею необхідних витрат на майно, натомість на суму безпідставного грошового збагачення повинні були нараховуватись відсотки за користування чужими коштами в розмірі середньої ставки банківського відсотка, встановленої у місці перебування кредитора; по-друге, замість переліку майна, яке не підлягає витребуванню, ч. 5 ст. 133 Основ містила лише загальну вказівку на визначення такого переліку законодавством; по-третє, що вже нами згадувалось, повністю виключались норми щодо стягнення безпідставно отриманого (придбаного) майна в дохід держави [4 ст. 93].

Наразі положення про кондикцію в сучасному Цивільному Кодексі України базуються на положеннях про кондикцію, які були в Цивільному Кодексі 1963 року, однак, звісно, наразі вони адаптовані під сучасні соціально – економічні реалії, наприклад, чинний Цивільний кодекс не передбачає випадку, щоб безпідставно набуто стягували на користь держави.

Висновки

На підставі вищевикладеного можна зробити наступні висновки.

Положення про кондикційні зобов'язання вперше були чітко зазначені в Цивільному Кодексі УРСР 1922 року. До цього в законодавстві норм щодо кондикції не містилося. Проте на початку ХХ століття кондикція вже була в полі зору багатьох вітчизняних цивілістів. Радянське право зробило кондикцію симбіозом генерального кондикційного позову, надбань проекту Цивільного уложення 1905 року з додаванням тогочасних ідеологічних наративів. Однак незважаючи на складний

для права в цілому час, кондикція в період дії радянського законодавства досягла значного розвитку – прийняття у 1963 році нового Цивільного Кодексу призвело до більшого розширення положень про безпідставне збагачення – зокрема щодо повернення безпідставно набутого майна потерпілій особі.

З 1991 року почався новий етап в історії кондикційних зобов'язань – важливою віхою стало прийняття у 2003 році Цивільного Кодексу України, у якому, наприклад, порівняно з попередніми Цивільними Кодексами, не передбачалось стягнення безпідставно набутого на користь держави.

Література

1. Былков В.В. Проблемы правоотношений, возникающих вследствие неосновательного обогащения: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2004. 211 с.
2. Гербутов В.С. Понятие и формы обогащения в кондикционных обязательствах: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2014. 184 с.
3. Гурвич М.А. Институт неосновательного обогащения в его основных чертах по гражданскому кодексу РСФСР.- *Советское право*. 1925. № 2. С. 88–111.
4. Деменко С.О. Розвиток правового регулювання зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в радянську добу. *Національний юридический журнал: теорія и практика*. Вип. 5(39). 2019. С. 90 – 94. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/5/20.pdf>
5. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва: Юридическая литература, 1975. 880 с.
6. Климович А.В. Кондикционные обязательства в гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Владивосток, 2002. 246 с.
7. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. Довгертта. – Київ: Український центр правничих студій, 2000. – 336 с.
8. Основы гражданского законодательства Союза РСР та республік 1991 року. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / за ред.*

Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. С. 911–957.

9. Рясенцев В.А. Обязательства из так называемого неосновательного обогащения в советском гражданском праве. *Учёные записки МГУ. Труды юридического факультета*. 1949. Вып. 144. Кн. 3. С. 85–106.

10. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. Москва: Госюриздат, 1951. 239 с.

11. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 2. Москва: Статут, 2005. 462 с.

SUMMARY

The article examines the evolution and development of conditional obligations in domestic law. The position of the institute of conditioning in the pre-revolutionary legislation is analyzed. The level of investigation of obligations arising from unjust enrichment and acquisition of property during the period of the pre-revolutionary legislation is indicated. The connection between the national institute of condition and the general claim in German law is indicated. The role of the 1905 Civil Code project in the development of the institute of conditioning is also mentioned. It was traced in which period the issue of groundlessness began to be investigated in more detail by domestic civilians. The process of development of legal relations arising from the unjustified acquisition of property during the formation of Soviet socialist law is studied. The changes that took place with the institution of fitness as a result of the adoption of the Civil Code of the Ukrainian SSR in 1922 were traced. The provisions of the Civil Code of the Ukrainian SSR of 1922, which regulated legal relations arising from unjust enrichment and acquisition of property, were analyzed. The common and different aspects of the draft Civil Code of 1905 and the Civil Code of the Ukrainian SSR of 1922 regarding condition requirements are analyzed. It was analyzed what was considered a basis for the emergence of conditional obligations in Soviet law. The problem of qualifying the grounds for the emergence of conditional obligations in the conditions of socialist law and the realities of the Soviet legal order is mentioned. The importance of the adoption of the Civil Code of the Ukrainian SSR in 1963 as a new stage in the development of the institute of conditioning was noted. Common and different provisions of the Civil Code of the Ukrainian SSR version of 1922 and the Civil Code of the Ukrainian SSR of 1963, which regulated legal relations arising from unjust enrichment and acquisition of property, were analyzed. The common and different aspects of the provisions regarding the institution of condition in the Civil Code of the Ukrainian SSR of 1963 and the Fundamentals of Civil Legislation of the Union of the SSR and the Republics of 1991 have been analyzed. The main changes in the field of the institute of conditioning after 1991 are characterized. The main reasons for changes in the sphere of regulation of legal relations arising from unjust enrichment and acquisition of property in modern Ukrainian legislation are noted.

Key words: pre-revolutionary legislation, socialist law, legal relations arising from unjust enrichment and acquisition of property, unjust enrichment, unjustified acquisition of property.

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ НА ФОРПОСТІ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВИ

ВОЛОВЕЦЬ Світлана Ігорівна - студентка Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

КАНЦІР Володимир Степанович - доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3689-4697>
DOI 10.32782/EP.2023.2.5**

У статті від історичного нарису до реалій сьогодення воєнного часу «золотою ниткою» проходить базова ідея роботи – неопційної місії жінки, не лише люблячої матері, дружини, але й жінки – воїна, захисниці рідного краю. Дослідження включає в себе аналіз наукових джерел, статистичних даних та документів щодо участі жінок у війні, а також опитувань та інтерв'ю з жінками, які захищають Україну на передовій та роблять усе для нашої перемоги в тилу.

Ключові слова: жінки - військовослужбовиці, російсько-українська війна, боротьба, подвиги жінок під час війни, жінки як агентки змін, полонені жінки.

Постановка проблеми

Сьогодні жінки України переносять фізичні та емоційно – психологічні навантаження: вони не мають доступу до життєво необхідних послуг; обтяжені додатковою неоплачуваною роботою; і стали ще більш уразливими до сексуального насильства. Після російського вторгнення надходили повідомлення про згвалтування жінок, зокрема і на очах у членів їхніх сімей. Це умисна тактика, спрямована розірвати «нитки» української родини, зламати дух жінок і вселити відчуття безнадії та відчаю.

Кожна жінка має свою історію, свої мрії та бажання, свої страхи та болі, але кожна

з них також має надзвичайну духовну силу та волю до життя, щоб зуміти перебороти себе та протистояти жахливій реальності війни.

Мільйони українських жінок своїми подвигами стали прикладом для наслідування та показником того, що громадянська відповідальність та відданість своїй державі не залежить від статі.

На жаль, українським військовослужбовцям усе ще доводиться долати скептицизм командирів і побратимів щодо їхньої відданості та здібностей, перешкоди для просування по службі та розвитку кар'єри, а також труднощі з практичними – і життєво важливими – речами, такими як отримання військової форми, легких пластин для бронезилетів тощо.

Стан дослідження

Загальнотеоретичні основи проблем та перспектив висвітлення подвигів українських жінок на війні досліджувалися у працях Байдак М.М. «Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 р.)», «Чи були жінки на війні? Деякі приклади з американської історіографії про місце статі у світових воєнних конфліктах», Кірюхіна М.В., Хом'як О.В., «Історичні подвиги жінок із України у війнах», Марценюк Т.О. «Невидимий батальйон»: участь жінок у

військових діячів в АТО», Орлова Т.В «Війни ХХ століття і українське жіноцтво у дзеркалі історіографії» Червякова О. В «Рівність прав чоловіків та жінок на військовій службі в Україні: виклики воєнного часу», Катриченко Т., Климик М. «Бранки: аналіз свідчень жінок, звільнених з російського полону», Потіха О.Б «Зміна стереотипів щодо жінок в українській армії», Скібіцька Ю. «Жінки на війні. Проблеми бійчинь ЗСУ після повномасштабного вторгнення».

Метою статті є дослідження становища, ціннісних орієнтирів та подвигів жінок під час російсько-української війни, ролі саме жінок у захисті національної державності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Українці борються за свою незалежність та визнання протягом сторічч, і жінки завжди були активною частиною цієї боротьби. Військова справа ніколи не була чужою для українських жінок. Так, першою у світі жінкою, офіційно зарахованою на військову службу у званні офіцера, була саме українка – Степанів Олена Іванівна.

Продовжуючи славетну традицію Жіночої чоти українських Січових стрільців та борчинь Української повстанської Армії, жінки з 1993 року почали приєднуватись до лав Збройних Сил України. Спочатку це були дружини, доньки та інші родичі військових. Тим не менше, кількість військовослужбовиць з кожним роком зростала, особливо серед офіцерів. Наприклад, якщо у 2001 році жінки-офіцери становили 0,7%, то у 2006 році – уже 2,25% [1].

Патріархальність українського суспільства мала свою трансляцію на Збройні сили, тому жінкам надавалися лише військово-облікові спеціальності згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Переліку спеціальностей, за якими жінки, що мають відповідну підготовку, можуть стати на військовий облік» від 14 жовтня 1994 року /втратив чинність/. Усього жінкам було доступно сім категорій спеціальностей: «Медична», «Зв'язок», «Обчислювальна техніка», «|Оптичні та

звукометричні засоби вимірювання і метрології», «Картографія, топогеодезія, фотограметрія і аерофотослужба», «Поліграфія», «Кіно- та радіомеханіки» [2].

У 2014 році росія окупувала Крим та розпочала війну на Донбасі. Українська армія, як і більшість чоловічого населення держави, була значною мірою не готова до ведення війни, і саме тому до цього процесу долучилися жінки. В армії з'явився новий рід військ. Це були жінки-добровольці, які прийшли на передову з великим бажанням захистити свою державу. Ці жінки на передовій Сходу України «змінити обличчя української армії».

Сотні українок залишили своє звичне мирне життя, роботу та сім'ї, щоб протистояти російським силовикам, які перетнули кордони України. Маючи незначну підготовку та не маючи бойового досвіду, ці студентки, науковиці, працівниці в найрізноманітніших сферах та матері взяли на себе різні військові ролі, спочатку як бойові медиків, потім як снайперки та збирачки розвідданих.

Ці події започаткували новий шлях історії жінок, залучених до політичної, соціальної та військової діяльності, спрямованої на підтримку своєї Батьківщини. Дійсно, жіноча участь в цих сферах порушує парадигму мовчання та ігнорування, які демонструються, коли йдеться про часто недооцінений внесок жінки в державотворенні, демократизації суспільства та захисті своєї землі.

За словами заступниці міністра оборони Ганни Маляр: «У нас було два сплески збільшення кількості жінок у ЗСУ: перший раз – це 2014 рік, другий – 2022-й. Це такий характер української жінки. Вона сама заходить у Збройні Сили та займає там своє почесне місце» [3]. Тобто жінки також різко реагували на загрози державі та військової агресію, незважаючи на досі актуальний патріархальний образ винятково чоловічої постаті воїна.

Жінки як доброволиці в армії, у тому числі на бойових позиціях, фактично діяли поза межами того, що їм дозволено законом, – їхні права були обмежені порівняно з чоловіками. Наприклад, офіційно жінки

могли виконувати адміністративні завдання, працювати медичним персоналом або кухарками в армійських формуваннях, але їм було заборонено займати бойові посади.

У 2015 році завдяки волонтерці, аерофоторозвідниці та бійчці Марії Берлінській, за підтримки Українського Жіночого Фонду та місцевого представництва ООН Жінки був розроблений проєкт «Невидимий батальйон: участь жінок в АТО». Метафорична назва «Невидимий батальйон» була використана для спеціального соціологічного дослідження становища жінок, які борються в зоні бойових дій (як мобілізовані чи як волонтери), але чий інтереси та потреби досить часто ігноруються державою. Кампанія передбачала роботу з громадськістю та лобіювання влади (правда, без висловлювання підтримки певних політичних сил). Вони також заручилися підтримкою соціологів, щоб провести перше – і поки що єдине дослідження проблем, з якими зіштовхуються жінки на фронті. Вибірка складала 42 учасників, єдиним критерієм відбору був безпосередній досвід бойових дій на передовій (демографічні дані, політичні погляди та батальйонна приналежність – не враховувалися) [4, с.13].

Дослідницька група виявила, що згідно з правилами Міністерства охорони здоров'я жінки на робочому місці не можуть носити вантажі вагою понад сім кілограмів, що в очах будь-якої матері маленької дитини є дивним застереженням. Таким чином, ціла низка військових професій була «закрита» для жінок, у тому числі фотографа (реліквія часів Другої світової війни, враховуючи важкі фотоапарати того часу) та оператора безпілота. Але жінкам дозволялося служити медсестрами, (бо поранені бійці та солдати на щиті, яких потрібно вивозити з поля бою, очевидно, «важать менше семи кілограмів»), кухарками та директорками польових бань. Тобто їм дозволялося служити на «героїчних» бойових постах – і вони точно не могли змагатися з чоловіками, коли справа доходила до військової кар'єри.

Таким був стан жінок на війні, де одні ніколи офіційно не реєструвалися, а інші

записувалися бухгалтерами... для виконання обов'язків гранатометниць, снайперок та кулеметниць. Це шкодило жінкам у рівні матеріального забезпечення, ускладнювало отримання відповідних соціальних пільг.

Ця «юридична невидимість» неминуче тягне за собою «інфраструктурну невидимість» – ні уніформи, ні взуття, ні санітарного захисту жінок, ні доступу до гінекологічних послуг.

Жінки були змушені пояснювати, що в будь-якій армії ХХІ сторіччя передові технології перемагають фізичну силу. Жінки не потребують заступницької чоловічої «турботи», вони самі можуть подбати про своє репродуктивне здоров'я, розуміють, що їм шкодить і як народжувати згодом. Чоловіки та жінки повинні мати однакові можливості кар'єрного розвитку, якщо вони мають необхідну кваліфікацію.

Намагання відстояти свої права, зрештою, не були марними, і через півроку кампанія дала перші результати. Таким чином, 3 червня 2016 року Міністерство оборони України внесло зміни до Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу, затвердженого наказом Міністерства оборони України № 337 від 27.05.2014 /втратив чинність/ [5]. Наказ суттєво (більше як на 100 спеціальностей), розширив перелік бойових посад для військовослужбовиць, які проходять військову службу за контрактом. Жінки могли бути командирами, навідницями, водійками БМП, снайперками, розвідницями, кулеметницями тощо.

У 2018 році було досягнуто прогресу з ухваленням Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях», який значно розширив права та можливості жінок в українській армії.

Зміни відкрили нові можливості для жінок, зокрема, право бути призначеними на денне чергування (що раніше було заборонено для жінок), скасовувався нижчий пенсійний вік для жінок тощо. Але

найбільшою новацією стало положення про те, що жінки і чоловіки виконують військовий обов'язок на рівних засадах: рівний доступ до посад і військових звань, а також рівна відповідальність при виконанні службових обов'язків військової служби [6]. Це стосується добровільного призову (за контрактом), мобілізації, служби в запасі тощо.

Широкомасштабні реформи також усунули правові перешкоди для військової освіти жінок. З березня 2019 року було знято обмеження на вступ до військових ліцеїв для абітурієнток. У вересні 2019 року до Київського військового ліцею імені Івана Богуна набрали на навчання перших 20 дівчат [7, с.170].

Разом із потужними реформами в українській армії спостерігалась цікава тенденція: у її лавах рекордно велика кількість жінок. За даними Центру кадрового забезпечення ЗСУ за грудень 2021 року, загальна чисельність жінок-військовослужбовиць становила близько 33 тис. осіб (або близько 23% із понад 250-тисячної української армії), порівняно з 1800 у 2008 році [7, с.169].

17 тисяч жінок стали ветеранами війни на Донбасі. 9 жінок від Збройних Сил України загинули під час війни 2014–2021 р., 302 жінки-воїни відзначені державними нагородами, понад 4,5 тисячі нагороджено відомчими та іншими відзнаками. За цей час в українському війську налічувалось 1054 жінки у званні старших офіцерів. Крім того, понад 800 військовослужбовиць служили командирами відділень та взводів [8].

Вступ до Збройних Сил найбільш талановитих, відданих справі та кваліфікованих жінок не лише вирішує проблему нестачі людських ресурсів, але й покращує оперативні можливості армії. Особливо це стосується сучасних війн, оскільки природа війни ускладнилася через розвиток нових технологій, які вимагають різних навичок, окрім традиційних уявлень про фізичний конфлікт.

Після початку повномасштабної війни 7 тисяч жінок поповнили ряди. За словами заступника начальника Генштабу ЗСУ

і командувача Об'єднаного оперативного штабу ЗСУ Сергія Наєва, понад 5 тисяч жінок перебувають у районах, де ведуться активні бойові дії. Серед них є командири батарей, взводів, машин та командири відділень безпілотної авіації, а також снайперки. Нині в ЗСУ є танкістки, артилеристки і навіть унікальна інструкторка з глибоководного військового дайвінгу [9].

Станом на жовтень 2022 року близько 8 тисяч жінок займають посади офіцерів. Всього понад 60 тис. жінок перебувають на військових посадах, готуючись виконувати бойові завдання [9]. Близько 600 жінок уже подали заявки до «Гвардії наступу» – штурмових бригад для звільнення наших земель від загарбників та відвойовування територій.

Зобов'язання України щодо задоволення потреб і прав жінок відображено в стратегічних документах уряду на наступне десятиліття. Наприклад, у 2022 році урядом України схвалено Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затверджено операційний план з її реалізації на 2022–2024 роки. Гендерний аспект враховано у 17 відомчих нормативно-правових актах, а також впроваджено в механізм проведення інспекційних заходів та перевірок у МО України і ЗСУ. Радники з гендерних питань були направлені армією для служби приблизно на 400 військових базах по всій Україні [10]. Як бачимо, усунуто не тільки багато формальних перешкод для військової служби жінок, але й запроваджено консультантів із гендерних питань, щоб заохочувати військову культуру, яка є більш доброзичливою для жінок.

Проаналізуємо громадську думку щодо гендерної рівності в Збройних силах, особливо після російського вторгнення. Перше опитування провів Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) 8–23 вересня 2018 року для дослідження «Невидимий батальйон 2.0»: жінки-ветерани повертаються до мирного життя». Опитування проводилось у 109 населених пунктах у всіх областях України, окрім АР Крим та окремих районів Донецької та Луганської областей. Друге опитування проводило

дослідницьке агентство «InfoSapiens» 10–14 квітня 2022 року. Методом збору даних були телефонні інтерв'ю (САТІ).

Ставлення до військовослужбовців також значно покращилося за попередні кілька років. У 2018 році більша частина суспільства погодилася з тим, що жінки в Україні повинні мати рівні з чоловіками можливості для роботи в Збройних Силах України та інших військових формуваннях. У 2022 році відсоток цих прихильників зріс з 53% (у 2018 році) до 80%. Зокрема, цю ініціативу підтримали 54,4% молоді (16–19 років), 50,4% україномовного населення, 51,7% населення Західної України, 53,6% населення Центральної України, 57% студентів. Крім того, респонденти стали більш впевненими у цьому питанні, оскільки відсоток тих, хто не визначився у 2022 році становив лише близько 1%, порівняно з 14% у 2018 році [11].

У жовтні 2021 року Інститут масової інформації провів дослідження і виявив, що засоби масової інформації не часто згадують у своїх матеріалах жінок-військовослужбовців. У той час як чоловіки «згадувалися» майже в кожній статті про армію чи війну, жінки згадувалися лише в 5% [12]. Сьогодні значно зросла кількість інформаційних повідомлень про жінок, які воюють на фронті поруч із чоловіками.

Власне, внесок жінок у захист держави став набагато помітнішим для суспільства саме завдяки ЗМІ, однак зображення бійчинь не часто виходять за рамки стандартних стереотипів. Більшість репортажів і статей набули затамованого тону, зображуючи жінок на війні як «новинку», якій можна дивуватися. Таке представлення бійчинь демонструє незнання довгої історії мобілізації жінок під час війни. Участь жінок у боротьбі за незалежність України не повинна бути несподіванкою або зображуватися як щось неординарне. Навпаки, це невід'ємна і повсякденна частина динаміки війни, яка триває вже 9 рік.

Надзвичайно болючою є тема жінок в полоні... Асоціативний спогад про час у в'язниці – скрип, схожий на відчинені двері камери – викликає у жінок, які пережили місяці і роки полону, сльози та жах

самотності. Вони згадують про холод, відсутність їжі, словесні образи, побої та постійні електрошоки.

Опинившись вдома, одні чимдуж туляться до дітей, яких не бачили місяцями; інші діляться пошепки переживаннями та фотографіями; є і ті, що сидять на самоті, схрестивши руки та схиливши голову.

Кожна колишня полонянка підходить до зцілення по-своєму, але всі вони мали справу з наслідками різуче однакового поводження в різних в'язницях російської федерації. Всі, кому пощастило повернутися додому, проходять курси реабілітації, щоб розпочати лікування травм як фізичних, так і психологічних, отриманих у неволі.

Модель знущання з військовополонених не є результатом кількох російських солдатів-ізгоїв, це ціла система садизму, який відверто нехтує Женевськими конвенціями, що вимагають гуманного поводження з полоненими. Це система терору, яка немає моральних правил.

2 квітня 2022 року Ірина Верещук, міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, опублікувала на своїй сторінці у Facebook фото визволених з російського полону українських військовослужбовців. Усі 15 жінок були з поголеними головами. Звичайно, це полегшення бачити наших бійчинь живими вдома – але, водночас, вони пережили гендерне насильство. Це жорстокий напад на тілесну цілісність та інтимність жінок через культурне значення волосся для них. Наявність зачіски - тісно пов'язане з жіночністю, жіночим самосприйняттям і гідністю.

Мар'яна Мамонова ділила маленьку тюремну камеру, яка була розрахована на 6 осіб, разом з 40 іншими жінками. На одному ліжку було по три жінки, а інші були змушені спати на маленьких лавках, столику або біля туалету. російські солдати дозволили жінкам прийняти душ лише через три тижні після прибуття до СІЗО. Через місяць після захоплення Мамонову вперше вивели на вулицю на 10 хвилин. Саме в цих жахливих умовах жінка вперше відчула, як рухається немовля в її утробі...

Капітан медичної служби 36-ї окремої бригади морської піхоти 31-річна Мар'яна Мамонова була захоплена в полон російськими солдатами разом із побратимами під час виконання бойового завдання в Маріуполі на початку квітня – майже через три тижні після того, як вона дізналася про свою вагітність.

Мерзла й голодувала в неволі, але надії не втрачала. Жінка була серед 215 українських захисників і захисниць, звільнених з російського полону під час масштабного обміну полоненими 21 вересня. Через чотири дні після повернення в Україну Мамонова народила здорову дівчинку. Таким чином, жінка не просто не втратила надію, але й дала її всім українцям.

Інші наслідки війни, такі як недостатні ресурси громад, високий попит на волонтерську роботу та, до певної міри, відсутність чоловіків, змушують жінок відповідати за компенсацію втраченого сімейного доходу. У цьому сенсі, тривала війна призвела до зміни гендерних ролей, де все більше жінок – за відсутності їхніх чоловіків – перебирають нібито традиційно не притаманні їм раніше обов'язки.

Пошкодження та руйнування медичних закладів, а також нестача медикаментів поставили під загрозу надання медичних послуг приблизно 265 тисячам жінкам, які були вагітні на момент 24 лютого. Станом на червень Міністерство охорони здоров'я повідомило про народження майже 50 тисяч малюків [13]. Задokumentований факт, коли 9 березня пологовий будинок у Маріуполі зазнав бомбардування, у результаті чого загинула, щонайменше, одна вагітна жінка та її ненароджена дитина.

Ми все частіше бачимо українських жінок у ролі жертв, дізнаючись більше про умови, в яких перебували українські громади під окупацією російських військ. Жахливе поводження з мирним населенням з боку російських солдатів включало тортури та бивства, також згвалтування. Причини поширеності згвалтувань під час війни пов'язані із бажанням заподіяти довготривалі страждання та приниження «ворогу», яким є цивільні особи, прості жінки...

Навіть коли ми відчуваємо шок, обурення та жалість до становища цих жінок, ми також повинні знати про те, як вони чинили та продовжують чинити опір російським загарбникам. Багато жінок, які вирішили залишитися вдома та зіткнутися з небезпекою, робили це через почуття відповідальності перед іншими.

З'являється все більше повідомлень про жіночі ініціативи в громадах щодо обміну продуктами харчування, організації патрулів для спостереження за безпекою, перевірки сусідів і забезпечення того, щоб кожен мав доступ до місця для притулку. Жінки беруть участь у публічних проявах непокори перед російськими солдатами, а також збирають та передають цінні дані про позиції та можливості російських військ. Коли трапляється найгірше, жінки також є в авангарді зусиль зі збору та перевірки доказів, щоб у майбутньому можна було переслідувати воєнних злочинців.

Жінки так само відіграють ключову роль у захисті сімей, які переселяються із зони бойових дій. Спираючись на досвід своєї діяльності в мирний час, саме жіночі організації змогли доволі швидко скоригувати свою роботу, визначити потреби жінок під час війни та надати їм підтримку та допомогу.

Висновки

У міру того, як йшла війна, жінки воювали, доводили свою силу та фізичну витривалість, а також демонстрували свій широкий спектр навичок, спонукаючи політичне керівництво до впровадження більшої гендерної інтеграції в українській армії. Зіткнувшись із російською загрозою, українські жінки проявляють найкращі риси громадянської свідомості, справжнього патріотизму та героїзму, залишаючись, при цьому, справжніми матерями та дружинами.

Досвід війни транслює розуміння масштабу та характеру внеску, який українські жінки роблять для захисту своєї держави. Це спільне розуміння, підкріплене щоденними зустрічами та розмовами з жінками-військовослужбовцями, які є друзями, сусідками, матерями та членами

сім'ї, що може означати – досвід цих жінок буде цінуватися і перейматися наступними поколіннями. Якщо жінка, мати, сестра чи донька бажають захищати наші цінності і нашу територію, то ніхто не може їй цього заборонити

Міжнародне співтовариство, разом із національними інституціями, має прислухатися до жінок-активісток, внутрішньо переміщених осіб, лікарів, військовослужбовців, тих, хто воює на лінії фронту, висвітлювати їхні потреби та проблеми на всіх рівнях, віднаходити дієві вектори їх вирішення.

Література

1. Скібіцька Ю. Жінки на війні. Проблеми бійчинь ЗСУ після повномасштабного вторгнення. Гендер в деталях. 30.08.2022. URL: https://vle.ndu.edu.ua/pluginfile.php/31897/mod_resource/content/1/genderna_politika_ukr_web%20%281%29.pdf.
2. Про затвердження переліку спеціальностей, за якими жінки, що мають відповідну підготовку, можуть бути взяті на військовий облік: Постанова Кабінету Міністрів України, від 14 жовтня 1994. № 711 /втрата чинності/. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-94-%D0%BF#Text>.
3. Другий сплеск після 2014: скільки жінок служать у ЗСУ і скільки з них – на передовій. 24 Канал. URL: https://24tv.ua/drugiy-splesek-pislya-2014-skilki-zhinok-sluzhat-zsu-skilki-nih_n2103822.
4. Берлінська М., Квіт А., Гриценко Г., Марценюк Т. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО. Український жіночий фонд. Київ, 2016. URL: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/Country/Ukraine/Invisible%20Batallion%20Study_UKR_LONG.pdf.
5. Зміни до Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу, затвердженого наказом Міністерства оборони України № 337 від 27.05.2014: Наказ Міністерства оборони України від 03.06.2016 №292. /втрапив чинність/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-16#n18>.
6. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях: Закон України від 06.09.2018. № 44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>.
7. Потіха О.Б Зміна стереотипів щодо жінок в українській армії. IV Міжнародна студентська науково - технічна конференція «Природничі та гуманітарні науки». С. 169-170. URL: https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/node/4518/pravylaofornlen_uyaspyskuyukorystanyhdzherel.pdf.
8. Скільки жінок-військовослужбовців служать у Збройних Силах України – нові дані Кадрового центру. АрміяInform – Інформаційне агентство АрміяInform. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/12/04/skilky-zhinok-vijskovosluzhbovcziv-sluzhat-u-zbrojnyh-sylah-ukrayiny-novi-dani-kadrovogo-cenztru/>.
9. Жіноче обличчя війни. Урядовий Кур'єр. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zhinoche-oblichchya-vijni/>.
10. Як у Збройних Силах реалізують натовський План дій щодо жінок, миру, безпеки. АрміяInform – Інформаційне агентство АрміяInform. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/23/yak-u-zbrojnyh-sylah-realizovuyut-natovskyj-plan-dij-shhodo-zhinok-myrubezpeky/>.
11. Martsenyuk T. To be or not to be: Attitudes of Ukrainian society about gender equality and diversity after Russia's invasion of Ukraine. Forum for Ukrainian studies. 06.09.2022..
12. На згадки про жінок-військовослужбовців у медіа припадає лише 5 % – дослідження Інституту масової інформації, 15.10.2021. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/na-zgadky-pro-zhinok-vijskovosluzhbovyts-v-media-prypadaeye-5-doslidzhennya-imi-i41836>.
13. Дев'ять місяців: вагітність під час війни. IOM Ukraine. URL: <https://ukraine.iom.int/uk/stories/devyat-misyatsiv-vahitnistpid-chas-viyny>.

ABSTRACT

The article presents the results of a theoretical and practical exploration of several forms, categories and types of women's resistance in Ukraine and abroad against occupation and war in Ukraine starting from 2014 till now. The main objective is to explore and explain this resistance. The study includes an analysis of scientific sources, statistical data and documents on the participation of women in the war, as well as surveys and interviews with women who protect Ukraine on the front lines and do everything for our victory in the rear.

SUMMARY

As the war progressed, women fought, proved their strength and physical endurance, and demonstrated their wide range of skills, pushing the political leadership to implement greater gender integration in the Ukrainian military. Faced with the Russian threat, Ukrainian women show the best

features of civic consciousness, true patriotism and heroism, while remaining, at the same time, real mothers and wives.

The experience of the war conveys an understanding of the scale and nature of the contribution that Ukrainian women make to the defense of their country. This shared understanding, reinforced by daily meetings and conversations with military women who are friends, neighbors, mothers and family members, can mean that these women's experiences will be valued and passed on by generations to come. If a woman, mother, sister or daughter wants to defend our values and our territory, no one can stop her from doing so.

The international community, together with national institutions, should listen to women activists, internally displaced persons, doctors, military personnel, those who fight on the front line, highlight their needs and problems at all levels, and find effective solutions to them.

ПРАВОВІ ОЗНАКИ СПРИЯЛЬНОГО ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

ЖУКОВА Євгенія Олексіївна - кандидат юридичних наук, докторант Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-2471-5230>

УДК 342.61

DOI 10.32782/EP.2023.2.6

Метою статті є визначення сутності правових ознак сприяльного публічного адміністрування.

З'ясовано, що сприяльне публічне адміністрування є видом публічного адміністрування, призначений створити умови для максимальної реалізації прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб. Правові ознаки сприяльного публічного адміністрування включають: по-перше, легітимізацію мети та завдань сприяння розвитку певних інтенцій людини і громадянина, суб'єктів господарювання та інших учасників суспільних відносин; по-друге, наявність алгоритму стандартизованих процесів задоволення потреб та інтересів фізичних і юридичних осіб за допомогою застосування типових видів діяльності публічної адміністрації; по-третє, наявність широкого арсеналу інструментів публічного адміністрування, до яких, зокрема, належать дозволи, ліцензії, патенти, довідки, призначення яких полягає у визначенні правового статусу, спроможна та додержання певних вимог, необхідних для настання певних юридичних фактів.

Ключові слова: публічне адміністрування, сприяння, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, законодавство, правовий механізм, дискреційні повноваження.

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок із найважливішими науковими чи практичними завданнями

Зміна парадигми публічного управління мала своїми наслідками перерозподіл век-

торів розвитку держави в напрямі першочергового забезпечення потреб та інтересів індивідуумів. Державоцентричний підхід уступив місце людиноцентричному, за якого основним призначенням, метою та критерієм оцінки ефективності діяльності публічної адміністрації стає створення сприятливих умов для реалізації людиною і громадянином закріплених у Конституції та законах України прав та свобод, реалізації інтересів у різних сферах суспільних відносин.

Вказані тенденції позначилися на системі публічного адміністрування та викликали формування нового виду останнього – сприяльного публічного адміністрування. Це обумовлює актуальність та важливість розгляду сутності вказаного феномену в цілому, а також найважливішого, на нашу думку, його аспекту – правового.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання поданої проблеми

У сучасних умовах розвитку української держави питання, пов'язані із створенням публічною адміністрацією сприятливих умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також інтересів широкого кола юридичних осіб, розглядали у своїх роботах В. Авер'янов, О. Бандурка, О. Беспалова, В. Біла, М. Кобець, В. Колпаков, Т. Мінка, В. Теремецький, Н. Христинченко, І. Шопіна, О. Ярмиш та інші науковці. Разом з тим, з огляду на відносну новизну проблеми визначення видів публічного

адміністрування, міцного методологічного підґрунтя вказаної проблематики ще не створено, що обумовлює спрямованість подальших наукових пошуків.

Метою статті є визначення сутності та правових ознак сприяльного публічного адміністрування.

Виклад основного матеріалу дослідження

У загальному розумінні сприяння означає позитивний вплив на певні явища і процеси, завдяки чому створюються відповідні умови для досягнення певних цілей, здійснення певних видів робіт або атмосфери, за якої підвищується мотивація для здійснення певних дій. У правовому сенсі сприяння пов'язане зі створенням правових умов, які стають підґрунтям для реалізації певних тенденцій суб'єктів суспільних відносин. Це потребує наявності певних факторів, першим з яких виступає фактор наявності законів та підзаконних правових актів, у яких знаходять своє закріплення права та обов'язки людини та громадянина, а також правові механізми їх реалізації.

Другим фактором виступає існування та функціонування органів публічної влади, у діяльності яких вказані механізми реалізуються. У цьому випадку мається на увазі діяльність публічних адміністрацій.

Третім фактором сприяння, з точки зору правових умов, є наявність певних алгоритмів дій персоналу публічних адміністрацій з реалізації правових механізмів забезпечення потреб та інтересів людини і громадянина. Крім того, окремо слід сказати про наявність у публічних адміністрацій правового статусу, який дозволяв би їм на підставі як визначених у законі, так і дискреційних повноважень здійснювати сприяння реалізації означених прав і свобод, а також нести відповідальність за невиконання правових приписів.

Правові умови сприяльного публічного адміністрування як мету та результат сприяння публічними адміністраціями реалізації прав і свобод людини і громадянина, у свою чергу, можна розподілити на підвиди за-

лежно від сфер, у яких вони виникають, і, відповідно, залежно від компетенції публічних адміністрацій (центральної та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування тощо).

Зокрема, правові умови у соціальній сфері передбачають перш за все досягнення високого рівня соціального розвитку. На жаль, індекс соціального розвитку нашої держави (*Social Progress Imperative*), визначений у 2018 році, засвідчив, що Україна мала недостатньо високі показники, займаючи 64 місце з 146 країн [1]. За рівнем мінімальної заробітної плати, визначеному у 2019 році, Україна займала 91 місце зі 198 держав [2], а за рівнем життя (*Legatum Institute*) у 2017 році наша держава займала 112 місце зі 149 [3]. Усе це свідчить про необхідність більш системної роботи в напрямі створення правових умов соціального характеру для найповнішого задоволення потреб та інтересів громадян України.

Слід зазначити, що ці показники були визначені ще до початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації, внаслідок якої Україна відчула руйнівний вплив на свою інфраструктуру, що закономірно призводить до зниження рівня задоволення соціальних потреб. Якихось структурованих вимірювань з точки зору соціальних показників на теперішній час ще не проводилося, але можна стверджувати, що руйнування житлових приміщень у багатьох регіонах України, знищення розподільних пунктів комунальних підприємств, виробничих потужностей, у тому числі пов'язаних з виробництвом харчових продуктів, води та іншої продукції першої необхідності, знищення важливих об'єктів критичної інфраструктури свідчить про значне зниження рівня життя населення.

За таких умов завданням сприяльного публічного адміністрування є, по-перше, визначення тієї шкоди, яка була спричинена населеним пунктам та їх територіальним громадам внаслідок збройної російської агресії, по-друге, визначення першочергових заходів поліпшення рівня життєдіяльності територіальних громад, і, по-третє, визначення і освоєння джерел надходження коштів для вирішення цих завдань.

Створення правових умов сприяння реалізації інтересів учасників суспільних відносин в економічній сфері означає визначення та гармонізацію правових підстав для здійснення вільної конкуренції, розвитку розвитку підприємств та підприємництва, оптимізацію податкового навантаження на платників податків, активізацію міжнародного співробітництва у сфері підприємництва тощо. Для досягнення вказаних завдань публічною адміністрацією вироблено широкий спектр різноманітних інструментів, як-от дозволи, сертифікація, ліцензування, патентування, завдяки яким у суб'єкта підприємницької діяльності виникає можливість активно працювати в правових межах, збільшуючи як власні прибутки, так і сукупний економічний потенціал держави. Безумовно, у сфері сприяння розвитку економічних відносин має місце наявність великої кількості проблем, зокрема, пов'язаних із вирішенням вічного питання щодо подолання суперечностей між підтримкою вітчизняного виробника товарів та послуг та додержанням міжнародних зобов'язань нашої держави. Разом з тим, процеси глобалізації економічних відносин та транскордонність багатьох виробничих процесів [4, с.459-460] поступово знижують гостроту вказаної проблеми, оскільки громадяни України активно беруть участь у створенні та діяльності підприємств інших держав, сприяючи тим самим розвитку міжнародної економічної діяльності. Слід погодитися з думкою О. Ганзенка, що активні дії публічної адміністрації через правовий захист розвитку малого та середнього бізнесу сприяють досягненню мети утворення у суспільстві середнього класу як основи громадянського суспільства [5, с.90]. Важливість формування в Україні середнього класу була неодноразово доведена численними кризовими ситуаціями, під час яких саме середній клас виступав джерелом фінансових, людських та інтелектуальних ресурсів, завдяки яким вдавалося подолати існуючі у діяльності публічних адміністрацій проблеми [6, с.70].

Разом з тим не можна забувати про складність і міжгалузевість проблем, пов'язаних із сприяльним публічним адмініструван-

ням в економічній сфері. З цього приводу досить розгорнуто аргументує свою думку Д. Коссе, вказуючи, що правовий режим найбільшого сприяння у сфері економіки може включати будь-які способи, методи і типи правового регулювання, але при цьому в різному їх сполученні, при домінуючій ролі одних і допоміжній ролі інших. Саме тому неможливо привести категорію правового режиму найбільшого сприяння до якоїсь однієї галузі права, визначити окремим предметом та методом правового регулювання. У цілому правовий режим впливає на зміст правовідносин, тобто на коло прав і обов'язків учасників таких відносин, у тому числі й процесуальних, безпосередньо визначає коло учасників, які можуть застосовувати той чи інший правовий режим найбільшого сприяння здійснення господарської діяльності, процеси застосування таких норм, забезпечення стабільності прийнятих норм протягом тривалого часу, забезпечення та гарантування виконання чинного законодавства і захисту прав та інтересів учасників правовідносин, і особливо гарантування й забезпечення права власності [7, с.80].

Правові умови сприяльного публічного адміністрування в освітній сфері передбачають створення правових механізмів найповнішої реалізації закріпленого у Конституції України права людини на освіту, включаючи її здобуття у різноманітних закладах освіти державної та приватної форми власності. До інструментів публічного адміністрування, призначених сприяти реалізації зазначеного права, перш за все слід віднести інститут зовнішнього незалежного оцінювання. Його призначенням є визначення рівня розвитку знань, умінь та навичок випускників середніх навчальних закладів, а також бакалаврів під час вступної кампанії до закладів вищої освіти. Система зовнішнього незалежного оцінювання розпочала формуватися в Україні у 2004 році, і поступово, з урахуванням досягнень та помилок, перетворилася у міцний інститут забезпечення рівності прав випускників під час їх вступу до закладів вищої освіти, незалежно від регіону, соціального походження, майнового стану та інших факторів.

Результати зовнішнього незалежного оцінювання одночасно враховуються і як результати вступних іспитів до закладів вищої освіти, і як результати державної підсумкової атестації в середніх закладах освіти, що свідчить про універсальність цього інструменту.

Крім того, до особливих інструментів сприяльного публічного адміністрування в освітній сфері слід віднести іспит «Крок», який є комплексом засобів стандартизованої діагностики рівня професійної компетенції за напрямками підготовки «медичина» та «фармація». Як і зовнішнє незалежне оцінювання, іспит «Крок» проводиться одночасно у всій державі і є обов'язковим для здобувачів освіти у сфері охорони здоров'я.

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямку

На підставі викладеного вище можна зробити висновок що сприяльне публічне адміністрування – це вид публічного адміністрування, призначений створити умови для максимальної реалізації фізичної особами своїх прав і свобод, а юридичними особами – своїх інтересів у різноманітних сферах діяльності держави і суспільства, зокрема соціальній, економічній, політичній, освітній, правоохоронній та інших.

Правові ознаки сприяльного публічного адміністрування включають, по-перше, легітимізацію мети та завдань сприяння розвитку певних інтенцій людини і громадянина, суб'єктів господарювання та інших учасників суспільних відносин; по-друге, наявність алгоритму стандартизованих процесів задоволення потреб та інтересів фізичних і юридичних осіб за допомогою застосування типових видів діяльності публічної адміністрації; по-третє, наявність широкого арсеналу інструментів публічного адміністрування, до яких, зокрема, належать дозволи, ліцензії, патенти, довідки, призначення яких полягає у визначенні правового статусу, додержання певних вимог, необхідних для настання певних юридичних фактів.

Правові ознаки сприятивного публічного адміністрування носять переважно формальний характер, оскільки деталізовані та

вербалізовані у численних законодавчих і підзаконних правових актах. При цьому частина положень вказаних документів носить дискреційний характер, тобто приймається за ініціативою та в межах закону, але на власний розсуд суб'єктів нормотворчості. Це дозволяє найбільш повно здійснювати сприяння реалізації прав, свобод та інтересів учасників суспільних відносин, оскільки публічні адміністрації отримують таким чином можливість проявляти гнучкість та оперативність у задоволенні відповідних потреб.

Напрями подальших наукових досліджень мають включати визначення сутності та видів правовідносин, які виникають у сфері сприяльного публічного адміністрування, а також особливостей зміни прав та обов'язків їх учасників.

Література

1. Social Progress Index. URL: <https://www.socialprogress.org/>
2. Індекс мінімальної заробітної плати. URL: <https://index.minfin.com.ua/labour/salary/min/>
3. The Legatum Prosperity Index. URL: <https://www.prosperity.com/rankings>
4. Shopina I., Oliinyk O., Finaheiev V. Globalization and its negative impact on the global economy. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2017. №5. Vol. 3. P.457-461.
5. Ганзенко О.О. Динаміка правової культури особи в умовах становлення ринкових відносин в Україні. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2001. №2. С.88-93.
6. Шопіна І.М. Щодо правової регламентації функціонування центральних органів виконавчої влади. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 65–71.
7. Коссе Д.Д. Особливості застосування правового режиму найбільшого сприяння в економіці України. *Часопис Київського університету права*. 2015. №4. С.80-84.

*Zhukova Y.O. – candidate of legal sciences,
doctoral student of the Interregional Academy of
Personnel Management (Kyiv, Ukraine)*

**LEGAL SIGNS OF FAVORABLE PUBLIC
ADMINISTRATION**

The purpose of the article is to determine the essence and legal features of favorable public administration.

The article determines that the change in the paradigm of public administration had its consequences in the redistribution of the vectors of the development of the state in the direction of the priority provision of the needs and interests of individuals. The main purpose of public administration is to create favorable conditions for the realization of rights and freedoms by a person and a citizen, the realization of interests in various areas of public relations.

Arguments are given that these trends have affected the system of public administration and caused the formation of a new type of the latter - favorable public administration.

The article determines that in the legal sense, assistance is associated with the creation of legal conditions that become the basis for the implementation of certain trends of subjects of public relations.

It is concluded that favorable public administration is a type of public administration designed to create conditions for the maximum

realization of the rights, freedoms and interests of individuals and legal entities. Legal signs of favorable public administration include: firstly, the legitimization of the goals and objectives of promoting the development of certain intentions of a person and a citizen, business entities and other participants in public relations; secondly, the presence of an algorithm of standardized processes to meet the needs and interests of individuals and legal entities through the use of typical activities of public administration; thirdly, the presence of a wide arsenal of public administration tools, which, in particular, include permits, licenses, patents, certificates, the purpose of which is to determine the legal status, are able to comply with certain requirements necessary for the occurrence of certain legal facts.

The article substantiates that the legal features of favorable public administration are formal in nature, since they are detailed in numerous legislative and subordinate legal acts. At the same time, some of the provisions of these documents are of a discretionary nature, that is, they are adopted on the initiative and within the framework of the law, but at the discretion of the subjects of rule-making.

Key words: public administration, assistance, authorities, local governments, legislation, legal mechanism, discretionary powers.

МЕХАНІЗМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

**БРЕНИЧ Інесса Романівна - магістр 2-го року навчання Навчально-наукового юридичного інституту Київського Міжнародного Університету
DOI 10.32782/EP.2023.2.7**

У статті розглянуто проблеми, пов'язані з механізмом притягнення до адміністративної відповідальності іноземців та осіб без громадянства. На основі проведеного аналізу були розроблені пропозиції щодо вдосконалення цього механізму. Зазначено необхідність конкретизації підстав примусового видворення та удосконалення процедури такого видворення в законодавстві. Приведено аргументи на підтримку внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» щодо примусового видворення та повернення іноземців та осіб без громадянства. З'ясовано проблемні питання, які виникають при застосуванні механізму притягнення до адміністративної відповідальності. Зазначено, що адміністративні стягнення, які належать до майнової сфери і що накладаються на іноземців за більшість правопорушень, не завжди є ефективними, оскільки іноземці можуть уникнути виконання таких рішень. Також зазначено відсутність ефективного механізму примусу щодо виконання рішень компетентних органів у цих випадках. Пропонується два напрями розв'язання цих проблем: удосконалення національного адміністративно-деліктного законодавства та укладення міжнародних договорів про взаємодопомогу. У цьому контексті запропоновано замінити частини стягнень, що накладаються на іноземців та осіб без громадянства, можливістю їхнього безоплатного працевлаштування на державних підприємствах, а також створенням спеціальних

програм підтримки та інтеграції цих осіб в українське суспільство. У контексті укладення міжнародних договорів про взаємодопомогу запропоновано створити спільну базу даних між державами для обміну інформацією про іноземців та осіб без громадянства, що перебувають у режимі примусового видворення. Це дозволить підвищити ефективність контролю за їхнім перетином кордону та зменшити ризики терористичних загроз. Таким чином, стаття підкреслює важливість удосконалення механізму притягнення до адміністративної відповідальності іноземців та осіб без громадянства. Пропозиції, що містяться в статті, стосуються як національного законодавства, так і міжнародної співпраці. Їх реалізація може сприяти підвищенню ефективності боротьби з правопорушеннями, що вчиняються іноземцями та особами без громадянства на території України.

Ключові слова: іноземець, особа без громадянства, адміністративна відповідальність, адміністративне стягнення, примусове видворення, примусове повернення, штраф.

Обґрунтування вибору теми дослідження

У національному законодавстві задекларовано однакову правосуб'єктність як іноземців, осіб без громадянства, так і громадян України (ст. 23 Конституції України [8], ст. 3 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [12]). У ст. 16 Кодексу України про адміністративні правопорушення (надалі - КУпАП) зазначено

но, що іноземці та особи без громадянства підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах [6]. Проте зазначені норми не підкріплено дієвим механізмом притягнення до адміністративної відповідальності таких осіб.

Україні потрібне вдосконалення механізму притягнення іноземців та осіб без громадянства до адміністративної відповідальності відповідно до європейських стандартів. У національному законодавстві зазначено, що всі громадяни мають однакову правосуб'єктність, але практична реалізація примусового видворення іноземців за порушення закону є складною. Адміністративне законодавство також неефективно в притягненні до відповідальності за порушення громадського порядку, митного та податкового законодавства. Відповідні органи влади повинні працювати над вирішенням цих проблем.

Стан дослідження проблеми

Питання адміністративної відповідальності іноземців та осіб без громадянства досліджувалися О.В. Аніною [2], І.О. Гавриловою [3], Є.В. Кобко [5], Я.П. Павлович-Сенетою [9]. Аналіз наукової літератури показує, що механізм притягнення іноземців та осіб без громадянства до адміністративної відповідальності є досить фрагментарно дослідженою проблемою. У цьому контексті існують дві ключові питання, які потребують вирішення: необхідність упорядкування системи адміністративних стягнень та розробка ефективного порядку їх застосування до іноземців та осіб без громадянства, а також потреба в реформуванні процесуальних норм, які визначають порядок притягнення до адміністративної відповідальності цих категорій осіб.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі наукових досліджень фахівців у галузі права охарактеризувати актуальні проблеми притягнення іноземців та осіб без громадянства до адміністративної відповідальності та розробити пропозиції для поліпшення механізму притягнення цих категорій осіб до адміністративної відповідальності.

Виклад основних положень

Адміністративна відповідальність іноземців та осіб без громадянства в Україні є частиною інституту загальної адміністративної відповідальності, а тому розглядати вдосконалення адміністративно-правового регулювання адміністративної відповідальності іноземців та осіб без громадянства можна лише в контексті реформи адміністративної відповідальності в Україні взагалі. Інститут адміністративної відповідальності в Україні охоплює таку велику кількість правових норм, що його можна називати своєрідною підгалуззю адміністративного права. Основні поняття, принципи та методи регулювання цього інституту сформовані ще в радянський період. Отже, правове регулювання адміністративної відповідальності в Україні вже давно потребує суттєвого оновлення. Аналіз літератури з адміністративного деліктного права [1; 7; 13] дає підстави стверджувати, що основними напрямками реформування сучасного інституту адміністративної відповідальності в Україні є такі: 1) удосконалення системи адміністративного законодавства, що визначає адміністративну відповідальність; 2) законодавче визначення переліку суб'єктів адміністративної відповідальності та закріплення адміністративної відповідальності юридичних осіб; 3) проведення чіткого розмежування адміністративних проступків від злочинів; 4) упорядкування системи адміністративних стягнень та порядку їх застосування; 5) удосконалення системи процесуальних норм, що визначають порядок притягнення до адміністративної відповідальності, тощо. Кожен із цих напрямів адміністративної відповідальності безпосередньо стосується адміністративної відповідальності іноземців та осіб без громадянства.

Порядок притягнення до адміністративної відповідальності іноземців та осіб без громадянства визначається ст.ст. 16, 24, 33-40 КУпАП, ст.ст. 23, 24, 26, 30, 32 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». На підзаконному рівні порядок реалізації ст.ст. 26, 30 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» визначається Ін-

струкцією про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства, затвердженою спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України, Адміністрації Державної прикордонної служби, Служби безпеки України від 23 квітня 2012 року № 353/271/150. Опосередковано порядок притягнення до відповідальності іноземців та осіб без громадянства визначається також Законами України «Про громадянство України», «Про імміграцію», «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

З огляду положень ст. 16 КУпАП жоден іноземний громадянин не може уникнути відповідальності в разі порушення норм адміністративного законодавства. Ст. 24 КУпАП разом з переліком видів адміністративних стягнень зазначено спеціальний вид адміністративного стягнення щодо іноземців та осіб без громадянства - видворення за межі України. Порівняльний аналіз положень КУпАП та Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» вказує на такі обов'язкові умови застосування видворення за межі України: необхідність наявності спеціальної норми, яка передбачає адміністративне видворення; вчинення іноземцем або особою без громадянства адміністративного правопорушення, яке грубо порушує порядок.

Ст. 26 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» передбачено такий вид адміністративного примусу, як примусове повернення іноземців та осіб без громадянства. Зазначений вид примусу взагалі не передбачено у ст. 24 КУпАП. Зазначене вказує на потребу приведення у відповідність положень Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та КУпАП. Механізм, підстави застосування примусового повернення вказують на його конкретизацію саме як адміністративного стягнення. Такого ж погляду додержується Є.В. Кобко та пропонує доповнити КУпАП ст. 32² «Адміністративне видворення іноземців та осіб без громадянства», ст. 32³ «Примусове повернення іноземців та осіб без громадянства» [5, с. 33].

Згідно з автором, слід звернути увагу на необхідність більш детального визначення підстав для депортації іноземців та осіб без громадянства в законодавстві та поліпшення процедури самої депортації. Зокрема, в Законі «Про перебування іноземців на території Чеської Республіки та внесення змін до деяких законів» встановлено список порушень, що можуть бути підставою для депортації з зазначенням періоду, протягом якого іноземець не може повернутися на територію держав – членів ЄС. Згідно з §19 Закону «Завершення тимчасового перебування на території, для якого не потрібна віза, і закінчення цього перебування», поліція може припинити перебування іноземця на території, для якої не потрібна віза, якщо іноземець свідомо порушує громадський порядок, не дотримує законодавчих вимог та не може підтвердити законні підстави для перебування на території за вимогою поліції.

Окрім приведення у відповідність положень КУпАП та Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», потребують доопрацювання норми підзаконних нормативно-правових актів. Однією з основних проблем є несвоєчасна ідентифікація іноземців, які за рішенням суду підлягають примусовому видворенню. Основними причинами несвоєчасної ідентифікації є відсутність в Україні акредитованого дипломатичного представництва або консульської установи країни походження іноземця, тривалі терміни очікування відповідей від компетентних органів країни походження іноземця або консульської служби Міністерства закордонних справ, неузгодженість дій територіальних органів Державної міграційної служби, пов'язаних з примусовим видворенням нелегальних мігрантів (направлення індивідуальних запитів до країни походження іноземця, отримання додаткової інформації про нього, встановлення зв'язків із Міністерством внутрішніх справ або консульськими закладами в інших країнах) [4, с. 18].

Механізм притягнення до адміністративної відповідальності є формі майнових стягнень (штрафів) має системні не вирішені проблеми та прогалини. Крім того, окрім

КУпАП, адміністративні штрафи передбачені Митним та Податковим кодексами України. Іноземці та особи без громадянства мають таку ж правосуб'єктність, як і громадяни України, а отже, несуть відповідальність на загальних підставах. Однак, примусове виконання рішень про стягнення адміністративних штрафів з іноземців та осіб без громадянства ускладнене тимчасовим перебуванням цих осіб на території України.

Також державний виконавець з метою ефективного виконання рішення має право у разі ухилення боржника від виконання зобов'язань, покладених на нього рішенням, звертатись до суду за встановленням тимчасового обмеження у праві виїзду боржника за межі України (ст. 18 Закону). У зв'язку із цим суди розглядали подання державних виконавців про тимчасове обмеження у праві виїзду за межі України боржників у виконавчому провадженні.

Особливості виконання рішень щодо іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб визначені ст. 77 Закону України «Про виконавче провадження». Відповідно до ч. 1 цієї статті під час виконання рішень стосовно іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб, які, відповідно, проживають (перебувають) чи зареєстровані на території України або мають на території України власне майно, яким володіють самостійно або разом з іншими особами, застосовуються положення Закону. У разі невиконання іноземцями, особами без громадянства та іноземними юридичними особами таких рішень виконавець звертається до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, органів охорони державного кордону з поданням про заборону в'їзду в Україну чи видворення за межі України таких осіб відповідно до Закону [10].

Питання про тимчасове обмеження у праві виїзду за межі України вирішується судом за правилами цивільного судочинства в порядку, передбаченому ст. 441 Цивільного процесуального кодексу України [14]. За змістом цієї статті вирішення питання про тимчасове обмеження у праві виїзду за межі України вирішується в порядку цивільно-

го процесу щодо боржників у виконавчому провадженні, за будь-якими виконавчими документами, передбаченими ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження», примусове виконання яких здійснюється Державною виконавчою службою.

Крім того, Розділом XIII Інструкції з організації примусового виконання рішень [11] передбачено, що у разі невиконання іноземцем, особою без громадянства чи іноземною юридичною особою рішення про накладення штрафів за правопорушення, розгляд справ за якими законом віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України або Державної міграційної служби України, державний виконавець у тридцятиденний термін з моменту відкриття виконавчого провадження звертається до відповідного органу охорони державного кордону чи Державної міграційної служби з поданням про заборону в'їзду в Україну таких осіб відповідно до Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства».

Проаналізувавши законодавство України можна стверджувати, що іноземець, який тимчасово перебуває на законних підставах на території України і порушує адміністративне право, може уникнути відповідальності, якщо не має майна, яке може бути використане для стягнення штрафу. Якщо візит іноземця був запланований як короткотерміновий та не передбачає повторного в'їзду, то механізм примусового стягнення штрафів за порушення митних правил, правил дорожнього руху та інших адміністративних правопорушень є абсолютно недієвим.

Порівняно часто іноземні громадяни залишають територію України до закінчення строку, встановленого для сплати штрафів за порушення митних правил. Крім того, вони зазвичай не мають майна або банківських рахунків на території України. За таких обставин державні виконавці органів Державної виконавчої служби не можуть реалізувати виконання постанов про накладення штрафів і стягнути кошти з осіб, які порушили митні правила.

Реалізація виконання рішення щодо іноземців, які порушили митні правила та не

сплатили штрафи, можлива лише в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 77 Закону України «Про виконавче провадження», а саме: звернення з поданням про заборону в'їзду в Україну чи видворення за межі України таких осіб відповідно до Закону.

Отже, вітчизняні механізми притягнення іноземців до адміністративної відповідальності у вигляді штрафу є недосконалими та містять суттєві прогалини. Серед таких недоліків доцільно зазначити:

- майновий характер адміністративних стягнень, що накладаються за більшість правопорушень, що вчиняються іноземцями на території України, та відсутність дієвого механізму примусу щодо виконання рішень компетентних органів у таких справах;

- наявність у Законі України «Про виконавче провадження» положення про те, що у разі відсутності в боржника-іноземця майна, на яке може бути звернене стягнення, державний виконавець може ініціювати процедуру видворення таких осіб за межі України або заборони для них в'їзду в Україну, яка, по суті, дозволяє іноземцю уникнути відповідальності;

- прогалини в митному та адміністративному законодавстві, які дозволяють іноземцю уникнути виконання накладення стягнення у формі штрафу.

Висновки

Згідно з проведеним аналізом, є два напрями вирішення проблеми: удосконалення національного законодавства з адміністративних та деліктних питань та укладення міжнародних договорів для співпраці.

Щодо удосконалення адміністративно-деліктного законодавства, рекомендується створення системи фіксації та електронного реєстру транспортних засобів, які були використані при скоєнні адміністративних правопорушень, а також скорочення строків сплати адміністративних штрафів.

Іншим шляхом вирішення проблеми може бути заміна частини стягнень, що накладають за вчинення адміністративних правопорушень у формі штрафу незначного розміру на громадські роботи, які відповідно до ст. 30¹ КУпАП полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне пра-

вопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. За таких умов навіть іноземці, які не мають майна, зможуть «відпрацювати» вчинене адміністративне правопорушення. Звісно, впровадження таких змін потребує також створення компетентних органів та фінансування їх діяльності.

Література

1. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. У двох томах:- Т. 1. Загальна частина/редкол. В. Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ: Юридична думка, 2009. 592 с.

2. Аніна О.В. Іноземці та особи без громадянства в адміністративно-деліктному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Держ. НДІ МВС України. Київ, 2012, 19 с.

3. Гаврилова І.О. Особливості адміністративної відповідальності іноземців та осіб без громадянства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 5. Т 2. С. 99-102.

4. Звіт про результати аудиту ефективності використання бюджетних коштів, виділених Державній міграційній службі України на забезпечення виконання завдань у сферах міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів: затверджено рішенням Рахункової палати від 8 жовтня 2019 року № 28-7. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2019/28-7_2019/Zvit_28-7_2019.pdf (дата звернення: 04.04.2023р.)

5. Кобко Є.В. Щодо застосування норм адміністративно-деліктного законодавства України до іноземців. *Право і безпека*. 2017. № 2 (65). С. 30-34.

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України, ствном на від 27.01.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 04.04.2023р.)

7. Колпаков В. К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право): навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 256 с.

8. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254К/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%Ю0%B2%Ю1%80>. (дата звернення: 04.04.2023р.)

9. Павлович-Сенета Я.П. Основні напрями вдосконалення адміністративної відповідальності іноземців та осіб без громадянства в Україні: сучасний стан та досвід зарубіжних країн. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 206-217.

10. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 04.04.2023р.)

11. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень: наказ Міністерства юстиції України від 02.04.2012 № 512/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0806-12#n16> (дата звернення: 04.04.2023р.)

12. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 04.04.2023р.)

13. Лук'янець Д. М. Інститут адміністративної відповідальності: проблеми розвитку: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. 220 с.

14. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 04.04.2023р.)

SUMMARY

The article examines the mechanism of bringing foreigners and stateless persons to administrative responsibility. Based on the analysis, proposals for improving such a mechanism have been developed. The expediency of specifying in the legislation the grounds for expulsion of foreigners and stateless persons, improvement of the expulsion procedure itself is indicated. The expediency of bringing the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Law of Ukraine "On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons" in terms of applying to foreigners and stateless persons forced expulsion and return of foreigners and stateless persons is argued. Problematic issues of the mechanism of bringing such persons to administrative responsibility have been identified. Property nature of administrative penalties imposed for most offenses committed by foreigners on the territory of Ukraine and the lack of an effective enforcement mechanism for the execution of decisions of competent authorities in such cases. The Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings" stipulates that if a foreign debtor does not have property that can be levied, the state executor may initiate a procedure to expel such persons from Ukraine or prohibit them from entering Ukraine, which, in fact, allows a foreigner to avoid liability. Gaps in customs and administrative legislation that allow a foreigner to avoid enforcing a fine. Two directions of solving the outlined problems are offered: improvement of the national administrative-tort legislation and the conclusion of international agreements on mutual assistance. In terms of improving the administrative-tort legislation, it is proposed to create a system of fixation and electronic register of vehicles with which administrative offenses were committed; reduction of terms of payment of administrative fines. It is proposed to replace parts of the fines imposed for committing administrative offenses in the form of a fine of insignificant size, for public works, which in accordance with Art. 301 KYnAPI consist in performance by the person who has committed an administrative offense, in free time from work or study of free socially useful works which kind is defined by local governments.

Key words: foreigner; stateless person, administrative liability, administrative penalty, forced expulsion, forced return, fine.

СУДОВІ ОРГАНИ ЯК ЧАСТИНА ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ РЕГІОНАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

КЛИМОВИЧ Надія - аспірантка Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 341.1/8
DOI 10.32782/EP.2023.2.8

Ця стаття присвячена аналізу сутності інтеграційного права, розвитку інтеграційних процесів та їх правового регулювання. Розглянуто також проблему одноманітного тлумачення та застосування актів наднаціональних інституцій в національних правових системах.

Окрему увагу автор статті звертає на застосування інтеграційного права саме тоді, коли країни-учасниці, переходячи від зони вільної торгівлі до формату митного союзу, створюють постійні наднаціональні судові інституції, а моделлю для створення таких судів слугує Суд ЄС.

Також акцентовано увагу на тому, що місце Суду в структурі органів ЄС і його роль у ЄС у цілому визначається здійсненням ним такого впливу на розвиток правової системи інтеграційного об'єднання, який досі не вдавалося справити жодній іншій міжнародній судовій установі, а також суттєвим сприянням утвердженню автономії правопорядку ЄС.

Ключові слова: джерела права, судові органи, інтеграційне право, Суд ЄС, МЕРКОСУР, судова практика, судові інституції.

Постановка проблеми

Питання інтеграційного права є досить важливим, але недостатньо дослідженим. Правова характеристика процесу міжнародної інтеграції, порівняльний аналіз структури, функцій судових органів ЄС, забезпечення виконання рішень судів ЄС є актуальними для правового розуміння та виконання норм міжнародного права.

Стан опрацювання

Проблематика загальнотеоретичних та практичних питань, пов'язаних зі становленням регіональних об'єднань економічної інтеграції, гармонізації та уніфікації цих систем у єдину в рамках інтеграційного об'єднання досліджувалася як відомими українськими науковцями, такими як Буроменський М.В., Більцький С.Д., Камінська Н.В., Лисенко О.М., Мицик В.В., Пісов М.П., Шпакович О.М., так і викликала значний інтерес цілого ряду зарубіжних юристів-міжнародників: Альтер К., Комарек Я., Періс М., Хартлі Т. та ін.

Метою цієї статті є дослідження місця судових органів ЄС серед органів регіональних об'єднань економічної інтеграції.

Виклад основного матеріалу

Інтеграційні процеси, що відбувалися протягом ХХ-го століття та продовжують розвиватися в ХХІ-у столітті, породили дещо новий феномен права, що дістав назву – інтеграційне право. Інтеграція сприяла створенню більш складних механізмів, в які потребували більш складного правового регулювання. Елемент наднаціональності, що є визначальною рисою регіональних об'єднань економічної інтеграції, призвів до переходу від національного права до гібридної правової системи. Це хоча і має певні схожості з міжнародним правом, але таким не є за своєю природою, адже має більше схожого з національним правом. На

сьогодні чіткої позиції, що представляє собою інтеграційне право як окрема галузь права, окремий інститут чи автономна правова система не існує. Особливістю інтеграційного права є те, що в ньому відсутня єдина для всього світу сукупність обов'язкових правових норм, які б регулювали певну сферу чи достатньо широкі сфери суспільних відносин. Можна визначити інтеграційне право як нову модель правового регулювання міждержавних та внутрішньодержавних відносин, що виникла в результаті інтеграції та глобалізації. Така модель на практиці регулює широкий спектр суспільних відносин за допомогою правових норм інтеграційних об'єднань. Але необхідно зазначити, що інтеграційне право не містить загальних критеріїв і кожне інтеграційне об'єднання по своїй суті є унікальним явищем та представляє собою своєрідну самостійну правову систему. Доцільно в такому разі сказати, що правові норми окремих найбільш успішних інтеграційних об'єднань тяжіють до утворення самостійних правових систем.

Як уже зазначалося, інтеграційне право має риси як міжнародного так і національного права. Для міжнародного права є характерною координація інтересів рівноправних суверенних партнерів у той час, як для національного права характерною є субординація, чітка ієрархія норм законодавства, необхідна для ефективного існування правової системи. В інтеграційному праві за участі міжнародно-правових механізмів досягається координація позицій сторін, а за допомогою наднаціональних структурних елементів закріплюється механізм виконання домовленостей за прикладом національного права. Таким чином, країни-учасники інтеграційного об'єднання добровільно домовляються про виконання певних рішень, закріплюючи за ними обов'язковість до виконання, і це забезпечує ефективність такої схеми на практиці. Саме такий взаємоповнюючий характер правотворчої діяльності відображає всю природу інтеграції як процесу. І якщо брати до уваги той факт, що право будь якого інтеграційного об'єднання формується на базі вже сформованих національних правових систем, то вся суть правової інтеграції полягає в гармонізації та уні-

фікації цих систем у єдину в рамках інтеграційного об'єднання.

На практиці це реалізується наступним чином: спочатку за допомогою демократичних процедур, що враховує позиції різних сторін, створюються законодавчі акти для інтеграційного об'єднання у формі директив та регламентів, що повністю уніфікують правові положення країн-учасниць, на наступному етапі забезпечується негайне виконання прийнятого законодавства та закріплення певних норм на рівні національного законодавства країн-учасниць. Якщо ж розглядати внутрішньоправову структуру інтеграційного об'єднання то ми помітимо тенденцію того, що методи правового регулювання, запозичені з національного права стають більш популярними за запозичені з міжнародного права. Важливим елементом інтеграційного права є його джерела. До джерел інтеграційного права відносяться установчі документи та документи, що регламентують діяльність структурних інституцій об'єднання. Не можна виключати також прецедентне право, адже правові рішення, що приймаються на наднаціональному рівні, знаходять відображення в національному законодавстві, так як воно вимушено пристосовуватися під наднаціональне інтеграційне регулювання. У цьому аспекті важливу роль відіграє судова практика реалізації інтеграційних відносин.

У цілому, коли мова йде про інтеграційне право ми повинні розуміти, що країни-учасники таких інтеграційних об'єднань належать до різних правових сімей, тому в інтеграційному праві відбувається правовий синтез, і це, у свою чергу, веде до збагачення міжнародного права.

Активні інтеграційні процеси в європейському, та й не тільки, регіоні призвели до того, що з 1990-х років відбувається активне формування міжнародних судів. Фактично такий процес можна пов'язати з доволі успішною діяльністю Суду ЄС. Виникає закономірність – якщо існує інтеграційне право, особлива правова система, то мають існувати і судові інстанції в рамках таких об'єднань. Як уже зазначалося у попередньому підрозділі, інтеграційні процеси в різних регіонах проходять неоднорідно,

знаходяться на різних етапах, і тому не існує конкретних критеріїв до інтеграційного права. З цього можна зробити висновок, що і судові інстанції в таких об'єднаннях мають відрізнятись. На сьогодні існують такі успішні інтеграційні проєкти як ЄС, МЕРКОСУР, ЄАЕС, СОТ, африканські регіональні об'єднання та інші. У кожному з об'єднань є своя специфічна правова система, що враховує регіональні особливості, і в кожному з таких об'єднань створюються судові інституції для просування інтеграції.

На сьогодні різні рівні інтеграційного процесу дають змогу умовно розділити їх на 2 групи. У першому випадку ми маємо справу з інтеграційними об'єднаннями, що мають чинні договори про зону вільної торгівлі, у рамках якої відбувається усунення або зниження митних тарифів у торгівлі між країнами-учасницями такої зони вільної торгівлі, при цьому країни-учасниці залишають за собою право регулювати торговельні відносини та митні тарифи з іншими країнами. Прикладами такого роду інтеграції слугують НАФТА, КАРИКОМ та МЕРКОСУР на їх сучасному етапі інтеграції. Вони фактично ще не пройшли весь процес формування інтеграційного об'єднання, тому не є суб'єктами міжнародного права, у них відсутні інституції наділені правом приймати обов'язкові дійсні на національному рівні рішення, для такого роду речей існують секретаріати, що виконують координуючу роль.

Враховуючи той факт, що на такому етапі інтеграційного процесу відсутня необхідність у судовому контролі за рішеннями інституцій таких об'єднань, немає потреби в існуванні постійного суду, що має такого роду компетенцію. Саме тому існує можливість виникнення міждержавних суперечок або суперечок конкретних осіб з державою. Зазвичай на такий випадок процедурою передбачається використання *ad hoc* арбітражів, тобто арбітражів, що створюються для врегулювання конкретної суперечки. Тенденція на сьогодні склалася така, що для врегулювання таких суперечок рідко застосовують таку процедуру. Так, наприклад, згідно з розділом XX НАФТА [1] передбачений основний механізм для врегулювання суперечок між країнами-учасни-

цями, але до нього вдавалися лише тричі [2].

У подальшому країни-учасниці НАФТА надавали перевагу врегулюванню суперечок через Механізм врегулювання суперечок у рамках СОТ, беручи до уваги його авторитет та наявність практики апеляційного розгляду, у той самий час як приватні особи використовують для врегулювання суперечок з країнами-учасницями шляхом звернення до арбітражу, що не має повноважень скасувати державний акт, але має повноваження прийняти рішення про виплату компенсації.

Відсутність таких постійних судових інституцій у рамках інтеграційних проєктів по створенню зон вільної торгівлі не дає можливості надати їм можливості контролювати виконання винесених арбітражем рішень або забезпечувати ефективний контроль за виконанням країнами-учасницями своїх зобов'язань по інтеграційним інструментах. З метою вирішення такого роду проблеми країни мають самі здійснювати контроль за виконанням зобов'язань та, у разі необхідності, примусити країну-порушника виконувати свої зобов'язання через механізм санкцій. Такий механізм контролю за дотриманням виконання зобов'язань або судових рішень, наприклад, існують в рамках СОТ. Саме з причини відсутності у такого роду інтеграційних об'єднаннях наднаціональних інституцій з владними повноваженнями, покликаних приймати рішення та здійснювати ефективний контроль за їх виконанням в таких інтеграційних об'єднаннях відсутні суперечки між наднаціональними інституціями та державами або з приватними особами.

Другою групою інтеграційних об'єднань у нашій ситуації можна вважати ті інтеграційні об'єднання, що мають досить глибокий рівень інтеграції певних сфер, наприклад, митний союз. Якщо в першому випадку йшла мова про усунення митних бар'єрів у торгівлі між країнами-учасницями, то в цьому випадку передбачається передача владних повноважень наднаціональній інституції, що здійснює регулювання у сфері торгівлі з іншими країнами неучасниками інтеграційного об'єднання.

Мова йде про такі інституції як Комісія ЄС та Євразійська економічна комісія (ЄЕК) у рамках ЄАЕС. Повноваження, що їх передають країни такого роду наднаціональним інституціям, включають у себе прийняття загальнообов'язкових нормативних актів, що, у свою чергу, замінюють норми національного законодавства та є обов'язковими до виконання всіма суб'єктами національного права країн-учасниць інтеграційного об'єднання.

Виходячи з того, що країни-учасниці інтеграційного об'єднання передають такого характеру повноваження наднаціональній інституції, викликає бажання у сторін щодо здійснення ефективного контролю за правомірністю нормативних актів, що їх видає така інституція. Повноваження з контролю неможливо покласти на національні суди і країни стикаються з необхідністю створення постійної незалежної інституції, що буде в подальшому здійснювати контроль. Досвід такого успішного інтеграційного об'єднання, як Європейський Союз, дає нам уяву про те, що найбільш оптимальним варіантом є створення окремої судової інституції, основним завданням якої і буде здійснення такого контролю та матиме змогу анулювати рішення наднаціональних органів.

Нормативні акти, що їх приймають наднаціональні інституції інтеграційних об'єднань, мають обов'язковий характер на рівні національного законодавства, і саме тому виникає питання можливості оскарження такого акту зі сторони приватної особи. З метою полегшити систему звернення приватних осіб до судових інституцій з метою оскарження певного нормотворчого акту без звернення до судів національної юрисдикції, країни-учасниці, зазвичай, передбачають таку можливість при створенні наднаціональної судової інституції. Але це не єдине питання, що постає при створенні наднаціональних судових інституцій. Надважливим питанням є проблема одноманітного тлумачення та застосування актів наднаціональних інституцій у національній правовій системі. Для того, аби тлумачення правових норм залишалось одноманітним, наднаціональні судові інституції практику-

ють практику преюдиційних запитів з боку національних судових установ. Це дає змогу наднаціональній судовій інституції інтеграційного об'єднання здійснювати контроль за певними рішеннями національних судових установ. Наявність постійної наднаціональної судової інституції у дає змогу здійснювати вертикальний контроль за виконанням країнами-учасницями своїх зобов'язань чи рішення судової інституції, при якому справа знову передається на розгляд суду, що може накласти штрафні санкції. Наявність великої кількості постійного персоналу надає можливість швидко розглядати велику кількість запитів без необхідності відсилати до інших методів врегулювання суперечок.

Перехід від *ad hoc* арбітражів до постійних судових інституцій у рамках інтеграційного об'єднання відбувається в той момент, коли інтеграційне об'єднання трансформується із зони вільної торгівлі до митного союзу, саме в цей час виникає потреба до створення постійної судової інституції. Прикладом такої трансформації можна вважати МЕРКОСУР, котрий із зони вільної торгівлі почав переростати в митний союз тим самим країни-учасниці вдалися до створення в 2005 році Суду МЕРКОСУР, та ЄАЕС, де в 2012 році було створено суд ЄАЕС так як митний союз у рамках ЄАЕС вимагав судового контролю за нормативними актами, що їх видає Комісія Митного союзу.

Це положення речей дає нам змогу стверджувати, що найбільшого застосування інтеграційне право має тоді, коли країни-учасниці, переходячи від зони вільної торгівлі до формату митного союзу, створюють постійні наднаціональні судові інституції, а моделлю для створення таких судів слугує Суд ЄС. Найвідомішими судами, побудованими за такою моделлю, є Суд Бенілюксу, створений в 1984 році, Суд ЄАВТ, створений в 1994 році, Суд Західноафриканського економічного і валютного союзу (ЗАЕВС), створений в 1995 році, Суд Економічного співтовариства країн Східної та Південної Африки (КОМЕСА), створений у 1998 році, Суд Східноафриканського співтовариства (САС), створений у 2001 році, Суд ЕКОВАС, створений в 2002 році, Трибунал Співтовариства розвитку Півдня Африки (САДК),

створений у 1992 році, та Суд ЄАЕС, створений у 2015 році.

Усі суди, переховані вище, можна вважати міжнародними судами, беручи до уваги їх виняткову компетенцію здійснення судового контролю за нормативними актами, що їх приймають інституції інтеграційного об'єднання та згідно з ознаками міжнародних судів, а саме: є постійними судовими інституціями; створені на основі міжнародних договорів та міжнародно-правових актів; мають призначених на тривалий проміжок часу суддів; застосовують при розгляді справ норми міжнародного права (у цьому випадку права інтеграційного об'єднання); їх рішення є обов'язковими до виконання сторонами суперечки. Але, водночас, судові інституції інтеграційного об'єднання мають багато спільного, наприклад, з конституційним судом. Адже вони здійснюють контроль за нормативними актами, що їх приймають інституції інтеграційного об'єднання та мають змогу скасувати будь-який нормативний акт, і тому стають учасником законодавчого процесу. Деякі з таких судів взагалі наділені повноваженнями контролю за актами національних законодавчих структур у деяких сферах (Суд ЄС, Суд КОМЕСА), що робить їх досить авторитетною судовою інституцією. Доступ до таких судових інституцій приватних осіб, за певними винятками, викликає асоціацію з національними судами. Але така асоціація є лише поверхневою, і говорити про схожість між такими різними судовими система не зовсім правильно. Суди національної юрисдикції мають більш дієвий механізм покарання за невиконання рішень суду, у той час, як у деяких судових інституціях інтеграційних об'єднань це взагалі не передбачено.

Якщо говорити про місце судових інституцій у регіональних інтеграційних об'єднаннях то необхідно відзначити, що в певних регіональних інтеграційних об'єднаннях ця система прижилась і відіграє важливу роль, а в певних об'єднаннях вона так і не знайшла свого місця і відіграє незначну роль. Якщо ми розглянемо Суд ЄС, то система добре себе проявила та відіграє важливу роль у функціонуванні такого інтеграційного об'єднання, як ЄС. І хоча

більшість судових інституцій у регіональних інтеграційних об'єднаннях побудовані за моделлю Суду ЄС, це не означає, що вони будуть такими ж успішними. Більша частина судових інституцій інтеграційних об'єднань не відіграє помітної ролі в регіональній інтеграції. Суди африканських регіональних інтеграційних об'єднань у більшій мірі займаються питаннями прав людини [3].

І навіть в аспекті захисту прав людини досить важко говорити про ефективність таких інституцій, але це, у першу чергу, пов'язано з рівнем економічного розвитку та поваги до суду та прав людини в країнах-учасницях таких інтеграційних об'єднань. Найбільша кількість нормотворчих актів у результаті судового розгляду було анульовано Судом ЄС, а ось інформація про застосування такої процедури в країнах африканських регіональних інтеграційних об'єднань на сьогодні відсутня. Карен Альтер, американська дослідниця у сфері міжнародного права та міжнародних судових інститутів, вважає, що через брак кооперації між національними та інтеграційними судовими інституціями "копії Суду ЄС" на практиці нагадують Суд ЄС у 1950-1960, аніж сучасний Суд ЄС [4].

Досить часто неефективність судів регіональних інтеграційних об'єднань також можна пояснити тим фактором, що країни-учасниці інтеграційного об'єднання нерідко хоча і розуміють користь від наявності такої дієвої інституції, але не хочуть допустити її трансформації у впливову структуру. Можна з упевненістю стверджувати, що судові інституції, схожі на Суд ЄС, ще довго не будуть створюватися, адже країни інших регіональних інтеграційних об'єднань розуміють, які повноваження зосередив у собі Суд ЄС, і не готові передати такі повноваження своїм регіональним судовим інтеграційним інституціям. Також проблемою може слугувати той фактор, що, на відміну від національних судових інституцій, країни-учасниці інтеграційного об'єднання мають змогу скасувати діяльність таких інституцій. З такими проблемами вже зіткнулись інституції в африканських регіональних інтеграційних об'єднаннях. Діяльність Трибуналу САДК, наприклад, була призупинена у 2010 році [5].

Але навіть якщо не враховувати той факт, що діяльність судової інституції регіональної інтеграції можливо призупинити, країни мають можливість іншими методами стримувати діяльність таких інституцій. Найбільш ефективним механізмом стримування діяльності суду можна назвати відмову інституцій інтеграційних об'єднань затверджувати нормативні акти, що їх можна оскаржити в судах, або відмову країн-учасниць від звернення до судової інституції, паралельно обмежуючи приватним особам можливість звертатися до суду. У деякі судові інституції, такі як Суд ЕКОВАС, можна звертатися лише стосовно порушення прав людини, але не стосовно питань економічної інтеграції. Країни таких регіонів, зазвичай, самі відмовляються від звернення до судових інституцій, або готові ігнорувати невиконання рішення суду іншими країнами-учасницями. Національні суди не бажають співпрацювати з інтеграційними судовими інституціями заради однорідного тлумачення і застосування нормативних актів інтеграційного об'єднання.

Питання застосування судовими інституціями регіональних інтеграційних об'єднань засобів примусу до виконання рішення є доволі чутливим. Навіть коли таке питання врегульовано в установчому документі судової інституції, застосування примусових та штрафних засобів залишається на рівні політичних домовленостей. І така ситуація склалася не лише з африканськими регіональними інтеграційними об'єднаннями, аналогічні ситуації виникали і з рішеннями Суду ЄС. [6]

Місце Суду в структурі органів ЄС і його роль у ЄС у цілому визначається здійсненням ним такого впливу на розвиток правової системи інтеграційного об'єднання, який досі не вдавалося справити жодній іншій міжнародній судовій установі, а також суттєвим сприянням утвердженню автономії правопорядку ЄС. Одним із чинників, завдяки яким Суд ЄС зміг забезпечити свій вплив, стала його монополія на обов'язкове тлумачення *acquis communautaire*, визнана за ним установчими договорами (ст. 344 ДФЄС). Це забезпечило Суду ЄС велику свободу дій та можливість застосування норм комунітар-

ного права, сприйняття якого іноді межує з правотворчістю, що обмежена технікою та методами тлумачення права ЄС [7].

Висновки

З-поміж проаналізованих фактично свою дієвість змогла довести лише система, яка склалася в Європейському союзі. Історія її становлення була доволі довгою та пройшла безліч етапів формування. Політична зрілість у країнах європейського регіону дала змогу вибудувати ефективну та дієву форму існування судової інституції інтеграційного характеру.

Тобто можна стверджувати, що роль судової інституції в європейському регіональному інтеграційному об'єднанні під назвою Європейський Союз є значущою, вона відіграє роль контрольної інституції та доповнює суди національної юрисдикції, коли це є необхідним.

У той самий час ми бачимо, що навіть у ситуаціях, коли судові інституції інших регіональних об'єднань побудовані за моделлю Європейського Союзу, вони не є настільки ж ефективними. Їх роль хоча і залишається важливою в структурі існування інтеграційних об'єднань, але прямо пропорційно залежить від політичного бажання сторін. Водночас, у доволі незрілих регіональних інтеграційних об'єднаннях в африканському регіоні можна спостерігати нівеляцію ролі судових інституцій. Можливо, така ситуація пов'язана з політичною незрілістю й неоднорідним економічним розвитком у різних регіонах світу.

Література

1. Chapter XX of the North American Free Trade Agreement (January 1, 1994)
2. Mestral A. NAFTA dispute settlement: creative experiment or confusion. *Regional Trade Agreements and the WTO legal system.* - P. 363-364.
3. Osiemo O. Lost in Translation: The Role of African Regional Courts in Regional Integration in Africa. *Legal Issues of Economic Integration.* 2014. № 1. P. 100.
4. Alter K. The Global Spread of European Style International Courts. *West European Politics.* 2012. №1. P. 151.

5. SADC Tribunal, Mike Campbell (Pvt) Ltd and Others v. Republic of Zimbabwe
6. Case C-64/88, Commission v. France, [1991] ECR I-2727
7. Пісов М. П. Правопорядок Європейського Союзу як окремий вид інтеграційного правопорядку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. Вип. 76.- С. 152-158.

Nadiia Klymovych
Educational and Scientific Institute of
International Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Ukraine

**JUDICIAL BODIES AS PART OF THE
INSTITUTIONAL MECHANISM IN THE
SYSTEM OF BODIES OF REGIONAL
ASSOCIATIONS OF ECONOMIC
INTEGRATION**

His article is devoted to the analysis of the essence of integration law, the development of integration processes and their legal regulation. The problem of uniform interpretation and application of acts of supranational institutions in national legal systems is also considered.

The author of the article pays special attention to the application of integration law precisely when the participating countries, transitioning from a free trade zone to the format of a customs union, create permanent supranational judicial institutions, and the EU Court serves as a model for the creation of such courts.

Attention is also focused on the fact that the place of the Court in the structure of EU bodies and its role in the EU as a whole is determined by its significant influence on

the development of the legal system of the integration association. No other international judicial institution has been able to do this so far, as well as a significant contribution to the establishment of the autonomy of the EU legal order.

Accordingly, it can be noted that only the system developed in the European Union was able to prove its effectiveness. The history of its formation was quite long and went through many stages of formation. Political maturity in the countries of the European region made it possible to build an efficient and effective form of existence of a judicial institution of an integration nature.

That is, it can be argued that the role of the judicial institution in the European regional integration association called the European Union is significant, it plays the role of a control institution and complements the courts of national jurisdiction when necessary. At the same time, we see that even in situations where judicial institutions of other regional associations are built on the model of the European Union, they are not as effective. Although their role remains important in the structure of the existence of integration associations, it directly proportionally depends on the political will of the parties. At the same time, in rather immature regional integration associations in the African region, one can observe the leveling of the role of judicial institutions. Perhaps this situation is connected with political immaturity and heterogeneous economic development in different regions of the world.

Keywords: sources of law, judicial bodies, integration law, EU Court, MERCOSUR, judicial practice, judicial institutions.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ УКРАЇНИ

ЛІСОЙВАН Ярослав Миколайович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0001-7533-5452>

УДК: 351.746.2

DOI 10.32782/EP.2023.2.9

У статті розглянута правова сутність принципів діяльності правоохоронних органів України. Зауважено, що принципи діяльності правоохоронних органів є монолітною непопорушною структурою, фундаментом якої є сукупність нерозривних елементів, що співвідносяться один з одним за цілями, вектор яких направлений на виконання спільних завдань і функцій. Принципи діяльності Державного бюро розслідувань побудовані у тісному зв'язку із загальною системою принципів функціонування правоохоронних органів загалом.

Наголошено, що згідно з діючим законодавством України Державне бюро розслідувань створено на засадах: 1) верховенства права, відповідно до якого людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; 2) законності; 3) справедливості; 4) неупередженості; 5) незалежності і персональної відповідальності кожного працівника Державного бюро розслідувань; 6) відкритості та прозорості діяльності Державного бюро розслідувань для суспільства та демократичного цивільного контролю, підзвітності і підконтрольності визначеним законом державним органам; 7) політичної нейтральності і позапартійності; 8) єдиноначальності у реалізації повноважень Державного бюро розслідувань. Принцип єдиноначальності не заперечує принципу процесуальної самостійності слідчого органу Державного бюро розслідувань.

Наголошено, що принципи діяльності Державного бюро розслідувань представляють собою взаємопов'язану систему керівних ідей, яка є непопорушним фундаментом для ефективного функціонування вказаного правоохоронного органу та плацдармом для успішної реалізації завдань, що поклали на нього суспільство та держава.

У той же час нормативно – правові засади діяльності Державного бюро розслідувань та їх неухильне дотримання покликані забезпечити якісне виконання вказаних викликів на правовому полі.

Ключові слова: Державне бюро розслідувань, принципи, законність, справедливість, незалежність, правоохоронні органи.

Постановка проблеми

Актуальність встановлення принципів діяльності Державного бюро розслідувань пояснюється тим, що всі без винятку види суспільних відносин, які виникають у правоохоронній сфері, у той же час як і організаційні аспекти функціонування відповідних органів, регулюються конкретними правовими нормами та базуються на основоположних підвалинах, які обумовили їх створення.

Крім того, аналіз принципів діяльності Державного бюро розслідування дозволяє на рівні науково-теоретичних узагальнень більш повно проаналізувати такі важливі аспекти його функціонування, як систематизація компетенції та повноважень вказаного органу, визначення форм та методів його діяльності, правового регулювання кадрового

забезпечення, напрямів удосконалення діяльності ДБР тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню принципів діяльності правоохоронних органів взагалі та Державного бюро розслідувань, зокрема, були присвячені наукові праці таких учених, як О.М. Бандурка, В.В. Галунько, А.Т. Комзюк, М.С. Моїсєєв, О.Дрозд, Р. Труба та інших.

Метою статті є встановлення та правовий аналіз принципів діяльності Державного бюро розслідувань, визначення їх особливостей та виявлення проблемних аспектів реалізації у практичній діяльності ДБР.

Виклад основного матеріалу

У науковій доктрині адміністративного права дефініція «принципи» розглядається як основні вихідні, об'єктивно зумовлені засади, що є основою діяльності суб'єктів адміністративного права, забезпечення прав та свобод людини і громадянина, нормального функціонування громадянського суспільства та держави [1, с. 118].

Більш розширено принципи адміністративного права розглядає Ю.М.Старилов, який пропонує під ними закладати основоположні ідеї, настанови, які виражають об'єктивні закономірності організації і формування державної влади в цілому (особливо виконавчої влади), що визначають науково обґрунтовані напрями реалізації компетенцій, завдань і функцій державних управлінських органів (повноважень державних службовців), що діють у системі державної влади, по здійсненню управлінських функцій (у тому числі й контрольно-наглядових повноважень) [2, с. 83].

У свою чергу, варто підтримати ідеї науковців, які пропонують принципи уособлювати як розроблені та апробовані практикою керівні ідеї, основоположні засади, вихідні положення, орієнтири, які спрямовані на досягнення оптимальних і стабільних результатів його діяльності, а також забезпечують її ефективність [3, с. 253].

Варто відзначити, що принципи діяльності правоохоронних органів є монолітною

непорушною структурою, фундаментом якої є сукупність нерозривних елементів, що співвідносяться один з одним за цілями, вектор яких направлений на виконання спільних завдань і функцій.

Принципи діяльності Державного бюро розслідувань побудовані у тісному зв'язку із загальною системою принципів функціонування правоохоронних органів загалом.

Так, ст. 3 Закону України «Про державне бюро розслідувань» заявляє, що цей орган створений на засадах [4]:

1) верховенства права, відповідно до якого людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави;

2) законності;

3) справедливості;

4) неупередженості;

5) незалежності і персональної відповідальності кожного працівника Державного бюро розслідувань;

6) відкритості та прозорості діяльності Державного бюро розслідувань для суспільства та демократичного цивільного контролю, підзвітності і підконтрольності визначеним законом державним органам;

7) політичної нейтральності і позапартійності.

8) єдиноначальності у реалізації повноважень Державного бюро розслідувань. Принцип єдиноначальності не заперечує принципу процесуальної самостійності слідчого органу Державного бюро розслідувань.

Для розуміння особливостей функціонування такого специфічного правоохоронного органу, як ДБР, пропонуємо розглянути вказані принципи більш детально.

Принцип верховенства права.

У реаліях сьогодення і в умовах прагнень України до демократичних трансформацій та активної інтеграції у європейську юридичну спільноту, принцип верховенства права вбачається найбільш різнобічним і, в той же час, засадничим принципом діяльності державних правоохоронних органів взагалі та Державного бюро розслідування зокрема.

Сутність цього принципу у повсякденній роботі вказаного правоохоронного органу виявляється у спрямуванні його завдань і функцій на дотримання прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина від протиправних посягань, встановленні статусу - кво у разі порушення права, притягненні винних осіб до відповідальності тощо.

Цілковито погоджуємось із трактуванням принципу верховенства права у діяльності ДБР, яке пропонує О. Дрозд, зауважуючи, що право, насамперед, є втіленням справедливості. Автор підкреслює, що при екстраполяції цього висновку на поле функціонування ДБР, з упевненістю можна стверджувати, що зазначений принцип вимагає від усіх працівників вказаного органу діяти справедливо та неупереджено. Крім того, принцип верховенства права дає можливість співробітникам ДБР творчо підходити до застосування закону і враховувати вимоги інших соціальних регуляторів [3, с. 253].

Принцип законності.

Дотримання законності є невід'ємною частиною функціонування правоохоронних органів. Аналізуючи вказаний принцип, О. М. Бандурка зауважує, що зміст принципу законності проявляється через виконання покладених на правоохоронців обов'язків щодо охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, боротьби зі злочинністю, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів особи, власності, природного середовища, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань у суворій відповідності до норм чинного національного законодавства, здійсненні контролю і нагляду за дотриманням вимог закону іншими органами публічної адміністрації, посадовими особами та громадянами [15, с. 216].

У той же час слід зауважити, що доктринальна сутність принципу законності вкладається в логіку попереднього принципу верховенства права і, в узагальненому підході, відбиває обов'язок персоналу ДБР працювати лише в рамках чинного

відповідного законодавства, враховуючи його мету та в установленому ним порядку.

У діяльності Державного бюро розслідувань принцип законності має прояв у наступних положеннях: 1) працівники ДБР повинні діяти лише в межах наданих їм повноважень, дотримуватись передбаченого законом порядку і термінів здійснення процесуальних дій, а також процедури їх юридичного оформлення; 2) працівники ДБР не можуть виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази; за виконання таких розпоряджень і наказів вони можуть бути притягнуті до встановленої законом відповідальності; 3) необхідність виконання наказів, розпоряджень, доручень, вказівок тощо, а також політична, економічна, службова чи інша доцільність не можуть бути підставою для порушення працівником ДБР вимог принципу законності; 4) працівникам ДБР заборонено незаконно втручатись у діяльність інших суб'єктів права, а останнім гарантується право оскарження їхніх незаконних дій та рішень; 5) порушення працівниками ДБР законів чи інших нормативно-правових актів під час виконання покладених на них повноважень спричиняє визнання вчинених дій і прийнятих на їх основі рішень незаконними; 6) організація та діяльність ДБР мають бути чітко врегульовані, прозорими, а також відкритими для контролю з боку як уповноважених контролюючих і наглядових суб'єктів, так і громадськості тощо [3, с. 253].

Принципи справедливості та неупередженості.

Пропонуємо розглядати вказані принципи у взаємозв'язку, оскільки у діяльності ДБР вони є логічним доповненням один одного.

Як справедливо зазначає Р.С. Мельник, принципами справедливості та неупередженості повинні бути пройняті адміністративно-правові норми, що закріплюють відносини між суспільством, державою і людиною. Сутність зазначених принципів є вимогою до суб'єктів владних повноважень при реалізації своїх завдань та функцій шанобливо ставитися до людської гідності правильності, законності та чесності [2, с.87; 6, с. 53].

¹ Адміністративна діяльність міліції: підручник; за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во НУВС. 2004. 448 с.

У процесі виконання своїх завдань та функцій Державним бюро розслідувань принципи справедливості та неупередженості мають важливе соціальне значення. Їх сутність полягає в тому, що особовий склад вказаного органу під час реалізації покладених на них повноважень повинен керуватися об'єктивністю, нейтральністю, незаангажованістю, неупередженістю, виключаючи суб'єктивізм та особисту зацікавленість. Задля ефективності дотримання вказаних принципів працівник ДБР повинен мати високі моральні та розвинуті ділові якості, а також ідеальну репутацію та непорушній авторитет [3, с. 254].

Принцип незалежності і персональної відповідальності кожного працівника Державного бюро розслідувань

Необхідно зауважити, що сутність вказаного принципу діяльності ДБР відзначається певним правовим дуалізмом. Він має свій прояв у подвійності цільової спрямованості. Так, з одного боку, цей принцип покликаний забезпечити недосяжність особового складу ДБР для суспільного та публічного тиску з боку вищих посадових осіб держави, політичних партій, представників інших правоохоронних органів та громадськості, а з іншого – задля виключення корупційних проявів у діяльності Бюро, недопущення свавілля, безкарності, безконтрольності та безвідповідальності в середині організаційної структури органу [3, с. 255].

З огляду на те, що незалежність персоналу ДБР не можна вважати абсолютною, цікавою вбачається думка О. М. Курила, який стверджує, що саме цим можна забезпечити істинну незалежність правоохоронців, адже, дотримуючись обов'язкових для всіх норм чинного законодавства, вони можуть виконувати свою роботу впевнено, без остраху і обґрунтовано. Вищезазначене, як додаткова гарантія, є істотною перешкодою щодо можливості вчинення не передбачених законом дій із боку працівників правоохоронних органів, перевищення повноважень, зловживань і сваволі [7, с. 72].

У свою чергу, О. Дрозд відмічає, що нині принцип незалежності ДБР включає в себе декілька вимог: спеціальний статус ДБР як самостійного і правоохоронного органу, що

не має відношення до жодної з гілок влади, і, відповідно, особливий порядок визначення його системи, структури, порядку фінансування та організаційного забезпечення діяльності; самостійний характер діяльності працівників ДБР (вони самостійно ухвалюють рішення, керуючись професійною правосвідомістю, і несуть за них персональну відповідальність); непов'язаність їхньої діяльності будь-якими обставинами, крім вимог закону; їхня незалежність від зовнішніх факторів, стороннього впливу та тиску; встановлення для них цілої низки обмежень особистісних, політичних та трудових прав (заборона належати до політичних партій, заборона щодо сумісництва та суміщення, заборона роботи близьких осіб тощо); підзвітність та підконтрольність ДБР тощо [3, с. 256].

Принцип відкритості та прозорості діяльності Державного бюро розслідувань для суспільства та демократичного цивільного контролю, підзвітності і підконтрольності визначеним законом державним органам.

Відкритість та прозорість у діяльності Державного бюро розслідувань дослідники характеризують як сукупність інформаційних заходів щодо всебічного висвітлення інформації як про роботу Державного бюро розслідувань у цілому, так і окремих його напрямків функціонування, а також видання пресрелізів щодо деяких кримінальних проваджень, які розслідуються слідчими державного бюро розслідувань [8, с. 21].

У той же час нормами Закону України «Про Державне бюро розслідувань» встановлено, що Державне бюро розслідувань діє гласно тією мірою, що не порушує права і свободи людини і громадянина, не суперечить вимогам кримінального процесуального законодавства та законодавства про державну таємницю [4].

Як справедливо зауважує О. Дрозд, з огляду на специфіку завдань і функцій, які покладаються на ДБР, а також особливу сферу його повноважень, принцип відкритості та прозорості його діяльності набуває особливого значення. Автор наголошує, що досить часто працівники ДБР документують злочини найвищих посадових осіб держави;

здійснюють розслідування найбільш резонансних кримінальних проваджень; викривають корупційні схеми в найбільш важливих сферах суспільного життя. Тому існує підвищений інтерес громадськості, у тому числі міжнародної спільноти, до результатів його діяльності, прийнятих рішень та вжитих заходів [3, с. 255].

Враховуючи рівень розвиненості цифрових технологій, основним комунікаційним інструментом Державного бюро розслідувань на сьогодні є Інтернет – ресурси та сторінки в соціальних мережах. ДБР має свій офіційний вебсайт, де розміщена вся актуальна інформація щодо організації та діяльності цього правоохоронного органу, а також регулярно публікуються пресрелізи про призначення та звільнення з посад його працівників, про стан розслідування проваджень, у тому числі інформації щодо оголошення про підозру, спрямування провадження до суду чи його закриття тощо [8, с. 22].

Також згідно із положеннями ст. 27 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» ДБР забезпечує прозорість у своїй діяльності через: 1) щорічну підготовку та оприлюднення звіту про досягнуті ДБР результати за минулий рік; 2) оприлюднення та надання інформації у відповідь на запити згідно Законом України «Про доступ до публічної інформації»; 3) оприлюднення звітів за конкретними запитами, у тому числі із зазначенням причин, через які певні заходи не були вжиті. Окрім вищезначеного, у Законі наголошено, що не може бути обмежено доступ до інформації щодо загального кошторису Державного бюро розслідувань, його компетенції та основних напрямів діяльності, а також щодо притягнення до відповідальності за вчинення правопорушень працівників Державного бюро розслідувань [4].

Принцип політичної нейтральності і позапартійності.

Принцип політичної нейтральності і позапартійності є обов'язковою вимогою при створенні та функціонуванні всіх правоохоронних органів, у тому числі і Державного бюро розслідувань. Його сутність обумовлена вимогою неупередженого ставлення

з боку співробітників вказаних органів до всіх категорій громадян незалежно від їх політичних вподобань, а також обов'язком належної і ефективної реалізації ними своїх владних повноважень.

Деякі дослідники обґрунтовано вважають, що принцип політичної нейтральності та позапартійності вбачається одним із елементів принципу незалежності та неупередженості, які розглядалися вище. Така позиція пояснюється тим, що особистісні переконання та погляди, у тому числі політичної спрямованості, жодним чином не можуть впливати на виконання працівниками ДБР покладених на них повноважень [3, с. 256].

З огляду на вказане політична неупередженість працівників ДБР є одним з аспектів їх професійності, що в призмі його завдань і функцій повинно становити невід'ємний принцип його функціонування [2, с. 90].-

Підкреслимо, що вітчизняне законодавство не допускає використання ДБР у партійних, групових чи особистих інтересах, а також забороняється участь їх співробітників у діяльності політичних партій. Вказану тезу підтверджує і норма закону, яка наголошує, що використання Державного бюро розслідувань у партійних, групових чи особистих інтересах не допускається, а діяльність політичних партій у Державному бюро розслідувань забороняється [4].

Принцип єдиноначальності у реалізації повноважень Державного бюро розслідувань у співвідношенні із принципом процесуальної самостійності слідчого органу Державного бюро розслідувань.

Слід зазначити, що на рівні науково – теоретичних узагальнень єдиноначальність – це метод адміністрування, сутність якого полягає в отриманні владних розпоряджень та звітуванні за виконану роботу підпорядкованим працівником лише перед одним безпосереднім керуючим суб'єктом. На практиці перевага принципу єдиноначальності полягає у забезпеченні чіткості в організації роботи, підвищенні відповідальності працівників за доручену їм справу, виключає знеособленість і безвідповідальність. Отже, кожен працівник відповідає за свою ділянку роботи та підпорядкований одному

певному керівнику, розпорядження якого є для нього обов'язковими [9, с. 233]

У свою чергу, І. М. Савенко зазначає, що сутність єдиноначальності полягає в тому, що керівник конкретного рівня управління користується правом одноособового вирішення питань, які належать до його компетенції. Безсумнівно, це отримання начальником правоохоронного органу широкого кола повноважень, які йому стануть у нагоді для виконання покладених на нього функцій управління, реалізації персональної відповідальності [10, с. 3]

Транспортуючи вказані наукові думки на площину діяльності Державного бюро розслідування, можемо зазначити, що принцип єдиноначальності встановлює необхідність концентрації всього масиву керівних повноважень у лише на особі Директора вказаного органу, закріплюючи при цьому його персональну відповідальність за їх реалізацію.

Подібна ситуація пояснюється важливістю оперативності прийняття рішень в управлінні організаційною системою ДБР, що сприяє недопущенню зволікань під час здійснення досудового розслідування та протидії кримінальним правопорушенням [9, с. 234].

У той же час концентрація всього масиву владних повноважень у Директора ДБР та обов'язковість виконання прийнятих ним рішень не виключає процесуальну самостійність слідчих підрозділів вказаного органу, а також функціональну самостійність органів і підрозділів ДБР у вирішенні тих питань, які віднесені до їхньої компетенції; надання їм права вносити пропозиції та рекомендації до вищестоящих підрозділів; забезпечення права працівників ДБР оскаржити дії та рішення безпосереднього керівника до вищестоящего керівника в установленому порядку тощо [3, с. 256].

Висновки

Підсумовуючи інформацію, викладену у статті, можемо констатувати, що принципи діяльності Державного бюро розслідувань представляють собою монолітну взаємопов'язану систему керівних ідей, яка є непорушним фундаментом для ефективно-

го функціонування вказаного правоохоронного органу та плацдармом для успішної реалізації завдань, що поклали на нього суспільство та держава.

У той же час нормативно – правові засади діяльності Державного бюро розслідувань та їх неухильне дотримання покликані забезпечити якісне виконання вказаних виликів на правовому полі.

Література

1. Адміністративне право України: навч. посіб. у 2-х т.; за заг. ред. В.В. Галунька. Херсон: ПАТ «Херсонська міська друкарня». 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. 320 с.

2. Моїсєєв М. С. Адміністративно-правовий статус Державного бюро розслідувань України. 2019. PhD Thesis. Сумський державний університет.

3. Дрозд О.. Принципи організації та діяльності Державного бюро розслідувань.// О.Дрозд. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3: С. 251-257.

4. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12.11.2015 р. № 794-VIII / *Верховна Рада України*. Відомості Верховної Ради. 2016. № 6. Ст. 55 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text>

5. Адміністративна діяльність міліції: підручник; за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во НУВС. 2004. 448 с.

6. Мельник Р.С. Інститут принципів адміністративного права як один з напрямів реформування Загального адміністративного права України. *Публічне право*. 2012. № 3. С. 51–60.

7. Курило О.М. Гарантії незалежності суддів у кримінальному процесі України. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів*: матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 березня 2005 р.; Харків / редкол.: В.В. Сташис та ін. Харків; Київ: ЦНТ «Гопак». 2006. С. 72–79.

8. Ковальчук І. С. Особливості реалізації засад відкритості та прозорості в діяльності Державного бюро розслідувань. 2019.- С. 20 – 23 <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/>

9. Труба Р. Єдиноначальність та погодження в реалізації окремих повноважень

директора Державного бюро розслідувань / Р. Труба // *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 233-237.

10. Савенко І.М. Принципи та функції державної прикордонної служби України. / І.М. Савенко. // *Демократичне врядування*. 2015. № 15. С. 1-8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_26

PRINCIPLES OF ACTIVITY OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATION

The article examines the legal essence of the principles of activity of law enforcement agencies of Ukraine.

It is noted that the principles of law enforcement agencies represent a monolithic, inviolable structure, the foundation of which is a set of inseparable elements that correlate with each other in terms of goals, the vector of which is directed to the performance of common tasks and functions.

The principles of the State Bureau of Investigations are built in close connection with the general system of principles of the functioning of law enforcement agencies in general.

It is emphasized that according to the current legislation of Ukraine, the State Bureau of Investigation was created on the basis of: 1) the supremacy of law, according to which a person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized as the

highest social value, and human rights and freedoms and their guarantees determine the content and direction of the state's activities; 2) legality; 3) justice; 4) impartiality; 5) independence and personal responsibility of each employee of the State Bureau of Investigation; 6) openness and transparency of the activities of the State Bureau of Investigations for society and democratic civil control, accountability and control over the state bodies defined by law; 7) political neutrality and non-partisanship; 8) unity of leadership in the implementation of the powers of the State Bureau of Investigation. The principle of single leadership does not negate the principle of procedural independence of the investigative body of the State Bureau of Investigation.

It was emphasized that the principles of the State Bureau of Investigation represent an interconnected system of guiding ideas, which is an unbreakable foundation for the effective functioning of the specified law enforcement agency and a springboard for the successful implementation of the tasks assigned to it by society and the state.

At the same time, the regulatory and legal principles of the State Bureau of Investigation and their strict observance are designed to ensure the quality of the specified challenges in the legal field.

Keywords: *State Bureau of Investigation, principles, legality, justice, independence, law enforcement agencies.*

ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ЖІНКИ В ГЕТЬМАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - XVIII СТ.

ЖИДОВЦЕВА Олена Сергіївна - аспірантка кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-7547-5823>

УДК 340.5

DOI 10.32782/EP.2023.2.10

Доведено, що в другій половині XVII ст. відбувається демократизація суспільного життя, розкріпачення селян і наділення їх землею, з'являється козацька старшина, рядове козацтво стає провідною верствою. З'ясовано, що в період кінця XVII – XVIII ст. відбуваються зворотні процеси закріпачення селян й розвитку великої земельної власності, диференціації козацтва за майновою ознакою, його занепаду і остаточної ліквідації як стану, знищення автономії Гетьманщини. Обґрунтовано, що зміст правового положення жінки в другій половині XVII – XVIII ст. зумовлювався ідеями гуманізму епохи Просвітництва, становістю права, розмежуванням правового статусу залежно від ступеня участі жінки в сімейно-шлюбних відносинах. Виявлено, що за зміст правового положення жінки вплинуло відновлення протягом XVIII ст. великого феодального землеродства, закріпачення селянства, ліквідація автономного устрою Гетьманщини, орієнтація значної частини української шляхти та козацької старшини на особливості імперської політики у Гетьманській Україні, впровадження до правової системи Гетьманщини російського законодавства, поступовий занепад дії правових звичаїв українського народу, рецепція норм німецького права.

Ключові слова: Гетьманщина, правове положення, права, обов'язки, жінка, Кодекс 1743 р.

Постановка проблеми

Правове положення жінки завжди було актуальним у різні історичні епохи, особливо в країнах, у яких жіноцтво користувалось по-

вагою, підтримувались ідеї гендерної рівності. Не був винятком і період другої половини XVII – XVIII ст., коли існувала Українська козацька держава – Гетьманщина. Адже саме в зазначений час відбувалися процеси законодавчого закріплення сімейно-шлюбного, цивільного та кримінально-правового статусу жінки, встановлення її сімейних, шлюбних, речових, спадкових тощо прав. Великий вплив на ці процеси мали ідеї Просвітництва, українського «бароко», правові традиції попереднього періоду, рецепція норм римського права та інше. Значущим для досліджуваного періоду є гендерний фактор, пов'язаний із спробами надання жінці рівних прав із чоловіками у майновій, господарській, кримінально-правовій сферах.

Стан дослідження проблеми

Цю проблему піднімали у своїх працях окремі вітчизняні науковці, особливо це стосується аналізу цивільно-правового та кримінально-правового положення жінки за Кодексом 1743 р. Проте, у роботах науковців вкрай спорадично акцентується увага на правовому положенні жінки у зв'язку із висвітленням питання про її правову цінність у Гетьманщині, що зумовлює необхідність звернутись до цієї проблематики. цієї

Мета дослідження

Метою статті є з'ясування правового положення жінки у Гетьманщині у другій половині XVII – XVIII ст.

Виклад основного матеріалу

Слід зазначити, що в середині XVII ст. повну цивільну правосуб'єктність мали всі категорії населення. При цьому були скасовані акти польсько-литовської влади, спрямовані на обмеження чи ліквідацію прав селян, міщан, козаків (Статут на волоки 1557 р., «Ординація Війська Запорізького» 1638 р. та інші). «Певний час після війни навіть не діяли положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 року і «Порядок прав громадянських», де йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі «простими людьми» [1, с. 115].

Разом з тим, протягом другої половини XVII ст. відбувається поступове формування «нового панства», «людей шляхетського й військового звання і чину». Ці верстви почали отримувати від гетьманів виключні привілеї, права й свободи. На думку О.В. Горяги, до них відносилися привілеї у сфері судочинства, оподаткування, торговельно-виробничої діяльності, утримання особистих загонів, підвищеного захисту своїх прав, старшина мала право приватної власності на землю й експлуатації селян [2, с. 11 – 12].

Мешканці міст були суб'єктами цивільних правовідносин, але не володіли такими правами як особи шляхетського й військового стану. Так, вони не могли бути обрані на військові керівні посади, не були звільнені від різних державних повинностей. За словами І.Й. Бойка, «правове становище міщан залежало від їх майнового стану і роду занять» [3, с. 435].

«Посполиті» ж у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. зазнали розшарування. Усі їх категорії протягом цього періоду поступово обмежувались у правах. Свідченням цього є деякі норми Кодексу 1743 р., у яких йшлося про недопущення обрання селян до «військових чинів», заборону їм купувати у шляхти та старшини землю тощо (IV глава, 1 артикул, 2 п., 10 артикул) [4].

У XVIII ст. відбувається остаточне закріпачення селянства. Так, у 1727 р. відповідно до закону селянин втрачав своє майно, якщо переходив до іншого пана. Показовим є факт поступового, але неухильного зменшення кількості вільних дворів селян протягом 1730

– 1764 рр. Так, за підрахунками І.К. Рибалка, у 1730 р. на Лівобережній Україні кількість вільних дворів посполитих було близько 30 тисяч, у 1752 р. їх вже було трохи більше 5 тисяч, але у 1764 р. – всього лише 2 тисячі [5, с. 265].

У 60-х рр. XVIII ст. селяни були остаточно «розписані» у стан «посполитих». Нарешті, у 1783 р. відбулось юридичне оформлення кріпацтва: селяни були «прикріплені» до землі (тобто їм заборонялось переселятися з того місця, де відбулась остання ревізія земель).

Протягом XVIII ст. відбувається й ліквідація козацтва як стану: фактично, на кінець цього століття воно перестає існувати. На це вплинуло запусіння козацьких господарств, зменшення чисельності козаків, так як з 30-х – 40-х рр. XVIII ст. почала набирати обертів негативна тенденція виписуватися з козацького стану, покидати військову службу, переходити до інших станів (наприклад, міщан), займатися різними промислами, торгівлею, заробітчанством.

Відповідними були і наслідки. Так, за ревізією 1723 р., в десяти полках Лівобережної України було 55 240 козаків. У 1735 р. під час російсько-турецької війни головнокомандувач російської армії фельдмаршал Мініх скаржився, що чисельність боедатних козаків дорівнювала лише 20 тисячам. А у 1764 р. в зверненні до Катерини II при вступі на престол козацька старшина вказувала, що знайдеться лише 10 тисяч козаків, які можуть служити у війську.

Зрозуміло, що зубожіння і розорення рядового козацтва відбувалось не лише через дії царату: причиною було й зростання великого феодалного землеволодіння, скуповування землі у козаків, пряме загарбання їхніх земельних ділянок. Про це свідчить нестримне скорочення козацьких дворів і їх земель у так званих вільних військових містечках і селах. Наприклад, у 9 лівобережних полках у 1729 – 1730 рр. налічувалося 27 969 дворів, у 1743 р. – 19 684 двори, у 1751 р. – 6 952 двори та 5 469 бездворових (тобто, без землі) хат, а в 1752 р. їх залишилося, відповідно, 2 859 і 26 8252. На початку 50-х рр. у «вільних» військових маєтностях збереглися тільки 1723 двори та 1852 бездворові хати. Отже, понад 25 тисяч дворів з угіддями було «спродано» їхніми господарями, або ж загарбано можновладцями.

Ще один показовий факт, який свідчить про катастрофічну руйнацію господарств рядових козаків. Уже на 1751 р. такі категорії козаків на Лівобережжі, як «малогрунтови» та «нищетні», в десятки, сотні разів перевищували «можно» й «середньо ґрунтових». Двори козаків, позначені в документах як «можно ґрунтови та знатного промислу» і «середньо ґрунтови та середнього промислу», становили менше 1 % від загальної кількості дворів, а «малогрунтови та малого промислу» й «нищетні» – близько 99 %.

Слід зауважити, що зазначені вище процеси зумовили формування різного рівня правосуб'єктності жінок залежно від їх соціального статусу, що істотно вплинуло і на реалізацію ними права власності, особливо на землю. Протягом другої половини XVII ст. вона акумулюється в руках старшини й шляхти; гетьмани все частіше передають їм рангові володіння у приватну власність, значно збільшується кількість «зуполного володіння» (вотчин на праві приватної спадкової власності), а відсоток земель, якими володіли селяни і рядові козаки, зменшується.

Так, протягом 1657 – 1672 рр. козацька старшина одержала у володіння 275 сіл і хуторів, протягом 1673 – 1709 рр. вже 480 сіл і хуторів [6, с. 272]; із 143 універсалів 1687 – 1708 рр., які стосувались питань землеволодіння, майже чверть склали пожалування козацькій старшині на села та землю [7, с. 59]. Поступово утворюються великі земельні латифундії, власниками яких є шляхта та козацька старшина. Наприклад, І. Мазепа володів 19 654 маєтками, І. Скоропадський – 18 882, Д. Апоптол – 9103 [8] тощо.

У 1735 р. існувало близько 2400 родин козацької старшини, які мали у власності майже 50 % орної землі Гетьманщини. Можна навести й інші приклади. Зокрема, у 1743 р. 314 козацьких старшин Лівобережної України володіли 20 тисячами селянських дворів разом з угіддями; на Слобожанщині наприкінці XVIII ст. в руках 250 панських родин зосередилась половина земельного фонду регіону; загальна чисельність старшинських дворів у 20-х роках XVIII ст. становила майже 0,5 % загальної кількості дворів населення Гетьманщини, а в кінці XVIII ст. – до 1 %. У середині

XVIII ст. старшина Гетьманщини становила майже 21 тисячу осіб.

Таким чином, на середину XVIII ст. домінуючою формою земельної власності стали вотчини (XIV глава, 1 артикул, 1, 2 п.) [4]. Отже, можна погодитись із думкою О.Ю. Кулішенка, що реалізація права приватної власності на землю загалом носила становий характер [9, с. 168].

Такі самі тенденції спостерігаються й щодо розвитку зобов'язальних відносинах, адже рівень участі в них представниць різних верств населення визначався різницею у кількості об'єктів, які знаходились у приватній власності. Тому у XVIII ст. повноправними учасницями могли бути, переважно, шляхтянки.

Зазначимо, що вони могли вступати в договірні відносини щодо купівлі-продажу, дарування й міни рухомого й нерухомого майна, позики, оренди землі, майнового найму тощо (правда, лише зі згоди чоловіка). Тільки родини козацької старшини і шляхти мали право на винокуріння й безмитний продаж алкоголю, тютюну, меду. Правда, Кодекс 1743 р. передбачав, що вільні слуги, які вислужили у шляхтича чи військового нерухомість, могли його передати в спадщину, продати, подарувати тощо (IY глава, 12 артикул, 1, 2 п.) [4]. Але рядове козацтво, кріпаки та, відповідно, їх дружини, усувались від реальної участі в зобов'язальних договірних відносинах.

Розглянемо захист прав жінок у кримінально-правовій сфері. Слід зазначити, що національно-визвольна війна українського народу суттєво вплинула на розвиток нових тенденцій у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII ст. Серед них слід виділити скасування різних видів кваліфікованої смертної кари, калічницьких покарань, позбавлення честі, вигнання, ліквідація принципу права-привілею тощо. Як зауважують учені, мета покарання в середині XVII ст. не містила залякування, відбувається демократизація права, гуманізація системи покарань [10, с. 48; 11, с. 50; 12, с. 14 – 15].

Достатніми свідченнями є факти відсутності в гетьманських універсалах середини XVII ст. видів покарань, які були спрямовані на залякування населення [13]. Також у другій половині XVII ст. деякі місцеві суди користувалися власними текстами III редакції Ста-

туту (так, Пирятинський суд мав примірник, аналіз деяких норм якого свідчить про гуманізацію й демократизацію системи покарань) [14, с. 784 – 788].

Проте, у XVIII ст. із поширенням російського карного законодавства спостерігаємо, за словами науковців, нормативне закріплення різних видів кваліфікованої смертної кари, калічницьких покарань, їх мультиплікацію, при призначенні покарань знов починає враховуватися соціальний стан злочинця й потерпілого [10, с. 49; 15, с. 159]. Зазначені ученими тенденції отримали своє відображення у Кодексі 1743 р., який в абсолютній більшості дублював норми кримінального права, закріплені у Статуті 1588 р.

В основному, злочини проти прав жінки стосувались посягання на її життя, здоров'я, честь, гідність. Проте, істотно змінились види покарань і їх розміри залежно від соціального статусу жінок. Так, за вбивство шляхтянки відшкодування складало 240 карбованців. Підвищенням розміром каралось і спричинення каліцтва, нанесення поранень, побойів: наприклад, за позбавлення ока – 120 карбованців. Але за аналогічні злочини, вчинені проти «посполитих» жінок, штраф був набагато менший, відповідно, 30 та 15 карбованців (XX глава, 46 артикул, 2, 6 п.; XXI глава, 3 артикул, 3 п., 4 артикул, 1 п.) [4].

Слід зазначити, що на вид і розмір покарання продовжували впливати родинні відносини: вбивство матері, дружини чи сестри каралось вкрай жорстко (кваліфікована ганебна смертна кара з тортурами і конфіскацією майна, XX глава, 5 артикул, 1 п., 6 артикул, 1 п., 7 артикул, 1 п.) [4]. Кодекс зберіг і «статутний» принцип відшкодування «проти чоловіків удвоє» за злочини проти жінки порівняно із аналогічними злочинами, вчиненими проти чоловіка, XX глава, 46 артикул; XXI глава, 1, 2, 3, 4 артикули тощо [4].

Кодифікаторами захищались і права жінок у сімейно-шлюбній сфері, причому покарання були достатньо суворими (прелюбодіяння, двоєженство, кровозмішення у шлюбі або насильницьке викрадення чужої дружини (смертна кара), насильницьке викрадення дівчини з метою домогтися шлюбу (смертна кара із відшкодуванням їй третини його рухомого майна), згвалтування черниці, дівчини,

заміжньої жінки чи удови (смертна кара і сплата штрафу залежно від стану), згвалтування малолітньої дівчинки (кваліфікована смертна кара у вигляді четвертування або спалення) (XXIII глава, 2 артикул, 1, 2, 3 п., 4 артикул, 5 артикул, 1 п., 6 артикул, 1 п., 7 артикул, 1 п., 12 артикул, 1 п., 13, 14 артикули) та ін. [4].

Висновки

1. У другій половині XVII ст. відбувається демократизація суспільного життя, розкріпачення селян і наділення їх землею, з'являється козацька старшина, рядове козацтво стає провідною верствою. У період кінця XVII – XVIII ст. відбуваються зворотні процеси закріпачення селян й розвитку великої земельної власності, диференціації козацтва за майновою ознакою, його занепаду і остаточної ліквідації як стану, знищення автономії Гетьманщини.

2. Зміст правового положення жінки у другій половині XVII – XVIII ст. зумовлювався ідеями гуманізму епохи Просвітництва, становістю права, розмежуванням правового статусу залежно від ступеня участі жінки у сімейно-шлюбних відносинах. На зміст правового положення жінки вплинуло відновлення протягом XVIII ст. великого феодалного землегосподарства, закріпачення селянства, ліквідація автономного устрою Гетьманщини, орієнтація значної частини української імперської політики у Гетьманській Україні, впровадження до правової системи Гетьманщини російського законодавства, поступовий занепад дії правових звичаїв українського народу, рецепція норм німецького права.

Література

1. Матвеева Т. О. Законодавство Гетьманщини у 18 ст. *Форум права*. 2016. № 2. С. 114 – 123.
2. Горяга О. В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині ХУІІ – ХУІІІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2009. 18 с.
3. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ-ХХ ст.): навч.

посіб. для студ. вищих навч. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.

4. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. [Текст]. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ : [б.в.], 1997. 547 с. (Пам'ятки політико-правової культури України).

5. Рибалка І. К. Історія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Ч. І. Харків : Вид. Харківського ун-ту, 1995. 300 с.

6. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до XX ст. : навч. посібн. Київ : Либідь, 1996. 616 с.

7. Руденко Р. Г. Соціальна історія України IX – XVIII ст. : монографія. Харків : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 84 с.

8. Субтельний О. Україна. Історія. 1988 р. [Електронний ресурс] : Режим доступу : https://shron1.chtyvo.org.ua/Subtelny_Orest/Ukraina_istoria.htm

9. Кулішенко О. Ю. Право власності і право володіння в Гетьманській Україні: характеристика понять. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. № 9-2. Т. 1. С. 167 – 169.

10. Резніков А. В. Історія розвитку й практика застосування покарання в середньовічній та ранньомодерній Україні (XI – кінець XVIII ст.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2014. № 3-4. С. 44 – 50.

11. Любченко Д. І. Принципи та система покарань за гетьманськими універсалами у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. *Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ: Науково-практичний збірник*. 2011. № 1 (57). С. 48 – 52.

12. Макаренко О. В. Злочини і покарання в праві Української гетьманської держави 1648 – 1657 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2011. 22 с.

13. Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 [Текст]. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд.-І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол.-

SUMMARY

It is proved that in the second half of the seventeenth century there was a democratization of public life, emancipation of peasants and their land, the emergence of the Cossack officers, and the ordinary Cossacks became the leading stratum. It is found that in the period of the late seventeenth - eighteenth centuries there were reverse processes of peasant enslavement and development of large landed property, differentiation of the Cossacks on the basis of property, its decline and final liquidation as a class, destruction of the autonomy of the Hetmanate. It is found that the above processes led to the formation of different levels of legal personality of women depending on their social status, which significantly affected their exercise of property rights, especially to land. During the second half of the seventeenth century, it was accumulated in the hands of officers and gentry; hetmans increasingly transferred their ranked possessions to private ownership. It is substantiated that the content of the legal status of women in the second half of the seventeenth - eighteenth centuries was determined by the ideas of humanism of the Enlightenment, the status of law, and the differentiation of legal status depending on the degree of a woman's participation in family and marriage relations. It is found that the content of the legal status of women was influenced by the restoration of large feudal landholdings during the eighteenth century, enslavement of the peasantry, elimination of the autonomous system of the Hetmanate, orientation of a significant part of the Ukrainian nobility and Cossack officers to the peculiarities of imperial policy in Hetmanate Ukraine, introduction of Russian legislation into the legal system of the Hetmanate, gradual decline of legal customs of the Ukrainian people, and reception of German law.

Key words: Hetmanate, legal status, rights, duties, woman, Code of 1743.

В. Смолій [та ін.]. Київ: Альтернативи, 1998. 383 с.

14. Стороженки. Фамильный архив. Т. 6. Київ, 1908. 826 с.

15. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині ХУІІ – ХУІІІ ст.: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2005. 204 с.

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРОПАГАНДУ КОМУНІСТИЧНОГО ТА НАЦІОНАЛ- СОЦІАЛІСТИЧНОГО (НАЦИСТСЬКОГО) ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

**ЛЕМЕХА Ростислав Ігорович - доктор юридичних наук, професор кафедри
права юридичного факультету ПВНЗ Європейського університету
DOI 10.32782/EP.2023.2.11**

Падіння тоталітарних режимів жодним чином не вичерпує їх суспільної небезпеки.- І питання не лише у відновленні історичної справедливості, повазі до пам'яті жертв цих режимів, а в засудженні ідеології, як такої, що несумісна з парадигмою основоположних прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Загальною декларацією прав людини.

У диспозиції ст.436-1 КК України передбачені не всі форми пропаганди злочинної символіки, які відображені у ч.2 ст.1 Закону України від 9 квітня 2015 р. №317-VIII, а саме: виготовлення символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів; поширення символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів; публічне використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів; публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР).

Констатовано, що встановлення кримінально-правової заборони виправдовування комуністичного чи націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму у проєкті КК України відповідає викликам сьогодення, оскільки такі кримінально протиправні діяння можуть посприяти відновленню відповідних тоталітарних режимів та відповідно злочинів, які були вчинені за їх існування.

Ключові слова: комуністичний тоталітарний режим, націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим, пропаганда, виготовлення, поширення, публічне використання.

Постановка проблеми

З метою недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками в майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України 9 квітня 2015 р. було прийнято Закон України №317-VIII, який засуджує комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими в Україні, визначає правові основи заборони пропаганди їх символіки та встановлює порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму [1]. На підставі цього законодавчого акту внесено відповідні зміни до ст.436-1 «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» КК України.

З цього приводу суддя О.О. Первомайський в окремій думці стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» зазначив, що комуністична ідеологія не зникла, а істот-

но впливала на суспільне життя і політику, а члени Комуністичної партії України тривалий час були представлені в українському парламенті та інших органах державної влади. За цією ідеологією також виправдувались посягання Російської Федерації на незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, анексія та окупація країною-агресором частини території нашої держави [2]. Не можна не погодитись із тим, що падіння тоталітарних режимів жодним чином не вичерпує їх суспільної небезпеки. І питання не лише у відновленні історичної справедливості, повазі до пам'яті жертв цих режимів, а в засудженні ідеології як такої, що несумісна з парадигмою основоположних прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Загальною декларацією прав людини [3].

Аналіз останніх досліджень

Деякі аспекти вказаної проблеми розглядались у працях А.А. Васильєва, В.М. Комарницького, С.В.Лаби, Є.О. Письменського, О.Е. Радутного, Л.І. Скреклі, Т.І. Созанського, Г.З. Яремко та інших. Очевидно, що здійснені дослідження мають важливе значення не лише для сучасної науки, але й для практики. Не можна не згадати дисертаційне дослідження Ю.М. Беклеміщевої, у якому розглянуто питання кримінально-правової характеристики складу злочину, передбаченого ст.436-1 КК України.

Водночас питання кримінально-правової протидії пропаганді комуністичного та нацистського тоталітарних режимів недостатньо досліджене, наявні окремі пропозиції є дискусійними та до кінця не розкритими, що небезпечно для правозастосування, проте природно для науки.

Постановка завдання

Метою цієї статті є визначення особливостей кримінальної відповідальності за пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до ч.2 ст.1 ЗУ від 9 квітня 2015 р. №317-VIII, пропаганда комуністич-

ного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів - публічне заперечення, зокрема через засоби масової інформації, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, поширення інформації, спрямованої на виправдання злочинного характеру комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, діяльності радянських органів державної безпеки, встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті, виготовлення та/або поширення, а також публічне використання продукції, що містить символіку комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. Однак у диспозиції ст.436-1 КК України передбачені не всі форми пропаганди злочинної символіки, які відображені у ч.2 ст.1 ЗУ від 9 квітня 2015 р. №317-VIII, а саме:

- виготовлення символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів;
- поширення символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів;
- публічне використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів;
- публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР).

Водночас у Проєкті КК України, який підготовлений робочою групою з питань розвитку кримінального права встановлена кримінальна відповідальність за пропаганду тоталітаризму, яка може здійснюватись у наступних формах:

- пропагування або виправдовування комуністичного чи націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму;
- виготовлення матеріалів із символікою комуністичного чи націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму;
- поширення чи публічне використання таких матеріалів (ст.7.5.7.)

Звідси випливає, що в проєкті КК України збільшено коло кримінально протиправних діянь, які охоплюються поняттям пропаганди тоталітарних режимів. Втім, видається, використання поняття «пропагування» є хибним рішенням, оскільки воно охоплює поняття «поширення» та «публічне використання» та співвідноситься з ними як родове та видове. Що стосується поняття «виправдовувати», то його семантичний зміст трактується як визнавати кого-небудь невинним, правим, доводити це; допускати можливість чого-небудь, робити допустимим що-небудь своїми діями, вчинками і т. ін., відповідати чому-небудь, бути гідним чогось [3, с. 391]. Вважаємо, що встановлення кримінально-правової заборони виправдовування комуністичного чи націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму відповідає викликам сьогодення, оскільки такі кримінально протиправні діяння можуть посприяти відновленню відповідних тоталітарних режимів та, відповідно, злочинів, які були вчинені за їх існування.

Відповідно до п.4 ч.1 ст.1 ЗУ від 9 квітня 2015 р. №317-VIII символіка комуністичного тоталітарного режиму включає :

а) будь-яке зображення державних прапорів, гербів та інших символів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік у складі СРСР, держав так званої «народної демократії» та соціалістичних республік, що входили до її складу, крім тих, що є чинними прапорами або гербами країн світу;

б) гімни СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік чи їх фрагменти;

в) прапори, символи, зображення або інша атрибутика, у яких відтворюється поєднання серпа та молота, серпа, молота та п'ятикутної зірки, плуга (рала), молота та п'ятикутної зірки;

г) символіку комуністичної партії або її елементи;

г) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), особам, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР,

УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, працівникам радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

д) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором і вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури);

е) зображення гасел комуністичної партії, цитат осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), осіб, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування (крім цитат, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працівників радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

є) назви областей, районів, населених пунктів, районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, інших об'єктів топоніміки населених пунктів, підприємств, установ, організацій, у яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, працювали в радянських органах державної безпеки, а також назви СРСР, УРСР (УСРР);

ж) найменування комуністичної партії.

Натомість, символіка націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму включає:

а) символіку Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) та її найменування;

б) державний прапор, гімн нацистської Німеччини 1939-1945 років;

г) зображення, написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю НСДАП;

д) зображення гасел НСДАП, цитат осіб, які обіймали керівні посади в ній, вищих органах влади та управління нацистської Німеччини та на окупованих нею територіях у 1935-1945 роках.

Що стосується суб'єкта вчинення аналізованого посягання, то ним, відповідно до ст.436-1 КК України може виступати як загальний (ч.1 ст.436-1), так і спеціальний (представник влади - ч.2 ст.436-1). Суб'єктивна сторона характеризується умисною формою вини у виді прямого умислу, оскільки винна особа усвідомлює, що пропагує символіку, яка визнана тоталітарною, при цьому звеличує чи виправдовує злочинні режими, які забрали життя мільйонів невинних людей.

Висновки

Таким чином, встановлення кримінально-правової заборони пропаганди злочинної символіки загалом є обґрунтованим кроком законодавця, який спрямований проти пропаганди тоталітарної ідеології та недопущення повторення злочинів комуністичного тоталітарного режиму.

Література

1. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 р. Електронний ресурс. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#n73>

2. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О.О. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження кому-

SUMMARY

The fall of totalitarian regimes in no way exhausts their social danger. And the issue is not only the restoration of historical justice, respect for the memory of the victims of these regimes, but the condemnation of the ideology as incompatible with the paradigm of the fundamental rights and freedoms of man and citizen, guaranteed by the Universal Declaration of Human Rights.

In the disposition of Article 436-1 of the Criminal Code of Ukraine, not all forms of propaganda of criminal symbols are provided for, which are reflected in part 2 of Article 1 of the Law of Ukraine No. 317-VIII dated April 9, 2015, namely: production of symbols of communist, national socialist (Nazi) totalitarian regimes; spread of symbols of communist, national socialist (Nazi) totalitarian regimes; public use of symbols of communist, national socialist (Nazi) totalitarian regimes; public performance of the anthems of the USSR, Ukrainian SSR (USSR).

It has been established that the establishment of a criminal law ban on justifying the communist or national socialist (Nazi) totalitarian regime in the draft Criminal Code of Ukraine meets the challenges of today, since such criminally illegal acts can contribute to the restoration of the respective totalitarian regimes and, accordingly, the crimes that were committed during their existence.

Key words: the Communistic totalitarian regime, the Nationalistic and Socialistic (Nazi) totalitarian regime, propaganda, production, distribution, public use.

ністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Електронний ресурс. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb09d710-19>

3. Русанівський Віталій (ред.). Словник української мови у двадцяти томах. Том 2. Київ, 2012. 976 с.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ НАСИЛЬСТВА ЯК СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОГО ДІЯННЯ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

КУШПІТ Володимир Петрович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Інституту права, психології та інноваційної освіти, Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-1664-6696

ЮЗВА Христина - студентка Навчально-наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

DOI 10.32782/EP.2023.2.12

У статті проаналізовано проблемні аспекти насильства як суспільно небезпечного діяння під час дії воєнного стану. Констатовано збільшення потреби в наданні комплексної медичної, психологічної та юридичної допомоги постраждалим під час війни. Зауважено, що важливим кроком на шляху боротьби із насильством стало те, що 20 червня 2022 р. Президент України Володимир Зеленський підписав Закон, згідно з яким було ратифіковано Стамбульську конвенцію, яка має на меті захист жінок від насильства, недопущення та кримінальне переслідування, а також ліквідацію насильства стосовно жінок і домашнього насильства, яке може бути вчинене також і щодо чоловіків та дітей. Акцентовано увагу, що вказані явища в Україні набули суттєвих масштабів, виявлення й подолання яких викликало труднощі державного рівня. Кожного дня збройної агресії РФ проти України жертвами сексуального насильства стають дедалі більше осіб, у першу чергу ті, які перебувають на окупованих територіях.

Ключові слова: насильство, сексуальне насильство, воєнний стан, домашнє насильство, правоохоронні органи.

Постановка проблеми

Питання щодо насильства у суспільстві є дуже поширеним явищем упродовж багатьох років, проте особливої актуальності набуло саме зараз. Історії насильства та жорстокого поводження з дітьми та іншими категоріями населення в умовах

воєнного стану з'являються у медіа ледь не кожного дня. Таким чином, проблеми насильства, причини його виникнення, фізичні та психологічні наслідки жертв в умовах війни стали предметом нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різним аспектам виявлення та розслідування кримінальних правопорушень взагалі та сексуального характеру зокрема приділяли свою увагу такі дослідники, як: М.М.Єфімов, І.Г.Заворотько, В.О. Коновалова, О. В. Лускатов, М. В. Салтєвський, В. В. Тіщенко, К. О. Чаплинський, В. Ю.Шепітько та інші. Водночас, виявлення інформації про факти сексуального насильства в умовах воєнного стану викликало істотні труднощі, але належної уваги їм приділено не було. Розв'язання вказаної проблеми вимагає напрацювання державними інституціями механізму встановлення розглядуваних фактів, що в значній кількості випадків стає можливим після надання необхідної підтримки носіям (постраждалим, свідкам) відповідної інформації.

Виклад основних положень

Потребує уваги той факт, що людина зі зброєю має завжди більший вплив на жертву, тому для кваліфікації згвалтування на війні не обов'язкове безпосереднє

застосування фізичної сили. Достатньо створення умов, за яких відмовитися від сексу небезпечно для життя чи здоров'я або це призведе до негативних наслідків для людини чи її близьких

На практиці термін сексуального насильства часто ототожнюють із зґвалтуванням. Кримінальний кодекс України закріпив поняття «сексуального насильства», під яким варто розуміти вчинення будь-яких насильницьких дій особою або групою осіб сексуального характеру, які не пов'язані з проникненням у тіло особи, якщо вона не давала на це згоди або перебувала в залежності від насильника [1]. Під поняттям зґвалтування законодавець закріпив безпосереднє проникнення в тіло людини або статевий акт без її на те згоди.

Проте, потрібно зазначити певні особливості цього виду насильства під час війни. Станом на сьогодні проблема сексуального насильства набуває критичних масштабів та поширеності, особливо на окупованих територіях. Сексуальне насильство для російських солдат – це т. зв. вид зброї для досягнення поставлених цілей з метою залякування та контролю населення.

Під час війни поширені різні форми сексуального насильства: зґвалтування, каліцтво статевих органів та інші акти публічного приниження. До сексуального насильства під час війни варто віднести примус до будь-яких сексуальних відносин від людини, яка має очевидну чи безумовну владу [2]. Тобто це може бути використання зброї, володіння доступом до базових ресурсів, контроль за переміщенням чи шантажем постраждалого.

Крім цього, зґвалтування та інші форми сексуального насильства під час війни визнані воєнними злочинами, злочинами проти людяності або актами геноциду, які порушують норми міжнародного гуманітарного права та міжнародного права захисту прав людини. Крім того, сексуальне насильство – це злочин без строку давності, тобто незалежно від того, коли людина заявить про вчинений злочин, винного буде притягнуто до відповідальності.

Слід наголосити, що було прийнято відповідний законопроект № 2689, за яким зґвалтування, сексуальна експлуатація, примушування до зайняття проституцією, а також примусової вагітності, примусової стерилізації або будь-яких інших форм сексуального насильства визнаються воєнним злочином та злочином проти людяності [3]. Проте, цей законопроект ще не набув законної сили.

Потрібно пам'ятати, що відсутність відповідальності за скоєні злочини у формі сексуального насильства в умовах війни лише посилює безкарність, тому необхідно закріпити спеціальну кримінально-правову норму, яка б встановила відповідальність за різні форми сексуального насильства в умовах війни та післявоєнного стану, а також закріпити на законодавчому рівні поняття сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, адже цей термін значно ширший за змістом від того, що закріплено в українському законодавстві.

Від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну суттєво зросли показники статистичних даних і щодо випадків домашнього насильства. Щодо окупованих територій, то ситуація значно погіршилась, що пов'язано зі зруйнуванням місцевих установ запобігання та протидії домашньому насильству. Таким чином, постраждалі особи не мають фізичної можливості звернутися до правоохоронних органів та зареєструвати заяви та повідомлення про факти домашнього насильства [4, с. 357].

Відповідно, збільшились потреби в наданні комплексної медичної, психологічної та юридичної допомоги постраждалим під час війни. На основі цього дитячий фонд ООН ЮНІСЕФ у партнерстві з п'ятьма неурядовими організаціями на чолі з Українською мережею за права дитини за фінансової підтримки Німецького Уряду та Німецького банку розвитку запровадив програму реагування, яка займається наданням соціально-психологічної допомоги сім'ям з дітьми та іншим людям, постраждалим від війни. Програма «Спільно» створена для того, щоб нада-

вати пакети необхідних соціальних послуг для сімей у громаді [5].

Крім того, Програма UNFPA з протидії та запобігання гендерно зумовленому насильству допомогла забезпечити таких високоспеціалізованих послуг постраждалим: створення притулків, мобільних груп поліції для реагування на домашнє насильство, національну «гарячу лінію» із попередження домашнього насильства, пункти невідкладної медичної допомоги для постраждалих від домашнього насильства тощо [6].

Ще одним фондом допомоги людям, які пережили сексуальне насильство під час війни, є український благодійний фонд «Сильні», який надає конфіденційну та безоплатну допомогу людям, які стали жертвами сексуального насильства, забезпечують оплату медичних послуг для лікування травматизації, кваліфіковану психологічну підтримку та юридичний супровід при документуванні свідчень злочинців [7].

Важливим кроком на шляху боротьби із насильством стало те, що 20 червня 2022 р. Президент України Володимир Зеленський підписав Закон, згідно з яким було ратифіковано Стамбульську конвенцію, яка має на меті захист жінок від насильства, недопущення та кримінальне переслідування, а також ліквідацію насильства стосовно жінок і домашнього насильства, яке може бути вчинене також і щодо чоловіків та дітей [8]. Відповідно, більшість положень Конвенції були імplementовані в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», що мало на меті ефективну протидію насильству щодо жінок та домашньому насильству.

Згідно із статтею 55 Конвенції Україна зобов'язується забезпечити, щоб процес розслідування або кримінального переслідування правопорушень, у тому числі сексуального насильства не залежав від повідомлення або скарги, яку подає постраждала особа, і щоб кримінальне провадження могло продовжуватися навіть у тому випадку, якщо постраждала особа відкликає свою заяву або скаргу [9]. На основі цього було зареєстровано відповідний законопроект № 9093 про внесен-

ня змін до Кримінального процесуального кодексу, який забезпечить можливість працівникам правоохоронних органів відкривати справи про зґвалтування та сексуальне насильство, домашнє насильство та інші злочини про людяності без заяви потерпілої особи та продовжити розгляд справи у разі, коли постраждалі заберуть заяву [10]. У такому випадку покарання кривдників є неминучим.

Водночас отримувані відомості про факти вчинення військовими РФ насильства сексуального характеру мають бути реалізовані в такому обсязі, що унеможливило б уникнення винуватцями відповідальності. Підставами зазначеного твердження є результати здійсненого, зокрема й І.Г.Заворотько, дослідження недоліків, допущених за результатами Нюрнберзького трибуналу

[11, с. 83-88]. Вивчення цього прикладу обумовлює необхідність реалізації уповноваженими особами такого рівня діяльності, що забезпечив би реалізацію принципу невідворотності покарання із відновленням прав постраждалих. Таким чином, наведене нами дозволяє наголосити на напрацюванні механізму виявлення й фіксації вчинених РФ на території України воєнних злочинів взагалі й сексуального характеру зокрема для їх юридичної оцінки як державними, так і міжнародними інституціями.

Реалізація зазначеного можлива шляхом проведення масштабної роботи щодо:

- надання необхідної допомоги постраждалим та/або свідкам;

- виявлення фактів насильства сексуального характеру;

- здійснення правової оцінки дій відповідних осіб;

- прийняття заходів попередження проявів насильства, зокрема й сексуального і т. ін.

Взаємообумовленість компонентів наведеного нами переліку визначає необхідність їх комплексного використання в діяльності уповноважених осіб. Так, сприйняття захищеності, отримання необхідної допомоги (медичної, психологічної та ін.), сприйняття спрямованості здійснюваних

дій уповноваженими особами на відновлення порушених прав постраждалих є основними передумовами висвітлення потерпілими та/або свідками факту вчинених протиправних дій сексуального характеру та, як наслідок, результативного розслідування й судового розгляду. Перелік й послідовність зазначених елементів має виступати основою, котрі, за потреби, можуть змінюватись.

Висновок

Отже, розв'язання цієї проблеми є одним із найважливіших завдань державної політики, адже ми маємо підстави стверджувати, що існує дисбаланс між закріпленими нормами права та реаліями сьогодення. Таким чином, питання насильства все ще потребує ефективного реагування та запобіжного впливу як на рівні місцевих громад, так і на загальнодержавному рівні не тільки під час війни, а й в умовах післявоєнного стану.

Література

1. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 04.10.2001. *База даних «Законодавство України»/ ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.04.2023)

2. Степаненко В. Чому на війні відбувається сексуальне насилля і що робити, якщо це сталося з вами? Медіа Великих Історій: веб-сайт.

URL: <https://media.zagoriy.foundation/velyka-istoriya/chomu-na-vijni-vidbuvayetsya-seksualne-nasyllya-i-shhobyty-yakshho-cze-stalosya-z-vamy/> (дата звернення: 10.04.2023)

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права: Проект Закону від 27 грудня 2019. № 2689. *База даних «Законодавство України»/ ВР України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67804 (дата звернення: 10.04.2023)

4. Блага А. Б., Адащик А. С. Динаміка домашнього насильства в умовах війни.

Юридичний науковий електронний журнал. 2023. №1. С. 355 – 358.

5. Буклет проекту «Спільно. Соціальні послуги для сімей у громаді». Unisef: веб-сайт. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/booklet-spilno-social-services-for-families-in-community> (дата звернення: 10.04.2023)

6. Програма з протидії та запобігання гендерно зумовленому насильству. UNFPA Україна: веб-сайт. URL: https://ukraine.unfpa.org/uk/GBV_services (дата звернення: 10.04.2023)

7. Благодійний фонд «Сильні»: сексуальне насильство. Сильні: веб-сайт. URL: <https://www.sylni.org/> Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2319-IX. *База даних «Законодавство України»/ ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> (дата звернення: 10.04.2023)

8. Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Конвенція Ради Європи від 11 травня 2011 р. *База даних «Законодавство України»/ ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 27.03.2023)

9. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Проект Закону 13 березня 2023 р. *База даних «Законодавство України»/ ВР України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41491> (дата звернення: 10.04.2023)

10. Заворотько І. Г. Сексуальне і гендерно зумовлене насильство, пов'язане з конфліктом, як міжнародний злочин у Нюрнберзькому процесі / І. Г. Заворотько. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 86 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса : Гельветика, 2020

Kushpit Volodymyr, Yuzva Khrystyna
**PROBLEM ASPECTS OF VIOLENCE
AS A SOCIALLY DANGEROUS ACT
DURING THE DURATION OF MARITAL
STATE IN UKRAINE**

The article analyzes the problematic aspects of violence as a socially dangerous act during martial law. An increase in the need to provide comprehensive medical, psychological and legal assistance to war victims has been noted. It was noted that an important step in the fight against violence was the fact that on June 20, 2022, the President of Ukraine Volodymyr Zelenskyi signed the Law, according to which the Istanbul Convention was ratified, which aims to protect women

from violence, prevention and criminal prosecution, as well as elimination of violence against women and domestic violence, which can also be committed against men and children. Attention was drawn to the fact that the specified phenomena in Ukraine have acquired a significant scale, the detection and overcoming of which caused difficulties at the state level. Every day of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, more and more people become victims of sexual violence, primarily those who are in the occupied territories.

Keywords: violence, sexual violence, martial law, domestic violence, law enforcement agencies.

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МОТИВУ ТА МОТИВАЦІЇ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ

БАНДУРКА Сергій Сергійович - доктор філософії, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ

DOI 10.32782/EP.2023.2.13

У статті розглянуті психологічно-правові категорії: мотив і мотивація вчинення кримінальних проступків як одного із видів кримінальних правопорушень, передбачених Кримінальним кодексом України. Наголошено на тому, що мотив є обов'язковим чинником при реалізації психічно нормальною людиною своєї поведінки як правомірної, так і протиправної. Зазначено, що в кримінальному праві мотив кримінального правопорушення, у тому числі кримінального проступку є ознакою суб'єктивної сторони складу правопорушення поряд із виною та метою вчинення суспільно небезпечного діяння.

На основі вчення про склад кримінального правопорушення мотив є факультативною ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Показано, що в теорії кримінального права існують різні визначення мотиву кримінального правопорушення, зокрема, як емоційний стан особи, який проявляється у вольових діях, пов'язаних із розумінням необхідності в певній поведінці, бажанні її здійснення; як усвідомлений і конкретно сформований інтерес особи, що обумовив вчинення суспільно небезпечного діяння; як активний стан людської психіки пов'язаний із задоволенням певних потреб антисоціальними діями; як спонукання, мета і цілі, якими керується особа, вчиняючи кримінальне правопорушення та інші.

Аргументовано, що завдяки встановленню мотиву вчинення кримінального правопорушення отримується інформація про потреби,

наміри, прагнення, інтереси, спонукання та цілі, які були в наявності в суб'єкта кримінального правопорушення, про зовнішні фактори, що впливають на суспільно небезпечну поведінку та інші суттєво важливі обставини, що дозволяють правильно у відповідності з кримінальним законодавством класифікувати і кваліфікувати кримінальне правопорушення.

Вказано, що від мотиву кримінального правопорушення необхідно відрізнити мотивацію та мотивування вчинення кримінального правопорушення. Визначено, що під мотивацією кримінального правопорушення слід розуміти внутрішній процес формування, розвитку і реалізації мотиву суспільно небезпечного діяння, яке законом передбачене як кримінальне, показано, що мотивація визріває тривалий час, а мотив проявляється при вчиненні кримінального правопорушення, мотивація включає не тільки мотив, а й інші компоненти мотиваційного середовища особи, зокрема, її потреби, соціальні цінності, почуття, ідеали, наміри, життєві плани тощо.

Мотивування особою вчинення кримінального правопорушення – це її довільне пояснення причин і умов своєї протиправної поведінки, яка проявилася в діянні (дії чи бездіяльності), наслідками якого стало вчинення кримінального правопорушення.

Ключові слова: мотив, мотивація, мотивування, кримінальне правопорушення, кримінальний проступок, суспільно небезпечне діяння.

Постановка проблеми

Державна політика в напрямку гуманізації кримінального законодавства, наближення до міжнародних стандартів стала поштовхом до запровадження в національне кримінальне законодавство інституту кримінального проступку. Новітні зміни в кримінальному законодавстві та відсутність достатньої правозастосовної практики з розгляду такого виду кримінально-протиправних діянь, як кримінальні проступки, викликали на просторах наукового середовища безліч дискусій з приводу різних аспектів нововведеної категорії: поняття, сутності, визначальних ознак, правових наслідків, порядку досудового розслідування тощо. Зазначені обставини обумовили необхідність дослідження мотиву як ознаку суб'єктивної сторони складу кримінального проступку.

Мета і завдання статті полягають у з'ясуванні мотиву вчинення кримінальних проступків, визначенні особливостей його формування та реалізації.

Стан наукової розробленості проблеми

Першими науковими працями в минулому СРСР, до складу якого входила Україна, присвяченими дослідженню природи мотиву та процесу мотиваційної поведінки стали роботи видатних фахівців із психології, кримінального права і криминології: С.А. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, П.С. Дагеля, Ю.М. Антоняна, О.І. Рарога, Б.С. Утевського, Р.І. Міхеєва, В.В. Лунєєва. Проблемні питання визначення мотиву кримінально протиправної поведінки знайшли своє відображення в наукових працях українських правознавців В.І. Борисова, А.Ф. Зелінського, Г.С. Крайника, А.В. Савченко, О.М. Литвинова, Ю.В. Орлова, Д.І. Масела, В.А. Савченко, В.Я. Тація, В.В. Сташиса, Ю.В. Бауліна, І.М. Даньшина, та ін. Значний внесок у розвиток наукової думки щодо сутності мотиву та мотивації особистості поклали роботи зарубіжних психологів Е. Фромма «Анатомія людської деструктивності», А. Маслоу «Мотивація і особистість» та Х. Хекхаузена «Мотивація і діяльність».

Виклад основного матеріалу

Мотив кримінального правопорушення (франц. *motif* - спонукальна причина; первісно той, що призводить до руху, від лат. - *motivus* - рухомий). У кримінальному законі досліджуваний термін не отримав нормативної фіксації, оскільки мотив - це категорія, перш за все, психологічна, яка перенесена в площину кримінального права. Незважаючи на це, мотиву в кримінальному праві України належить значна практична роль. Мотив враховується: при визначенні характеру суспільної небезпечності вчиненого діяння і ступеня суспільної небезпечності особи; при кваліфікації кримінальних правопорушень; при призначенні виду і розміру покарання тощо. Саме на обов'язковість доказування мотиву і мети вчинення кримінального правопорушення вказують розробники науково-практичного коментаря Кримінального процесуального кодексу (1).

Питання з'ясування спонукальних факторів поведінки людини постали предметом дослідження в перших психологічних школах ХХ ст. Запозичуючи наробітки своїх попередників дослідників-психологів, різні вчені в галузі кримінального права будували власні теоретичні конструкції мотиву у відповідних складах кримінального правопорушення. Ще відомий дореволюційний криміналіст М.П. Чубинський наголошував на використанні поняття мотиву правомірної поведінки всупереч мотиву протиправної поведінки для характеристики злочинних дій (2). Про схожість внутрішньої сторони злочинної поведінки з незлочинною говорить і І.М. Даньшин. Він наголошував на тому, що соціально-психологічний механізм злочинної поведінки має в собі ті ж психологічні елементи (процес та стани), що і механізм правомірної поведінки, однак вони наповнені іншим соціальним змістом (3).

З огляду на це, виражена характеристика особливостей мотиву кримінального проступку вимагає попереднього визначення вихідних методологічних настанов у розумінні мотиву поведінки як спорідненої категорії вищого рівня абстрагування.

Так, мотив поведінки розглядається через призму усвідомлення наявної потреби у працях С.А. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва тощо.

Зокрема, як зазначає С.Л. Рубінштейн, більш чи менш адекватно усвідомлене спонукання виступає як мотив. Виникнення мотиву обумовлено спочатку появою потреби, яка породжує спонукання до тієї чи іншої дії. Б.Ф. Ломов зазначає, що сфера особистості в цілому нерозривно пов'язана з потребами, які об'єктивно, закономірним чином детермінують поведінку людини. Мотив, на його думку, є суб'єктивним відображенням потреб, які опосередковані становищем людини в суспільстві. Низка західних теорій мотиву висвітлена у працях А. Маслоу, К. Лоренца, які також розглядають останній через характеристику потреб, потягів тощо.

Характерною рисою іншого напрямку є співставлення мотиву з емоційним станом особистості. Досліджуючи природу мотиву, Б.В. Харазішвілі визначає його як емоційний стан особи, який виражається у прояві волі, пов'язаної з розумінням необхідності даної поведінки і бажанням її здійснення (4). Недоліком такого напрямку є акцентування уваги її прихильниками на психічній активності особистості. З точки зору психології, емоції – дійсно важливий компонент будь-якої психічної діяльності людини, однак вони не є самостійними стимулами і змістовно не визначають психологічного відношення до чогось, хоча, безумовно й впливають на його протікання, реалізацію складових вини, таких її особистісних детермінант, як інтелект та воля.

Радикально протилежний погляд на природу мотиву поведінки представлений німецьким психологом Х. Хекхаузенем. Учений відмічає, що в дійсності ніяких мотивів не існує. Мотив і мотивація не доступні для безпосереднього пізнання.

Побіжний аналіз мотиву як психологічної категорії аж ніяк не звільняє нас від обов'язку узагальнення основних із сучасних підходів до розуміння мотиву кримінального правопорушення, сформованих у кримінально-правовій доктрині, та дозволяє виділити такі з них:

1) Мотив — це актуальна потреба, яка задовольняється способом, забороненим кримінальним законом. Таке вдале кримінологічне визначення мотиву надає А.Ф. Зелін-

ський. Продовжуючи цю тематику, учений виділяє дві основні складові мотиву: 1) основи дії - уявлення про причини та те, заради чого вони скоюються, тобто особистісного змісту вчинку; 2) безпосереднього спонукання — емоційного переживання актуальної потреби у вигляді бажання, пристрасті, придатності;

2) внутрішні спонукання, рушійна сила як мотив кримінального правопорушення (М.С. Таганцев, І.Я. Фойницький, С.В. Познишев, Л.Є. Владимиров тощо) - найбільш поширена та використовувана в дослідницькій практиці концепція. Вона бере свій початок, починаючи з праць класиків вітчизняної кримінально-правової доктрини й до сьогодні зберігає керівні гносеологічні позиції. Так, Л.М. Кривоченко визначає мотив кримінального правопорушення як внутрішнє спонукання, рушійну силу вчинків людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого. П.Л. Фріс вважає, що мотив повинен розглядатись як рушійна сила, стимул людської діяльності, те, що штовхає особу на вчинення кримінального правопорушення. На думку А.А. Васильєва, термін «мотив» визначає обумовлені визначеними потребами та інтересами внутрішні спонукання, що викликають в особі рішучість вчинити кримінальне правопорушення. Таку ж позицію щодо мотиву суспільно небезпечного діяння поділяє І.О. Бандурка, узагальнюючи характеристику мотиву у злочинах проти дітей;

3) інтеграційний психологічний утвір (А.В. Савченко), інтегроване психічне утворення (К.В. Юртаєва) - є концепціями, що трансформують, уточнюють наукове уявлення про мотив кримінально караної поведінки. У 2002 році світ побачила монографія А.В. Савченка «Мотив і мотивація злочину», у якій автор визначає мотив кримінального правопорушення як інтегральний психічний утвір, який спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою;

4) штучне утворення, яке виконує синтетичну функцію (Ю.В. Орлов). Не заперечуючи існування цієї категорії в науковому обі-

гу, у цілях правозастосовної діяльності автор віддає перевагу категорії мети замість мотиву у відповідних складах кримінального правопорушення. Ця позиція вирізняється своєю прогресивністю і виникла як спроба удосконалення законодавчої категорії «мотиву кримінального правопорушення»;

5. усвідомлені потреби, які спонукають до дії (М.Й. Коржанський), усвідомлене спонукання (Д.П. Котов, О.І. Парог). Д.П. Котов визначає мотив кримінального правопорушення як «породжене системою потреб усвідомлене і оцінене спонукання». За О.І. Парогом: «Мотив злочину - це обумовлене відповідними потребами усвідомлене спонукання, яке стимулює суб'єкта до вчинення злочину і проявляється в ньому». Критика такого підходу призвела до появи нового бачення мотиву, за яким під ним пропонувалось розуміти неусвідомлений характер потреби. Продовжуючи цю тематику, В.Д. Гольдинер вбачає мотив кримінально протиправної поведінки лише в неусвідомленому потязі, прагненні. На думку автора цієї статті, існування в основі мотиву поведінки усвідомлених потреб взагалі не викликає сумніву, особливо це проявляється в результаті співставлення потреби з об'єктом її задоволення.

У Великій українській юридичній енциклопедії мотив кримінального правопорушення визначено як психологічну категорію, під якою розуміється те, що спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння, те, чому воно відбувається. Мотив є обов'язковим чинником при реалізації психічно нормальною особою своєї поведінки (як правомірної, так і злочинної). У кримінальному праві мотив є ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення поряд із виною і метою. [5]

У кримінальному правопорушенні можуть відобразитися кілька мотивів, серед яких слід віднести основний, тобто той, що надає головну спрямованість суспільно небезпечному діянню особи, та додаткові мотиви, які є супутніми до основного. У такому випадку йдеться про полімотивацію кримінального правопорушення.

«Потреби та інтереси, проходячи через свідомість, стають активно спонукальною

силою, що формує мотиваційний процес. Мотивації, що не виходить з потреб, не існує. Разом з тим потреба, що не стала мотивацією, цілком можлива, вона нерідко формується в організмі і психіці індивіда. Так, потреба в військових, не усвідомлена людиною, не стає мотивацією. У загальній поведінці мотиви можуть проявлятися у різних поєднаннях і типах ситуації... До основних елементів механізму індивідуальної злочинної поведінки варто віднести: умови морального формування особистості, мотивацію, конкретну життєву ситуацію, прийняття рішення про вчинення злочину (акт поведінки). Названі елементи О.М. Литвинов розділяє на дві групи: елементи психологічної структури поведінки (мотивація і прийняття рішення про вчинення акту поведінки) і продукти взаємодії об'єктивного і суб'єктивного в індивідуальній поведінці (умови морального формування особистості, конкретні життєві ситуації і акт поведінки)...

У більшості кримінологічних досліджень головна роль у структурі названої системи відводиться мотивації, що розглядається як внутрішній стрижень генезису названого механізму. Причому мотивація розглядається як процес і як сукупність мотиваційних факторів». [6]

К. Юртаєва визначає мотивацію як процес визначення особою характеру та направленості її поведінки, який має три стадії: 1) усвідомлення потреби; 2) актуалізація мотиву і вибір поведінки; 3) вибір конкретного об'єкта і (або) конкретного способу поведінки. Безумовно, ці стадії є гіпотетичними, тому що виявити їхні межі досить складно. Результатом процесу мотивації виступає не сама діяльність, а деяке психічне утворення, що відображає в собі і потреби, і мотиви, і сили, і цілі, і способи їхнього здійснення, тобто всі основні елементи, що безпосередньо ініціюють діяльність і входять у структуру процесу мотивації [7].

Досліджуючи мотиви кримінальних проступків, слід від мотивів їх вчинення відрізняти мотивацію проступку та мотивування проступку. Мотивація кримінального проступку, як і іншого кримінального правопорушення, — це внутрішній процес фор-

мування, розвитку і реалізації мотиву правопорушення, це внутрішнє (суб'єктивне) визрівання протиправного наміру вчинити суспільно небезпечне діяння. Мотивація кримінального проступку включає не тільки мотив правопорушення, а й інші складові мотиваційної поведінки особи (потреби, інтереси, емоції, почуття, ідеали, бажання тощо).

Мотивування кримінального проступку - це раціональне суб'єктивне пояснення особи, яка вчинила правопорушення, причин свого небезпечного діяння (дії чи бездіяльності), пояснюючи сприйнятні для неї обставини, які обумовили вчинення нею суспільно небезпечного діяння - кримінального проступку. У науковій літературі також можна зустріти співставлення мотиву із задоволенням, почуттями, емоціями, психічним станом, але всі вони не витримують більш — менш серйозної критики. Таким чином, в кримінально правовій теорії немає єдиної думки про те, що розуміти під мотивом кримінального правопорушення. Різниця у поглядах, не в останню чергу, обумовлена відсутністю фіксації мотиву кримінального правопорушення на нормативному рівні, складністю всього мотиваційного процесу.

Не ставлячи перед собою завдання щодо ґрунтовного критичного аналізу викладених вище підходів, на думку автора, найбільш виваженим з них є той, згідно з яким мотивом кримінального правопорушення є внутрішні спонукання особи. Додатковим аргументом на користь оперування категорією «спонукання» для позначення мотиву суспільно небезпечної поведінки є її термінологічний аспект. В українськомовній інтерпретації «спонукання» — дія за значенням, означає викликати у кого-небудь бажання робити що-небудь; змушувати, схилити, заохочувати до якоїсь дії, певного вчинку, «потреба». Алгоритм формування мотиваційного процесу можна репрезентувати таким чином: виникнення потреби — виявлення бажання (спонукання) її реалізації — вибір способу досягнення мети.

Разом з тим, перш ніж визначити специфіку мотиву кримінального проступку необхідно виділити ознаки, властивості мотиву поведінки в цілому. Загальновідомо, що

двигуном будь-якої людської активності виступають потреби. І хоча потреби віддзеркалюють внутрішній стан особистості, вони завжди направлені на ті чи інші об'єкти зовнішнього світу, тобто характеризуються єдністю об'єктивного і суб'єктивного. Автор не схильний поділяти позицію тих учених, які розглядають можливість формування мотиву за неусвідомленої потреби. Оскільки тільки у випадку її сприйняття, визначивши об'єкт потреби, людина починає проявляти активність (внутрішню, а потім зовнішню), формує загальну мету своїх дій, а в подальшому способи її досягнення. Мотиваційна поведінка завжди носить вольовий характер, що виражається в активізації вольових процесів, спрямованих, по-перше, на пошук предмета, який здатен задовольнити потребу.

У юридичній літературі існує класифікація мотивів за декількома напрямками: психологічним, кримінально-правовим, кримінологічним, криміналістичним. Для кожного з цих напрямів характерні деякі особливості, що обумовлюються, по-перше, потребами у досягнення конкретних завдань та цілей.

Так, у рамках теоретичної психології певний рух для подальших досліджень проблем мотиваційної поведінки задала класифікація мотивів поведінки, запропонована американським дослідником А. Маслоу. За соціальним змістом учений виділяє потреби і мотиви низького та високого рівня. До потреб низького рівня, у першу чергу, відносять фізіологічні потреби, далі - потреби в безпеці та захисті; потреба в соціальних зв'язках; потреби в самоповазі, визнанні, досягненнях; а, наприкінці, високий рівень складають потреби в самоактуалізації [9].- Незважаючи на достатнє поширення цієї теорії серед представників правових шкіл, класифікація мотивів за психологічними ознаками не здатна в повній мірі відобразити всю специфіку суспільно небезпечних діянь.

У межах науки кримінального права виділяють мотиви: 1) суспільно небезпечні (низькі, особистісного характеру) мотиви - користь, егоїзм, ревнощі, помста; 2) мотиви, позбавлені низького характеру - мотиви

альтруїзму, зацікавленості тощо; 3) «привілейовані» мотиви (вчинення дій під впливом погрози чи примусу, сильного душевного хвилювання, у стані необхідної оборони чи крайньої необхідності).

У кримінологічній науці мотиви класифікують: за видами активності (професійні, суспільно-політичні, навчально-пізнавальні, злочинні; за часом проявлення (постійно, тривало, короткочасно, ситуативно діючі мотиви); за силою проявлення (сильні, помірні, агресивні, слабкі, впливові, не впливові); за критерієм їх змісту (естетичні, ідейні, моральні мотиви, аморальні); за критерієм рівня регуляторної функції (колективістські мотиви, мотиви члени злочинної групи, містичні, корпоративні).

За концепцією, запропонованою Б. В. Харазишвілі, вирізняються мотиви: ідейного характеру (морально-політичні мотиви; мотиви, пов'язані з естетичними потребами, інтересами; мотиви релігійного характеру тощо); особисті - низькі (мотиви егоїстичного характеру); позбавлені низького характеру (неегоїстичного характеру); предметного характеру. [4] Однак, такий підхід, напевно, можна назвати класифікацією у загальноприйнятому розумінні цього слова, оскільки містить перелік мотивів взагалі, а не мотивів суспільно небезпечної поведінки.

В.В. Лунеев розрізняє наступні види мотивів: 1) політичні; 2) корисливі; 3) насильницько-егоїстичні; 4) анархічно-індивідуалістичні; 5) легковажні-беззвітні; боягузливі-легкодухі. [8]

У.С. Джекебаєв запропонував в основу класифікації мотивів покласти єдиний критерій – суспільну небезпечність злочину і поділити мотиви злочинів на наступні групи: антисоціальні, які є внутрішніми причинами вчинення тяжких злочинів; асоціальні (хуліганство та інші менш тяжкі злочини); псевдосоціальні (вплив інтересів, цінностей окремих соціальних груп (злочини проти правосуддя); протосоціальні (мотиви вчинення злочинів у стані необхідної оборони тощо). [9] Розвиваючи цю ідею, П.С. Дагель згрупував усі мотиви злочинів за ознакою соціальної направленості на три види: суспільно небезпечні, суспільно нейтральні та

суспільно корисні [10]. Вчинення діяння з суспільно корисних мотивів потребує деякого уточнення. Авжеж, вчинення дій у відповідь на протиправну поведінку потерпілого відрізняється меншим ступенем суспільної небезпеки порівняно з іншими мотивами. Однак, вибраний особою спосіб з точки зору кримінального закону є кримінально протиправним, у зв'язку з чим такі мотиви не можна назвати суспільно корисними.

П.С. Дагель класифікував мотиви кримінального правопорушення, взявши за основу критерії соціального напрямку, а саме:

а) суспільно небезпечні мотиви (антидержавні мотиви, особисті мотиви, релігійні мотиви), вони носять кримінально-правовий характер і враховуються при кваліфікації правопорушення та призначенні покарання;

б) суспільно нейтральні мотиви (образи у зв'язку із неправомірними діями потерпілого, сором, чесність та співчуття, матеріальна зацікавленість), які не впливають на прийняття рішень при кваліфікації кримінального правопорушення та призначення покарання;

в) суспільно корисні мотиви, які можуть виступати в якості пом'якшувальних обставин (мотиви захисту від суспільно-небезпечного посягання тощо) [11].

І.М. Даньшин у свій час згрупував мотиви за основними видами кримінальних правопорушень, передбачених кримінальним законом (вбивств, корисливих діянь та ін.). [12] Ю.М. Антонян виділяє різні спонукальні причини в насильницьких кримінальних правопорушеннях: причини вираження так званих суміжних асоціацій; потреб зняти емоційну напругу тощо [13]. І.О. Бандурка в кримінальних правопорушеннях проти дітей розділяє мотиви на групи: за видами активності людини; за часом прояву; за силою прояву; за критеріями їх змісту; за корисливістю та інші [14].

Вбачається, що така класифікація пояснюється репрезентованістю кримінальних правопорушень проти дітей різними розділами Особливої частини кримінального закону, а звідси і їх різною кримінально-правовою та морально-етичною оцінкою.

У правовому середовищі є точка зору, згідно з якою самі по собі мотиви не можуть бути кримінально протиправними, злочинними, такими вони стають від вибору засобів реалізації мотивів, від моральної спрямованості особистості, її відповідності правовим суспільним нормам, їх сприйняття й дотримання. Тим не менше, не можна недооцінювати психічну складову всього мотиваційного процесу: уявлення про причини (потреби), тобто особистісного змісту вчинку, ухвалення рішення діяти саме так, а не інакше. Мотиви кримінально протиправної поведінки виражають найбільш важливі якості, потреби і прагнення особистості.

Слід зазначити, що незалежно від структури складу кримінального правопорушення мотив є необхідним атрибутом суспільно небезпечної поведінки. Мотиви поведінки не можна зрозуміти ізольовано від обставин життя особи, її характеру, соціального стану, суспільних зв'язків, професійних навичок, інтелекту та інших індивідуальних ознак.

Мотив, як самостійна психологічна ознака суб'єктивної сторони кримінального проступку, має місце в проступках, вчинених навмисно.

Серед обставин, що підлягають вивченню при проведенні дізнання за фактом вчинення кримінальних проступків, у законі вказані винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета його вчинення (п. 2 ч. 1 ст. 91 КПК України).

Вказані обставини в теорії кримінального права традиційно віднесені до суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення (проступку чи злочину). Вина, яка може бути виражена у формі умислу або необережності, є обов'язковою ознакою цього елемента складу кримінального правопорушення, а мотив і мета – факультативними ознаками [15].

Суб'єктивна сторона складу кримінального проступку виступає як характеристика внутрішньої сторони правопорушення, виявлення якої дає можливість визначення психічного ставлення особи до вчиненого нею кримінального проступку. Є.Л. Стрельцов наголошує, що саме суб'єктивна сторо-

на кримінального правопорушення складає основну частку доказової діяльності і тим самим викликає основні дискусії між сторонами у кримінальному процесі [16]. Мотив і мета, хоча і мають факультативне значення для кваліфікації кримінального проступку, обов'язково враховуються при призначенні судом покарання.

Відсутність в обвинувальному акті, а потім в обвинувальному вирокі посилення на мотив і мету вчинення кримінального правопорушення ускладнює юридичну кваліфікацію цього діяння й розмежування подібних складів правопорушення [17].

Кримінальні проступки є найбільш масовою складовою частиною системи кримінальних правопорушень в Україні, іншу складають злочини менш тяжкі, тяжкі та особливо тяжкі.

Мотиву кримінального проступку, як кримінальному правопорушенню притаманні всі ті ознаки, які притаманні всім протиправним діянням кримінального характеру, але зі своїми особливостями.

У кримінальних проступках мотиви є менш агресивними, вони не спрямовані на вчинення протиправного діяння з тяжкими і особливо тяжкими наслідками, вони не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони певного складу кримінальних проступків, а в тих випадках, коли мотив є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони проступку, він впливає на кваліфікацію самого протиправного діяння. Мотив має значення для характеристики і оцінки як навмисних, так і необережних кримінальних проступків.

Мотив кримінального проступку і мета його вчинення є, переважно, факультативною ознакою суб'єктивної сторони кримінального проступку, їх виявлення дає можливість правильно оцінити психічний стан особи в момент вчинення кримінального правопорушення, визначити причини протиправної поведінки, формування і ступінь суспільної небезпеки особи, надати юридично правильну оцінку вчиненому діянню (дії чи бездіяльності).

Усяка поведінка людини, обумовлена її волею, у тому числі і протиправна, певними мотивами і спрямовується певною метою. Між мотивом кримінального проступку і ме-

тою його вчинення існує завжди внутрішній зв'язок. Якщо виник мотив кримінального проступку, то з'являється і відповідна мета. Наявність корисливого мотиву при вчиненні крадіжки (ч. 1 ст. 185 КК України) викликає мету проступку отримати чуже майно, мотив кримінального проступку передбаченого ч. 1 ст. 190 КК України (шахрайство) обумовлює і мету – шляхом обману заволодіти матеріальними цінностями іншої особи.

Визначення мотиву у вчиненні кримінальних проступків викликає тривалу дискусію серед вчених і практиків.

За ступенем суспільної небезпеки кримінальні проступки відрізняються один від одного та володіють індивідуальними ознаками, які характеризують конкретний вид суспільно небезпечного діяння. До таких індивідуальних ознак відноситься мотив будь-якого кримінального правопорушення як фактор, який впливає на суспільну небезпечність діяння та виконує допоміжну роль у визначенні особливостей особи винного. Зазначені обставини, як уже було зазначено, обумовили необхідність дослідження мотиву як ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального проступку.

Враховуючи вищевикладене, мотив кримінального проступку можна характеризувати наступними ознаками: 1) наявність потреби (системи потреб); 2) усвідомленість потреби (потреб); 3) вольовий характер; 4) об'єктивно-суб'єктивний характер, оскільки мотив перебуває під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів.

Спираючись на психологічне значення мотиву поведінки та з урахуванням специфіки мотиву у кримінально-правовій сфері, доцільно надати наступне визначення мотиву кримінального проступку: мотивом кримінального проступку є внутрішні спонукання, «начала» (підстави, причини), які обумовлені певними потребами (системою потреб), та реалізуються в конкретних суспільно небезпечних вчинках. Саме таке поняття мотиву кримінального проступку повністю відображає його сутність та змістовні ознаки різних кримінальних проступків. У юридичній літературі існує класифікація мотивів за декількома напрямками: психологічним, кримінально-правовим, криміноло-

гічним, криміналістичним. Для кожного з цих напрямків характерні деякі особливості, що обумовлюються, по-перше, потребами в досягненні конкретних завдань та цілей, по-друге, мотивацією та мотивуванням.

Класифікація мотивів кримінального правопорушення матиме практичну значущість лише в тому випадку, коли відповідатиме потребам правозастосовної практики.

З урахуванням вищевикладеного, мотиви суспільно небезпечних діянь можна поділити на такі групи: мотиви, з наявністю яких Закон встановлює кримінальну відповідальність за певні кримінальні правопорушення; мотиви, встановлення яких свідчить про посилення кримінальної відповідальності (мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості, корисливий, хуліганський), та мотиви, які пом'якшують покарання (мотиви співчуття, вчинення діяння у відповідь на неправомірні дії потерпілого, жорстке поводження, під впливом погроз, примусу тощо).

Висновки

На основі вищевикладеного можна зробити наступні висновки:

а) мотив будь-якого кримінально протиправного діяння (злочину чи кримінального проступку) завжди знаходиться в морально-етичній сфері, його моральна оцінка відіграє роль у соціально-психологічній характеристиці діяння;

б) усі без винятку мотиви кримінального правопорушення протирічать моральним устоям суспільства;

в) мотиви завжди мають антисоціальний характер, направлені на порушення конкретних суспільних відносин, які знаходяться під охороною кримінального закону;

г) морально-етична та правова оцінка мотивів кримінального правопорушення є різною;

д) у сучасній доктрині кримінального права не вироблені чіткі наукові критерії поділу мотивів кримінального правопорушення, які б мали універсальний характер;

е) мотиви кримінального проступку мають суттєве значення при призначенні та виконанні покарання;

е) у кримінологічному аспекті встановлення мотиву кримінального проступку допоможе визначити особливості особистості винного, його морально-правові якості, психофізичні особливості, ставлення до дійсності;

ж) у необережних кримінальних проступках теж можна виокремлювати мотиви їх вчинення. Наприклад, мотивами порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272 КК України) можуть бути: 1) помилково сприйняті виробничі інтереси; 2) прагнення полегшити свої обов'язки або намагання не обтяжувати себе створенням умов, що гарантують безпечно виконання таких робіт; 3) бажання раніше завершити роботу тощо.

Мотив вчинення кримінального проступку, як і іншого кримінального правопорушення, є невід'ємним елементом у структурі мотивації суспільно небезпечного діяння, а основою мотивації кримінальної поведінки є зміст і потреби особистості, які вона не може задовольнити законним способом. Мотивування кримінального проступку передує самому вчиненню правопорушення – це своєрідне «виправдання» винної особи своєї протиправної поведінки і вчинення суспільно небезпечного діяння.

Література

1) Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х.: Право, 2013. – 768 с.

2) Чубинський М.П. Мотив преступной деятельности и его значение в уголовном праве / М.П. Чубинский. – Ярославль: Типо-Литорг. Г. Фальк 1900. – 350 с.

3) Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия. Учебное пособие / Даньшин И.Н. – Киев: Изд-во УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. – 88 с.

4) Харазишвили Б.В. Вопросы мотива поведения преступника в советском праве. Тбилиси. Монография, 1963. с. 27

5) Велика українська юридична енциклопедія [в 20-ти томах]. – Х.: «Право». –

Том 17. Кримінальне право, 2017. – С. 524 (1062 с.).

6) Литвинов О.М. Структура механізму індивідуальної злочинної поведінки. Теорія і практики правоохоронної діяльності. – Х. 1008. – С. 33.

7) Юртаєва К. Мотивація злочину // Вісник Кримінологічної асоціації України. – Х. 2018. – Режим доступу: visnikkou.wenode.com.ua.

8) Лунеєв В.В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика. М., 1991 С. 52.

9) Джекебаев У.С., Рахимов Т.Г., Судаклова Р.Н. Мотивация преступления и уголовная ответственность. Алма-Ата, 1987. С. 21.

10) Дагель П.С. Классификация мотивов и ее криминологическое значение // Вопросы социологии права. Иркутск, 1976. С. 272-275.

11) Дагель П.С. Проблемы вины в ответственности уголовного права / П.С. Дагель: учебные записки ДВГУ. – Владивосток. – Вып. 21. – ч. 1. – С. 162.

12) Даньшин И.М. О значении мотива преступления при изучении предупреждения преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. М., 1969. №10. С. 70.

13) Антонян Ю.М. Психология преступника и расследования преступлений: монография / Ю.М. Антонян, М.И. Еникеев, В.Е. Эминов. М.: Юрист, 1996. С. 154-155.

14) Бандурка І.О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні. Монографія. Харків, Золота миля. 2015, с. 233 / 408.

15) Станкович М.І. Межі доказування суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення // Юридичний науковий електронний журнал. - №4. – 2019. – С. 251 (с. 249-253).

16) Стрельцов Є.Л. Суб'єктивна сторона злочину // Вісник Асоціації Кримінального права України. – 2013. - №1. – С. 161 (с. 160-170).

17) Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар (за заг. ред. В.Г. Гончаренко, В.Т. Нора, М.Є. Шумила). – К., Юстініна. – 2012. – с. 243 (1224 с.)

МАЙНОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ

САПАРОВА Анастасія Олександрівна - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теоретичних та приватноправових дисциплін Київського міжнародного університету

<https://orcid.org/0000-0001-5569-8192>

ТОМАШОВ Євгеній Євгенійович - студент 2 курсу магістратури Навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету

DOI 10.32782/EP.2023.2.14

У статті адміністративні стягнення об'єднуються як відповідна кара з боку держави щодо особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, яка втілюється в певній формі, встановленій законом, та здійснюється через практичне застосування конкретного виду адміністративного стягнення, що пов'язано з певними обмеженнями того чи іншого права, блага особи, і є результатом настання адміністративної відповідальності. Система адміністративних стягнень – це закріплений у законодавстві у певній послідовності (за ступенем тяжкості) відносно стійкий, диференційований перелік заходів адміністративної відповідальності, об'єднаних спільністю підстав, цілей, функцій і процедури застосування, яка заснована на принципах законності, гуманізму та індивідуалізації відповідальності. Визначальне місце в системі адміністративних стягнень займають міри майнової відповідальності.

Ключові слова: адміністративні стягнення, адміністративна відповідальність, адміністративно-деліктне право, штрафні санкції, адміністративний штраф.

Постановка проблеми

Система й види адміністративних стягнень визначені в ст. 24 КУпАП, яка містить різні за характером і правовими наслідками санкції, що дає змогу використовувати їх диференційовано, урахувавши як ступінь суспільної небезпеки, особливості вчинення адміністративного

правопорушення, так і особливості особи, яка вчинила право- порушення.

Адміністративні стягнення об'єднані в систему, встановлену законом і підзаконними актами, сукупність адміністративних санкцій, які можуть накладатись на осіб, винних у вчиненні адміністративних проступків, владою уповноваженого органу держави. Майнова відповідальність складає чи не найважливішу складову цієї системи, що й обумовлює як перманентний інтерес до неї вчених, так і велику кількість проблемних питань, які й досі не набули свого остаточного вирішення.

Стан дослідження проблеми

Дослідженню майнової відповідальності як складової системи адміністративних стягнень присвячували свої праці, зокрема, такі українські вчені: В. Авер'янов, А. Агапов, Н. Александрова, І. Арістова, О. Бандурка, Ю. Битяк, І. Голосніченко, Д. Лук'янець, О. Міколенко, І. Сквірський, М. Тищенко, В. Шкарупа. Проте й досі залишаються не до кінця вирішеними важливі питання. Серед них – відмежування майнової і немайнової відповідальності в системі адміністративних стягнень.

Мета і завдання дослідження

У світлі виявленої і сформульованої вище проблеми, метою цієї наукової розвідки є відмежування майнової і немайно-

вої відповідальності в системі адміністративних стягнень.

Виклад основного матеріалу

Адміністративне стягнення є складовим елементом цілісної системи примусових заходів, який спрямовано на захист суспільних відносин у сфері державного управління, громадського порядку і громадської безпеки [3, с. 28].

У ст. 23 КУпАП адміністративне стягнення визначене мірою відповідальності. Такий погляд знайшов підтримку в адміністративно-правовій науці.

А. Т. Комзюк підкреслює, що адміністративне стягнення є мірою відповідальності, правовим наслідком адміністративного правопорушення, а його зміст полягає у позбавленні або обмеженні порушників певних прав, благ, а їх загальною особливістю є репресивний, каральний характер [5, с.22].

Н. В. Хорошак відзначає, що адміністративним стягненням хоча й притаманні загальні риси адміністративних санкцій, вони мають певну сукупність характерних ознак, до яких вона відносить такі: вони передбачені конкретною правовою нормою, недотримання чи порушення якої ініціює їх застосування; основною функцією адміністративного стягнення є стягнення з правопорушника; це стягнення реалізується через інститут адміністративної відповідальності і виступає її складовим елементом; законодавством передбачено спеціальний порядок їх застосування; адміністративні стягнення застосовуються спеціально уповноваженими органами в межах законодавчо визначеної компетенції [8, с. 5–6].

Тобто в найзагальнішому, доктринальному вигляді адміністративне стягнення, з точки зору його зв'язків з адміністративним примусом та адміністративною відповідальністю, із врахуванням поглядів науковців, можна схарактеризувати як регламентовані нормами адміністративного права заходи адміністративної відповідальності, що мають примусовий характер та застосовуються органами державної влади (виконавчої та судової) у процесу-

альній формі задля досягнення певної мети, які виступають у формі обмеження прав, свобод і законних інтересів особи, яка вчинила адміністративне правопорушення.

Враховуючи те, що адміністративні стягнення утворюють певну систему примусових заходів, у літературі неодноразово мали місце спроби здійснити їх класифікацію за низкою критеріїв. Класифікація передбачає застосування логічної операції поділу понять, який полягає у поділі предметів на класи на основі їх спільних ознак з утворенням певної системи класів цієї сукупності предметів [6, с.180].

Сам вид адміністративного стягнення, враховуючи його комплексну характеристику на підставі відповідних класифікацій, вимагає наявності певних умов його застосування в межах адміністративно-деліктного провадження, де неврахування цих умов, які в більшості включено до загальних положень накладення адміністративних стягнень, фактично виключають досягнення мети застосування адміністративного стягнення (ст. 23 КУпАП) [4].

На сьогоднішньому етапі розвитку правової науки спір про сутність «фінансової санкції» та її місце в структурі примусових заходів привертає все більше уваги вчених. Цьому сприяє, по-перше, законодавча невизначеність цього терміна, по-друге, наявність певних особливостей правовідносин, які передбачають застосування санкцій, не врегульованих» кодифікованими нормативними актами, і, по-третє, наявність специфічного суб'єкта притягнення до відповідальності – юридичної особи. Погляди науковців та практиків щодо цієї проблематики в загальних рисах можна звести до двох точок зору.

Перша полягає у визнанні «штрафних санкцій» самостійним видом юридичної відповідальності, який не знайшов відповідного відображення ні в законодавстві, ні в науці. Представники іншої точки зору, яку підтримуємо і ми, наголошують на тому, що «штрафні санкції» за правовою природою є ні чим іншим, як адміністративними штрафами, тож їх необхідно віднести до адміністративної відповідальності.

Треба зазначити, що використання вказаного поняття притаманне найбільше спеціалістам з фінансового права. Причому деякі з них вказують на самостійність існування «штрафних санкцій» [9, с. 14].

Однак, і в першому, і в другому випадку не слід змішувати такі різні за сутністю правові категорії, як «відповідальність» та «санкція».

Як видно з полеміки прибічників як першої, так і другої точок зору під поняттям «санкція» розуміється суто нормативний аспект. Тобто вона розглядається як елемент правової норми. Тож у такому випадку доречно було б виходити саме з тих правових норм і того кола правовідносин, дотримання та виконання яких має забезпечити фінансова санкція.

Адміністративним правовідносинам притаманні такі риси:

1) вони побудовані на засадах «владний припис – підпорядкування», тобто адміністративним правовідносинам притаманна відсутність юридичної рівності сторін;

2) у цих відносинах прямо або опосередковано відображена воля та інтереси держави, тобто публічно-правовий інтерес. Саме тому обов'язковим суб'єктом адміністративних правовідносин виступає офіційний, уповноважений представник виконавчої влади та інші.

3) при цьому адміністративно-правова норма відповідним чином регламентує дії сторін в адміністративних правовідносинах.

Виходячи з того, що особливості правовідносин і, відповідно, правової норми, спрямованої на їх врегулювання, визначають особливість санкції, яка забезпечує їх дотримання та охорону, витікає адміністративно-правова природа «штрафних санкцій».

Штраф є грошовим стягненням, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених Кодексом про адміністративні правопорушення та іншими законами. Це найпоширеніший вид адміністративного стягнення майнового характеру (застосовується більше ніж у 80 відсотках випадків

порівняно з іншими стягненнями). Широке розповсюдження цього стягнення можна пояснити кількома обставинами: множинністю органів адміністративно-штрафної юрисдикції (це стягнення можуть накладати майже всі уповноважені органи), розмаїттям суб'єктів покарання, спрощеним порядком застосування, значним виховним, превентивним та репресивним потенціалом, оперативністю процедури стягнення, можливістю накладення і стягнення штрафу на місці вчинення правопорушення.

У літературі визначають найбільш характерні ознаки штрафу, а саме:

а) штраф - це завжди державний примус;

б) його застосування означає обмеження майнових інтересів винних осіб;

в) штраф є одномоментним стягненням.

г) особливістю адміністративного штрафу є те, що він не носить компенсаційного характеру. Ця характерна ознака відмежовує його від інших штрафних заходів, в тому числі і від цивільного штрафу.

Якщо перший - це захід впливу на психіку та майнове становище правопорушника [1, с. 302], то цивільно-правовий штраф виступає засобом захисту договірних зобов'язань, і за своєю правовою природою має компенсувати кредиторів збитки у разі невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань боржником [2].

Якщо ж розглянути «штрафні санкції» за їх змістовним навантаженням, тобто як санкції, котрі містять покарання у певній грошовій формі, то за цією ознакою вони тотожні цивільному штрафу (пені, неустойці) та кримінальному покаранню у вигляді штрафу. Однак, враховуючи весь комплекс проаналізованих ознак, вважається логічним віднесення «штрафних санкцій» саме до адміністративного стягнення у вигляді штрафу.

Спірним лишається питання визначення правової суті пені, яка застосовується органами державної податкової служби за невнесення або внесення невідповідної суми податкового зобов'язання. «Штрафні

санкції – це грошові штрафи та пені, що стягуються з платників податку за порушення податкового законодавства» [7, с. 60].

За своїми властивостями, напрямом дії та суб'єктом застосування вона не відрізняється від штрафу, однак має інший спосіб визначення (не більше % облікової ставки НБУ за кожен день просрочки).

Пеня – це плата у вигляді відсотків нарахованих на суму податкового боргу, що справляється з платника податків у зв'язку з несвоєчасним погашенням податкового зобов'язання.

Виділяються особливості пені, а саме: а) підставою застосування є порушення строку виконання обов'язку; б) об'єктом цього обов'язку є грошові кошти; в) розмір пені прямо пропорційний тривалості прострочення виконання зобов'язання [7, с. 60].

Враховуючи викладене та беручи до уваги, що пеня призначається уповноваженим органом управління, наділеним владно-примусовими повноваженнями за порушення встановлених правил внесення податкових платежів, спрямована на охорону та захист податкових відносин, фіксується індивідуальним актом управління, можна зробити висновок, що вона також носить характер адміністративного стягнення.

Щодо посадових та юридичних осіб порівняно з громадянами чинним законодавством встановлені більш високі розміри штрафу (наприклад, за порушення законодавства про об'єднання громадян ст. 186–5 КУпАП передбачає штраф від 25 до 130 неоподаткованих мінімумів доходів громадян).

За законодавством України штраф повинен бути сплаченим порушником не пізніше сплину 15-денного терміну з дня вручення йому постанови про накладення штрафу (ст. 307-310 КУпАП) [4].

Якщо правопорушник не сплатив штраф у встановлений законом термін, то постановою про накладення стягнення направляється для стягнення відповідної суми з грошових прибутків правопорушника. Якщо і в цьому випадку немає

можливості стягнути необхідну суму, посадовою особою виноситься постановою про примусове стягнення штрафу виконавцем. Виконавець спрямовує стягнення на особисте майно правопорушника.

Висновки

Закріплюючи в КУпАП певну сукупність заходів адміністративного стягнення (ст. 24 КУпАП), законодавець утворює цілісну систему, яка здатна здійснювати відповідний вплив на особу залежно від того, який об'єкт адміністративних відносин, якою мірою та з якою формою вини нею було порушено, а відповідно – і забезпечувати нормальне існування та розвиток адміністративно-правових відносин. Система адміністративних стягнень – це закріплений у законодавстві у певній послідовності (за ступенем тяжкості) відносно стійкий, диференційований перелік заходів адміністративної відповідальності, об'єднаних спільністю підстав, цілей, функцій і процедури застосування, яка заснована на принципах законності, гуманізму та індивідуалізації відповідальності.

Найпоширенішим видом реакції держави на вчинення адміністративних правопорушень в адміністративно-деліктному законодавстві України був і залишається адміністративний штраф: за даними адміністративно-юрисдикційної практики щороку у 90 відсотках усіх постанов про накладення адміністративних стягнень передбачається саме адміністративний штраф.

Література

1. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. : Т. 1. Москва. Юрид. лит., 1981. 360 с.
2. Вельский К. С. О принципах административного права. *Государство и право*. 1998. № 8. С. 20–22.
3. Иванов В. В. Материально-правовые и процессуальные гарантии законности привлечения к административной ответственности. Одесса: Изд-во Астропринт, 2001. 192 с.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984.-

№ 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. (дата звернення: 01.02.2023).

5. Комзюк А. Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні : автореф. дис. ...д-ра юрид. наук Харків, 2002. 32 с.

6. Петрова І. Г. Розвиток інституту адміністративної відповідальності юридичних осіб на території України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. Вип. 6-1 (1). С. 179–182. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_6-1\(1\)_47](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_6-1(1)_47) (дата звернення: 20.02.2023).

7. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. 624 с.

8. Хорошак Н. В. Адміністративні стягнення та їх застосування: автореф. дис. ...докт. юрид. наук. Київ, 2002. 16 с.

9. Шильник В. Ю. Адміністративні юрисдикційні провадження та їх здійснення органами внутрішніх справ : автореф. дис. ...канд. юрид. наук: Харків, 2004. 19 с.

SUMMARY

In the article, administrative penalties are justified as an appropriate punishment by the state against a person who has committed an administrative offense, which is embodied in a certain form established by law and is carried out through the practical application of a specific type of administrative penalty, which is associated with certain restrictions of one or another right, the good of a person, and is the result of the onset of administrative responsibility. The system of administrative sanctions is a relatively stable, differentiated list of measures of administrative responsibility established in legislation in a certain sequence (by degree of severity), united by the common grounds, goals, functions and application procedure, which is based on the principles of legality, humanism and individualization of responsibility. Measures of property responsibility occupy a decisive place in the system of administrative fines.

Keywords: administrative fines, administrative liability, administrative tort law, fines, administrative fine.

МІСЦЕ ДОГОВОРУ ФРАНЧАЙЗИНГУ В СИСТЕМІ ІННОВАЦІЙНИХ ДОГОВОРІВ

КОССАК Володимир Михайлович - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8698-7461>

ГЕРЦ Алла Анатоліївна - доктор юридичних наук, професор, доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3310-3159>

УДК 347.4

DOI 10.32782/EP.2023.2.15

У статті аналізується договір франчайзингу і досліджується термінологічний апарат властивий даному договору. Визначаються ознаки об'єкта договору франчайзингу. Обґрунтовано, що за своєю правовою природою договір франчайзингу є цивільно-правовим договором, адже цивільно-правова природа договору підтверджується тим, що сторони є юридично рівними, самостійними та вільно визначають можливість вступу у договірні відносини.

Ключові слова: договір комерційної концесії, договір франчайзингу, інноваційні договори, користувач, правоволоділець, франчайзер, франчайзі, франшиза.

Постановка проблеми

Договір є однією з підстав виникнення відносин в інноваційній сфері.

Юридична природа договору франчайзингу залишається мало дослідженою, вимагає удосконалення і врахування діючих норм в Європейському Союзі у даній сфері, адже необхідно почати використовувати міжнародну термінологію франчайзингу.

Правове регулювання договору франчайзингу є недостатнім, це призводить до того, що на практиці виникають проблеми у його застосуванні. Не розвинена судова практика щодо регулювання договорів франчайзингу.

Стан теоретичного дослідження

Проблеми правового регулювання договору франчайзингу знайшли своє відображення у наукових працях вчених: І. І. Килимник, Ю.С. Паніної, О.А. Підопригори, О.В. Кохановської, В.В. Луця та інші.

Виклад основного матеріалу

У США та країнах Європи, з 70-х років ХХ століття, у комерційну практику було введено договір комерційної концесії (франчайзинг). У літературі країн романо-германської системи права частіше за все його називають договором про надання виключних прав продажу.

Історично франчайзинг в США є одним із найбільш розвинених і успішних форм організації бізнесу та розвитку підприємницької діяльності. Він дозволяє мінімізувати ризики в процесі ведення бізнесу, а віковий досвід існування франчайзингу в США довів його стійкість і забезпечив популярність.

Чинне законодавство України має належним чином реагувати на динамічні зміни в правовому аспекті міжнародного життя, адже франчайзинг історично склався як метод розподілу товарів і послуг та є одним з головних способів розширення міжнародного бізнесу.

У 1972 році розпочала свою діяльність Європейська Федерація Франчайзингу (European Franchise Federation - EFF).

Відповідно, над Європейським Кодексом Етики Франчайзингу працювали Європейська Федерація Франчайзингу з її членами – франчайзинговими об'єднаннями з Австрії, Бельгії, Данії, Німеччини, Франції, Італії, Нідерландів, Португалії та Великої Британії, у співпраці з Комісією Європейської Спільноти. Кодекс Етики був прийнятий у 1990 році. Це своєрідна «Конституція» франчайзингу, на основі якої будується все інше регулювання франчайзингових відносин у кожній окремій європейській країні [1].

Варто зазначити, що у листі Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 11 лютого 2004 року №761 «Щодо договору комерційної концесії» роз'яснено, що з прийняттям Цивільного кодексу України, що набрав чинності 01.01.2004 року, коло правовідносин з розпорядження виключними правами інтелектуальної власності (франчайзинг), отримало назву комерційна концесія, а договір – договір комерційної концесії [2].

Чинний Господарський кодекс України розкриває правовий зміст поняття «франчайзинг». Зокрема, відповідно до ст.366 Господарського кодексу України, за договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) на строк або без визначення строку право використання в підприємницькій діяльності користувача комплексу прав, належних правоволодільцеві, а користувач зобов'язується дотримуватися умов використання наданих йому прав та сплатити правоволодільцеві обумовлену договором винагороду [3]. Слід зазначити, що вище зазначене визначення поняття договору «франчайзингу» не відповідає міжнародній термінології.

Договір комерційної концесії передбачає використання комплексу наданих користувачеві прав, ділової репутації і комерційного досвіду правоволодільца в певному обсязі, із зазначенням або без зазна-

чення території використання щодо певної сфери підприємницької діяльності.

Згідно зі ст.1115 Цивільного кодексу України, за договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) за плату право користування відповідно до її вимог комплексом належних цій стороні прав з метою виготовлення та (або) продажу певного виду товару та (або) надання послуг [4].

Основним міжнародним актом, який регулює відносини щодо розпорядження комплексом виключних прав є Паризька конвенція про охорону промислової власності, що ратифікована Україною [5].

Отже, відносини, які виникають на підставі договору франчайзингу, регулюються як національним, так і міжнародним законодавством.

Франчайзинг в Україні, із врахуванням його місця на світовому рівні, повинен бути формою комерціалізації інновацій, поєднаних міжнародним співробітництвом, адже договір франчайзингу має сприяти розвитку міжнародної торгівлі. Франчайзинг є і економічно вигідним для держави, адже він створює нові робочі місця, що сприяє ефективному функціонуванню держави. Саме тому, франчайзинг повинен розглядатися як успішна модель розвитку бізнесу, яка активізує і буде активізувати свою діяльність в Україні.

Згідно законодавства країн ЄС та міжнародної практики, договір франчайзингу має притаманні йому терміни:

- франчайзер - це сторона, яка володіє будь – яким об'єктом права інтелектуальної власності. Франчайзер передає за винагороду право вести бізнес, використовуючи свої ім'я (бренд) і образ подачі продукту. Франчайзером називається правоволоділець;

- франчайзі -це сторона, яка за певну плату користується вже готовою бізнес – системою. Франчайзі - це користувач;

- франшиза - це об'єкт договору франчайзингу, комплекс благ, що складається з прав користування брендом і бізнес-моделлю франчайзера, а також інших благ, необхідних для створення та ведення бізнесу;

- франчайзинговий пакет - це форма існування готової для продажу франшизи у вигляді пакету документів для франчайзі і документів внутрішнього користування франчайзера;

- роялті - це періодичні виплати компенсації (як правило, грошової) за використання франшизи, встановлені пропорційно показникам діяльності, узгоджені сторонами договору, або у вигляді фіксованої виплати.

Існує потреба у закріпленні даних термінів у законодавстві України, адже їх відмінність і відсутність може створювати певні труднощі при укладенні договору франчайзингу між стороною, яка є резидентом держави-члена ЄС та стороною, яка є резидентом держави-Україна.

Предметом договору франчайзингу є право на використання об'єктів права інтелектуальної власності (торговельних марок, промислових зразків, винаходів, творів, комерційних таємниць тощо), комерційного досвіду та ділової репутації. Відповідно, саме можливість використання не лише об'єкта інтелектуальної власності, але і комерційного досвіду та ділової репутації відрізняє договір франчайзингу від ліцензійного договору. Відповідно до договору франчайзингу, франчайзер повинен мати право на розпорядження комплексом виключних прав. Він має бути суб'єктом права інтелектуальної власності, тобто набуті відповідних прав за законом або договором.

До предмета договору франчайзингу можуть включатися умови щодо обмеження використання франчайзі комплексу виключних прав у певній сфері цивільного обігу на певній території. Наприклад, сторони в договорі можуть передбачити використання комплексу виключних прав у певній сфері цивільного обігу (скажімо, у певному виді підприємницької діяльності, для виготовлення та реалізації певної групи товарів та ін.) в межах певної території.

Отже, предмет договору франчайзингу потребує чіткості і достатньої визначеності.

За своєю правовою природою договір франчайзингу є цивільно-правовим до-

говором, адже цивільно-правова природа договору підтверджується тим, що сторони є юридично рівними, самостійними та вільно визначають можливість вступу у договірні відносини.

У даному договорі можна виділити елементи ліцензійного договору, договору оренди, договору лізингу, договору про надання послуг, та ін. Однак, договір франчайзингу є самостійним видом договору, що виключає можливість застосування до відносин, які він регулює, положень актів цивільного законодавства про перелічені договори.

Договір франчайзингу, як нами було зазначено вище, регулюється нормами Цивільного кодексу України і Господарського кодексу України, що призводить до певних розбіжностей, зокрема, це стосується форми договору. Наприклад, в ст.1118 Цивільного кодексу України зазначено, що у разі недодержання письмової форми договору концесії такий договір є нікчемним. Згідно зі статтею 367 Господарського кодексу України договір комерційної концесії повинен бути укладений у письмовій формі у вигляді єдиного документа. Недодержання цієї вимоги тягне за собою недійсність договору. Враховуючи те, що предметом договору франчайзингу є комплекс виключних прав на використання об'єктів права інтелектуальної власності, цінність цих прав, відповідно доцільним є застосування положення Цивільного кодексу України, адже нікчемний правочин не вимагає встановлення його недійсності судом, оскільки його недійсність встановлена безпосередньо законом.

Із врахуванням Європейського кодексу етики франчайзингу, вважаємо, що при укладенні договору франчайзингу сторони повинні зазначати:

- права та обов'язки франчайзера та франчайзі;
- товари та послуги, які отримує франчайзі;
- умови франчайзингових платежів;
- термін чинності франчайзингового договору, який повинен бути достатнім для того, щоб дати можливість франчайзі повернути свої початкові вкладення, пов'язані з купівлею франшизи;

- умови, на яких франчайзі має право продати франчайзинговий бізнес або передати права на його провадження, а також можливе право «першої купівлі» франчайзера;

- положення, що стосуються прав франчайзі на використання знаків франчайзера, до яких належать товарний знак, логотипи й інші знаки; умови, що стосуються розірвання договору;

- умови, на яких можна продовжити чинність договору;

- права франчайзера запроваджувати в систему нові методи і технології;

- положення про негайне повернення будь-яких засобів, інтелектуальної та правової власності, що належать франчайзеру чи іншому законному власнику, після закінчення терміну чинності договору.

У статті 1124 Цивільного кодексу України закріплено положення, яке надає право користувачу, який належним чином виконував свої обов'язки, на укладення договору комерційної концесії (звичайно, дана норма є позитивним явищем у врегулюванні відносин за даним договором і є необхідним механізмом захисту інтересів користувача від недобросовісного правоволодільця), але правоволодільець може відмовитися від укладення договору на новий строк за встановлених законом умов (незрозуміло, яким законом і які саме умови можуть встановлюватися, за умови відмови від укладення договору на новий строк).

У даному випадку варто звернутися до Закону України «Про міжнародне приватне право» [6], в якому зазначено, що якщо у разі відсутності вибору права до змісту правочину застосовується право, яке має найбільш тісний зв'язок із правочином. Якщо інше не передбачено або не впливає з умов, суті правочину або сукупності обставин справи, то правочин більш тісно пов'язаний з правом держави, у якій сторона, що повинна здійснити виконання, яке має вирішальне значення для змісту правочину, має своє місце проживання або місцезнаходження. Відповідно, стороною, що повинна здійснити виконання, яке має вирішальне значення для змісту договору,

є правоволодільець - за договором комерційної концесії.

Отже, договори комерційної концесії з іноземним елементом регулюються правом держави правоволодільця.

Висновки

Франчайзинг на світовому рівні є втіленням та формою комерціалізації інновацій, поєднаних міжнародним співробітництвом, адже за договором франчайзингу здійснюється договірна передача прав інтелектуальної власності, яка є ефективним засобом впровадження науково-технічних розробок.

Необхідно запровадити в Україні (взявши за приклад європейські країни) відкритий Реєстр франчайзерів, які зможуть запропонувати франчайзі об'єкт договору франчайзингу, комплекс благ, що складається з прав користування брендом і бізнес-моделлю франчайзера, а також інших благ, необхідних для створення та ведення бізнесу на вигідних умовах, захистивши франчайзі від збиткової франшизи.

На відміну від ліцензійних договорів, за договором франчайзингу існує можливість розпорядження майновими правами на використання кількох об'єктів права інтелектуальної власності, а також комерційного досвіду та ділової репутації.

Література

1. Європейський Кодекс Етики Франчайзингу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://franchising.ua/franchayzing/94/evropeyskiy-kodeks-etiki-franchayzingu/#:~:text=Чинний%20Європейський%20Кодекс%20Етики%20Франчайзингу,в%20кожній%20окре-мій%20європейській%20країні>.

2. Лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 11 лютого 2004 року №761 «Щодо договору комерційної концесії» [Текст]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/y0761563-04>

3. Господарський кодекс України від 16 січня 2003р. № 436-IV [Текст] // Відомос-

мі Верховної Ради України. (ВВР). – 2003. – №№ 18-22. – ст. 144.

4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Текст] // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. – 2003. – №№ 40-44. – ст. 356.

5. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р. [Текст]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text

6. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. ст. 422.

VOLODYMYR KOSSAK,

Doctor in Law, Full Professor, Head of Civil Law and Legal Proceedings Department Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.;

e-mail: volodymyr.kossak@gmail.com;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8698-7461>

ALLA HERTS,

Doctor in Law, Full Professor, Professor of Civil Law and Legal Proceedings Department Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine;

e-mail: agerc@ukr.net;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3310-3159>

THE PLACE OF FRANCHISING CONTRACTS IN THE SYSTEM OF INNOVATIVE CONTRACTS

The article analyzes the franchise agreement and examines the terminological apparatus peculiar to this agreement. The characteristics of the object of the franchise agreement are determined. It is substantiated that by its legal nature, the franchise agreement is a civil-law contract, because the civil-law nature of the contract is confirmed by the fact that the parties are legally equal, independent and freely determine the possibility of entering into contractual relations.

Keywords: *commercial concession contract, franchise contract, innovative contracts, user, right holder, franchisor, franchisee, franchise.*

ПРОЦЕС РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ ІЗ ЗАСУДЖЕНОЮ ОСОБОЮ

ЖУРАВЕЛЬ Олег Євгенович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**УДК: 347.9
DOI 10.32782/EP.2023.2.16**

У статті приділено увагу питанню про розірвання шлюбу за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі.

Інститут шлюбних відносин є одним із найдавніших правових інститутів. При цьому з кожним роком шлюб піддається все більшій законодавчій регламентації, незважаючи на те, що ця сфера відносин дуже інтимна і консервативна.

На сьогодні в Україні згідно зі статистичними даними, оприлюдненими Міністерством юстиції України, за 2020 рік було зареєстровано 229 тисяч шлюбів. Однак цей показник стосовно кількості шлюбів у 2021 році зменшився аж на 20 тисяч, а у 2022 – ще на 10 тисяч. Тобто відсоток реєстрації шлюбів в Україні падає. Натомість зростає кількість заяв про припинення шлюбу.

Цікавим прикладом є приклад, коли дружина бажає розірвати шлюб із чоловіком, який засуджений до позбавлення волі і відбуває покарання та навпаки.

Ключові слова: шлюб, подружжя, розірвання шлюбу, засуджена особа, заява про розірвання шлюбу.

Постановка проблеми

Засуджена особа, як і будь-яка людина, права якої охороняються Конституцією України та іншими нормативними актами, особи, засуджені до позбавлення волі, мають право на сім'ю, на шлюб, на підтримання родинних зв'язків та на розлучення тощо. Це є невідчужуване немайнове право. При

цьому, повсякчасно виникають проблеми з реалізацією таких прав у місцях позбавлення волі.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми

Питання розірвання шлюбу було і залишається одним із найактуальніших як у науці, так і в сімейному праві кожної країни світу. Вивченням цієї тематики займалися безліч учених. Насамперед, це представники дореволюційного періоду, такі як Д.І. Майєр, Г.Ф. Шершеневич. Потім аналізовану проблему вивчали юристи радянської доби, до яких можна віднести Є.М. Ворожейкіна, Ю.А.Корольова, Г.К. Матвєєва, А.І. Пергамент, Н.В. Рабинович, В.П. Шахматова та інших.

Мета цієї роботи полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу теоретичних положень та чинного законодавства, з'ясувати порядок розгляду справ про розірвання шлюбу за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу

Нині в Україні та в усьому світі шлюб посідає перше і основне місце серед підстав створення сім'ї. Як показує практичний досвід, навіть спорідненість не завжди є такою безумовною основою, як шлюб, а також потребує додаткових ознак через спільне проживання та ведення спільного господарства.

З 2022 року поняття шлюбу закріплено на законодавчому рівні у Сімейному кодексі України (далі – СК України), що є новелою в українському законодавстві, оскільки до цього поняття шлюбу не було визначені в радянському кодексі. Так, відповідно до статті 21 СК шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану [12]. У свою чергу, поняття сімейного союзу, яке використовується у визначенні, включає спрямованість на створення сім'ї та породження прав і обов'язків подружжя. Проте в цьому вислові відсутні такі ознаки, як свобода, рівність, добровільність, а також не вказано, що на його підставі виникають права та обов'язки подружжя.

Незважаючи на те, що законодавчо врегульовано розуміння поняття «шлюб» у теорії сімейного права, питання правової природи шлюбу залишається актуальним і невирішеним. Оскільки багато правознавців по-своєму трактують це поняття, це призводить до неоднозначного розуміння сутності «шлюбу», його правової природи та ознак. Одні вчені таке поняття трактують з «духовного боку», а інші тільки як правове явище в суспільстві.

У розуміння поняття «шлюб» деякі автори включають мету – продовження роду людського, тобто народження і виховання дітей. Отже, шлюб – це визнана законом і заснована на любові духовна і тілесна спільність чоловіка та жінки, яка забезпечує народження та виховання дітей [4, с.112].

На жаль, сімейні союзи з кожним роком стають слабшими, адже відсоток розлучень збільшується щороку, це зумовлено впливом сучасного часу, адже саме зараз у всьому світі великого значення набуває думка: «шлюб лише до того часу, доки чоловік і дружина щасливі», і, на нашу думку, це правильно. Тому існує таке правове явище, як розлучення і яке закріплено на законодавчому рівні.

Розірвання шлюбу є однією з підстав припинення шлюбу (ч. 2 ст. 104 СК України [11]), яке здійснюється органом РАЦС або судом. Той чи інший порядок розірвання шлюбу передбачений СК України залежно від обставин і не може бути визначений волевиявленням сторін. Розірвання шлюбу

є результатом вольових дій подружжя або одного з них, спрямованих на припинення шлюбних відносин у випадках, передбачених законом, і здійснюється в судовому або адміністративному порядку [3, с. 83-84].

Розірвання шлюбу в РАЦСі (так звана адміністративна процедура) за загальним правилом відбувається за таких умов:

1) подружжя має право подати спільну заяву про розірвання шлюбу;

2) подружжя не має дітей;

3) актовий запис про розірвання шлюбу складається органом РАЦС після спливу одного місяця з дня подання такої заяви, якщо її не було відкликано;

4) при цьому органами РАЦСу не з'ясовано причини розірвання шлюбу;

5) органом РАЦСу не вжито заходів до примирення подружжя.

Процедура розірвання шлюбу судом у порядку окремого провадження відбувається за таких умов:

1) подання подружжям спільної заяви про розірвання шлюбу;

2) подружжя має дітей.

Однак, крім спільної заяви, подружжя має надати суду письмовий договір, який передбачатиме такі умови щодо дітей:

1) з ким із подружжя проживатимуть діти;

2) яку участь у забезпеченні умов їх життя братиме той із батьків, хто проживатиме окремо;

3) а також умови реалізації права на особисте виховання дітей;

4) подружжя також подає до суду договір про розмір аліментів на дитину, який має бути нотаріально посвідчений.

Проте в літературі зазначається, що якщо батьки уклали т. зв. «угоди про розірвання шлюбу», тобто досягли згоди щодо утримання дитини, судовий порядок розгляду цієї категорії справ не є обов'язковим [2, с. 112].

Особливостями судочинства в порядку окремого провадження є:

1) суд не з'ясовує причини розірвання шлюбу;

2) суд не вживає заходів до примирення подружжя;

3) перевірка судом відповідності умов договору інтересам дитини, а також упевне-

ність у тому, що умови договору не порушують засад рівності їх майнових та особистих прав як батьків дитини. ;

4) суд приймає рішення про розірвання шлюбу після закінчення одного місяця з дня подання заяви;

5) у разі відмови одного з подружжя від розірвання шлюбу та відкликання заяви або незгоди з умовами договору суд відмовляє у розірванні шлюбу в порядку окремого провадження.

Як зазначає А. І. Сафончик: «... при розірванні шлюбу за взаємною згодою подружжя, яке має спільних дітей, роль суду в принципі така ж, як і роль органу РАЦСу, оскільки він не має права вимагати від подружжя спільних дітей, з'ясувати причину розірвання шлюбу, вжити заходів до примирення подружжя або будь-яким чином втручатися в їх особисте життя, тобто суд не має права відмовити в розірванні шлюбу, якщо про це заявлять обидва з подружжя. Крім того, суд може відмовити у розірванні шлюбу, якщо буде встановлено фіктивність такого розірвання» [10, с. 74].

У разі відсутності згоди один із подружжя має право подати позов про розірвання шлюбу. У цьому випадку:

1) суд з'ясовує фактичні спорідненості подружжя;

2) суд з'ясовує справжні причини позову про розірвання шлюбу;

3) вжиття судом заходів до примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства;

4) суд, встановивши відсутність підстав для розірвання шлюбу, постановляє рішення про відмову в позові про розірвання шлюбу і, навпаки, за наявності таких підстав розриває шлюб;

5) якщо суд дійде висновку, що шлюб підлягає розірванню, він зобов'язаний у разі необхідності вжити заходів для захисту інтересів дітей;

6) врахування судом наявності малолітньої дитини, дитини-інваліда та інших обставин життя подружжя;

7) суд розглядає справу протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі;

8) водночас згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України від 21 грудня

2007 року № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділу спільного майна подружжя» [7], суд повинен забезпечити участь у суді обох сторін.

Сімейне законодавство не містить переліку підстав (причин) розірвання шлюбу. Відповідно до статті 112 СК України шлюб припиняється, якщо буде встановлено, що подальше життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, які є істотним.

У науковій літературі немає єдиної точки зору щодо законодавчого встановлення переліку причин (підстав) розірвання шлюбу, оскільки справжні причини та мотиви розірвання шлюбу неможливо втиснути в якісь рамки [13, с. 121].

Деякі вчені вважають, що «... такий перелік дав би уявлення про те, які обставини мають значення для визначення неможливості збереження шлюбу. Наявність такого списку виключала б звернення до суду з різних незначних підстав. У цьому сенсі список повинен носити профілактичний характер і мати певне виховне значення» [5, с. 13]. Ми вважаємо, що особа ухвалює рішення про розірвання шлюбу, виходячи з багатьох конкретних і індивідуальних причин, які були в неї Крім того, бувають випадки, коли має місце сукупність кількох причин, які самі по собі не мають істотного значення, але в сукупності свідчать про неможливість подальшого збереження шлюбу Законодавче встановлення орієнтовного переліку причин (підстав) для розірвання шлюбу не дозволить допомогти запобігти розлученню.

К. М. Глиняна пропонує включати в систему підстав розірвання шлюбу дві групи підстав: 1) загальні - наявність дійсного зареєстрованого шлюбу і 2) спеціальні - мотиви (внутрішнє бажання хоча б одного з подружжя або обох) їх щодо розірвання шлюбу та причини (факти дійсності, з якими пов'язане розірвання шлюбу) [1, с. 16].

Мотивом є внутрішня воля хоча б одного з подружжя або обох на розірвання шлюбу. Така воля має бути виражена ззовні. В основі мотивів розірвання шлюбу лежить свідомий результат реальних стосунків по-

дружжя і несприятливі умови в сформованій сім'ї. Мотиви розірвання шлюбу свідчать про суб'єктивне ставлення одного з подружжя до певних фактів сімейного життя, що склалися в його особистому житті, до оцінки таких обставин. Мотиви розлучень породжені реальними обставинами - причинами розлучень. Мотиви відображають причини і, як правило, збігаються з причиною порушення гармонії сімейного життя [3 с. 86].

Суд повинен перевірити мотиви позову про розірвання шлюбу. Підставами для розірвання шлюбу будуть саме ті факти дійсності, які свідчать про те, що подальше подружнє життя подружжя буде суперечити інтересам одного з них, обох або їхніх дітей, що має істотне значення. До них належать різні за своїм соціальним, правовим, психологічним значенням чинники, що мають неоднаковий ступінь впливу на шлюбно-сімейні відносини. Причини розірвання шлюбу можна розділити на такі групи: психологічні, соціальні, економічні, фізіологічні та інші (такі як судимість одного з подружжя, тривале непроживання однією сім'єю, ревності, побої). До психологічних факторів належать: невідповідність характерів, відсутність спільних поглядів та інтересів, легковажне ставлення до шлюбу, небажання мати дітей; соціальні причини - погані стосунки з батьками і втручання третіх осіб, пияцтво, подружжя зрада, сварки, аморальна поведінка одного з подружжя; економічні причини: незадовільні житлові умови, погане матеріальне становище одного з подружжя, низька заробітна плата; фізіологічні причини: бездітність, хвороба одного з подружжя, фізіологічна несумісність.

Суд у позовному провадженні вживає заходів до примирення подружжя. Закон не визначає, які саме заходи можуть бути вжиті судом для примирення подружжя, і це не випадково, оскільки такі питання можуть вирішуватися тільки в процесі розгляду конкретної справи. Примирення подружжя здійснюється судом лише за умови, що воно не суперечить моральним засадам суспільства. Так, суд не може примусити дружину та чоловіка проживати разом, цікавитися обставинами їх особистого життя, вимагати доказів порушення сімейних обов'язків осо-

бистого характеру тощо. Необхідно запозичити досвід іноземних держав. встановити для подружжя, яке бажає розірвати шлюб, режим окремого проживання подружжя.

СК України не встановлює максимальний строк для примирення, як зазначено в ЦПК України, і становить шість місяців. Науковці відстоюють доцільність існування тримісячного строку для примирення як оптимального як з точки зору наявності об'єктивної можливості примирення подружжя протягом цього часу, так і з точки зору оперативного розгляду справи. у разі неможливості подальшого спільного проживання подружжя [9, с. 77].

На нашу думку, питання про тривалість строку примирення суд може вирішити лише після з'ясування всіх обставин конкретної справи. Вважаємо, що терміни примирення мають бути продовжені. У законодавстві іноземних держав розрізняють судовий і позасудовий порядок примирення. Наступне запозичення – створення спеціалізованих сімейних судів та запровадження процедури позасудового примирення.

Підстави припинення шлюбу поділяються на об'єктивні – смерть одного з подружжя та суб'єктивні – розірвання шлюбу, здійснене в органах РАЦС і в судовому порядку.

Далі переходимо до розгляду більш конкретного випадку розірвання шлюбу, коли один з подружжя відбуває покарання в місцях позбавлення волі.

Порядок розірвання шлюбу можливий з ініціативи засудженої особи. Засуджені до позбавлення волі особи, незалежно від строку покарання, мають можливість ініціювати питання розірвання їх шлюбу в судовому порядку або розірвати шлюб в органах державної реєстрації актів цивільного стану за взаємною згодою з другим із подружжя, та у разі відсутності спільних дітей.

Справа про розірвання шлюбу за заявою особи, засудженої до позбавлення волі, може бути розглянута судом за участю представника такої особи.

Разом із зазначеною заявою подається письмовий договір про те, з ким із подружжя буде проживати дитина після того, як особа буде звільнена з місць позбавлення волі, яку

участь у забезпеченні умов життя дитини братиме той з батьків, який буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей. Тут слід врахувати, що заява про розірвання шлюбу і договір про розмір аліментів повинні бути нотаріально засвідчені (до нотаріального посвідчення законодавство прирівнює завірення начальником установи виконання покарань) [6]. Тобто загалом бачимо, що цей процес не сильно відрізняється від загального процесу розлучення.

Також цікавий випадок, який має право на увагу, – це порядок розірвання шлюбу з ініціативи іншого з подружжя засудженої особи, навіть якщо особа, яка перебуває у місцях позбавлення волі, не згодна.

Якщо засуджений не згоден на розлучення, пред'явлення позову про розірвання шлюбу відбувається, в порядку ст. 110 Сімейного кодексу України, а саме пред'явлення позову одним із подружжя. Позов про розірвання шлюбу не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки кримінального правопорушення щодо другого з подружжя або дитини.

Позов про розірвання шлюбу одним із подружжя подається за зареєстрованим місцем проживання другого з подружжя. У позові необхідно докладно описати всі наявні причини, через які у подружжя виникає бажання розлучитись.

Так, суд ухвалює рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечить інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення.

Рішення суду про розірвання шлюбу, яке набрало законної сили, є остаточним документом, що засвідчує факт розірвання шлюбу і позбавляє необхідності виконання громадянами зайвих процесуальних дій щодо реєстрації розірвання шлюбу та отримання відповідного свідоцтва.

Існує загальне поняття «подати на розлучення». Останнє значить підготовку і подачу в суд правильно складеної позовної за-

яви про розірвання шлюбу та повного пакету необхідних документів.

Позовна заява подається в письмовій формі та повинна містити у відповідності до Цивільного процесуального кодексу України:

1) найменування суду, до якого подається заява;

2) ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання (перебування) або місцезнаходження, поштовий індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі;

3) зміст позовних вимог;

4) ціну позову щодо вимог майнового характеру;

5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;

6) зазначення доказів, що підтверджують кожен обставину, наявність підстав для звільнення від доказування;

7) перелік документів, що додаються до заяви.

Позовна заява підписується позивачем або його представником із зазначенням дати її подання до суду за місцем проживання відповідача, за винятком випадків, коли допускається подача заяви за місцем проживання позивача (за наявності неповнолітніх дітей або у зв'язку зі станом здоров'я).

Після прийняття позовної заяви і документів суд призначає дату попереднього засідання і основного засідання.

Дата першого судового засідання призначається не раніше ніж через місяць після подання заяви, про що сторони повідомляються письмовими повістками. На початку судового засідання перевіряється присутність сторін, роз'яснюються права та обов'язки, розглядаються заявлені сторонами клопотання. Далі суд надає слово сторонам: вислуховує вимоги позивача, згоду або незгоду з цими вимогами відповідача, розглядає докази сторін. Останньою частиною судового засідання є дебати – почергові висловлювання сторін щодо позовних вимог і звернення до суду про їх задоволення. Після зазначеного вище та розгляду матеріалів справи суд видаляється в кімнату для нарад для ухвалення рішення. Сто-

ронам оголошується резолютивна частина рішення суду про розлучення, а документ з повним текстом (з вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частинами) вручається через п'ять днів після оголошення резолютивної частини. Коли подружжя не досягло згоди у питаннях про дітей або майно, рішенням суду можуть бути визначені умови подальшого місця проживання дітей, аліментних зобов'язань стосовно дітей і зобов'язань про утримання дружини, умови поділу спільного майна. У відповідності до процесуального законодавства – судові рішення вступає в законну силу через 30 днів після його прийняття, якщо від сторін не надходить оскарження. Але в разі подачі однією із сторін апеляційної скарги на рішення суду, воно набирає законної сили після розгляду скарги, якщо не було скасовано. Якщо в апеляційній інстанції рішення суду скасовано, змінено або прийнято нове рішення, воно набирає законної сили негайно. Таким чином, на підставі всього вищезазначеного, припиненням шлюбних відносин є момент вступу в законну силу відповідного рішення суду. Процесуально, після закінчення 30-денного строку оскарження, кожній із сторін видається примірник рішення суду з поміткою про вступ у законну силу. У деяких випадках суд видає тільки виписку з судового рішення, дійсну тільки для подання в орган ЗАГСУ. Органи ЗАГСУ проводять державну реєстрацію факту розірвання шлюбу судом після отримання копії судового рішення про розлучення або виписки з нього.

Якщо строк тюремного ув'язнення становить 3 роки і більше, дружині чи чоловіку ув'язненої особи представлено право розлучитися в односторонньому порядку. Згоду або незгода ув'язненого не має ніякого значення, і заявляти відмову або заперечення він теж не має права.

Якщо строк позбавлення волі – менше 3 років, розлучення буде відбуватися в загальному порядку – адміністративному або судовому, залежно від обставин [8].

Отже, розуміємо, що процес розірвання шлюбу із засудженою особою має чітко структурований порядок дій відповідно до чинного законодавства України.

На жаль, відомі випадки, коли права засудженого, які охороняються Конституцією України, а саме право на сім'ю, на шлюб, на підтримання родинних зв'язків та на розлучення порушуються працівниками державних органів, але як вбачаємо з нормативно-правових актів, права таких осіб повністю захищені законом.

Висновки

Шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований органами державної реєстрації актів цивільного стану.

Для шлюбу характерні такі ознаки: добровільність, тобто наявність добровільної згоди обох з подружжя; рівноправність жінок і чоловіків; суб'єктний склад союзу - чоловік і жінка; спрямованість на формування особистого сімейного союзу чоловіка та жінки; реєстрація шлюбу в установленому законом порядку в органах, що здійснюють реєстрацію актів цивільного стану; моногамний союз.

Шлюб може бути офіційно розірвано, відповідно до приписів законодавства.

Розірвання шлюбу, відповідно до ст. 49 Цивільного кодексу підлягає державній реєстрації та є актом цивільного стану, який вноситься до Державного реєстру актів цивільного стану. Існує декілька способів розірвати шлюб. Вибір конкретного залежить від обставин, таких як наявність дітей та спору між подружжям про те, хто буде піклуватись про дитину.

Є три варіанти розлучення, яке залежить від конкретних обставин, які було зазначено:

- розлучення через РАЦС;
- розлучення із поданням заяви до суду;
- розлучення через подання позову до суду.

Процес розірвання шлюбу із засудженою особою має чітко структурований порядок дій відповідно до чинного законодавства України та майже однаковий до «стандартної» процедури розлучення.

Література

1. Глиняна К. М. Правове регулювання розлучення за сімейним законодавством

України: автореф. дис канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Одеса, 2006. 20 с.

2. Крыжовой Д. В. Некоторые процедурно-процессуальные вопросы расторжения брака в Украине: в срезе защиты собственных неимущественных прав. Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез Міжнар. наук. конф. «Одинадцять осінні юридичні читання». Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2022. С. 111–113.

3. Махмудов М. А. Семейно-правовые средства обеспечения стабильности брака. Душанбе, 1990. 112 с.

4. Менджул М.В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 420 с.

5. Пилипенко Ю. О. Правове регулювання фактичних шлюбних відносин за законодавством зарубіжних країн. Право і суспільство. 2015. № 4, Ч. 3. С. 104–111.

6. Порядок розірвання шлюбу із засудженою особою до позбавлення волі - стаття Михайла Цуркана. URL: https://misechko.com.ua/read/publication/poryadok_rozirvannya_shlyubu_iz_zasudzhenoyu_osoboyu_do_pozbavlennya_voli__statty_a_mikhayla_tsurkana.

7. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 21.12.2007 р. Вісник Верховного Суду України. 2008. № 1.

8. Розлучення із засудженим. Сімейний адвокат URL: <https://rozirvannya.com.ua/rozluchennya-zasudzhenim>.

9. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар. Видавничий Дім «ІнЮре», 2013. 532 с.

10. Сафончик О. І. Деякі питання розірвання шлюбу в судовому порядку за законодавством України. Часопис цивілістики. 2013. Вип. 14. С. 74–77.

11. Стаття 104 Сімейний кодекс України, Закон від 10.01.2002 № 2947-III, URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

12. Стаття 21 Сімейний кодекс України, Закон від 10.01.2002 № 2947-III, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

13. Шлюб та сім'я: поняття, сутність, типологія. Соціологія URL: http://pidruchniki.com/18540516/sotsiologiya/shlyub_simya_ponyattya_sutnist_tipologiya.

References

1. Glyniana K. M. Legal regulation of divorce under the family legislation of Ukraine: autoref. Diss. of Cand. law Sciences: specialist 12.00.03 «Civil law and civil process; family law; international private law». Odesa, 2006. 20 p. [in Ukr.].

2. Kryzhovoy D.V. Some procedural issues of divorce in Ukraine: how to protect non-property rights. Actual problems of legal science: coll. theses International of science conf. «Eleventh Autumn Legal Readings». Khmelnytskyi: Publishing House of the Khmelnytskyi University of Management and Law, 2022. P. 111–113. [in Ukr.].

3. Makhmudov M.A. Family-legal means of ensuring the stability of marriage. Dushanbe, 1990. 112 p. [in Ukr.].

4. Menjul M.V. Principles of family law (essence and application problems): monograph. Uzhhorod: Oleksandra Harkush Publishing House, 2019. 420 p. [in Ukr.].

5. Pylypenko Yu. O. Legal regulation of actual marital relations under the legislation of foreign countries. Law and society. 2015. No. 4, Part 3. P. 104–111. [in Ukr.].

6. The procedure for dissolving a marriage with a convicted person before deprivation of liberty - article by Mykhailo Tsurkan. URL: https://misechko.com.ua/read/publication/poryadok_rozirvannya_shlyubu_iz_zasudzhenoyu_osoboyu_do_pozbavlennya_voli__statty_a_mikhayla_tsurkana. [in Ukr.].

7. On the practice of applying legislation by the courts when considering cases on the right to marry, divorce, annulment and division of joint property of spouses: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine-No. 11 of 12/21/2007. Bulletin of the Supreme Court of Ukraine. 2008. No. 1. [in Ukr.].

8. Divorce with a convicted person. Family lawyer URL: <https://rozirvannya.com.ua/rozluchennya-zasudzhenim>. [in Ukr.].

9. Romovska Z. V. The Family Code of Ukraine: science and practice. comment. In Yure Publishing House, 2013. 532 p. [in Ukr.].

10. O. I. Safonchuk. Some issues of divorce in court according to the legislation of Ukraine. Journal of Civil Studies. 2013. Issue 14. P. 74–77. [in Ukr.].

11. Article 104 of the Family Code of Ukraine, Law dated January 10, 2002-No. 2947-III, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>. [in Ukr.].

12. Article 21 of the Family Code of Ukraine, Law dated January 10, 2002-No. 2947-III, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>. [in Ukr.].

13. Marriage and family: concept, essence, typology. Sociology URL: http://pidruchniki.com/18540516/sotsiologiya/shlyub_simya_ponyattya_sutnist_tipologiya. [in Ukr.].

PROCESS OF DISSOLUTION OF MARRIAGE WITH A CONVICTED PERSON

The article focuses on the issue of divorce at the request of any of the spouses, if one of them is sentenced to imprisonment.

The institution of marital relations is one of the oldest legal institutions. At the same time, every year marriage is subjected to more and more legislative regulation, despite the fact that this sphere of relations is very intimate and conservative.

To date, according to static data published by the Ministry of Justice of Ukraine, 229,000 marriages were registered in Ukraine in 2020. However, this indicator, in relation to the number of marriages in 2021, decreased by as much as 20 thousand, and in 2022 by another 10 thousand. That is, the percentage of marriage registrations in Ukraine is falling. Instead, the number of applications for termination of marriage is increasing.

An interesting example is when a wife wants to divorce a husband who is sentenced to imprisonment and is serving a sentence, and vice versa.

Persons sentenced to imprisonment, regardless of the term of the sentence, have the opportunity to initiate the issue of dissolution of their marriage in court or to dissolve the marriage in the state registration of civil status acts by mutual consent of the other spouse, and in the absence of joint children.

A case of divorce upon the application of a person sentenced to imprisonment may be considered by a court with the participation of a representative of such a person.

If the convicted person does not agree to divorce, a lawsuit for divorce is filed in accordance with Art. 110 of the Family Code of Ukraine, namely, filing a lawsuit by one of the spouses. A lawsuit for dissolution of marriage cannot be brought during the wife's pregnancy and within one year after the birth of the child, except in cases where one of the spouses has committed illegal behavior that contains signs of a criminal offense against the other spouse or the child.

Keywords: *marriage, spouse, divorce, convicted person, application for divorce.*

ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ПАРАДИГМІ ЗАГАЛЬНОГО ВЧЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

ТКАЧЕНКО Олександр Валерійович - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теоретичних та приватноправових дисциплін навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету

ЧУЧВАГА Костянтин Павлович - студент 2 курсу магістратури навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету

УДК 347.41

DOI 10.32782/EP.2023.2.17

Стаття присвячена правовій природі зобов'язання. У статті надано стислий аналіз історії розвитку уявлень про зобов'язання та його правову природу.

Зазначено про такі особливості зобов'язального зв'язку, як автономія волі його сторін. Зобов'язання визначається як механізм створення його сторонами власних норм, тобто індивідуальне нормотворення. Висвітлено проблематику визначення об'єкта зобов'язання, що виникає через деконструкцію «традиційного» підходу німецької пандектистики, у якому об'єктом зобов'язання визнаються дії боржника. Наголошується важливість впливу цих категорій на зобов'язально-правову матерію в цілому. Надана характеристика нормативного визначення зобов'язання у вітчизняному законодавстві. Вказано на проблематичність використання інституту виконання зобов'язання в натурі, пов'язану із нівелюванням волі сторони зобов'язання – боржника. Підтримується позиція, згідно з якою має бути встановлений примат саме грошового відшкодування у випадку порушення зобов'язання.

Ключові слова: цивільні правовідносини, зобов'язання, автономія волі, власне нормотворення, об'єкт зобов'язання, виконання в натурі.

Постановка проблеми

Вчення про зобов'язання займає одне з основних місць в сучасній доктрині цивільного права. Розроблення загальних категорій зобов'язального права накладає відбиток

на всю систематику договірних відносин у цивільному праві. Такий вплив проявляється на всіх стадіях існування зобов'язальних відносин: на сприйнятті договору сторонами, на судових вирішеннях спорів, на механізмах виконання зобов'язань, на інституті цивільної відповідальності тощо. Відповідно, визначення онтологічного статусу зобов'язання, його правової сутності є наріжним каменем для побудови якісної системи зобов'язальних правовідносин.

Сучасні підходи до вивчення зобов'язання більшою мірою сформовані юристами епохи модерну, під час якої були розроблені основні зобов'язальні категорії (у сучасному розумінні); вітчизняна доктрина цивільного права також сприймає переважно «класичний» підхід, розроблений німецькими пандектистами.

Однак аналіз досліджень римського права, а також напрацювання юристів другої половини ХХ – початку ХХІ ст., дають підстави для обґрунтування принципово іншого підходу до визначення зобов'язання. Виникнення альтернативного погляду на природу зобов'язання актуалізує дослідження цієї тематики та перегляд традиційного погляду на зобов'язання з боку вітчизняної науки цивільного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика правової природи зобов'язання стає актуальним питанням серед багатьох вітчизняних та зарубіжних

науковців у зв'язку із переосмисленням категорії зобов'язання та формування нових підходів у рамках вчення про зобов'язання. Основними напрямками наукової роботи є визначення зобов'язувальної природи зобов'язання та особливостей окремих його елементів, передусім об'єкта; пошук та подолання специфічних проблем виконання зобов'язання, аналіз зарубіжного досвіду в цій сфері та встановлення послідовної теорії зобов'язання в доктрині. Зокрема, зазначені питання були досліджені у працях таких учених, як М. М. Агарков, Р. С. Бевзенко, В. А. Белов, Д. В. Дождев, О. С. Юффе, Я. А. Карабань, Н. В. Корнілова, С. А. Пилипенко, Ф. К. Савіньї, В. М. Слома, О. В. Ткаченко, Г. Ф. Шершеневич та інших.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розглянути та проаналізувати правову природу категорії «зобов'язання», а також розвиток вчення про зобов'язання, що присутні у цивілістичній доктрині. Важливим постає питання цінності зобов'язального зв'язку, з'ясування об'єкта зобов'язання. Також особливої уваги заслуговує механізм виконання зобов'язання в натурі в співставленні із автономією волі боржника як однієї з основних складових зобов'язального правовідношення.

Виклад основного матеріалу

Зобов'язання є однією з фундаментальних категорій цивілістичної науки та відносних цивільних правовідносин. Залежно від того як цивільний правопорядок (в усіх його проявах) сприймає зобов'язання, залежить не лише рівень розвитку цивільного обігу, але й нормативна класифікація зобов'язань, розробка дотичних до зобов'язання інститутів, зокрема, цивільної відповідальності. Через це вважаємо доречним зосередити увагу на дослідженні правової природи зобов'язання, визначенні зобов'язуючого елемента зобов'язального правовідношення.

Серед учених існує підхід, що обстоює універсальність договору (відповідно, і зобов'язання) як правової категорії, у тому числі серед представників господарського права; хоча він не заперечує того, що кон-

струкція договору виникла в рамках цивільного права і вийшла за межі цієї галузі, набувши значення загальнотеоретичної категорії [9, с. 12], однак при цьому відбувалися спроби визначити зобов'язання універсальним поняттям і, відповідно, поширити дію такого визначення на інші галузі права, або навіть винести за сферу юридичної науки. Обґрунтуванням таких спроб є міркування, що наука відбиває об'єкт пізнання ідеально, абстрактно, у системі понять і категорій; тому розроблені в одній спеціальній правовій науці правові поняття можна поширювати на інші правові науки [11, с. 26].

Проте, на нашу думку, існує принципова неможливість універсалізації і поширення поняття зобов'язання на інші галузі права, що пов'язано із такою особливістю цивільних правовідносин, як приватність. Цивілістика створила унікальний світ приватності, який існує за власними правилами. Саме тому, як винесення категорій цивілістичного світу та їх екстраполювання на рівень системи права загалом є непродуктивним, так само як і привнесення у науку цивільного права методів та підходів з інших галузей спотворює і руйнує систему приватно-правових відносин. Останню тезу можуть продемонструвати намагання інших наук, зокрема філософії та економіки, підкорити правову матерію власним логічним та категоріальним системам. Відповідно, щоб визначити правову природу зобов'язання потрібно зосередитися тільки на цивілістичному сприйнятті цього феномену.

Історично зобов'язання мало відмінний від сучасного вигляд. Найбільш відомою є так звана деліктна теорія, суть якої можна було б описати приблизно так: поняття зобов'язання у його сучасному вигляді виросло із поняття делікту. Примітивне зобов'язання уявлялось як певний суто особистий зв'язок між кредитором і боржником, у силу якого останній є відповідальним – «приреченим» перед першим. Ідея «боргу» зникла в ідеї відповідальності. Ідея майнового стягнення не була властива цій стадії зобов'язальних відносин: заволодіння особою боржника при його неспроможності було не тільки засобом для спонукання його до виконання; воно було самостійним

здійсненню тієї особистої «приреченості», яка складала основний зміст будь-якого зобов'язання того часу [12, с. 123-124].- В. А. Белов зазначає, що навряд чи правильно шукати в праві древніх народів зачатки будь-яких зобов'язань у сучасному розумінні цього терміну. У будь-якому випадку, правовідносини з деліктів у давнину – право помсти, життя-смерті, Галіона і т.д. – навіть близько не нагадують сьогоднішніх зобов'язань – майнових вимог. Витоками сучасного зобов'язання можна вважати виникнення договору. Договір став живим фактором інтенсивного майнового спілкування, і це відбилося на самому характері зобов'язання. Якщо спочатку існував делікт з його ідеєю особистої помсти, то в подальшому основна роль перейшла до договору з його основною майновою функцією [12, с. 124-125]. Вказівка на інститут договору і договірного права, унеможливує ігнорування римського права як найбільш розвиненої правової системи античності.

У римському праві зобов'язанням називається суб'єктивна юридична ситуація, заснована на особистому зв'язку між конкретними учасниками цивільного обороту (сторонами), що полягає у формальній можливості для одного з них (кредитора) вимагати від іншої (боржника) певної поведінки (надання) на свою користь. Вимозі кредитора відповідає обов'язок боржника, однак це не є підпорядкуванням кредитору як окремій особі, а праву загалом як загальновизначеній системи норм поведінки. Співучасть боржника у задоволенні кредитора задано самим його членством у громадянському суспільстві, його правосуб'єктністю. Таке розуміння відбилося у визначенні зобов'язання, даному римськими класичними юристами (можливо, Папініаном), що наводиться в Інституціях Юстиніана: «Зобов'язання – це правові ланцюги, сила яких примушує нас до виконання на користь будь-якої особи відповідно до норм нашого громадянського суспільства» [4, с. 427].

Правова природа зобов'язання передбачає формальну свободу боржника та відповідальність, еквівалентну набутому кредитором праву. Ідея відповідальності – потенційного погіршення положення боржника

відповідно до загальних норм – наділяє борг якістю вільного співробітництва, необхідного для здійснення надання, коли поведінка боржника відповідно до волі кредитора означає не підпорядкування, а згоду.- У найдавнішу епоху гарантими зобов'язання виступали механізми, пов'язані із взяттям заручників (*vades* та *praedes*) і особиста прихильність до них спонукала боржника до виконання зобов'язання. Однак, уже закони XII таблиць зафіксували перехід до системи композицій грошового відшкодування збитків на основі добровільної угоди сторін (штраф за зламану річ, за порубані дерева, тощо). Штраф, кратний завданім збиткам (*in quadruplum*), згодом змінив і особисту розправу над *fug manifestus* [4, с. 429; 431]. Проте слід зазначити, що вищенаведені уявлення про зобов'язання після занепаду Римської імперії були замінені принципово іншими уявленнями про договір у церковно-християнському світі.

Намагання заново віднайти цивілістичний зміст зобов'язання з'являється у епоху модерну. У вітчизняній цивілістиці одним із перших визначення зобов'язання надав Д. І. Мейєр: «Зобов'язанням називається юридичне відношення, у якому одній особі належить право на дію іншої особи». Тобто автор вказував на активну сторону зобов'язання. Зворотного (пасивного) підходу дотримувався у своєму визначенні В. І. Голевінський, який розумів під зобов'язанням «юридичні стосунки між двома чи більше особами, внаслідок якого для однієї з цих осіб виникає юридична необхідність щось дати, зробити чи не робити на користь іншої особи» [7, с. 54]. Г. Ф. Шершеневич, звертаючись до поняття зобов'язання, відобразив у ньому і активну, і пасивну сторону зобов'язання: під назвою зобов'язання розуміється таке юридичне відношення, з якого виявляється право однієї особи на певну дію іншої визначеної особи. Саме слово «зобов'язання» вживається у різних значеннях: а) у сенсі обов'язку пасивного суб'єкта; б) у сенсі права активного суб'єкта; с) у сенсі всього юридичного відношення; д) у сенсі акта, що засвідчує існування такого відношення [15, с. 266].

Виходячи з наведених вище понять, можна виявити два підходи до визначення зобов'язання, а саме через правовідносини або через право та/або обов'язок. Причому не в усіх країнах романо-германського права міститься законодавчо закріплене поняття зобов'язання. Так, у Французькому Цивільному кодексі немає нормативного поняття зобов'язання, а прогалину в законодавстві було заповнено доктриною, яка під зобов'язанням розуміє правовий зв'язок, у силу якого одна особа має щодо іншої особи – кредитора – вчинити дію чи утриматися від неї. Аналогічним чином і в Англії, і в США ні в законодавстві, ні в прецедентному праві немає поняття зобов'язання, а саме поняття зобов'язання вироблено доктриною стосовно договорів, або деліктів [7, с. 55].

У Ф. К. фон Савінії «зобов'язання полягає в пануванні над чужою особою, але не над усією особою (інакше воно вело б до знищення особистості), а лише над одиночними її діями, які можуть бути представлені виділеними зі свободи цієї особи та підпорядкованими нашій волі» [10, с. 48]. Автор спирався на кантівське розуміння зобов'язання як «права на сваволу боржника в деякому відношенні». Г. Ф. Пухта витлумачив сваволу як волю, ствердив зобов'язання як підкорення волі боржника (панування над нею) у тому чи іншому відношенні, з огляду на що укладення договору стало відчуженням частини своєї волі на користь кредитора. Проте, на наш погляд, таке сприйняття зобов'язання є неприйнятним, оскільки не відповідає логіці цивілістики – цивільне зобов'язання не можна тлумачити як підкорення, навпаки, висловлювання класичних римських юристів натякають на розуміння зобов'язання як простору свободи, можливості своєю волею створювати правове відношення (зв'язок), який і буде зобов'язувати «замість схеми «боржника зобов'язує кредитор, який має право на частину його волі», схема «боржника зобов'язує саме зобов'язання, яке є не відчуженням, а, навпаки, втіленням його волі» [13, с. 998].

Отже, основний акцент має ставитися на договорі як на юридичній нормі, що сторони створили для себе. Тобто тут ми можемо

казати про можливість власного нормотворення, що є винятковою особливістю цивільних зобов'язальних правовідносин. Конструкція договору передбачає моделювання на нормативному рівні й остаточне самоделювання самими суб'єктами відповідно до своїх потреб широкого кола визначених нормативно-істотних умов щодо його предмета, ціни (для відплатних договорів), прав та обов'язків, відповідальності, терміну дії, а також форс мажорних обставин, умов пролонгації тощо. Таким чином, при укладенні договору для контрагентів орієнтиром виступає нормативна конструкція договору, зміст якої наповнюється нормами договірної і зобов'язального права, нормами загального цивільного права [9, с. 12-13].

Зобов'язання – це правовий зв'язок, який створили для себе сторони, при цьому такий правовий зв'язок має цінність не лише тому що за допомогою нього досягається певна мета, але й тому що договір дозволяє сторонам, на власний розсуд, нормативно закріпити побажання сторін щодо «засобів досягнення» такої мети (зокрема строки, способи виконання, забезпечувальні механізми тощо).

Український законодавець закріплює поняття зобов'язання у ст. 509: «Зобов'язанням є правовідношення, у якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку» [14]. Однак цивільне законодавство у сфері зобов'язання, на думку деяких учених, не зовсім послідовне у визначеннях і термінах. Так, суддя Я. А. Карабань вказує на складнощі пов'язані із застосуванням терміну зобов'язання: «У науці цивільного права є два розуміння поняття цивільного зобов'язання. Перше з них включає в себе усі правові зв'язки між сторонами, що виникають на підставі двостороннього договору (ч. 3 ст. 510). Друге поділяє ці зв'язки на два зобов'язання, у кожному з яких є тільки один кредитор і тільки один боржник (ч.1 ст. 509). Виникає питання про те, яке з

цих двох розумінь цивільного зобов'язання сприйняте цивільним законодавством України» [6, с. 23].

Аналізуючи положення чинного цивільного законодавства України, можна помітити, що термін «зобов'язання» нерідко ототожнюється з поняттям обов'язку [6, с. 25]. Це підтверджує думку про те, що в чинному цивільному законодавстві України терміни «зобов'язання» і «обов'язок» переважно вживаються як взаємозамінні. Таке розуміння зобов'язання дає можливість задовільної інтерпретації терміна «виконання зобов'язання». Також у визначенні поняття цивільного зобов'язання недоцільно було б вказувати на право вимоги, бо у разі такої вказівки виходить, що до набуття правом, що виникло на підставі договору, ознаки вимоги зобов'язання не виникає. Таке твердження спотворює зміст і динаміку відповідних цивільних відносин [6, с. 28]. Таким чином, аспект нормативного врегулювання зобов'язальних відносин потребує більш послідовного підходу. Але є і принципово позитивні фактори вітчизняного законодавства: нормативне визначення зобов'язання, вказівка саме на правовідношення, а також винесення боржника на перше місце, що вказує на певну «пріоритетність» зобов'язаної особи.

З юридичної точки зору зобов'язання можна розкласти на елементи – суб'єкт, об'єкт, зміст. Зосередимо увагу на питанні об'єкту зобов'язання, оскільки воно є дискусійним, і відповідь на нього – своєрідний маркер того, як юрист розуміє зобов'язальну природу і якого вчення притримується. Майже всі теорії, моністичні та плюралістичні, так чи інакше визначають *дії* як об'єкта правовідносин. На неправильність такого підходу через неможливість відокремлення особи і її поведінки вказував М. М. Агарков [1, с. 192]. У свою чергу, В. І. Сенчищев, один із авторів теорії правового режиму, розвиває цю думку і підкреслює, що розгляд людини як об'єкта права «йде у розріз із гуманістичною концепцією права». Р. С. Бевзенко вказує, що В. І. Сенчищев, критикуючи О. С. Іоффе, не зважає на те, що останній уже переконливо довів, що поведінка людини та особистість люди-

ни – явища далеко не тотожні. Зрозуміло, особистість-воля-поведінка – явища взаємозумовлені, та їх механічне ототожнення неприпустимо [5, с. 81; 2, с. 21-22].

На нашу думку, позиція О. С. Іоффе не така переконлива, розглянемо її детальніше. Автор вказує: «цивільне правовідношення має в якості свого об'єкта не поведінку людини в цілому, у всіх її можливих формах і проявах, а тільки таку поведінку, яка має висловитися у вчиненні певної одиничної дії або їхньої певної сукупності, окресленої відомими кордонами. Тому об'єктом кожного конкретного цивільного правовідносини не є не лише людина, а й навіть її поведінка загалом. Зрештою, якби визнання за діями значення об'єкта прав неминуче призвело до висновку про те, що завдяки цьому на об'єкт перетворюється сама людина, то дії в жодному разі не можна було б вважати правовим об'єктом, а тим часом у загальноприйнятій класифікації правових об'єктів одним із видів останніх завжди визнаються людські дії» [5, с. 86-87]. Як ми бачимо, основних аргументів два – обмеженість дій та апеляція до законодавства про об'єкти прав. У свою чергу, можна вказати, що звуження сфери об'єктивації із всієї діяльності особи до певного переліку, нехай і окресленого, не відмінняє принципу панування (підкорення) однієї особи над іншою, лише створює кількісну різницю. Щодо вказівки на дії в нормах права, це є скоріше показником помилковості «загальноприйнятих класифікацій», їх неklasичний підхід, що в підсумку призводить до катастрофічних наслідків – визнання підкорення однієї особи іншою, варваризація права.

На наш погляд, об'єктом зобов'язання є правовий режим (правовий зв'язок), що виникає між сторонами; він є для них благом та має власну самоцінність, оскільки не лише створює бажаний правовий ефект, але й визнає за особою автономію волі та дозволяє її реалізувати.

Зрештою, задля обґрунтування правової природи зобов'язання (договору) як правовідношення, у якому головне місце займає саме правовий зв'язок, що заснований на свободі людської волі, можна навести демонстративний приклад – інститут виконання

порушеного зобов'язання в натурі. Зазначений інститут був відомий вітчизняному праву ще за часів радянського права, у якому боржник зобов'язувався зробити виконання навіть після того, як він сплачував неустойку за несвоєчасне виконання чи відшкодував збитки, викликані невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язання. Застосування нормальної відповідальності у формі повного відшкодування збитків обмежувалося як необхідністю дотримання планових показників, так і неможливістю заповнити розірваний внаслідок невиконання договору ланцюжок господарських зв'язків, звернувшись до інших постачальників на вільному ринку [3, с. 91-92]. Однак що цікаво, сучасні західні автори також використовують цей правовий механізм, виходячи із досягнень економічного аналізу права, адепти якого приймають суб'єктів обороту за абсолютно не інтегрованих соціально, егоїстичних, позбавлених розвинених уявлень про світ, нездатних до довгострокового планування, які рухаються лише ідеями вигоди «раціональних максимізаторів особистої вигоди» [3, с. 98-99].

У французькому праві, після реформи зобов'язального права 2015 р., зазначені тенденції отримали законодавче визнання, і відповідно, у ЦК Франції з'явилися дві нові статті, які встановлюють примат виконання у натурі [3, с. 119-121]. У німецькому праві для особистих дій передбачаються стимулюючі заходи – штрафи чи кримінальні санкції. Застосування таких примусових заходів обмежено конституційними правами боржника. Однак виняток передбачає правило. Практика примушення боржника до особистого виконання загрозою штрафу або навіть тюремного ув'язнення є не захистом приватного права сторони в зобов'язанні, а ексцесами правосуддя, що захищає авторитет судової влади ціною дискредитації цінностей права [3, с. 108]. У британському праві відшкодування шкоди є основним заходом судового захисту у випадку порушення договору і лише у виняткових випадках, коли заходи, передбачені загальним правом, виявляються неадекватними, використовується примус до виконання договірних зобов'язання в натурі (specific performance),

судовий наказ на вчинення чи заборона здійснення тих чи інших дій (injunction) тощо [8, с. 53].

Отже, присудження до виконання у натурі нерідко знаходить виправдання у тому, що воно відповідає інтересу кредитора у первинному виконанні, тоді як зворотний бік такого підходу – заперечення особи боржника – ігнорується. Погоджуємося із міркуваннями Д. В. Дождева, що таке розуміння означає втрату ідеї правової свободи, а призначення права саме і полягає у продуванні і підтриманні свободи. Замість неї затверджується концепція свободи волі, що заперечує ідею правової рівності: воля кредитора придушує та заперечує волю боржника, а суд при цьому виступає не засобом вирішення конфлікту, пошуку та затвердження справедливості, тобто реалізації права, але інструментом державного втручання у приватні відносини [3, с. 125]. Натомість вважаємо доцільним розвивати та використовувати інститут збитків як основного механізму задоволення вимог, оскільки він, окрім зручності, також виводить боржника з-під сфери панівного впливу кредитора. Саме формалізація боргу, тобто його переведення із реального в грошовий вимір, створює компроміс і залишає за сторонами автономність.

Висновки

На підставі вищевикладеного можна зробити висновки, що зобов'язання – це передусім правовий зв'язок (правовий режим) його сторін, тобто можливість учасників цивільних правовідносин за допомогою автономії волі, домовленості та диспозитивності цивільного законодавства створювати власний нормативний простір; при цьому останній є «подвійним благом», оскільки дозволяє досягати певних цілей майнового характеру – мети договору, а також дозволяє стверджуватися учаснику цивільного правовідношення як особистості. Окремої уваги заслуговує перегляд вчення про об'єкт зобов'язання, адже сучасне визначення в якості об'єкта дій боржника, право вимагати певних дій та ін., встановлює для кредитора режим панування над особою боржника, що суперечить цивілістичній філософсько-правовій

парадигмі. Також, на наш погляд, потрібно переглянути практику використання механізму примусового виконання зобов'язання в натурі, оскільки він не лише ігнорує особу боржника, але і не відповідає економічним інтересам кредитора, про що зазначається в спеціалізованих дослідженнях [3].

Література

1. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. *Избранные труды по гражданскому праву*. Т. 1. Москва, 2002. 490 с.

2. Бевзенко Р. С. Объекты гражданских правоотношений. Москва, 2010. 72 с.

3. Дождев Д. В. Исполнение обязательства в натуре: возрождение договорной дисциплины в постсоветском обязательственном праве или новое определение ценности обязательства. *Проблемы постсоветской теории и философии права: перспективы свободного общества*. Москва: Юрлитинформ. 2018. С. 90–129.

4. Дождев Д. В. Римское частное право. Учебник для вузов. Под редакцией члена-корр. РАН, профессора В. С. Нерсесянца. Москва: Издательская группа ИНФРА М-НОРМА, 1996. 704 с.

5. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград: Из-во Ленинградского ун-та. 1949. 144 с.

6. Карабань Я. А. Поняття зобов'язання за цивільним правом України. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Правознавство. 2013. Т. 18. Вип. 1.-С. 22–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vopn_prav_2013_18_1_5.

7. Корнилова Н. В. Понятие «обязательство» в доктрине и законодательстве. *Вестник Хабаровского государственного университета экономики и права*. 2016. №3. С. 54–62. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-obyazatelstvo-v-doktrine-i-zakonodatelstve>.

8. Пилипенко С. А. Договірні зобов'язання в цивільному праві України, Англії та США (порівняльно-правовий аспект). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3. С. 52–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2015_3_11.

9. Пленюк М. Домовленість сторін як юридичний факт – основа договірного

зобов'язання. *Юридична Україна*. 2016. № 11-12. С. 12–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uykr_2016_11-12_4.

10. Савиньи Ф.К. Обязательственное право. Предисловие докт. юрид. наук, проф. В. Ф. Попондопуло. Перевод с немецкого В. Фукса и Н. Мандро. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 576 с.

11. Сінянський К. П. Зобов'язання як теоретико-правова категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2016. Вип. 39(2). С. 25–31. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_39\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_39(2)_7).

12. Слома В. М. Поняття зобов'язання у цивільному праві. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. № 1.-С. 123–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2016_1_21.

13. Ткаченко О. В. Філософія цивільного права. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 2: Філософія права. Харків: Право, 2017. С. 995–1000.

14. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.

15. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Москва: Спарк, 1995. 556 с.

PROBLEMS OF DETERMINING THE LEGAL NATURE OF OBLIGATION IN THE PARADIGM OF THE GENERAL DOCTRINE OF LAW OF OBLIGATIONS

The article is devoted to the legal nature of the obligation. The article provides a brief analysis of the history of the development of ideas about obligations and their legal nature. Such features of an obligation as the autonomy of the will of its parties are noted. An obligation is defined as a mechanism for the creation of its own norms by its parties – individual norm-making. The problem of defining the object of the obligation, which arises due to the deconstruction of the «traditional» approach of German pandectism, in which the debtor's actions are admitted as the object of the obligation, is highlighted. The importance of the impact of these categories on the obligation-

legal matter as a whole is emphasized. The characteristic of the normative definition of an obligation in domestic legislation is provided. The problem of using the institution of specific performance is indicated, which is connected with the ignoring of the will of the party to the obligation – the debtor, and the dissatisfaction of the creditor. The position is supported, according to which the primacy of monetary compensation should be established in case of breach of obligation.

As a result of the study, it can be concluded that the obligation is primarily a legal relationship (legal regime) of its parties, that is, the possibility of participants in civil legal relations with the help of autonomy of will, agreement and dispositive nature of civil legislation to create their own regulatory space. At the same time, the latter is a «double good»,

as it allows achieving certain goals of a property nature - the purpose of the contract, and allows the participant in a civil legal relationship to assert himself as a person. The revision of the doctrine about the object of obligation deserves special attention, because the modern definition of the object as the debtor's actions, the right to demand certain actions, etc., establishes for the creditor a regime of domination over the person of the debtor, which contradicts the civilist philosophical and legal paradigm. In addition, in our opinion, it is necessary to review the practice of using the mechanism of enforcement of obligations in kind, as it not only ignores the debtor's identity, but also does not correspond to the creditor's economic interests, as noted in specialized studies.

Key words: civil legal relations, obligations, autonomy of will, private norm-making, object of obligations, specific performance.

ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЗАСТАВИ ЯК ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНОГО РЕЧОВОГО ПРАВА

КАРАМШУК Дмитро Олександрович - здобувач вищої освіти Київського міжнародного університету

ПАНФІЛОВА Юлія Михайлівна - кандидат юридичних наук, професор, директор навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету»

DOI 10.32782/EP.2023.2.18

У статті набула належної формалізації проблема визначення правової природи застави як забезпечувального права. Наводяться основні аргументи цивілістів, що досліджують це питання. Визначено, що на сьогодні є два протилежні бачення правової природи застави. Згідно з першим, застава є зобов'язальним правовідношенням. Друга позиція кваліфікує заставу як речове право на чуже майно. За результатами критичного осмислення аргументів, що пропонуються цивілістами, сформульований висновок про більшу обґрунтованість речово-правової інтерпретації заставного права.

Ключові слова: застава, забезпечувальні права, право слідування, акцесорність.

Постановка проблеми

Зобов'язання є невід'ємною складовою договірних відносин, адже вони слугують механізмом їх гарантування та виконання, у чому зацікавлені обидві сторони, які заради цього укладають договір. У свою чергу, це зумовлює наявність способів забезпечення зобов'язань, які тією чи іншою мірою захищають інтереси як кредитора, так і боржника.

Застава є традиційним і затребуваним способом забезпечення зобов'язань. Цей спосіб забезпечення набув широкого поширення. Разом з тим у вітчизняній цивілістиці досі актуальним є питання розуміння правової природи застави. Відсутність чіткого розуміння місця заставного забезпечувального механізму в системах речово-правових і зобов'язальних конструкцій перешкоджає формуванню стійкої і єдиної правозастосов-

ної практик, і загалом знижує якість правової регламентації застосування застави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В українській цивілістиці останнім часом з'являються дослідження, прямо чи опосередковано присвячені інституту застави та її забезпечувальній природі. Особливо слід відмітити науковий доробок таких учених: В. А. Другова, О. А. Загорюлько, У. М. Кабара, Р. А. Майданик, С. В. Нижний, І. Й. Пучковська. Однак ними так і не було запропонована така парадигма розуміння застави як забезпечувального права, яка могла б дозволила дійти цивілістам консенсусу й засвідчувала вирішеність питання правової природи застави.

Мета і завдання дослідження

Як основну мету цієї наукової розвідки автор вважає спробу надати збалансоване бачення природи застави як забезпечувального права, яке б враховувало всі цінні здобутки і напрацювання національної цивілістичної доктрини. Для досягнення цієї мети автор поставив перед собою завдання на засадах юридичної герменевтики представити аргументацію учасників цивілістичного спору про природу застави як забезпечувального права.

Виклад основного матеріалу

У вітчизняній правовій доктрині суть застави розглядалася через призму правової природи зобов'язальних відносин, ре-

чових прав та змішаної природи, яка поєднує зобов'язальні та речові чинники. Зобов'язально-правову природу заставних відносин обґрунтовує В. В. Вітрянський, який вважає, що договором може бути передбачена застава речей і майнових прав, котрі законодавець придбає в майбутньому [1, с. 627].

Тобто предметом заставних відносин можуть бути речі, які в матеріальному світі не існують. Але це не впливає на речовий характер відносин, адже майнові права пов'язані з конкретними об'єктами речових відносин. Ця сентенція лежить в основі позиції І. Й. Пучковської, яка заставу відносить до майнових (речових) видів забезпечення виконання зобов'язань. Договором або законом визначається певне майно, на яке кредитор має право звернути стягнення на задоволення своєї вимоги при порушенні зобов'язання. Зокрема, застава надає право кредитору задовольнити свою вимогу за рахунок заставленого майна, а притримання – за рахунок притриманої речі шляхом здійснення власних дій, а не шляхом пред'явлення вимоги до боржника [11, с. 42].

Водночас є спроби розглядати правову природу заставних відносин у взаємозв'язку зобов'язальних та речових характеристик. Зокрема, О. А. Загоруйко підкреслює, що не можна стверджувати про єдину правову природу застави. Тому він поділяє види застави на дві групи: застава, що має речовий характер (заклад рухомих речей, іпотека) та застава, що має зобов'язальний характер (застава прав на товари в обороті або у переробці) [4, с. 11].

Натомість С. В. Нижний стверджує, що правова природа застави майнових прав повинна визначатися як речово-правовий спосіб забезпечення виконання зобов'язань, оскільки саме такий спосіб найбільш повно враховує як зобов'язальну, так і правову природу цього інституту [9, с. 12].

Однак більшість науковців схиляється до думки про речову природу застави. На думку В. А. Другової, речовий характер прав іпотекодержателя проявляється у закріплених можливостях здійснювати обмежене панування над річчю (що належить власникові), яке полягає в можливості отримати право власності на річ або право на її цінність за

певних умов; здійснення контролю за користуванням цією річчю власником з тим, щоб цінність речі не змінилася. Усе це свідчить про речевість прав іпотекодержателя, який може стати власником речі або набути право розпоряджатися нею за певних умов [2, с. 7].

Цю позицію поділяє У. М. Кубара, зважаючи на те, що заставні відносини характеризують річ своїм об'єктом, а не дії стосовно цієї речі, то відповідно підлягають захисту від усіх (у тому числі і від власника), а не лише від однієї особи. Тому доцільно включити право застави до переліку речових прав на майно на законодавчому рівні [6, с. 343].

Робиться акцент на забезпечувальну функцію застави, яка не носить самостійного характеру як окремий вид речового права. Зокрема, С. В. Нижний посилається на відсутність речово-правової природи застави тим, що її предметом можуть бути майнові права на річ, право власності на яку виникне в майбутньому [8, с. 105].

Прихильники зобов'язальної природи заставних відносин посилаються на місце застави в структурі ЦК України, підкреслюючи, що положення, які регулюють заставні відносини містяться в книзі «Зобов'язальне право». При цьому виокремлюється відносний характер зобов'язання між заставодавцем і заставодержателем, зміст якого полягає у праві вимоги останнього до боржника у разі невиконання або неналежного виконання ним зобов'язання.

Додатковим аргументом є посилання на акцесорний характер заставного зобов'язання, яке є похідним від виконання основного договору, укладеного заставодавцем (боржником) і заставодержателем (кредитором). Суть останніх зводиться до права на задоволення майнових вимог кредитора з вартості заставленого майна. Цим доводиться несамостійний характер заставного зобов'язання порівняно з речовим правом, яке прив'язується до конкретної речі як об'єкта правовідносин. Отже, робиться висновок, що застава є способом забезпечення зобов'язального права і має ту ж саму природу.

Мета застави – стимулювати боржника до належного виконання зобов'язання, що власне і засвідчує знаходження її в Книзі V ЦК України «Зобов'язальне право». У речо-

во-правовому аспекті застава, як спосіб забезпечення, має значення в контексті права слідування у разі переходу права власності на предмет застави до третьої особи. У такому випадку майно надалі залишається обтяжене заставою, тобто за заставодержателем (кредитором) зберігається право на задоволення майнових вимог. При цьому не має значення платне чи безоплатне відчуження опосередковує перехід права власності.

Застава не припиняється і зберігає чинність у випадку наступної застави вже заставленого майна. Усе це підтверджує речовий характер застави, оскільки вона не залежить від особи боржника. Виконання зобов'язання забезпечується вартісною оцінкою речі, а не особистим зобов'язанням боржника.

Це дає можливість забезпечити наявність та збереження заставленого майна на момент виконання зобов'язання. Учасниками заставних відносин є заставодержатель і заставодавець. Заставодержателем є особа, якій передаються речі, майнові права як засіб забезпечення його майнових інтересів у разі порушення договірних обов'язків боржником. Він має право на компенсацію матеріальних втрат із вартості зазначених об'єктів і в тому випадку, якщо ці об'єкти залишаються у володінні заставодавця.

Предметом застави може бути майно, яке не виключено з цивільного обороту. Це пов'язано з можливістю реалізації заставленого майна іншим особам у разі невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язання або його переходу у власність заставодержателя.

Прив'язка до предмету застави свідчить про речово-правову природу цих відносин. На користь речової природи застави свідчить наступне: а) застава зберігається при переході предмета застави у власність іншої особи; б) надає право на абсолютний захист; в) вимоги заставодержателя задовольняються переважно перед іншими кредиторами; г) у разі колізії між речовими правами діє принцип старшинства: вимоги першого заставодержателя задовольняються з вартості предмету застави раніше наступних заставодержателів [3, с. 20].

Застава надає кредиторам реальне забезпечення: заклад майна – шляхом передачі рухомої речі у володіння кредитора, іпотека –

завдяки встановленню системи реєстрації застави нерухомості. При заставі прав, як і при закладі та іпотеці, відбувається виділення під забезпечення зобов'язання конкретного об'єкта – майнового права [4, с. 10].

Полеміка щодо правової природи заставних відносин, як зазначає Л. А. Кассо, пов'язана зі змістом цього права [5, с. 3].

Застава регулюється, крім положень ЦК України, також Законом України «Про заставу». Названий закон у початковій редакції охоплював заставу як рухомих речей, так і об'єктів нерухомості – іпотеку. У нинішній редакції цього закону всі положення, які регулюють іпотечні відносини, виключені після прийняття Закону України «Про іпотеку».

Предметом застави є рухомі речі та пов'язані з ними майнові права, які є оборотоздатними. Це передбачено Законом України «Про заставу», у ст. 4 якого встановлено, що предметом застави може бути майнове право, однак не може бути предметом застави вимога, яка має особистий характер, а також інші вимоги, застава яких забороняється законом [10].

Отже, основним критерієм виокремлення майнового права як предмета застави є можливість звернення на нього стягнення і можливість його відчуження. Загалом така вимога є актуальною і для рухомого майна. Якщо останнє вилучене з цивільного обороту то можна дійти висновку, що такі об'єкти не можуть бути предметом застави.

Враховуючи речову природу права застави, на наш погляд, недоцільно в Законі України «Про заставу» передбачати право відчужувати предмет застави за згодою заставодержателя. Адже це право є речовим за своєю природою. Його суть полягає в обтяженні речей (об'єктів майнового права), які є предметом застави. Тому перебування (перехід) речі або майнового права до іншої особи зі згоди чи без згоди заставодержателя (кредитора) не змінює змісту коментованих відносин, які залишаються речовими за своєю правовою природою.

У цьому випадку йдеться лише про обов'язок заставодавця повідомити кожного наступного правоволодільця про право застави на річ (майнове право), які є предметом договору про відчуження. Відповідно набувач

права власності на заставлене майно повинен знати про можливість звернення стягнення на майно, набуте ним за договором про набуття права власності.

Заставне речове право має іншу мету, ніж речові права на чужу річ, в основі яких лежить чинник володіння та користування річчю управненою особою на основі титулу власника. На цю ознаку заставних відносин звертає увагу Р. А. Майданик, підкреслюючи, що застава є речовим правом на мінову вартість предмета застави, яке породжує можливість прямого і безпосереднього відношення між особою і річчю з приводу задоволення вимог кредитора за рахунок коштів реалізації заставленої речі [7, с. 34].

Заставлена річ є об'єктом заставного забезпечувального правовідношення, учасниками якого є заставадержатель і заставадавець. Відносини між ними регулюються договором та положенням заставного права. Предмет застави (закладу) є об'єктом, з приводу якого вони виникають і функціонально призначений для задоволення матеріальних вимог кредитора в речово-вартісному аспекті. Тому забезпечувальні відносини між заставадержателем та заставадавцем здійснюються в площині речового права між зазначеними суб'єктами, а не між заставадержателем і предметом застави.

Висновки

Право застави є обтяженням речі (об'єкта майнового права) і підлягає слідуванню за ними у разі їхнього переходу до іншого власника (володільця). Заставадавець має право розпоряджатися предметом застави без згоди заставадержателя, повідомивши останнього про передання заставленого майна іншій особі. Заставадавець не має права без згоди заставадержателя відчужувати предмет застави іншій особі, якщо така заборона передбачена в іпотечному договорі або в застереженні до нього про задоволення вимог заставадержателя в позасудовому порядку шляхом передання іпотечного майна у власність кредитора.

SUMMARY

In the article, the problem of determining the legal nature of a pledge as a security right was properly formalized. The main arguments of civilians investigating this issue are presented. It was determined that today there are two opposing visions of the legal nature of the pledge. According to the first, the pledge is a binding legal relationship. The second position qualifies a pledge as a real right to someone else's property. Based on the results of a critical analysis of the arguments offered by civilians, a conclusion was formulated about the greater validity of the material-legal interpretation of the lien right.

Key words: pledge, security rights, right of follow-up, accessory.

Література

1. Витрянский В. В., Брагинский М. И. Договорное право: уч. пособие. Общие положения. Москва: Статут. 2000. 848 с.
2. Другова В. А. Договор іпотеки за цивільним законодавством: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. 2010. 18 с.
3. Дякович М. М. Іпотека – інструмент для боржника і кредитора. Львів: Місіонер, 2004. 512 с.
4. Загорулько О. А. Заклад як речовий спосіб забезпечення виконання зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 1997. 18 с.
5. Кассо Л. А. Понятие о залоге в современном праве. Москва: Статут, 1999. 284 с.
6. Кубара У. М. Правова природа заставних відносин. *Форум права*. 2012. № 3.- С. 343–350.
7. Майданик Р. А. Правова природа інституту іпотеки. *Юридичний вісник*. 2009.- № 1 (10). С. 31–38.
8. Нижний С. В. До питання про правову природу застави. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 104–110.
9. Нижний С. В. Застава майнових прав як спосіб забезпечення виконання зобов'язання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 20 с.
10. Про заставу: Закон України від 02.10.1992 № 2654-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text> (дата звернення: 28.01.2023).
11. Пучковська І. Й. Теоретичні проблеми забезпечення виконання зобов'язань: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.03. Харків, 2018. 45 с.

ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТНА БУДОВА ПРАВОЧИНУ

НЕТРЕБКО Діана Олександрівна - студентка 2 курсу магістратури навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету

**УДК. 347.133.1
DOI 10.32782/EP.2023.2.19**

У статті досліджено поняття та елементну побудову правочину на підставі аналізу цивільного законодавства України. Увага приділена основним ознакам правочину та визначається провідна роль правочинів у загальній системі цивільного права. Визначено, що не кожен правочин є договором (угодою), а лише той, який опосередковує домовленість двох чи більше осіб, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Ключові слова: воля, волевиявлення, правочин, контракт, домовленість, зобов'язання.

Постановка проблеми

Правочини є однією з базових категорій цивільного права, оскільки торкаються всіх сфер цивільного обороту та поширені практично в усіх підгалузях цивільного права. Це пов'язано з тим, що вони є серед головних юридичних засобів установа та визначення змісту правових зв'язків між учасниками цивільних правовідносин, засобом, з яким пов'язується динаміка цивільних правовідносин. Саме вони допомагають цивільному праву проявити себе як приватне право, де регулювання має децентралізований характер.

У теперішніх реаліях часу, у період розвитку суспільства та суспільних відносин виникають нові види цивільних відносин, які вимагають відповідного правового регулювання. Для того, щоб визначити такий порядок, виникла необхідність дослідження появи та розвитку поняття правочину його елементної побудови.

Стан дослідження теми

Питанням правочину тією чи іншою мірою були присвячені дослідження великої кількості науковців. Зокрема, дослідженням існування та розуміння категорії «правочину» та його основним ознакам займалися такі цивілісти: Агарков М. М., Беляневич О. А., Дзера О. В., Боднар Т. В., Кузнєцова Н. С., Жеков В. І., Пастернак В. М., Розгон О. В., Харитонов Є. О.

Метою статті є аналіз поняття правочину та його елементної побудови на підставі аналізу цивільного законодавства України.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до п. 2. ч. 1 ст. 11 Цивільного кодексу (далі – ЦК) до найголовніших і найпоширеніших підстав виникнення цивільних прав та обов'язків цивільне законодавство відносить договори та інші правочини [14].

Правочин – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 202 ЦК). Правочин є найбільш розповсюдженим юридичним фактом, за допомогою якого набуваються, змінюються або припиняються права та обов'язки учасників цивільних правовідносин. Отже, законодавець виходить з того, що правочин є правомірною дією учасника цивільних правовідносин, який має для цього достатню дієздатність і переслідує мету – набуття, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків.

Поняття «правочин» є суто українським терміном, який раніше використовувався в українському законодавстві протягом 20-30-х років та застосований у новому Цивільному кодексі України, у якому йому відведено окрему главу. Раніше в цивільному праві вживався термін «угода», під яким розуміли вольові, правомірні дії громадян чи організацій, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Правочинами є більшість юридичних дій, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин. Правочини відіграють провідну роль у загальній системі цивільного права. Завдяки своїй значимості та актуальності інститут правочину викликав значний інтерес у цивілістів [1, с. 107].

У римському праві правочин розглядався як юридичний акт, а його вчинення – як джерело виникнення зобов'язання. Ця аксіома є досить важливою у контексті тієї ролі, що виконує правочин при регулюванні цивільних відносин.

Правочини були основною правовою формою, у якій здійснювався великий товарообіг і забезпечувалося господарське життя ще в Стародавньому Римі. На її основі давньоримські юристи створили розгорнуту систему договорів. Римське договірне право класичного та посткласичного періодів – результатів тривалого розвитку, вдумливого аналізу та відбору практики преторів. При цьому багато договорів були рециповані середньовічними правовими системами, а потім пристосовані до нових умов і збереглися в сучасному праві [6, с. 24].

Латинський термін *negotium* (заняття, справа, діяльність, особливо комерційна) – це загальне поняття, що охоплює, у першу чергу, дозволені відплатні конкретні юридичні дії будь-якого роду, а в подальшому і процесуальні засоби. Односторонні правочини називалися *negotium stricti iuris*, у той час як *negotium bonae fidei* інколи мали зобов'язання для управоможної особи [4, с. 82].

Проте *negotium* не було лише технічним поняттям для загальноприйнятого абстрактного поняття юридичної дії. Про будь-яку справу римляни могли сказати

– *in ipso negotio* (у ході справи, у процесі). Тим самим у Стародавньому Римі поняття *negotium* об'єднувало досить широкий спектр юридичних дій, що породжували певні правові наслідки для їх учасників. З огляду на філософський аспект сутності цього правового явища слід звернути увагу на слова О. В. Кашанін, який розглядає сутність як носій властивостей, але відрізняє її від своїх властивостей. Коли властивість відняти та спробувати уявити сутність саму по собі, то побачимо, що не залишилося нічого [8, с. 11].

Від інших юридичних дій (адміністративних актів, злочинів) правочин відрізняється своїми ознаками. У легальному визначенні вказані лише дві головні ознаки правочину: правочин – це завжди дія фізичних і юридичних осіб, спрямовані на досягнення конкретного юридичного результату – встановлення, зміну чи припинення цивільних правовідносин.

Як зазначає О. Дзера, положення про правочини у ЦК України зберегли наступність значної частини усталених традиційних конструкцій про правочин, отримали новий розвиток у напрямку розширення диспозитивних начал і свобод у здійсненні правочинів суб'єктами цивільного права, в адаптації правового регулювання правочинів щодо ринкових відносин [5, с. 76].

Як зазначає М. І. Брагинський, визнання правочину дійсним у суспільстві правопорядком є визначенням форми такого волевиявлення: оформлена у відповідності з вимогами правової системи маніфестація волі отримує юридичне значення. Вимога певної форми маніфестації волі як обмеження індивідуального засилля є одним із проявів нормативного характеру соціальної взаємодії і має правову природу. Необхідність надання волевиявленню належної форми, різноманітність та розвиток цих форм виступає як вимога і прояв прогресу свободи в суспільних відносинах [3, с. 87].

У статті 202 ЦК України правочиною визнається дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Відомо, що дії як юридичні факти завжди мають вольовий характер і поділяються на правомірні та протиправні [14].

Викладений українською мовою юридичний термін «правочин» вказує на правомірність дії, що вчиняється. Тим самим формується наше уявлення про його зміст, який носить правомірний характер.

Досягнення певного правового результату можливе за допомогою одностороннього та дво- чи багатостороннього правочину.

Сутність зобов'язань, що встановлюються односторонніми діями учасників цивільного обороту, полягає в однопорядковості їх підстав виникнення, в якості яких виступають односторонні та при тому правомірні дії [7, с. 90].

Волевиявлення може проявляти одна або кілька осіб. При цьому, односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила. Як виняток, одностороннім правочином можуть створюватися обов'язки для інших осіб тільки у випадках, установлених законом, або за домовленістю з цими особами. Так, наприклад, при відкритті (вчиненні одностороннього правочину) акредитива банком-емітентом у банка-гаранта виникає зобов'язання здійснити платіж на користь бенефіціара.

Якщо дві сторони скеровують свої зустрічні дії на досягнення бажаного правового результату, правочин визнається двостороннім (взаємним). Такий правочин називається договором [12, с. 59].

Наукова розробка основних елементів правочину залишається незмінною з часів квіритів до сьогодення. Історично склалось так, зазначає О. Беяневич, що вперше і в найбільш досконалому як на той період вигляді конструкції договору та договірному зобов'язанню були відпрацьовані в римському приватному праві [2, с. 14–15]. Проте питання про цілі, сутність та склад правочину час від часу формувало нові наукові позиції, судження, тенденції та викликало жваві наукові дискусії.

Фундатор теорії чистого правознавства Г. Кельзен зазначає, що при укладенні договору сторони заявляють про необхідність поводитися стосовно одна одної у певний спосіб [9, с. 36]. Ця взаємна повинність є суб'єктивним сенсом акта правочину, водночас вона є його об'єктивним сенсом. Це судження відомого науковця запроваджує

алгоритм творення права, що розглядається через акт цивільного правочину, який, у свою чергу, формує правотворчий факт.

Для сприйняття доктрини правочину варто звернутись до інтерпретації складу правочину, запропонованої О. Черданцевим. Склад правочину – це продукт наукової думки, це юридична конструкція, ідеальна модель, яка створена для потреб наукових досліджень та практики. Склад правочину (договору) – це модель, одержана в результаті абстракції, ідеалізації, коли дійсність спрощується. У результаті маємо певний ідеальний об'єкт, який не існує у житті і слугує не лише формою вираження дійсності, а й методологічним інструментом наукового та практичного аналізу [15, с. 76]. Автор спромігся за допомогою категорійного апарату науки філософії права сформувати модус складових правочину.

Метою будь-якого дво- чи багатостороннього цивільного правочину є досягнення певних юридичних наслідків, що мають істотне значення для сторін правочину-договору. Семантичний розбір співвідношення понять «договір» і «правочин», проведений В. М. Пастернаком, дав підстави стверджувати, що двосторонній або багатосторонній правочини визнаються лише вираженням узгодженої волі двох і більше сторін і розглядаються як умова, необхідна для укладення договору [11, с. 211].

Правочини характеризуються певною сукупністю ознак, що дозволяють відмежовувати їх від інших юридичних фактів.

По-перше, правочин – це правомірний дія, що відрізняє її від таких юридичних фактів, як правопорушення. Правомірність, як ознака правочину, узгоджується із загальними засадами діяльності громадянського суспільства, зокрема, домінуванням права над законом. Це дає змогу оцінювати цю ознаку правочину через принципи цивільного права і категорію прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. З іншого боку, навіть у випадку порушення ознаки правомірності, законодавець продовжує використовувати поняття правочину, але уже недійсного. Наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України) [14].

По-друге, зміст правочину не може суперечити моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 203 ЦК) [14]. Частина антиморальних дій регулюється вже не приватним, а публічним правом (наприклад, розділом XII КК України «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності») [10].

По-третє, особа, яка вчиняє правочин, повинна бути дієздатною – здатною усвідомлювати свої дії та керувати ними, тобто бути правосуб'єктною. У деяких випадках визнання особи недієздатною або обмеження її у дієздатності призводить до недійсності вже укладених правочинів (ст. 223, 226 ЦК) [14].

По-четверте, правочин є дією осіб, тобто йому завжди притаманний вольовий характер. Цим він відрізняється від таких юридичних фактів, як події, настання яких знаходяться поза вольовим впливом осіб.

Під волею розуміється психічне регулювання особою своєї поведінки, що полягає у детермінованому і мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення та розробці шляхів, засобів і застосуванні зусиль для їх здійснення [13, с. 211]. За своєю природою воля є категорією психології та самостійного значення для набуття, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків не має, адже для цього необхідна наявність її сприйняття іншими особами. Це відбувається внаслідок волевиявлення, тобто зовнішнього прояву волі, яке й виступає єдиною можливим способом доведення до інших учасників цивільних відносин дійсної волі суб'єкта. Внаслідок цього важливим для правочину є збіг волі та волевиявлення.

По-п'яте, правочини – це завжди дії, вчинені фізичними, юридичними особами і державою як суб'єктами цивільного права. Можливість здійснення правочину входить у зміст їхньої цивільної дієздатності. Тому правочини необхідно відрізнити і від таких дій, як акти компетентних державних органів, які хоч і породжують цивільні правовідносини (зобов'язання з передачі будинків і споруд між державними юридичними особами), але самі по собі є владними актами, що видаються в межах компетенції цих органів – суб'єктів адміністративного права. Будучи адресованими конкретним вико-

навцям, вони створюють між ними цивільні правовідносини незалежно від їхнього бажання вступити в ці правовідносини. За допомогою же правочину правовідносини завжди встановлюються з волі й ініціативи їхніх учасників [13, с. 212].

По-шосте, правочин породжує правові наслідки, оскільки саме цивільним законом визначаються ті правові наслідки, що настають у разі вчинення правочину. Тому, наприклад, видачу зброї працівникам ОВС не можна розглядати як укладення правочину і регулювати за допомогою норм цивільного права (договору найму, зберігання чи будь-яких інших).

Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом – це одна із основних вимог його чинності. Якщо законом визначена конкретна форма, у якій обов'язково має вчинятися правочин, то її необхідно дотримуватися. У разі недотримання цієї вимоги, настають негативні наслідки. Наприклад, якщо договір про купівлю-продаж житлового будинку не буде укладено у письмовій формі і посвідчений нотаріусом, то він буде нікчемним.

Формою правочину є спосіб вираження волі його сторін. Відповідно до статті 205 ЦК України правочин може вчинятися усно або в письмовій формі [14]. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом.

Правочин, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, вважається вчиненим, якщо поведінка сторін засвідчує їхню волю до настання відповідних правових наслідків.

У випадках, встановлених договором або законом, воля сторони до вчинення правочину може виражатися її мовчанням.

Виходячи з викладеного, вбачається, що законодавець передбачає дві форми правочину: усну та письмову. У тих випадках, коли закон не встановлює обов'язковості певної форми, сторони можуть обирати її на власний розсуд, але в межах чинного законодавства.

Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами в момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також право-

чинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.

Юридичній особі, що сплатила за товари та послуги на підставі усного правочину з другою стороною, видається документ, що підтверджує підставу сплати та суму одержаних грошових коштів.

Правочини на виконання договору, укладеного в письмовій формі, можуть за домовленістю сторін вчинятися усно, якщо це не суперечить договору або закону.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами).

Правочин, який вчиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою цієї юридичної особи.

Використання при вчиненні правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронно-числового підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається у випадках, встановлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів.

Висновки

Значення правочину полягає в наступному: правочин є найпоширенішим юридичним фактом (юридичною дією) завдяки якого реалізується абстрактна цивільна правоздатність, шляхом набуття конкретних цивільних суб'єктивних прав та обов'язків. За допомогою правочинів особи приватного права сповіщають про наявність у них бажання на встановлення, зміну та припинен-

ня суб'єктивних прав та обов'язків. Із прийняттям нового ЦК України, яким вводиться термін «правочин», замість дійсного «угода», зникає подвійний зміст цього поняття. За допомогою відповідного формулювання українська філологія вирішила тривалу дискусію на користь правомірного характеру правочину. Зі змісту терміна «правочин» зрозуміло, що мова йде про вчинення правомірної дії.

Література

1. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву в 2-х т. Т. II. Москва: Центр ЮрИнтфо, 2012. 630 с.
2. Беляневич О. А. Господарське договірне право України: теоретичні аспекти: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
3. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: учебник. Москва: Статут, 2003. 298 с.
4. Генкин Д. М. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону. *Ученые записки ВИЮН*. 1947. Выпуск 5. С. 80–85.
5. Дзера О. В., Боднар Т. В., Кузнецова Н. С. Договорне право України. Загальна частина: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
6. Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 208 с.
7. Иоффе О. С., Мусит В. А. Основы римского гражданского права: учебник. Ленинград: Из-во Ленинградского ун-та, 1975. 156 с.
8. Кашанин А. В. Кауза сделки в гражданском праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Москва, 2002. 34 с.
9. Кельзен Г. Чисте Правознавство: з дод.: пробл. справедливості. Пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 282 с.

10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001.

11. Пастернак В. М. Форма правочину – невід’ємна частина його дійсності. *Часопис Київського університету права*. № 2. 2013.- С. 210–218.

12. Розгон О. В. Визнання недійсними договорів дарування, вчинених особою помилково або під впливом обману (на прикладах судової практики). *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 58–64.

13. Цивільне право України: в 2-х томах. Т. 1. / за заг. ред. Є. О. Харитонов, Н. Ю. Голубєвої. Харків: ТОВ «Одіссей», 2010. 832 с.

14. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003.

15. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора: учеб. пособие для вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 323 с.

Referents

1. Ahar'kov M. M. Ponyatyie sdelky po sovetckomu hrazhdants'komu pravy. Yzbrannyye tpydy po hrazhdants'komu pravy v 2-x t. T. II. Moskva: TSentp YUprYntfo, 2012. 630 s.

2. Belyanevych O. A. Hospodars'ke dohovirne pravo Ukrayiny: teoretychni aspekty: monohrafiya. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. 592 s.

3. Brahynskyy M. Y., Vytryanskyy V. V. Dohovornoe pravo: uchebnyk. Moskva: Statut, 2003. 298 s.

4. Henkyn D. M. Nedeystvytel'nost' sdelok, sovershennykh s tsel'yu, protyvnou zakonu. Uchenye zapysy VYYUN. 1947. Vypusk 5.- S. 80–85.

5. Dzera O. V., Bodnar T. V., Kuznyetsova N. S. Dohovirne pravo Ukrayiny. Zahal'na chastyna: navch. posib. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. 896 s.

6. Zhekov V. I. Pravochyny, yaki porushuyut' publichnyy porjadok za tsyvil'nym zakonodavstvom Ukrayiny: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Odesa, 2006. 208 s.

SUMMARY

The article examines the concept and elemental structure of the deed based on the analysis of the civil legislation of Ukraine. Attention is paid to the main features of the deed and the leading role of the deed in the general system of civil law is determined. It was determined that not every deed is a contract (agreement), but only one that mediates an agreement between two or more persons aimed at acquiring, changing or terminating civil rights and obligations.

Key words: will, expression of will, transaction, contract, agreement, obligation.

7. Yoffe O. C., Mycyt B. A. Osnovy prymckoho hpazhdants'kooho prava: uchebnyk. Lenynhpad: Yz-vo Lenynhpadckoho yn-ta, 1975. 156 c.

8. Kashanyn A. V. Kauza sdelky v hrazhdanskom prave: avtoref. dyss. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.03 «Hrazhdanskoe pravo; predprynymatel'skoe pravo; semeynoe pravo; mezhdunarodnoe chastnoe pravo». Moskva, 2002. 34 s.

9. Kel'zen H. Chyste Pravoznavstvo: z dod.: probl. spravedlyvosti / Per. z nim.- O. Mokrovols'koho. Kyiv: Yunivers, 2004. 282 s.

10. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 5 kvitnya 2001 roku № 2341-III. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2001.

11. Pasternak V. M. Forma pravochynu – nevid'yemna chastyna yoho diysnosti. Chasopys Kyivs'koho universytetu prava. № 2. 2013.- S. 210–218.

12. Roz'hon O. V. Vyznannya nediysnymy dohovoriv daruvannya, vchynenykh osoboyu pomylkovo abo pid vplyvom obmanu (na prykladakh sudovoyi praktyky). Naukovi zapysky instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady krayiny. 2014. № 4. S. 58–64.

13. Tsyvil'ne pravo Ukrayiny: v 2-kh tomakh. T. 1. / za zah. red. YE. O. Kharytonova, N. YU. Holubyevoyi. Kharkiv: TOV «Odissey», 2010. 832 s.

14. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 16 sichnya 2003 roku № 435-IV. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2003.

15. Cherdantsev A. F. Tolkovanye prava y dohovora: ucheb. posobyie dlya vuzov. Moskva: YUNYTY-DANA, 2003. 323 s.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ ДОГОВОРУ В СПОЖИВЧИХ ДОГОВОРАХ УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

**РАСЬКО Юлія Олександрівна - аспірантка кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

<https://orcid.org/0000-0002-2783-4078>

УДК 347

DOI 10.32782/EP.2023.2.20

У статті досліджено окремі питання обмеження свободи договору в споживчих договорах за цивільним законодавством України та зарубіжних країн з метою захисту прав споживачів. Аналізується не тільки український досвід, але й досвід країн Європейського Союзу у сфері обмеження договірної свободи у споживчих договорах щодо балансу інтересів сторін у договорах, особливо коли одна з них є економічно сильнішою. Для цього автор проаналізував поняття та сутність обмеження свободи договору, здійснено порівняння українського законодавства та законодавства ЄС, коли йде мова про захист прав споживачів, що в силу своєї правової природи обмежує суттєво свободу договору. Виокремлено такі зобов'язання, визначені законом, які водночас і обмежують свободу договору: обов'язкове інформування споживача іншою стороною договору – продавцем (виконавцем) щодо: свого найменування, адреси та порядку прийняття претензій; характеристики товару, ціни та умови сплати, чи є оплата доставки, гарантійного зобов'язання та інших відповідних послуг; інших умов поставки та виконання договору; вимоги до мінімальної тривалості договору, у випадку, коли передбачено періодичність поставок товарів; вимоги до вартості електронно-комунікаційних послуг, у випадку різниці від граничних тарифів; щодо строку, протягом якого можна прийняти пропозицію; тощо.

Обґрунтовано, що поступово переважну більшість норм у сфері захисту прав споживачів, які містяться у Директивах та Регламентах ЄС, імплементовано у чинне законодавство

та прийнято додаткові нормативно-правові акти. Більше того, є ряд національних законодавчих норм, які містять більше гарантій, аніж рекомендовані Директивами ЄС.

Ключові слова: свобода, обмеження, споживчий договір, споживач, послуга, зобов'язання.

Постановка проблеми

Україна не просто підтвердила протягом останнього десятиліття свій євроінтеграційний напрям розвитку, але і на разі кров'ю та життям тисяч українців виборюємо право на повагу до гідності, свободи та можливості утверджувати європейські цінності у незалежній державі. У більшості наукових досліджень йде мова не тільки про європеїзацію різних галузей права, але і розробляються відповідні пропозиції щодо удосконалення законодавства.

Цивільний кодекс України у частині 3 статті 6 містить сутнісне наповнення розуміння поняття свободи договору через надання сторонам у договорах права відступити від норм цивільно-правових актів та регулювати відносини між ними на власний розсуд. Окрім того, окрема 627 стаття присвячена свободі договору[1]. Сторони цивільних правовідносин самі визначають: укласти їм договір чи ні й з ким із контрагентів вступати у договірні правовідносини. Вказані змістовні складові свободи договору підтверджені і судовою практикою, так Верховний суд виходить із позиції, що такими є: свобода укладання договору, вибору іншої сторони виду договору, а також встановлення умов догово-

ру [2]. Як виняток із цього правила законом можуть встановлюватися певні обмеження, наприклад, щодо вибору контрагентів, при обранні форми договору, імперативні приписи щодо умов укладання певних видів договорів тощо.

Відповідно до європейських підходів свобода договору може бути обмежена заради гарантування справедливості, наприклад, якщо необхідно запобігати певним формам дискримінації чи зловживанню домінуючим становищем [3]. Усталеним для європейського правового виміру є підхід обмеження договірної свободи з метою захисту прав споживачів. У ЦК Франції з 2016 року були внесені правки, які в сучасному розумінні закріпили свободу договору. Так, з 2016 року діє в новій редакції стаття 1102, яка визначає, що кожен вільний укласти чи не укласти договір, обирати свого контрагента, визначати зміст і форму договору в межах, що встановлені законом. Договірна свобода не дозволяє відступати від норм, які стосуються громадського порядку [15]. У Німеччині на разі межі свободи договору визначені загальною забороною протиправності (§ 134 ЦК Німеччини) та аморальності (§ 138 ЦК Німеччини), а також у законодавчому положенні про обов'язковий захист прав споживачів. Крім того, у книгах 3-5 Цивільного кодексу Німеччини (право власності, сімейне право та спадкове право) свобода договору ще більше обмежується, так як можна укласти тільки договори, які прямо визначені у вказаних книгах [16].

Більше того, вказане має бути враховано в сучасних процесах рекодифікації ЦК України. Вважаємо, що термін «обмеження свободи договору» передбачає звуження обсягу правомочностей учасників зобов'язальних правовідносин шляхом визначення правових меж для вчинення ними правомірних дій.

Стан опрацювання

У науці цивільного права питання свободи договору досліджували О. А. Беяневич, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, Т. М. Карнаух, І. В. Жилінкова, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатеева та ін. Водночас проблеми об-

меження свободи договору. Окремі аспекти аналізу обмежень свободи договору здійснено Р. В. Мельниченко [4]. Але комплексних порівняльно-правових досліджень законодавчого обмеження свободи споживчого договору не було зроблено. В. Никифорак аналізує свободу договору крізь призму розумності, справедливості та добросовісності. [5]. Теоретично-правові аспекти розуміння свободи договору та його обмеження проаналізували Ю. В. Цюкало [6], Лукас Романські [7] та Олександр Ріголет [8]. З. Ф. Самчук-Колодяжна проаналізувала особливості застосування публічного цивільно-правового договору [9]. Висновки авторки стали предметом особливої уваги, оскільки мають відношення до обмеження свободи договору при виборі виду правочину.

Захист прав споживачів є загалом предметом наукових досліджень українських учених: О. Ю. Черняк [10], Є. О. Ружицької [11], Р. В. Походжук [12], Г. О. Ільченко [13], Г. Б. Яновицької [14]. Так, О. Ю. Черняк дослідила цивільно-правовий статус споживача: у контексті адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу. Окрім того, Є. О. Ружицька проаналізувала, яким чином повинні бути захищені права споживача при укладенні договору роздрібної купівлі-продажу, Р. В. Походжук дослідив особливості захисту прав споживача при укладенні договору постачання електричної енергії через приєднану мережу, а предметом досліджень Г. О. Ільченко є цивільно-правові аспекти захисту споживача страхових послуг тощо. У 2021 році була захищена докторська дисертація «Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів в Україні» Яновицькою Г. Б.. Водночас комплексних порівняльно-правових досліджень законодавчого обмеження свободи споживчого договору з метою захисту прав споживачів в Україні та державах ЄС здійснено недостатньо.

Метою статті є аналіз обмежень свободи договору в споживчих договорах за цивільним законодавством України та зарубіжних країн з метою захисту прав споживачів.

Виклад основного матеріалу

Обмеження свободи договору необхідністю захисту прав споживачів випливає із концепції захисту слабшої сторони, яка є усталеною як для європейського права, так і для українського права. Валентина Васильєва зауважує, що має місце своєрідне засилля публічно-правових норм, що призводить до вихолощення приватноправового механізму правового регулювання, у тому числі свободи договору та диспозитивності. Певним фактором стало і передбачення у ЦК України таких правочинів, як публічні договори та договори приєднання. На думку вченої, нічого важливого та ефективного для цивільного обороту такі конструкції не дали. А навпаки вони суттєво нівелювали свободу договору (перша – щодо обрання вільно сторони договору, а інша – щодо змісту договору). Окрім того, як слушно доводить/В. Васильєва, відносини, які мають намір врегулювати такі договори є предметом конкурентного законодавства, а також вони є своєрідними «комірчинами», що дозволяють безпідставно відступити від засад цивільно-правового регулювання, зумовлюють невмотивований стан суб'єктів договорів як слабших сторін. І тут ми погоджуємося із аргументом вченою, що, по суті, має місце певний дисонанс, оскільки саме для захисту слабших сторін приймається закон, його основне призначення полягає у відцентруванні балансу інтересів сторін у договорах, особливо коли одна з них є економічно сильнішою (наприклад, має монопольне становище). З огляду на це, вчена пропонує закріплення у ЦК України поняття «споживчий договір» і збереження спеціального закону.

Г.Б.Яновицька так само обґрунтовує підхід, що загалом Закону України «Про захист прав споживачів» має сутнісне спрямування – захист більш слабшої сторони (споживача) і пропонує визначити *споживчий договір* як договір, у якому, з одного боку, суб'єкт підприємницької діяльності (ними є продавці, виробники, виконавці) чи самозайняті особи, які беруть на себе зобов'язання продати (виготовити) певний виріб (товар) чи виконати роботи (надати послуги) за визначену оплату другій стороні – споживачеві (фізичній особі). Серед ознак

споживчих договорів Г. Б. Яновицька називає такі: особливості суб'єктного складу (з одного боку, суб'єкт підприємницької діяльності чи самозайнята особа, а з іншого – фізична особа – споживач); публічний характер споживчих договорів; засада приєднання до таких умов, які визначені суб'єктом підприємницької діяльності; оплатність; обов'язковість інформаційної складової для характеристики предмета; консенсуальність. Окрім того, вчена не вважає за доцільним у сучасних мовах виділяти таку самостійну ознаку для споживчих відносин, як мета споживання, зокрема особисті потреби. Оскільки предмет договору, одна і та ж особа може використати не тільки в особистих, але й у інших цілях.

Загалом можна погодитися із запропонованим поняттям споживчих договорів, якими є за своєю природою всі договори, де однією із сторін є споживач. Саме в таких договорах для захисту прав споживачів і обмежується суттєво свобода договору. Водночас викликає дискусію розширення мети споживання, адже запропонований Г.Б.Яновицькою підхід дозволяє споживачам використовувати придбані речі не тільки для особистих, але і для інших цілей. За таких умов важко буде говорити про потребу їх захисту як слабшої сторони, нівелюється вся їх участь у таких відносинах саме як споживачів.

І.І.Банасевич при аналізі предмету споживчого договору доходить висновку, що предметом можуть бути тільки такі споживчі товари, роботи із передачею результату, послуги та речі, які передаються для особистих потреб, які не є пов'язаними із незалежною професійною діяльністю чи підприємництвом. Вказаний підхід більш правильний, оскільки не може бути використана річ, товар чи послуга за споживчим договором у інших, аніж особисті цілі.

Такої ж думки дотримується М.М.Гудима, який виділяє такі ознаки споживчих договорів: 1) специфічність суб'єктного складу; 2) об'єкти, призначені тільки для особистого, сімейного, домашнього та іншого подібного використання, яке не є пов'язаним із підприємництвом; 3) публічно-правова природа; 4) оплатність; 5) особливості у порядку укладення. На відміну від підходу Г. Б. Яновицької, яка розширяє мету спо-

живчого використання, М. М. Гудима дотримується традиційного підходу і запропонований ним перелік ознак споживчого договору є більш обґрунтованим. Отже, у споживчих договорах найбільш виражено обмежується свобода договору з метою захисту слабшої сторони – споживача.

Розвиток національного правового регулювання захисту прав споживачів пов'язаний із прийняттям парламентом 12 травня 1991 року Закону України «Про захист прав споживачів», який у грудні 1993 року було викладено у новій редакції. Згодом ще дві редакції вказаного закону набули чинності у 2000 та 2005 роках. На разі ЗУ «Про захист прав споживачів» діє із останніми змінами, внесеними 16 серпня 2022 року [17].

Закон України «Про захист прав споживачів» повністю втілює підхід захисту слабшої сторони. Зокрема, у вказаному законі детально регламентовано термінологію та її значення у контексті прав споживачів (ст. 1); окреслено сферу дії та систему законодавства (ст.1-1, ст. 2), а також визначено пріоритетність норм міжнародних договорів у цій сфері (ст. 3); регулюються права та обов'язки споживачів, у тому числі щодо належної якості продукції, придбання товару із належною та неналежною якістю (ст. 4, статті 6, 8, 9), у випадках порушення умов договорів (ст. 10), придбання товарів у кредит (ст. 11), поза торговельним чи офісним приміщенням (ст. 12), на відстані (ст. 13), право на безпеку продукції (ст. 14), інформацію про продукцію (ст. 15), права при обслуговуванні (ст. 17); врегульовано гарантійні зобов'язання (ст. 7), захист прав (ст. 5), відповідальність за шкоду через недоліки продукції (ст. 16), визнання договорів, які обмежують права споживача, недійсними (ст. 18), судовий захист прав споживачів (ст. 22) та відповідальність за порушення актів законодавчих у сфері захисту прав споживачів (ст. 23), діяльність громадських організацій у сфері захисту прав споживачів (ст. 24 та ст. 25), повноваження публічних суб'єктів у сфері захисту прав споживачів (ст. 26-32)[17].

Необхідно також звернути увагу на рішення Конституційного Суду України в справі про захист прав споживачів кредитних послуг від 10 листопада 2011 року.

Вказане рішення відображає зміни, які відбулися у розумінні свободи договору та необхідності її обмеження задля захисту прав споживачів. З одного боку, КСУ у п. 3.2 згадує, що одним із фундаментальних приватноправових принципів є свобода договору, але вона обмежується справедливістю, добросовісністю, пропорційністю та розумністю. Більше того, Конституційний Суд України також врахував концепт захисту «слабшої сторони» зауваживши, що держава не тільки сприяє споживанню якісного товару (роботи, послуги), чим сприяє покращенню добробуту населення та зростанню рівня суспільної довіри, а також забезпечує особливий захист слабшого суб'єкта економічних відносин. Оскільки в споживача об'єктивно недостатньо знань, які потрібні для правильного відбору товару (роботи, послуги), а також для оцінювання договору, який як правило має вигляд формуляру. Вказане підвищує ризик помилки чи навіть обману споживача і придбання ним не потрібної послуги. Саме для цього, а також для забезпечення добросовісного продавця від зловживання, є правомірним обмеження свободи договору, у тому числі через визначення особливостей договору споживчого кредитування.

Відповідно до у п. 3.3 рішення Конституційного Суду України у справі про захист прав споживачів кредитних послуг від 10 листопада 2011 року. Конституційний Суд України бере до уваги також норми міжнародних договорів. Насамперед, пунктів 1 та 2 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Керівні принципи для захисту інтересів споживачів» від 9 квітня 1985 р., у яких містяться такі цілі: сприяння державам у встановленні чи забезпеченні належного захисту споживачів; сприяння створенню таких структур, які виробляють та розподіляють потреби споживачів; заохочення високого рівня етичності у поведінці тих, хто зв'язаний із виробництвом та розподілом товару і послуг; сприяння державам у боротьбі із шкідливими практиками підприємців, що мають негативний вплив на споживачів; заохочення створювати ринкові умови, які дозволяють споживачу мати більший вибір при нижчій ціні; розроблення та продовження політики захисту інтересів

споживачів. Крім того, КСУ зауважив на положення Хартії захисту споживачів, яка була схвалена Резолюцією Консультативної Асамблеї Ради Європи від 17 травня 1973 р. № 543, яка забороняє надання товару чи послуги, у тому числі фінансової, із прямим чи опосередкованим обманом споживачів.

Вказане рішення КСУ підкреслило сталість у національних підходах обмеження свободи договору необхідністю захисту прав споживачів, у тому числі із врахуванням міжнародних та європейських стандартів.

Варто детальніше проаналізувати новітні підходи в рамках ЄС до захисту прав споживачів та обмеження свободи договору. Одним із перших актів на міжнародному рівні, що має вирішальне значення для захисту прав споживачів є схвалена у 1973 році на 25 сесії Консультативної асамблеї Євросоюзу «Хартія захисту споживачів», у якій передбачено основні права споживача, у тому числі: всебічний правовий захист та допомогу (серед позитивних зобов'язань держави названо і захист найбідніших верств населення); захист від фізичної шкоди та небезпеки продукції; від економічної шкоди; від зловживань надавачів послуг чи постачальників товарів; право на післяпродажне обслуговування протягом розумних строків; на обмежувальну практику, що дозволяє контролювати компанії постачальники-монополісти задля інтересів споживача; на заборону реклами (візуальної та звукової) товарів (послуг), якщо вони вводять в оману особу (Хартія накладає обов'язок саме на рекламодавця подати докази істинності тих тверджень, які ним заявлені щодо товару чи послуги, а також включити точну інформацію про продукт); гарантування ефективності застосування та виконання законодавства, яке встановлює належність розгляду скарг споживача; право на компенсацію шкоди від неправомірної торгової практики; право на відшкодування шкоди завданої невірним описом тощо. Не зважаючи на те, що Україна не ратифікувала «Хартію захисту споживачів» національне законодавство передбачає визначені у ній гарантії.

Наступний акт, який необхідно згадати – Керівні принципи захисту споживачів, які були затверджені Генеральною Асамблеєю ООН резолюцією №39/248 16 квітня 1985 р.

Надзвичайно цінним стало закріплення у цьому акті керівних принципів щодо захисту прав та інтересів споживача.

Система принципів у сфері захисту прав споживачів, визначена на рівні Генеральної Асамблеї ООН у Керівних принципах захисту споживачів, які були затверджені резолюцією №39/248, які одночасно є і дієвою системою обмеження договірної свободи, були розвинені в наступних міжнародних актах, - у Резолюції Економічної та соціальної ради E/1999/INF/2/Add2 від 26 липня 1999 року та Резолюції Генеральної Асамблеї 70/186 від 22 грудня 2015 р.

Резолюція Економічної та соціальної ради E/1999/INF/2/Add2 від 26 липня 1999 року доповнила Керівні принципи засадою сприяння сталим моделям споживання. В обґрунтуванні вказаної засади було зауважено, що нестійка модель виробництва і споживання, особливо в державах, що є високорозвинені в промисловій сфері, є однією із основних причин погіршення на глобальному рівні довкілля. Саме моделі сталого споживання повинні змінити ситуацію, що склалася та забезпечити поєднання викорінення бідності, задоволення основних потреб людей, а також скорочення нерівності. Більше того, уряди держав та міжнародні організації мають узяти на себе основну роль у впровадженні сталого розвитку та таких практик, у тому числі щодо закупівель, які заохочують розроблення та використання екологічно чистого продукту (чи послуг).

Резолюція Генеральної Асамблеї 70/186 від 22 грудня 2015 р. врахувала новітні технологічні зміни та початок цифровізації. Зокрема, було відзначено, що держави мають спільні інтереси по сприянню і захисту конфіденційності для споживача в умовах вільного потоку інформації у цілому світі. Зважаючи на те, що електронна комерція, у тому числі мобільна, стала все більш актуальною для кожного споживача у світі, то необхідним є не тільки використання технологій для сприяння економічного розвитку та зростання мережевих технологій (комп'ютерних), але щоб вони сприяли добробуту споживачам. Крім того, зауважено, що держави, підприємства, а також споживачі мають приділяти основну увагу розвитку ефективної системи захисту

споживачів у сфері електронної торгівлі, тому важливим є залучення міжнародних консультацій та співпраці, особливо в умовах фінансової кризи.

Вказані акти на рівні ООН стали основою і для розвитку європейської системи гарантій та захисту прав споживачів, що є водночас і обмеженнями договірної свободи.

Важливими в аспекті європеїзації законодавства по захисту прав споживачів є умови Угоди про асоціацію із ЄС, які наскрізно містять питання захисту прав та інтересів споживачів: передбачено необхідність захисту споживачів у сфері електронної торгівлі (ст. 140), під час оформлення торгових марок (ст. 193, ст. 195 та ст. 198), географічних позначень (ст. 203, 204), отримання соціальних допомог (ст. 262), при регулюванні цін на внутрішніх ринках (ст. 269), при доступі до енергоресурсів (ст. 337), встановлено гарантії по захисту прав споживачів (ст. 415), розвиток співробітництва у сфері захисту споживачів (ст. 416)[18].

Україна поступово переважну більшість норм у сфері захисту прав споживачів, які містяться у Директивах та Регламентах ЄС, імплементувала, вносячи зміни в чинне законодавство та прийнявши додаткові нормативно-правові акти. До прикладу, розглянемо Директиву Європейського Парламенту та Ради від 25 жовтня 2011р., що має на меті врегулювати відносини у сфері укладення дистанційних контрактів. У Директиві 2011/83/ЄС запропоновано під дистанційними контрактами розуміти будь-які контракти, предметом яких є товари (послуги), що укладаються постачальниками та споживачами через організовану дистанційно торгівлю (постачання послуг), під час укладення яких використовується один чи більше засобів дистанційного зв'язку. Вказані контракти також суттєво обмежені у свободі договорів, у тому числі і задля захисту прав споживачів.

Директива ЄС 2011/83/ЄС визначила ключові стандарти щодо укладення договорів дистанційно, що, по суті, теж вже обмежило договірну свободу, а саме:

1) перед укладенням дистанційних договорів споживачам повинна бути надана вся інформація по суттєвих умовах (про ви-

робника, основну характеристику товару (послуги), ціну, у тому числі і про податки, порядок оплати, чи є і які витрати на доставку, порядок доставки, про право і порядок відмови від контракту, про кошти, які використовуються для засобів дистанційного зв'язку, час дії ціна від початку пропозиції, чи встановлено необхідно мінімальний термін дії контракту, якщо він постійний або періодичний;

2) не пізніше моменту доставки товару, вказана обов'язкова інформація має бути подана споживачеві, про що подається підтвердження у письмовій формі чи підтверджена іншим способом;

3) гарантована для споживача можливість припинити договір, а саме право відмовитися від договору протягом не менше як 7 робочих днів з моменту отримання товарів (щодо послуг – з моменту укладення контракту чи від дня виконання зобов'язання), із компенсацією витрат щодо повернення товару;

4) виконання договору має відбутися не пізніше 30 днів від моменту прийняття замовлення. У разі неможливості виконання договору по причині відсутності товару, споживача повинно бути проінформовано, і у нього є право вимоги про повернення коштів не пізніше 30 днів (якщо тільки договір не передбачав у таких випадках надання товару (послуги) із рівноцінною якістю чи вартістю).

Директива 2011/83/ЄС передбачила мінімальні умови, які, по суті, обмежили договірну свободу, водночас і допускає, що держави-члени ЄС можуть запровадити ще суворіші положення для забезпечення більшого рівня захисту споживачів.

Вважаємо за необхідне виокремити такі зобов'язання, визначені законом, які водночас і обмежують свободу договору:

1) обов'язкове інформування споживача іншої стороною договору – продавцем (виконавцем) щодо: свого найменування, адреси та порядку прийняття претензій; характеристики товару, ціни та умови сплати, чи є оплата доставки; гарантійного зобов'язання та інших відповідних послуг; інших умов поставки та виконання договору; наявності вимог до мінімальної тривалості договору, у випадку коли передбачено періодичність поставок товарів; вартості електронно-комунікаційних послуг, у випадку різниці від

граничних тарифів; строку, протягом якого можна прийняти пропозицію; порядку розірвання договору;

2) право у споживача на розірвання договору, який укладено на відстані через повідомлення продавця (або виконавця) у чотирнадцятиденний строк з моменту отримання інформації (чи з моменту укладення) або отримання товарів; про розірвання договору може також свідчити повернення матеріальної речі. Обмеження розірвання договору, укладеного на відстані у випадках, коли надано послугу або поставлено товар електронним засобом зв'язку за згодою споживача до завершення строку для розірвання договору, про що споживача було повідомлено; ціни на товари (послуги) залежать від фінансових котировок і не залежать від продавця; договір укладено щодо виготовлення (перероблення) товару під замовлення споживача; споживачем було відкрито аудіо- або відеокасети, носії для комп'ютера, які були запечатані; предметом договору є періодичні видання, лотереї чи азартні ігри;

3) продавець повинен поставити споживачу товар протягом розумного строку, не пізніше тридцяти днів від згоди споживача на укладення договору (якщо інший строк не визначено у самому договорі);

4) продавець вправі використати стандартну умову в договорах про заміну товару у випадку відсутності іншим, але така умова допустима та справедлива якщо дотримано таких стандартів: інший товар теж має аналогічну мету для використання, як і замовлений; новий товар такої ж або кращої якості; ціна нового товару не перевищує цін замовленого; про вказану умову договору споживача повинно бути повідомлено заздалегідь.

Висновки

Положення ЗУ «Про захист прав споживачів» багато у чому відповідає Директиві ЄС 2011/83/ЄС, у тому числі і в частині встановленого ЗУ «Про захист прав споживачів» для продавців обов'язку інформування споживача, про що обов'язково має бути підтверджено письмово чи в електронний спосіб підтвердження. Важливою гарантією є заборона зміни продавцем такої інформації. Є певні положення у Законі України «Про

захист прав споживачів», що навіть посилено встановлюють додаткові гарантії для споживачів, аніж ті, що містяться у Директиві ЄС 2011/83/ЄС, наприклад, на рівні ЄС рекомендований строк для розірвання споживачем договору сім днів, а у ЗУ «Про захист прав споживачів» передбачено строк у чотирнадцять днів.

Таким чином, національне законодавство у сфері захисту прав споживачів не тільки відповідає Директивам ЄС у цій сфері, але навіть і встановлює більші гарантії у частині строків для гарантування захисту прав та інтересів споживачів. Порівняльний аналіз законодавства України та Директив ЄС показав, що наша держава поступово переважну більшість норм у сфері захисту прав споживачів, які містяться у Директивах та Регламентах ЄС, імплементувала, вносячи зміни у чинне законодавство та прийнявши додаткові нормативно-правові акти.

Література

1. Цивільний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003,- №№ 40-44, ст.356) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#>
2. Постанова Верховного Суду від 16 червня 2021 року у справі № 375/278/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97926382>
3. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf.
4. Мельниченко, Р. В. (2015). Обмеження договірної свободи сторін у цивільному праві України. Науковий вісник Ужго-родського національного університету. Серія ПРАВО.- 1 (30), 140–144.
5. Никифорак, В. (2020). Межі свободи договору крізь призму розумності, справедливості та добросовісності. Юридичний Вісник, 4, 104–111. doi: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.976>.
6. Цюкало, Ю. В. (2013). Щодо розуміння свободи договору: теоретико-прикладний аспект. Часопис Київського університету права, 1, 209–212.
7. Romańskim, Ł. (2016). The principle and limits of freedom of contract from the

perspective of the Roman law tradition. Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ, 7, 72–85.

8. Rigolet, A. (2016). La liberté contractuelle – Les réformes passent, le principe reste. Revue de la faculté de droit de l'Université de Liège, 2, 309–331. Available at: https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/245232/1/Libert%C3%A9%20contractuelle_article%20RFDL_2018.pdf Last accessed: 10.09.2022

9. Самчук-Колодяжна, З. Ф. (2014). Особливості застосування публічного цивільно-правового договору. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція, 9-1, 131–133

10. Черняк О.Ю. Цивільно-правовий статус споживача у контексті адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03. НДІ прив. права і підпр. ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України. К. 2011. 22 с.

11. Ружицька Є. О. Права споживачів за договором роздрібної купівлі-продажу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. К. 2016. 18 с.

12. Пожоджук Р. В. Захист прав споживачів за договором постачання електричної енергії через приєднану мережу: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03. НДІ прив. права і підпр. ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України. К., 2016. 23 с.

13. Льченко Г. О. Цивільно-правовий захист прав споживачів страхових послуг: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03. НДІ прив. права і підпр. ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України. К., 2016. 23 с.

14. Яновицька Г. Б. Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03. Львів, 2021. 439 с.

15. Lauriane Hauchard. L'affirmation de la liberté contractuelle. URL: <https://www.lepetitjuriste.fr/laffirmation-deliberte-contractuelle/>

16. Vertragsfreiheit. URL: <https://www.bpb.de/nachschlagen/lexika/recht-a-z/324296/vertragsfreiheit>.

17. Закон України «Про захист прав споживачів» (Відомості Верховної Ради УРСР

SUMMARY

The article explores certain issues of restricting the freedom of contract in consumer contracts under the civil legislation of Ukraine and foreign countries in order to protect consumer rights. Not only the Ukrainian experience is analyzed, but also the experience of the countries of the European Union in the field of restriction of contractual freedom in consumer contracts regarding the balance of interests of the parties in contracts, especially when one of them is economically stronger. For this, the author analyzed the concept and essence of the restriction of freedom of contract, a comparison of Ukrainian legislation and EU legislation when it comes to consumer protection, which, due to its legal nature, significantly limits the freedom of contract. The following obligations are defined by law, which at the same time restrict the freedom of the contract: mandatory informing the consumer by the other party to the contract - the seller (executor) regarding: its name, address and procedure for accepting claims; characteristics of the goods, prices and terms of payment, whether there is a payment for delivery, warranty and other relevant services; other terms of delivery and execution of the contract; requirements for the minimum duration of the contract, if the periodicity of the supply of goods is provided; requirements for the cost of electronic communication services, in case of difference from the marginal tariffs; the period during which the offer can be accepted; the like.

It is substantiated that gradually most of the norms in the field of consumer protection contained in the Directives and Regulations of the EU are implemented in the current legislation and additional regulatory legal acts are adopted. Moreover, there are a number of national legislations containing more guarantees than those recommended by the EU Directives.

Key words: freedom, restriction, consumer contract, consumer, service, obligation.

(BBP), 1991, № 30, ст.379) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>

18. УГОДА ПРО АСОЦІАЦІЮ між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони {Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014} https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?test=4/UMfPEGznhhaP1.ZixKBnfzHI4s.s80msh8Ie6#

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВІДМЕЖУВАННЯ ДАРУВАННЯ ВІД ПОЖЕРТВИ: ДОГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

КУШНІР Владислава Сергіївна - студентка 2 курсу магістратури Навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету

УДК 347.44 : 347.472

DOI 10.32782/EP.2023.2.21

У статті висвітлена проблематика відмежування договору дарування і пожертви у вітчизняному цивільному законодавстві та цивілістичному дискурсі. Досліджено конститутивні ознаки інституту пожертви, на основі чого здійснено порівняльний аналіз інституту дарування та пожертви. Проаналізовано спільні ознаки двох інститутів, зокрема, ознаки безоплатності, що займає центральне місце в дослідженні категорії безоплатних договорів. Встановлено сутність пожертви у світлі розгляду категорій «суспільної користі» та «наперед обумовленої мети». Визначено особливості реалізації договору пожертви. Здійснено співвідношення категорій «пожертва» і «благодійна пожертва», «загальнокорисна мета» і «наперед обумовлена ціль».

Ключові слова: бенефіціар, благодійницька діяльність, договір пожертви, загальнокорисна мета, жертвував, соціокультурний вимір.

Постановка проблеми

У сучасному цивілістичному дискурсі пожертва сягає вимірів соціокультурного значення, що обумовлюється специфічною метою цього договору, зокрема тим, що він реалізується в інтересах усього суспільства або його конкретної частини, а отже і дарунок, що постає об'єктом договору пожертви, набуває особливої важливості для обдаровуваного. Такий дарунок може мати велике значення для культурної сфери розвитку суспільства або ж поставати об'єктом благодійницької діяльності, що, у свою чергу, зумовлює важливість дослідження цього інсти-

туту та встановлення його окремого місця в теорії безоплатних договорів.

Відмежування договору пожертви від договору дарування є актуальною проблемою, яка своєю багатоманітністю провокує багато питань у науковому просторі та зумовлює виникнення діаметрально протилежних думок щодо тлумачення їх природи та відокремленості цих договорів у системі цивільного права України. Вагомим, на нашу думку, постає розгляд основоположних засад реалізації та тлумачення природи договору пожертви, зокрема, таких як: встановлення сутності пожертви через призму розгляду категорії «загальної користі», як однієї із головних ознак пожертви; визначення конструкції договору пожертви та його практичної реалізації у правовій площині; дослідження генезису правовідношення, що виникає при жертвуванні, зокрема, можливості здійснення оферти з боку як обдаровуваного, так і жертвувача та інші питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Відмежування договорів дарування та пожертви, як і визначення самої сутності договору пожертви, є відкритим питанням, що породжує дискусії у цивілістиці. Актуальним, зокрема, постає розгляд положень про пожертву, що встановлено вітчизняним законодавцем, однак важливим завданням також постає розгляд позицій науковців, що мають практичне значення для здійснення аналізу природи пожертви і подальшого від-

межування цього інституту від суміжного, – дарування. Так, проблематика розмежування цих інститутів, зокрема, була досліджена у працях таких вчених, як Л. Горбунова, І. Головей, С. Богачова, Б. Заборовського, А. Ісаєва, І. Іванчука, Т. Стражник, О. Яворської та інших. Кожен із зазначених науковців має власну оригінальну позицію з приводу визначення сутності пожертви, що і обумовлює існування різних підходів щодо тлумачення природи цих інститутів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження конститутивних ознак договору пожертви та проблематики відмежування останнього від договору дарування. Важливим завданням також постає визначення сутності пожертви, її соціокультурної спрямованості та важливого елементу при укладенні цього договору, – «загальнокорисної мети», що є характерним саме для договору пожертви. Особливої уваги заслуговує також дослідження процедури укладення та розірвання договору пожертви, що є відмінним від укладення і розірвання договору дарування. Актуальним також постає розгляд вітчизняного законодавчого досвіду у сфері врегулювання правовідносин, що складаються при реалізації договору пожертви.

Виклад основного матеріалу

Правове регулювання безвідплатних договорів, що укладаються у формі дарування, відбувається згідно з положеннями Цивільного кодексу України та Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», а також відповідно до інших нормативно-правових актів.

Спільними ознаками для всіх видів договору дарування і пожертви є те, що вони є безвідплатними, оскільки договором, що встановлює обов'язок обдарованого вчинити на користь дарувальника будь-яку дію майнового або немайнового характеру, не може вважатися договором дарування. У свою чергу, під безоплатністю розуміється відсутність зустрічного надання з боку обдарованого [4, с. 10].

Важливим є застереження про те, що сплата символічної суми за дарунок (дрібних

монет, до прикладу, при даруванні ножів) не робить цей договір відплатним. У цьому випадку обов'язковою умовою є те, що обдарований усвідомлював умовність й символічність такої відплати. Як зазначалося, договір дарування є безоплатним, тому дарувальник не має права вимагати від обдарованого зустрічних дій майнового або немайнового характеру. Договір дарування, укладений з порушенням вимог Закону про безоплатність передання іншій стороні майна у власність, є нікчемним [3].

Характерною ознакою договору пожертви, з огляду на природу цього виду правовідношення, (а саме, наявності наперед обумовленої мети), є необхідність його укладення у письмовій формі у зв'язку з певними можливими ризиками його невиконання. Погоджуюсь з позицією О. С. Яворської, згідно з якою в правозастосувальній діяльності неодмінно виникне питання: хто ж може звернутися до суду з відповідною вимогою у випадку використання пожертви всупереч обумовленим цілям чи про зміну мети її використання. Тобто механізм реалізації практично відсутній. Очевидно, що правом на звернення до суду у випадку використання пожертви всупереч обумовленим цілям та про зміну цільового її використання мають бути наділені будь-які зацікавлені особи, про що має бути зазначено у ч. 2 ст. 730 ЦК України [10, с. 142]. У цивілістиці дискусійним також є питання правового регулювання договору дарування та пожертви у світлі співвідношення положень ЦК України та ЗУ «Про благодійницьку діяльність та благодійні організації». Так, законодавець розмежовує поняття дарування і пожертви, і, водночас, на думку І. Головея та В. Заборовського, проводить спільне правове регулювання останнього з благодійницькою діяльністю [1].

Так, за ознаками статті 729 ЦК України пожертва є даруванням нерухомих та рухомих речей, зокрема грошей та цінних паперів, особам, встановленим ч. 1 статті 720 ЦК України для досягнення ними певної, наперед обумовленої мети. У той же час, ч. 1 ст. 6 Закону України «Про благодійницьку діяльність та благодійні організації» передбачає, що благодійною пожертвою визнається безоплатна передача благодійником коштів,

іншого майна, майнових прав у власність бенефіціарів для досягнення певних, наперед обумовлених цілей благодійної діяльності, відповідно до цього закону» [6]. Звідси випливає проблематика співвідношення пожертви і благодійної пожертви. На думку деяких науковців, різниця між «пожертвою» і «благодійною пожертвою» полягає у конкретизації останньої, а саме «цілей благодійницької діяльності», що, у свою чергу, співвідноситься як поняття родової мети щодо безпосередньої мети, яка повинна визначатися у самому договорі пожертви.

На нашу думку, договір пожертви повинен встановлювати саме загальнокорисну дію та, як зазначає законодавець, регламентувати наперед обумовлену мету. Така мета завжди є необхідною ознакою договору пожертви. Однак, якщо той, кого обдаровують, є фізичною особою, ця мета повинна бути виражена явно у вигляді умови договору, а при передачі пожертви іншим суб'єктам її наявність презюмується, виходячи зі спеціальної правоздатності суб'єктів та спрямованості результатів їхньої діяльності.

Розкриваючи питання про сутність договору дарування і пожертви, також слід звернути увагу й на те, що спільною ознакою між ними є можливість укладення цього договору з ініціативи будь-якої зі сторін.

Проте, варто наголосити, що ці правочини мають не тільки спільні риси, однак можуть бути охарактеризовані через призму відмінностей, що криються при більш детальному їх розгляді. Загалом у вітчизняній цивілістиці наявна тенденція отожднення договорів дарування та пожертви, що, на мою думку, не є правильним. Тому необхідним є розгляд договорів дарування та пожертви крізь оптику критичного аналізу їх природи.

Так, виходячи із положень доктрини цивільного права та аналізу ЦК України, можна синтезувати наступні особливості договору пожертви, що дають підстави для відмежування цих двох договорів.

По-перше, як уже було зазначено раніше, однією із головних ознак договору пожертви є ознака загальної користі, що вбачається у тому, що при укладенні цього договору сторонами переслідується наперед обумовлена мета.

По-друге, згідно із загальними положеннями про дарування, що можуть застосовуватися до договору пожертви, останній може бути реалізованим як за допомогою передачі дарунку у майбутньому (консенсуальна конструкція), так і за допомогою фактичної передачі дарунку (реальна конструкція). Однак, ч. 2, ст. 729 ЦК України вказує на те, що договір пожертви є укладеним з моменту прийняття пожертви, що, у свою чергу, окреслює ту саму проблематику, що стосується природи договору дарування. Право власності на дарунок в обдарованого виникає в момент його прийняття, що практично унеможливає породження такого права в обдарованого в момент укладення консенсуального договору пожертви [10]. На мій погляд, можливим є укладення лише реального договору пожертви з фактичною передачею дарунку.

По-третє, на відміну від договору дарування (при якому частіше за все реалізація такого договору здійснюється на основі прийняття обдаровуваним оферти дарувальника), при договорі пожертви, зазвичай, навпаки, оферта, у першу чергу, надходить від обдаровуваного. Типовим випадком є, до прикладу, заклики в засобах масової інформації або навіть у громадському місці щодо залучення благодійних організацій або ж меценатства задля допомоги фізичним особам, що перебувають на лікуванні та не мають можливості в повній мірі сплатити вартість такого лікування.

По-четверте, пожертва має не лише власне правове, але й соціокультурне значення, що виявляється, зокрема, в інтересах усього суспільства або конкретної його частини. Тобто дарунок, що постає об'єктом договору пожертви набуває особливої важливості для сторони обдаровуваного. Такий дарунок може мати велике значення для культурної сфери розвитку суспільства, зокрема, якщо ми говоримо про передачу будь-якого об'єкту авторських прав: продукт живопису або ж науковий об'єкт, що в майбутньому буде становити національне надбання.

По-п'яте, ще однією особливістю, яку окреслив законодавець у ч. 1 ст. 730 ЦК України, є те, що жертвувач має право здійснювати контроль за використанням пожертви відповідно до мети, встановленої до-

говором про пожертву [10]. Отже, виходячи із тлумачення змісту цього договору, можна дійти висновку, що пожертвувачу надається додаткове право здійснювати контроль за виконанням пожертви.

По-шосте, як вказують науковців, що відстоюють автономність цього правочину, – різниця полягає й у процедурі розірвання договору пожертви. Пожертвувач або його правонаступники мають право вимагати розірвання договору про пожертву у відповідності до ч. 3 ст. 730 ЦК України лише у випадку, коли пожертва використовується не за призначенням. Однак, це правило не завжди додержується, якщо пропозиція звернена до невизначеного кола осіб, а у зібраних коштах неможливо виділити майно конкретних пожертвувачів [2, с. 20].

Виходячи із наведеного вище, вагомим також є аналіз положень, що врегульовують правову природу договорів про надання грантів і цільової безповоротної фінансової допомоги та безпосереднє їх співвідношення із договором пожертви. Отже, перш за все, необхідно охарактеризувати законодавче закріплення поняття «грант» та «безповоротна фінансова допомога». Так, згідно зі ст. 2 постанови Кабінету Міністрів України «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу технічної допомоги»- № 153 від 15 лютого 2002 року, грантова угода (договір) – це угода між донором або виконавцем та реципієнтом про передачу фінансових ресурсів (грантів) у національній чи іноземній валюті в рамках проєкту (програми) [7]. Варто зазначити, що ЗУ «Про благодійну діяльність та благодійні організації» також встановлює поняття благодійного гранту. Ч. 2 ст. 6 Закону визначає благодійним грантом цільову допомогу у формі валютних цінностей, яка має бути використана бенефіціаром протягом строку, визначеного благодійником. У свою чергу, І. Головей та В. Заборовський зазначають, що оскільки до грантів застосовуються положення про благодійні пожертви, а безповоротна фінансова допомога може передаватися за допомогою укладення договору дарування, ці договори за своєю суттю передбачають безоплатне, безповоротне надання коштів громадській організації для реалізації певних цілей, що відповідають статутній меті.

При цьому, враховуючи твердження М. В. Менджул про те, що особа, яка надає громадській організації грант (або цільову безповоротну фінансову допомогу), має право здійснювати контроль за цільовим використанням грошових коштів і право розірвання договору про надання гранту (цільової безповоротної фінансової допомоги) та повернення коштів, якщо грошові кошти використовуються не за призначенням [5, с. 304], важко не погодитися з тим, що договори про надання грантів, цільової безповоротної фінансової допомоги за своєю правовою природою є договорами пожертви.

З огляду на висвітлене, варто акцентувати, що вагомим питанням залишається чітке визначення правової мотивації, якою зумовлене укладення договору пожертви. Як зазначає Т. Стражник, для уникнення будь-яких спорів та неоднозначних тлумачень, мета пожертви має бути чітко визначена, а не абстрактна. В іншому разі правочин може бути визнаний недійсним або удаваним.- У свою чергу, звертаючи увагу на судову практику, що стосується спорів щодо розірвання договорів пожертви, вчений зазначає, що, суд, вирішуючи спір за вказаними категоріями справ, у першу чергу звертає увагу не на дотримання формальних умов, таких як технічна та юридична складова договору пожертви, а саме на виконання отримувачем пожертви умов його використання [8].

Висновки

Поряд з іншими безоплатними договорами пожертви відповідно до норм Цивільного кодексу України має свої специфічні ознаки. По-перше, істотною умовою договору є встановлення у договорі пожертви певної наперед обумовленої мети, задля реалізації якої й укладається цей договір. По-друге, сутність договору надає пожертвувачу додаткове право здійснювати контроль за виконанням пожертви відповідно до мети, встановленої у договорі. По-третє, додатковою підставою для розірвання цього договору є вимога пожертвувача щодо розірвання договору в разі використання пожертви не за призначенням та ін.

Важливим у світлі розгляду природи договорів дарування та пожертви є те, що

пожертва, на відміну від дарування, сягає вимірів соціокультурного значення, що можуть вбачатися, зокрема, в інтересах усього суспільства або конкретної його частини. Тобто дарунок, що постає об'єктом договору пожертви набуває особливої важливості для сторони обдаровуваного. Такий дарунок може мати велике значення для культурної сфери розвитку суспільства.

Вважаю, що договір пожертви є самостійним договором, який має відношення до договору дарування лише опосередковано, до прикладу, частково в правовому регулюванні, яке в певній мірі пов'язане із положеннями про договір дарування (ч. 1 ст. 729 ЦК). Проте цей договір має власну правову природу, що зумовлює необхідність його автономізації, перш за все, у межах правового регулювання.

Література

1. Головей І., Заборовський В. Договір пожертви як форма договору дарування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 37. С. 113–116.

2. Горбунова Л. М., Богачов С. В. Іванчук І. Ф., Красій Г. В. Договір дарування. Міністерство юстиції України. Київ: ТОВ «Поліграф-Експрес», 2006. 35 с.

3. Договір дарування: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 16.03.2011 № n0021323-11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0021323-11> (дата звернення: 18.01.2023)

4. Ісаєв А. М. Договір дарування за Цивільним кодексом України. Автореф. дис... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 19 с.

5. Менджул М. В. Участь громадських організацій у договірних зобов'язаннях. *Держава і право: юридичні і політичні науки: збірник наукових праць*. 2012. № 55. С. 300–305.

6. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. (дата звернення: 20.01.2023)

7. Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 року № 153. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/>

SUMMARY

The article outlines the difference between donation and benefaction. Along with other gratuitous contracts, a benefaction in accordance with the norms of the Civil Code of Ukraine has its own specific characteristics. First of all, an essential condition of the contract is the establishment in the benefaction contract of a certain predetermined goal, for the purpose of which this contract is concluded. Secondly, the essence of the contract gives the donor an additional right to preside the realisation of the benefaction in accordance with the purpose established in the contract. Thirdly, an additional reason for terminating this contract is the beneficiary request to terminate the contract in the event of the benefaction not being used for its intended purpose, etc.

Also it can be noticed the important correlation of the nature of donation and benefaction contracts. The last one, (a benefaction), unlike a donation, reaches the dimensions of socio-cultural significance, which can be seen, in particular, in the interests of the whole society or a specific part of it. That is, a gift that becomes the object of a sacrifice contract acquires special importance for the beneficiary. Such a gift becomes a great importance for the cultural sphere of society's development.

As a result of the conducted research, it can be argued that the benefaction contract is a different contract that is related to the donation contract only indirectly. This contract has a completely opposite legal nature, which causes its autonomy, first of all, in a framework of legal regulation.

Key words: beneficiary, charitable activity, benefaction contract, general purpose, donor, socio-cultural dimension.

laws/show/153-2002-%D0%BF (дата звернення: 15.01.2023).

8. Стражник Т. Договір пожертви: спільні риси та відмінності від договору дарування. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 3 (93). С. 59–71.

9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. №40–44.

10. Яворська О. С. Особливості дарування як способу безвідплатного передання майна у власність. *Вісник Львівського університету*. Серія «юридична». 2008. № 46. С. 135–143.

ПОРЯДОК УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ПОСТАЧАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИМИ РЕСУРСАМИ ЧЕРЕЗ ПРИЄДНАНУ МЕРЕЖУ

ОСТРОВСЬКИЙ Андрій Михайлович - аспірант кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

**УДК 347.44
DOI 10.32782/EP.2023.2.22**

Стаття є дослідженням порядку укладання договору постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу. Визначено, що приєднана мережа – це частина мережі, яка забезпечує з'єднання між електроенергетичною мережею та споживачами електроенергії. Приєднана мережа є важливою складовою інфраструктури електропостачання, оскільки вона дозволяє передавати електроенергію від генеруючих установок до кінцевих споживачів. Крім того, вона забезпечує можливість здійснення комерційного обліку електроенергії, що дозволяє проводити розрахунки між генеруючими компаніями, енергопостачальними компаніями та споживачами.

Приєднання до мережі здійснюється на підставі договору. У більшості країн ці умови регулюються законодавством та нормативними актами, що забезпечують безпеку та стабільність електропостачання. Договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу є важливим, оскільки забезпечує надання населенню та підприємствам доступу до необхідних ресурсів. За цим договором встановлюються правові відносини між постачальником та споживачем ресурсів, регулюються умови постачання та оплати, визначаються взаємні права та обов'язки сторін. При цьому, дотримання умов договору забезпечує безперебійну роботу енергетичної та комунальної інфраструктури, що має важливе значення для економіки та повсякденного життя громадян.

Ключові слова: приєднана мережа, договір постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу, енергетичні ресурси, споживач, постачальник.

Актуальність проблеми дослідження

З введенням ринку електроенергії в Україні, постачання електроенергії та інших енергетичних ресурсів через приєднану мережу стало актуальною та надзвичайно важливою темою для розгляду. Постачання енергії через приєднану мережу є важливим аспектом енергетичного сектору, оскільки воно забезпечує передачу електроенергії та інших енергетичних ресурсів від постачальників до споживачів. Дослідження теми договорів постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу є дуже актуальним з кількох причин.

По-перше, зростання споживання енергоресурсів і збільшення потреби в електроенергії спонукає енергетичні компанії до постійного пошуку нових джерел енергії та ефективніших способів їх транспортування та постачання до кінцевих споживачів.

По-друге, укладення договорів на постачання енергоресурсів є однією з найважливіших операцій у сфері енергетики, яка вимагає високої юридичної кваліфікації та досвіду взаємодії з іншими учасниками ринку. При цьому, з розвитком технологій та зміною ринкових умов, з'являються нові виклики та питання щодо укладання, зміни та розірвання таких договорів.

По-третє, укладання договорів постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу є складним і має безпосередній вплив на енергетичну безпеку країни. При цьому, їх укладання та виконання потребує узгодження з багатьма державними інституціями та регуляторами.

Отже, дослідження теми договорів постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу є важливим для забезпечення енергетичної безпеки та ефективної роботи енергетичного ринку в країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням вивчення договору постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу вивчали: Галянтич М. К., Дзера О. В., Заїка Ю. О., Кодинець А. О., Кохановська О. В., Кузнецова Н. С., Майданик Р. А., Мічурін Є. О., Луць В.В., Сліпченко С. О., Спасибо-Фатєєва І. В., Харитонов Є. О., Шишка Р. Б., Шимон С. І. та ін.

Мета дослідження – проаналізувати порядок укладення договору постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу

Об'єкт дослідження – постачання енергетичних ресурсів

Предмет дослідження – договір постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу.

Виклад основного матеріалу

Правовою формою, яка опосередковує споживання енергетичними та інших ресурсів, є договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу (договір енергопостачання). Правове регулювання договору здійснюється спеціальними правилами, закріпленими в § 5 гл. 54 Цивільного кодексу України [15], § 3 гл. 30 Господарського кодексу України [1], законах України, основним із яких є Закон України «Про ринок електричної енергії» від 13.04.2017 № 2019-VIII [12], ЗУ «Про енергетичну ефективність» від 21.10.2021 № 1818-IX [11] та інші нормативно-правові акти.

Договір постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу – це необхідний юридичний інструмент для регулювання відносин між постачальниками та споживачами енергії. У цьому контексті вагомим є розуміння процесу укладання такого договору та вимог, які необхідно дотримуватися для забезпечення ефективного та надійного постачання енергії. Укладання

договору постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу є складним процесом, який включає в себе багато аспектів, таких як визначення технічних можливостей мережі, визначення умов постачання енергії, встановлення тарифів та інших умов.

Стаття 714 Цивільного кодексу України встановлює, що договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу передбачає зобов'язання постачальника забезпечувати споживача ресурсами, які передбачені у договорі, а споживач має оплачувати вартість цих ресурсів, дотримуватись режиму їх використання, а також забезпечувати безпечну експлуатацію енергетичного та іншого обладнання.

При укладенні договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу застосовуються загальні положення, які стосуються купівлі-продажу та договору поставки, якщо законом не передбачено інше або це не впливає із суті відносин між сторонами. Закон може встановлювати особливості укладення та виконання договору щодо постачання енергетичними та іншими ресурсами [15].

Договір постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу відноситься до договорів приєднання та публічних договорів. Згідно з даними із джерела [8, с. 12], цей договір можна охарактеризувати як двосторонній, консенсуальний і оплатний. Сторонами договору є суб'єкт підприємницької діяльності, який здійснює постачання енергетичних та інших ресурсів, з одного боку, та споживач (абонент), з іншого. Отже, сторонами договору є постачальник та споживач (абонент).

Ознаками договору постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу, є такі:

- особливий предмет договору (електрична і тепла енергія та дії щодо їх передачі);

- особливий суб'єктний склад; особлива мета – споживання електричної і теплової енергії, як енергії для задоволення побутових потреб.

При цьому з метою захисту споживача-громадянина як економічно більш слаб-

кої сторони в цьому договорі законодавець передбачає особливі умови укладення договору постачання електричної і теплової енергії для задоволення потреб побутового споживача, встановлює особливі права та обов'язки сторін [5].

Договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу містить істотні умови, серед яких зокрема згадуються умови про предмет договору, кількість та якість енергетичних та інших ресурсів, режим використання, безпеку експлуатації обладнання, оплату та відкриття спеціального поточного рахунку [4, с. 86].

Предметом договору є енергетичні та інші ресурси, наприклад, електрична енергія, що постачається проводами, або тепло та пара, які передаються трубопроводами. Значну увагу цьому питанню приділив вчений В. В. Луць, який розглядав предмет договору як товарну продукцію у вигляді електричної енергії та теплової енергії [7, с. 287].

Дзера О. В. та Луць В. В. вказували на те, що окремі фізичні особливості енергетичних та інших ресурсів не дають змоги з'ясувати її наявність у мережі без приборів, матеріальність основних зв'язків (електроліній), нематеріальність самої енергії та її споживання, нерозривність процесів споживання, транспортування призводять до ряду труднощів щодо з'ясування місця цього договору в договірній системі [6, с. 379].

Так до прикладу, енергія може бути електричною чи тепловою, і вона створюється на об'єктах електроенергетики. Вона є товаром, який можна купувати та продавати. Інші природні ресурси, такі як газ, нафта, нафтопродукти та вода, не є енергією, але також є товарами.

Продаж енергії має кілька особливостей, які впливають на її обіг. Ці особливості включають постійність процесів виробництва, транспортування та споживання ресурсів, обмежені можливості зберігання, вплив споживачів на якість товару та наявність єдиних систем постачання в масштабі країни. Постачання енергії здійснюється через приєднану мережу [13, с. 127]. Так, мережа (електрична чи тепла) є сукупністю енергетичних і трубопровідних установок для передачі та розподілу електричної енергії, гарячої води та

пари. Як наслідок, при продажу природного газу в балонах може бути укладений договір на купівлю-продаж або поставку.

Договір постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу має публічний характер. Публічний договір є результатом практики «примусового договору», який був поширеним у країнах із загальним правом, де компанії, що працювали у сфері комунального господарства, мали зобов'язання укласти договір з будь-яким, хто цього бажав [14, с. 50–52]. У публічних договорах постачання ресурсів одна зі сторін, яка є комерційною організацією, зобов'язана забезпечувати поставку ресурсів будь-якому контрагентові, який звернеться до неї.

За неналежне виконання своїх обов'язків учасники договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу несуть відповідальність згідно із законами України та підзаконними актами. У деяких випадках, що регулюють правила поведінки сторін при постачанні ресурсами, правові акти встановлюють розрахунковий механізм для визначення збитків, які виникли в результаті неналежного виконання обов'язків. Наприклад, Правила роздрібно-го ринку електричної енергії встановлюють порядок розрахункового визначення кількості незаконно спожитих ресурсів у розділі 8.4. [10].

У першу чергу, це пов'язано з тим, що порушення договору, такі як безоблікове користування, зрив пломби, самовільне приєднання до мережі, фіксуються не в момент порушення, а під час перевірки технічного стану енергоприймачів. Через це тривалість порушення та обсяг неправомірно спожитого ресурсу через пошкодження приладів обліку, незаконне врізання до приєднаної мережі та зміну схем підключення, не можуть бути точно визначені.

Методики розрахунку збитків, що заподіяні такими порушеннями, зазвичай враховують технічні характеристики приєднаної мережі, потужність ресурсоприймачів та умовну тривалість протиправного споживання, яка може бути більшою або меншою за нормативну [2].

Вказані фактори мають важливе значення для розрахунку збитків у тому стані, у

якому вони були на момент складання акту про порушення. Якщо тривалість порушення неможливо встановити точно, то нормативні акти передбачають, що вона презумується від попередньої перевірки до моменту виявлення порушення. Важливо знати, що розрахований за методиками обсяг ресурсу може бути або вищим, або нижчим за фактично спожитий під час порушення, тому що в поточний момент потужність приймачів та тривалість порушення можуть бути різними від тих, що були на момент порушення. Незважаючи на те, що розрахунок збитків за методиками не є абсолютно точним, такий підхід на сьогодні є найбільш оптимальним.

Відповідно до положень ст. 614 Цивільного кодексу України [15] особа, що порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини, якщо інше не передбачено договором. Це правило має свою специфіку при кваліфікації порушень у договорах постачання ресурсами. Зокрема, бездоговірне споживання енергетичних та інших ресурсів є правопорушенням, що тягне вказані вище негативні наслідки для порушника. Проте порушення обліку може відбутися, як внаслідок винних дій споживача (втручання в дію приладу обліку, приєднання приймача поза обліком тощо), так і у випадку відсутності вини останнього в порушенні обліку. У результаті порушення обліку ресурсів можуть виникати проблеми, які впливають на продавця та ресурсопостачальника. Незалежно від причини порушення, у результаті безоблікового споживання ресурсів збитки зазнає як продавець, так і постачальник. У цьому випадку, винність споживача полягає не в пошкодженні обліку, а в тому, що він не повідомив постачальника про проблему, що виникла та продовжував використовувати ресурси.

Якщо споживач вчасно повідомив постачальника про збій у роботі обліків, його відповідальність у цьому випадку не виникає. Згідно зі статтею 526 Цивільного кодексу України [15], грошові зобов'язання повинні бути виконані належним чином, у відповідний термін. Остаточо виконання обов'язку вважається тоді, коли постачальник отримує кошти на свій рахунок.

Отже, якщо споживач не сплачує за послуги ресурсопостачальника згідно з умовами договору, то останній має право на отримання неустойки з наступного дня після терміну оплати, визначеного у договорі. Варто зазначити, що деякі договори можуть передбачати попередню оплату, і тоді моментом виконання грошового зобов'язання вважається термін передплати, визначений в договорі з постачальником ресурсів.

Згідно зі статтею 56 Закону України «Про ринок електричної енергії» [12], умови постачання електричної енергії, права та обов'язки електропостачальника і споживача визначаються у договорі постачання електричної енергії між ними. У такому договорі споживачеві визначаються:

- найменування та місцезнаходження електропостачальника;
- перелік послуг, які надаються електропостачальником;
- ціну електричної енергії та послуг, які надаються;
- показники якості електропостачання, зокрема якості електричної енергії;
- види послуг з технічного обслуговування, які пропонуються електропостачальником;
- умови та порядок відшкодування (компенсації), що застосовують у випадку недотримання електропостачальником показників якості послуг, що передбачені за договором, зокрема в разі виставлення неправильного рахунка та / або несвоєчасного виставлення рахунка;
- порядок та засоби, які використовуються для повідомлення споживача про актуальну інформацію щодо чинних тарифів, вартості послуг з технічного обслуговування, очікуваних змін цін та умов постачання електричної енергії;
- порядок ведення комерційного обліку електричної енергії та вимоги до надання відповідних даних споживачам;
- правила подання звернень, претензій та скарг споживачів до електропостачальника, а також порядок їх розгляду, методи ініціювання процедур вирішення спорів між електропостачальником та споживачем;

– термін дії договору, умови припинення, продовження та розірвання договору, включаючи умови, за яких споживач може односторонньо розірвати договір у разі зміни електропостачальника, а також умови дострокового розірвання договору з вказівкою на наявність або відсутність санкцій (штрафів) за дострокове розірвання договору;

– зобов'язання електропостачальника щодо надання споживачеві інформації про захист прав споживачів, зокрема в розрахункових документах (рахунках);

– права та обов'язки електропостачальника і споживача у випадку, якщо не можна виконати своїх зобов'язань та в разі тимчасового зупинення постачання;

– інші положення в залежності від специфіки та виду послуг, які надаються електропостачальником.

Перед укладенням договору з постачання електроенергії, електропостачальник зобов'язаний надати споживачу інформацію про важливі умови договору та доступні варіанти форми і порядку виставлення рахунків та здійснення розрахунків (згідно з пунктом 8 статті 56 Закону України «Про ринок електричної енергії» [12]).

Цей абзац містить важливу інформацію, яка викликає питання щодо реалізації норм Закону України «Про ринок електричної енергії» під час проведення відкритих торгів на закупівлю електричної енергії. Для забезпечення дотримання цих норм замовникам можна включити умови в тендерну документацію щодо надання учасниками інформації про істотні умови договору, включаючи вибір порядку та форм виставлення рахунку та здійснення розрахунків. Однак, наразі питання практичного використання цих норм Закону України «Про ринок електричної енергії» [12] щодо публічних закупівель залишається відкритим.

Споживач має право змінювати свого електропостачальника без будь-яких обмежень, і жодне положення договору постачання електричної енергії не може стати перешкодою для здійснення цього права. Також не допускається наявність у договорі будь-яких положень, які створюють додаткові фінансові зобов'язання для споживача при зміні електропостачальника. Якщо такі

положення містяться в договорі, вони вважаються недійсними з моменту його укладення.

Пунктом 3.2.8 Правил роздрібного ринку електричної енергії [10] встановлено, що споживач повинен вибрати відповідну комерційну пропозицію перед укладенням договору про постачання електричної енергії та зазначити її в заяві-приєднанні до умов договору. Комерційна пропозиція – це документ, який містить умови договору постачання електричної енергії, включаючи ціни та тарифи на електроенергію, порядок та умови розрахунків, інші умови, які визначаються електропостачальником. Згідно з підпунктом 3.2.7 Правил роздрібного ринку електричної енергії, публічна комерційна пропозиція (комерційні пропозиції) електропостачальника повинна мати унікальну назву в межах одного електропостачальника.

Згідно з пунктом 3.2.12 Правил роздрібного ринку електричної енергії, договір про постачання електроенергії вважається укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх важливих умов договору у належній формі, а також з дати відкриття особового рахунку для споживача або внесення змін до такого рахунку, про що споживача повідомлять у порядку, передбаченому у договорі [10].

Якщо виникають спори між споживачем та постачальником електроенергії щодо порушення умов договору, то для їх вирішення можна скористатися досудовим та судовим порядком. У досудовому порядку споживач може подати претензію або скаргу до постачальника, але якщо питання не буде вирішено, спір може бути переданий до суду. Судовий порядок передбачає вирішення спорів між сторонами за допомогою суду згідно з чинним законодавством [3].

Висновки

Отже, договір постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу є договором, укладеним між споживачем та постачальником енергії для забезпечення постачання електроенергії через приєднану мережу. Особливості укладання цього договору полягають, окрім предмету договору,

і в необхідності дотримання певних вимог щодо технічних та експлуатаційних параметрів мережі, а також відповідних правил та норм, встановлених законодавством. Порядок укладення договору полягає у підписанні договору між сторонами, у якому вказуються умови постачання енергії, обсяги, ціни та інші параметри, необхідні для забезпечення стабільного та надійного постачання енергії.

Література

1. Господарський кодекс України: Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
2. Гуйван П. Часові та змістовні регулятори договору енергопостачання. *Юридичний вісник*, 2022 / 3. С. 82–89.
3. Договір енергопостачання. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%94%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80_%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.
4. Заїка Ю. О. Українське цивільне право: навчальний посібник / Ю. О. Заїка. – Київ: Правова єдність, 2018. URL: http://pidruchniki.com/1398062744927/pravo/zagalni_polozhennya_pro_do_govori#749.
5. Накоренко В. П. Порядок укладення договору постачання енергетичними ресурсами через приєднану мережу в Україні. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право*. Випуск 15'2011.- С. 214–222.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – 3-те вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2019. Т. 2. 2019. 1088 с.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. – 3-є вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2008. Т. II. 1088 с.
8. Немченко С. С. Договір постачання електричної енергії через приєднану мережу за цивільним законодавством України:

автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2018. 21 с.

9. Особливості договору постачання електричної енергії споживачеві. URL: https://radnuk.com.ua/praktyka_zakupivel/elektrychna-enerhiia/osoblyvosti-dohovoru-postachannia-elektrychnoi-enerhii-spozhyvachevi/.

10. Правила роздрібного ринку електричної енергії, затверджені постановою НКРЕКП № 312 від 14 березня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0312874-18#Text>.

11. Про енергетичну ефективність: Закон України від 21.10.2021 № 1818-IX. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-20#Text>.

12. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 № 2019-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>.

13. Стефанчук Р. О. Цивільне право України: навчальний посібник. Київ: Прецедент, 2017. 361 с.

14. Цивільне право України. Курс лекцій. Том V. Зобов'язальне право. Книга друга. Договірне право. Ч. 1. Загальні положення та договори на передачу майна у власність / за ред. Шишки Р. Б. Харків: Еспада, 2006. 330 с.

15. Цивільний кодекс України: Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

References

1. Hospodarskyi kodeks Ukrainy: Zakon, Kodeks vid 16.01.2003 № 436-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
2. Huivan P. Chasovi ta zmistovni rehulatory dohovoru enerhopostachannia. *Yurydychnyi visnyk*, 2022 / 3. S. 82–89.
3. Dohovir enerhopostachannia. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%94%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80_%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.

B0% D1%87% D0% B0% D0% BD% D0% BD% D1%8F.

4. Zaika Yu. O. *Ukrainske tsyvilne pravo: navchalnyi posibnyk* / Yu. O. Zaika. – Kyiv: *Pravova yednist*, 2018. URL: http://pidruchniki.com/1398062744927/pravo/zagalni_polozhennya_pro_do_govori#749.

5. Nakorenok V. P. Poriadok ukladennia dohovoru postachannia enerhetychnymy resursamy cherez pryednanu merezhu v Ukraini. *Naukovyi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Seriya 18. Ekonomika i pravo*. Vypusk 152011.- S. 214–222.

6. Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy: u 2 t. / za red. O. V. Dzery, N. S. Kuznietsovoi, V. V. Lutsia. – 3-te vyd., pererob. i dop. Kyiv: Yurinkom Inter, 2019. T. 2. 2019. 1088 s.

7. Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy: U 2-kh t. – 3-ye vyd., pererob. i dop. / za red. O. V. Dzery (ker. avt. kol.), N. S. Kuznietsovoi, V. V. Lutsia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. T. II. 1088 s.

8. Nemchenko S. S. *Dohovir postachannia elektrychnoi enerhii cherez pryednanu merezhu za tsyvilnym zakonodavstvom Ukrainy*: avtoref. dys. kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2018. 21 s.

9. Osoblyvosti dohovoru postachannia elektrychnoi enerhii spozhyvachevi. URL: https://radnuk.com.ua/praktyka_zakupivel_elektrychna-enerhiia/osoblyvosti-dohovoru-postachannia-elektrychnoi-enerhii-spozhyvachevi/.

10. Pravyla rozdrubnoho rynku elektrychnoi enerhii, zatverdzeni postanovoiu NKREKP-№ 312 vid 14 bereznia 2018 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0312874-18#Text>.

11. Pro enerhetychnu efektyvnist: Zakon Ukrainy vid 21.10.2021 № 1818-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-20#Text>.

12. Pro rynek elektrychnoi enerhii: Zakon Ukrainy vid 13.04.2017 № 2019-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>.

13. Stefanchuk P. O. *Tsyvilne pravo Ukrainy: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Pretsedent, 2017. 361 s.

14. *Tsyvilne pravo Ukrainy. Kurs lektsii*. Tom V. *Zoboviazalne pravo*. Knyha druha. *Dohovirne pravo*. Ch. 1. *Zahalni polozhennia ta dohovory na peredachu maina u vlasnist* / za red. Shyshky R. B. Kharkiv: Espada, 2006.- 330 s.

15. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon, Kodeks vid 16.01.2003 № 435-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

PROCEDURE FOR CONCLUDING A CONTRACT FOR THE SUPPLY OF ENERGY RESOURCES THROUGH THE CONNECTED NETWORK

The article investigates the procedure for concluding a contract for the supply of energy resources through a connected network. It is determined that the connected network is a part of the grid that provides a connection between the power grid and electricity consumers. The connected network is an essential component of the electricity supply infrastructure, as it allows the transmission of electricity from generating facilities to end consumers. Moreover, it provides the ability to carry out commercial accounting of electricity, enabling calculations between generating companies, energy supply companies, and consumers.

Connecting to the network is based on a contract. In most countries, these conditions are regulated by legislation and regulatory acts that ensure the safety and stability of the electricity supply. The contract for the supply of energy and other resources through a connected network is essential, as it provides the population and enterprises access to necessary resources. This contract establishes legal relations between the supplier and consumer of resources, regulates the terms of supply and payment, and defines the mutual rights and obligations of the parties. In doing so, compliance with the contract ensures the uninterrupted operation of energy and utility infrastructure, which is of great importance for the economy and the daily life of citizens.

Keywords: *connected network, contract for the supply of energy resources through the connected network, energy resources, consumer, supplier.*

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПОДАТКУ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО: ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОЗИТИВНИХ ПОЛОЖЕНЬ У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

ХАТНЮК Наталія Сергіївна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного права Факультету права та міжнародних відносин Київського університету імені Бориса Грінченка,

ORCID Id: <https://orcid.org/0000-0003-3064-7510>

ПОБІЯНСЬКА Неллі Борисівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри приватно-правових дисциплін Університету сучасних знань,

ORCID Id: <https://orcid.org/0000-0001-5872-9281>

DOI 10.32782/EP.2023.2.23

У науковій статті авторами розкрито правові засади та особливості справляння податку на нерухоме майно в Україні, досліджено зарубіжний досвід застосування податку на нерухоме майно у різних країнах із розвинутою економікою. Також розглянуто зарубіжний досвід організації місцевого оподаткування, охарактеризовано податкові повноваження органів місцевого самоврядування, визначено окремі положення, які можна використати для формування та удосконалення системи місцевих бюджетів в Україні, а саме імплементація позитивних положень правового регулювання податку на нерухоме майно у національне законодавство.

Ключові слова: нерухоме майно, місцеві податки, місцеві збори, податок на нерухоме майно, зарубіжний досвід оподаткування нерухомості.

Постановка проблеми

Зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування повністю залежить від формування механізму забезпечення власними фінансовими ресурсами регіонів. На сьогодні місцеві бюджети залишаються незабезпеченими достатнім обсягом фінансів, що є перешкодою для ефективного функціонування місцевих органів влади. Основними джерелами доходів місцевих бюджетів повинні стати місцеві податки та збори, тому що саме вони можуть забезпечити фінансову спроможність місцевих бюджетів. Удосконалення системи формування місцевих бюджетів в Україні неможливо здійснити без

використання зарубіжного досвіду формування власних доходів місцевих бюджетів. Місцеві податки та збори у деяких європейських державах є основою дохідної частини місцевих бюджетів. У зв'язку з цим на сьогодні є надзвичайно важливим вивчення досвіду зарубіжних країн з цього питання та його впровадження у сфері використання місцевих податків в Україні.

Актуальність розподілу джерел доходів між загальнодержавним та місцевими бюджетами – одна з причин виникнення місцевих податків і зборів, які мають вагомe значення у забезпеченні потреб територіальних громад у багатьох розвинутих країнах. Існування місцевих податків і зборів відповідає? в першу чергу? інтересам територіальних громад, від імені яких діють органи місцевого самоврядування, оскільки такі платежі є виключно їх фінансовим фундаментом. Надходження від місцевих податків і зборів забезпечують покращення соціально-економічного розвитку територіальних громад [1]. Метою ж запровадження нових видів місцевих податків і зборів є забезпечення місцевих органів влади надходженням доходів, необхідними для здійснення ними завдань та функцій, що перебувають у їх самостійному розпорядженні та концентруються у відповідних бюджетах [2].

Одним із фундаментальних місцевих податків є податок на нерухоме майно, оскільки становить значну частку доходів від податкових надходжень до місцевого бюджету, після єдиного податку. Основна роль

оподаткування нерухомого майна як однієї з ключових ланок місцевого оподаткування у зарубіжних країнах полягає в наповненні місцевих бюджетів та активізації розвитку в країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам забезпечення фінансової самостійності місцевих бюджетів та вивченню світового досвіду з цього питання присвятили свої дослідження такі вчені як І. Букина, С.В. Богачов, Р.А. Джабраїлов, О.А. Івашко, О.М. Пастернак, В.В. Рибак, В.А. Устименко та інші. Однак, незважаючи на те, що вчені вже дослідили багато питань у цій сфері, вивчення особливостей оподаткування нерухомості країнами із розвинутою економікою потребують подальшого вивчення з метою вдосконалення та впровадження позитивного досвіду у національне законодавство України.

Мета та завдання дослідження

Мета наукової публікації полягає в розкритті світової практики використання податку на нерухоме майно та дослідженні основних елементів оподаткування нерухомого майна порівняння України та європейської практики.

Об'єктом дослідження є правове забезпечення податку на нерухоме майно в Україні та позитивний зарубіжний досвід оподаткування нерухомості.

Матеріали та методи

Основні положення наукового дослідження будуються на аналізі правового забезпечення оподаткування нерухомості за національним законодавством та зарубіжного досвіду застосування податку на нерухоме майно. Для дослідження основних питань дослідження ми застосовували загальноправові та спеціальні методи дослідження. Метод нормативно-порівняльного аналізу для роз'яснення змісту положень податкового законодавства України щодо врегулювання оподаткування нерухомості. Системно-структурний метод, який активно застосовувався при дослідженні зарубіжного досвіду оподаткування нерухомого май-

на. Метод узагальнення дозволив у висновках підсумувати окремі найважливіші проблеми, які виникли на практиці справляння податку на нерухоме майно. Використання вказаного методологічного інструментарію дало змогу вирішити поставлені завдання, одержати науковий результат, унікальність якого відображена у висновках.

Результати дослідження та їх обговорення

Нерухомість є важливим елементом національного багатства будь-якої держави. З давніх-давен нерухомість використовується у податковій практиці. З одного боку, нерухомість, виступаючи важливим елементом національного багатства країни, відіграє значну роль у процесах її соціально-економічного розвитку, бере участь у системі виробництва, розподілу та споживання. З іншого – нерухомість володіє унікальним для цілей оподаткування, набором характеристик, за якими легко визначається власник, візуалізується та встановлюється база оподаткування. На цій основі податок на нерухомість не викривлює економічну поведінку суб'єктів, є найбільш нейтральним та справедливим у порівнянні з іншими податками, зводить до мінімуму випадки ухилення від оподаткування тощо. Також існує позитивна Європейська практика перекладання податкового тягаря з мобільних факторів виробництва (праці та капіталу) на нерухомість, що значною мірою перетворює систему оподаткування нерухомості на важливий інструмент сприяння економічній активності в державі [3].

Податок на нерухоме майно функціонує приблизно в 130 країнах, але значущість його різна. У більшості країн надходження від цього податку становлять від 1,0 до 3,0 % загальних податкових надходжень на всіх рівнях структури влади, але є і винятки. Так, частка цього податку у власних надходженнях місцевих бюджетів становить від 10,0 % – у Данії, Фінляндії, Греції, Люксембурзі; до 50,0 % – у Бельгії, Латвії, Литві, Польщі, Словенії, Іспанії і майже 100 % – у Великій Британії, Естонії, Ірландії [6 с. 119]. Світовий досвід показує, що податок на нерухомість становить 40–95 % платежів до

місцевих бюджетів [4]. Зокрема, він забезпечує 95% надходжень до місцевих бюджетів у Нідерландах, 81% – у Канаді, 52% – у Франції, від 10 до 70% – у США, 0,46 % - у Швейцарії, 1,1% - у Німеччині [4].

Тому заслуговує на увагу позитивний досвід упровадження податку на нерухомість країн Центрально-Східної Європи, які провели податкову реформу ще у 90-х роках минулого століття. Попри усі труднощі країни з перехідною економікою, зокрема Болгарія, Польща, Чехія, Словаччина, Хорватія ввели цей податок, і нині податкові надходження з нерухомості в цих країнах складають ліву частку місцевих бюджетів, що формує стабільну дохідну частину бюджету й гарантує виконання важливих соціально-економічних програм. Найбільша перевага цього податку полягає в тому, що він забезпечує відносну автономію місцевої влади в питаннях самоврядного розвитку та можливість оперативно реагувати на гострі соціальні проблеми на місцях. Так, у Болгарії щорічний податок на нерухоме майно становить орієнтовно 0,25 % від її балансової вартості, базою оподаткування є житлова площа об'єкта нерухомості [5].

У країнах із розвинутою економікою спостерігається висока частка податку на нерухомість у податкових надходженнях зведених бюджетів (США – 10,5 %; Канада – 8,1 %; Японія – 7,4 %) [6]. Слід зазначити, що Великобританія є своєрідним винятком щодо оподаткування нерухомості з усіх європейських країн. Податок на нерухомість є єдиним місцевим податком. Для порівняння, у Франції стягують більше 50 різноманітних видів місцевих податків, в Італії – понад 70, у Бельгії – близько 100. Сума їхніх надходжень у цих країнах становить від 30,0 до 60,0 % доходів місцевих бюджетів. У Великобританії сума надходжень від цього податку становить більше 10,0 % від загальних податкових надходжень країни, де поняття «нерухомість» пов'язане з єдністю земельної ділянки. Об'єкт нерухомості і як об'єкт оподаткування, і як об'єкт права єдиний, але це не земельна ділянка, а або будова некомерційного призначення з ділянкою, або ділянка з будовою (умовні одиниці землі комерційного використання, у т.

ч. сільськогосподарського). В Англії ставка податку на нерухомість залежить від її ринкової вартості, встановленої на 1 квітня 1991 р. на основі суми, за яку на цю дату житло можна було продати на відкритому ринку за належної реклами. Будинок вартістю до 120 тис. фунтів стерлінгів не оподатковують узагалі, від 120 до 250 тис. фунтів – за ставкою 1,0 %, від 250 до 500 тис. фунтів – 3,0 %, понад 500 тис. фунтів – від 4,0 %.

Отже, можемо зробити висновок, що кожна країна має різний відсоток податку на нерухоме майно, хоча помітне зростання у більш розвинених країнах, також можна відмітити добробут окремих децентралізованих регіонів, провінцій, штатів та зв'язок з свободою самоврядних органів. Наприклад, у США, де штати мають навіть своє законодавство, тобто кожен з них максимально самостійних помітний особливо високий відсоток на нерухоме майно - 10,5%. Тому можемо зрозуміти, що для добробуту України важливо впроваджувати новітні системи з оподаткування, окремими одиницями, а не загальнодержавні системи.

По-друге, європейське оподаткування нерухомості базується на п'яти основних елементах:

1) об'єкт оподаткування – земля, будівлі, споруди. Землі сільськогосподарського призначення мають особливий статус, оскільки будівлі на таких землях є приналежністю землі, тоді як у населених пунктах земельна ділянка є приналежністю до будови.

2) оподатковувана база – ринкова вартість оподатковуваних об'єктів;

3) використання при визначенні вартості масової оцінки на основі застосування стандартних процедур розрахунку вартості об'єктів для цілей оподаткування;

4) пільги надають або за категоріями платників податків, або з урахуванням характеру власності;

5) податок на нерухоме майно є переважно місцевим податком і надходить до місцевих бюджетів.

Так, у Великій Британії стягують єдиний податок на майно, яке використовують для ведення підприємницької діяльності (nationalnon-domesticrate – NNDR). Органи

місцевого самоврядування стягують податок на нерухомість (universalbusinessrate – UBR).

Тоді як у Франції є три різних податки: податок на майно (забудовані ділянки); податок на майно (незабудовані ділянки); податок на житло. Реально у Франції власник квартири платить фактично два податки (щоправда, податок обчислюють з кадастрової вартості будов, яку не переглядали останні півстоліття). Якщо власник будинку в ньому живе, він платить обидва податки, якщо ні – тільки податок на нерухомість.

У Німеччині податок на нерухомість (Grundsteuer) накладають щорічно органи місцевого самоврядування на нерухоме майно незалежно від його призначення (комерційне користування чи ні). Його накладають на податкову вартість майна за загальною федеральною ставкою 0,35 %.

У Швеції також застосовується податок на нерухомість, який базується на оціночній вартості. Податок на майно муніципалітету зазначається в податковій декларації і враховується при кінцевому розрахунку податку з доходів фізичних осіб. База для розрахунку податку – оціночна вартість, яку розраховує податкове агентство Швеції. Оціночна вартість відкоригується, що три роки на базі цін реалізації за попередні роки. Вона має становити 75% реальної ринкової вартості нерухомого майна в проміжку оцінки за два роки. Напередодні оцінки податкове агентство Швеції разом із Національною земельною службою і незалежними оцінниками нерухомого майна вивчає статистику продажів за різними областями, яка є базою для оцінки. На вартість оцінки, крім цін купівлі/продажу в окремому регіоні, впливають розмір, стандарт будинку, рік будівництва та ін. Ставки податку встановлюються залежно від типу нерухомості: приватний будинок, що споруджується (1%), приватний будинок (0,75% оціночної вартості), квартира у багатоквартирному будинку (0,75%). Зокрема, в Швеції податок на нерухоме майно за будинок в 2021 р. дорівнює 0,75% оціночної вартості нерухомого майна, однак не більше 8524 шведських крон. Гранична 48 сума прив'язується до індексу зміни базової суми доходу.

В Україні податок на нерухоме майно сплачують фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які є власниками об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, визначені п. 265.1 Податкового кодексу України (далі ПК України). Крім цього, Верховна Рада 24 грудня 2015 р. прийняла Закон України № 909-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 р.» [7], за яким внесено зміни в частині податку на нерухоме майно. Податок на нерухоме житлове майно нараховується Державною податковою інспекцією за місцем реєстрації власника - фізичної особи у такому порядку: - за власність одного нерухомого житлового майна, у тому числі його частки, податок нараховується, виходячи з бази оподаткування (для квартири/квартир незалежно від їх кількості - на 60 кв. метрів; для житлового будинку/будинків незалежно від їх кількості - на 120 кв. метрів), та пільги встановленої сільськими, селищними, міськими радами та відповідної ставки податку; - за власність більше однієї житлової нерухомості одного типу, у тому числі їх часток, податок нараховується виходячи із сумарної загальної площі таких об'єктів (для квартири/квартир незалежно від їх кількості - на 60 кв. метрів; для житлового будинку/будинків не залежно від їх кількості - на 120 кв. метрів), та пільги встановленої сільськими, селищними, міськими радами та відповідної ставки податку; - за власність житлової нерухомості різних видів, у тому числі їх часток, податок нараховується, виходячи із сумарної загальної площі таких об'єктів (для різних типів об'єктів житлової нерухомості, - на 180 кв. метрів), та пільги встановленої сільськими, селищними, міськими радами та відповідної ставки податку; - сума податку, обчислена з урахуванням підпунктів 2 і 3 пункту 266.7 ПК України, розподіляється контролюючим органом пропорційно до питомої ваги загальної площі кожного з об'єктів житлової нерухомості [8].

При нарахуванні податку на нежитлове нерухомість береться до уваги загаль-

на площа кожного об'єкта нерухомості та відповідної ставки податку.

Згідно з п. 266.8.1. ПК України, якщо змінився власник майна протягом календарного року податок обчислюється для попереднього власника за період з 1 січня цього року до початку того місяця, у якому він втратив право власності на зазначений об'єкт оподаткування, а для нового власника - починаючи з місяця, у якому виникло право власності [8].

Отже, у різних країнах існують різні системи оподаткування, чиїсь здаються менш ефективними та несправедливими, а хтось може бути прикладом для наслідування. Тому неможливо казати про лише світовий досвід, а треба розмежовувати особливості місцевої системи оподаткування кожної держави.

Висновки

Ознайомившись з досвідом зарубіжних країн, зазначимо, що загальним стратегічним напрямом в Україні повинно стати посилення зацікавленості місцевих органів влади у зростанні ролі власного бюджетного потенціалу під час наповнення місцевих бюджетів. Для цього необхідно під час зменшення загальної кількості податків, що дасть змогу підвищити ефективність їх адміністрування, розширити перелік місцевих податків. До складу місцевих податків варто віднести податки, надходження від яких були б вагомими та мали постійний характер, як, наприклад, податок на доходи фізичних осіб. Потрібно впровадити реально чинну систему оподаткування розкоші, яка, окрім того, що сприяла б наповненню бюджету, стала б гарантією соціальної справедливості, громадської злагоди у суспільстві. Необхідно вдосконалювати законодавчу базу щодо місцевого оподаткування, визначивши порядок обчислення та сплати місцевих податків, можливість відстрочки платежів, використання податкового кредиту. Обсяг місцевих податків має бути безпосередньо пов'язаний з рівнем надання місцевих послуг. В Україні необхідно також збільшити ставки екологічних податків, посилити контроль за стягненням податків екологічного значення, особливо в регіонах

з поганим екологічним становищем, перевантажених важкими галузями виробництва, високою щільністю населення, високим рівнем забруднення природного середовища, високим рівнем професійних та онкологічних захворювань. Вкрай актуальним для України є пошук альтернативних джерел наповнення місцевих бюджетів через впровадження неподаткових зборів. Під час пошуку резервів збільшення доходної частини місцевих бюджетів особливу увагу слід звернути на плату за оренду майна бюджетних установ і надходження бюджетних установ від реалізації в установленому порядку майна. Водночас, формуючи доходну базу місцевих бюджетів, на етапі нестабільності і незначущості власних дохідних джерел не слід обмежувати роль державних дотацій та субвенцій, адже тільки таким чином держава може активно впливати на розвиток місцевого самоврядування. При цьому слід змінити структуру офіційних трансфертів на користь незв'язаних субсидій.

Зважаючи на вищенаведені факти, ми визначили декілька шляхів вирішення проблеми: - продовжувати імплементацію позитивних положень світового досвіду у національне податкове законодавство, щоб була можливість порівнювати стан функціонування місцевої системи податків із станом місцевого оподаткування інших розвинених країн; - передивитись досвід інших країн, зокрема Швеції та спробувати оподатковувати справедливо, пропорційно та прогресивно, тобто в залежності від стану, характеристик, місця розташування та державної реєстрації нерухомого майна; - реформувати законодавство паралельно з самим механізмом оподаткування, щоб зміни відбувалися одночасно.

Отже, Україна вже на шляху до зміни у законодавстві у відповідності до європейських стандартів, але такі «стандарти» у сфері оподаткування нерухомого майна дуже відрізняються у країнах: одні оподатковують усе майно однаково, інші оцінюють кожну споруду і визначають особливий відсоток, тому варіантів вибору безліч. Потрібно дослідити всі варіанти та обрати таку, де початковий варіант схожий на нашу базу, щоб провести зміни максимально ефективно.

но та швидко. Через фактичну централізацію дохідної бази та слабкі фінансові й адміністративні можливості нереалістичним буде сказати, що цей процес можна швидко здійснити. Однак, якщо уряд має серйозні наміри поліпшити надання послуг через реальну децентралізацію, то необхідно для цього визнати зв'язок між послугами, що надаються на місцевому рівні, та коштами, необхідними для надання таких послуг. Треба здійснити необхідні кроки зараз, щоб Україна могла в майбутньому отримати більшу автономію в доходах.

Література

1. Кравченко В. Місцеві фінанси України: [навч. пос.] / В.Кравченко. – К. : Знання, 1999. С.43.
2. Кириленко О.П. Фінансова незалежність місцевого самоврядування / О. П. Кириленко // Фінанси України. 2001. №1. С.35.
3. Митяй С.А. Система оподаткування нерухомості України: сучасний стан та шляхи реформування // Вісник економіки транспорту і промисловості. 2010. № 31. С.202-207.
4. Майстренко О. Податок на нерухоме майно як додаткове джерело наповнення місцевих бюджетів / О. Майстренко // Право України. 2009. № 10. С. 118–124.
5. Фліссак Н. Світовий досвід у справлянні податку на нерухоме майно / Н. Фліссак // Консультант. 2007. № 34. С. 23-30.
6. Стіпахно В.І. Зарубіжний досвід стягнення податку на нерухомість / В.І. Стіпахно // Формування ринкових відносин в Україні. 2012. № 9. С. 18-25.
7. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 р.: Закон України № 909-VIII від 24.12.2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-19#Text>.
8. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. №2755-VI // Відомості Верховної Ради України. 2011. №13-14, №15-16, №17. Ст. 112.

Natalia Khatniuk Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Public Law, Faculty of Law and International Relations, Borys Grinchenko Kyiv University, e-mail:n.khatniuk@kubg.edu.ua, ORCID Id: <https://orcid.org/0000-0003-3064-7510>

Nelly Pobiyanska Associate Professor of the Department of Private Law Disciplines, University of Modern Knowledge, PhD in Law, e-mail:siete@ukr.net, ORCID Id: <https://orcid.org/0000-0001-5872-9281>

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF REAL ESTATE TAX: IMPLEMENTATION OF POSITIVE PROVISIONS IN NATIONAL LEGISLATION

In the scientific article, the authors disclosed the legal principles and features of the real estate tax in Ukraine, studied the foreign experience of applying the real estate tax in various countries with developed economies. The foreign experience of the organization of local taxation is also considered, the tax powers of local self-government bodies are characterized, certain provisions are identified that can be used for the formation and improvement of the system of local budgets in Ukraine, namely the implementation of positive provisions of the legal regulation of real estate tax into national legislation.

One of the fundamental local taxes is the real estate tax, as it accounts for a significant share of tax revenues to the local budget, after the single tax. The main role of real estate taxation as one of the key links of local taxation in foreign countries is to fill local budgets and stimulate development in the country. It is worth noting that the origin of the real estate tax goes back to the former communal tax, although its legal nature has changed significantly in accordance with modern realities and the development of the real estate market. Our research is characterized by the fact that we consider the positive experience of the development of real estate tax in countries with developed economies, and propose to introduce useful provisions into the national tax legislation. We reveal the basic and additional elements of the real estate tax in different countries, as well as the procedure for determining, calculating, processing and receiving it to the local budgets of territorial communities.

Key words: real estate, local taxes, local fees, real estate tax, foreign real estate taxation experience.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В РАМКАХ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

**КАВИН Святослав Ярославович - аспірант, кафедра європейського права,
факультет міжнародних відносин Львівський національний університет імені
Івана Франка**

**ORCID: 0000-0002-6189-3848
DOI 10.32782/EP.2023.2.24**

Стаття присвячена аналізу та вивченню правових механізмів міжнародних організацій у сфері забезпечення інформаційної безпеки. Правові акти щодо міжнародної інформаційної безпеки, які приймаються у форматі міжнародних організацій, зокрема ITU; IEEE; ISO, виступають керівними принципами діяльності багатосторонніх міжнародних відносин з врахуванням позицій та інтересів усіх міжнародних учасників. Відповідно комплексне дослідження загальних закономірностей функціонування та розвитку міжнародно-правових механізмів забезпечення інформаційної безпеки в рамках діяльності міжнародних організацій є особливо доречним, актуальним і потребує детального аналізу.

Ключові слова: міжнародна інформаційна безпека, міжнародне право, міжнародні організації, міжнародно-правові акти, стандарти, правові механізми.

Вступ

Формування багатовекторного середовища правового забезпечення захисту інформації, вимагає системного підходу і відповідно здійснення аналізу правових оцінок ризиків інформаційної безпеки враховуючи особливості інформаційних правовідносин в сучасних умовах глобальної інформатизації суспільства. Тому, в цьому плані, особливо актуальним є вироблення дієвих механізмів забезпечення міжнародної інформаційної безпеки зокрема завдяки діяльності міжнародних організацій. В цьому контексті, на передній план виходить

формування правових механізмів, які спрямовані на забезпечення та дотримання безпеки інформаційного простору.

Відповідно дослідження впливу міжнародних організацій на формування правового поля забезпечення інформаційної безпеки і як регулятора дій в області міжнародних інформаційних правовідносин, знаходиться в юрисдикції актуальних міжнародних проблем, для вирішення яких необхідною є успішна діяльність та взаємодія всіх учасників міжнародних відносин. У зв'язку з цим проблематика становлення якісно нової системи міжнародної інформаційної безпеки є важливою та актуальною, і процес регулювання з боку міжнародних організацій відіграє значну роль в трансформації світової системи міжнародної безпеки.

Мета дослідження

Дослідження загальних закономірностей функціонування та розвитку міжнародно-правових механізмів забезпечення інформаційної безпеки в рамках діяльності міжнародних організацій та розробка науково-обґрунтованих пропозицій і рекомендацій стосовно ефективної дії даних механізмів в міжнародному та національних правопорядках.

Аналіз досліджень і публікацій

Вагомий внесок у дослідження впливу міжнародних організацій в сфері інформаційної безпеки зробили такі відомі вітчизня-

ні науковці, як А.П. Голюков, М.В. Гуцалюк, Жовтий, І.М., Захаренко К., Забара, Л.І. Капінус, В.О. Козуб, Б.А. Кормич, В.А. Ліпкан, О.В. Логінов, Ю.Є. Максименко, А.І. Марущак, Вонсович О.С. зокрема міжнародний досвід забезпечення інформаційної безпеки як складової системи національної безпеки, а також правові засади інформаційної безпеки та питання її правового регулювання в рамках міжнародних організацій висвітлювали у своїх роботах Кононенко В.П. [6], Новікова Л.В., [6] Алексєєва Т. І., [3] Копійка М.В., [7] Нашинець-Наумова А.Ю., [10] Войціховський А.В., [5] Макаренко Є. А., [9] Рижиков М. М., [9] Ожеван М. А., [9] Головченко В. І., [9] Гондюл В. П., [9] Фролова О.М., [11] Шемчук В.В. [12] та інші. В своїх дослідженнях особлива увага приділялась аналізу правової діяльності міжнародних інституцій в контексті характеристики міжнародних правових механізмів протидії новим викликам для системи міжнародної безпеки.

Серед зарубіжних учених проблемою діяльності міжнародних організацій у сфері інформаційної безпеки займалися: Зб. Бжезинський, М. Дженіс, Б. Гейтс, Е. Бредлі, Г. Анхейер, К. Хагаї, З. Тофлер, У. Шрам, Результати досліджень щодо правового регулювання діяльності міжнародних організацій в сфері інформаційної безпеки висвітлювали в своїх роботах, Sebrovski A., [26] Garstka J., [26] Duncan V. Hollis, [27] Matthew C. Waxman, [27] Kubo Mačák, [31] Libicki M.C., [32] Mazur, M., [33] Robinson, N., [36] Gaspers, J. [36] та інші. Акцент в роботах був сконцентрований на аналізі правового інструментарію інформаційних та кіберзагроз для системи міжнародної безпеки, особлива увага була приділена міжнародному нормативно-правовому співробітництву щодо інформаційної безпеки на рівні міжнародних організацій.

Але незважаючи на широкий спектр наукових досліджень у сфері інформаційної безпеки, в сучасній науці не приділялася достатня увага детальному аналізу правового регулювання діяльності міжнародних організацій у цій сфері. В цьому контексті, очевидно є актуальність дослідження в рамках міжнародного права, впливу діяль-

ності міжнародних організацій на забезпечення інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу

Основними найбільшими та відомими міжнародними професійними об'єднаннями, так чи інакше пов'язаними з питаннями інформаційної безпеки, є: Міжнародна спілка електрозв'язку /International Telecommunication Union (ITU)/; Інститут інженерів з електротехніки та електроніки /Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE)/; Асоціація обчислювальних машин/Association for Computing Machinery (ACM)/; Всесвітній веб-консорціум / World Wide Web Consortium (W3Consortium (W3C))/; Асоціація безпеки інформаційних систем /Information Systems Security Association (ISSA)/; Міжнародна організація зі стандартизації /International Organization for Standardization (ISO)/; Інтернет -інженерна група /Internet Engineering Task Force (IETF)/; Міжнародна асоціація комп'ютерної безпеки /International Computer Security Association (ICSA)/; Асоціація аудиту і контролю інформаційних систем / Information Systems Audit and Control Association (ISACA)/; Альянс інтернет-безпеки / Internet Security Alliance (ISA)/.

Тут важливо відмітити, що створення ефективної та надійної системи забезпечення інформаційної безпеки видається надзвичайно важливим в контексті трансформації міжнародної безпеки та зовнішньої політики. В цьому контексті важливого значення набуває трансформація системи міжнародної безпеки на основі адаптації міжнародних стандартів інформаційної безпеки. [37]

Разом з тим, інформатизація суспільства, а відповідно, зростання можливості несанкціонованого вторгнення в мережу та доступу до інформації, сприяло появі нових спеціалізованих міжнародних організацій у сфері інформаційної безпеки. Основним напрямом діяльності таких спеціалізованих міжнародних організацій та об'єднань, є формування та підтримання баз даних, що містять інформацію про відомі вразливості різних програмних та апаратних засобів, а також інші форми та напрямки інформацій-

ної, консультативної та методичної роботи в даній сфері. Сьогодні можна назвати такі найбільш значні організації, як: Координаційний центр комп'ютерної групи реагування на надзвичайні ситуації Інституту інженерії програмного забезпечення /Coordination Center of the Computer Emergency Response Team (CERT Coordination Center (CERT/CC)) for the Software Engineering Institute (SEI)/ та Дослідницька група X-Force компанії IBM.

Вплив міжнародних організацій на формування міжнародної правової системи інформаційної безпеки є важливим фактором у вирішенні проблем стабільності та надійності світового інформаційного простору, а це спонукає до розвитку нових правовідносин в системі тотальної інформатизації суспільства. Як зауважують Лужицький В. А. та Кожухівський А. Д., механізм функціонування інформаційного простору нині став планетарним фактором, породивши цілу низку соціальних трансформацій, ввівши в систему соціальних відносин такі процеси, як інформаційні війни, інформаційна зброя, інформаційний тероризм, інформаційна злочинність та інформаційна безпека [6]. В цьому контексті формування правових механізмів, котрі спрямовані на забезпечення та дотримання безпеки інформаційного простору передбачають вдосконалення та гармонізацію нормативно-правової бази у сфері інформаційної безпеки як на національному так і міжнародному рівнях. А це у свою чергу зумовлює необхідність дослідження комплексу питань котрі пов'язані із забезпеченням та дотриманням контролю над інформаційною інфраструктурою. Що у свою чергу зумовлює необхідність вивчення та узгодження правових механізмів завдяки яким забезпечується захист інформаційної безпеки. [4]

У зв'язку з цим проблематика становлення якісно нової системи міжнародної інформаційної безпеки є дуже актуальною, і процес регулювання з боку міжнародних організацій відіграє значну роль як для економічного так і для соціально-політичного розвитку кожної країни окремо і суспільства загалом.

Міжнародна спілка електрозв'язку - International Telecommunication Union (ITU)

ITU є найстарішою міжнародною організацією, пов'язаною з інформаційними технологіями. В даний час ITU об'єднує 189 держав. Основним її завданням спочатку було управління та координація діяльності у сфері передачі інформації. Однак у міру розвитку глобальних комп'ютерних мереж та інтеграції комп'ютерних і телекомунікаційних систем, область діяльності ITU була значно розширена і в даний час включає безліч питань, пов'язаних з побудовою комп'ютерних мереж, передачею цифрових даних, обробкою інформації і т.п. Проф. Френсіс Лайалл (Francis Lyall), який був учасником правління Європейського центру космічного права та є директором Міжнародного інституту космічного права, а також був учасником групи юридичних експертів INTELSAT та входив до групи реформ ITU, провів сучасний аналіз розвитку ITU від початку до теперішнього часу, в контексті оперативного реагування на законодавчому рівні на технічні та політичні зміни і виокремив пропозиції на майбутній розвиток організації, зокрема формування правового поля забезпечення інформаційної безпеки. [28].

Міжнародний союз електрозв'язку нині є спеціалізованим агентством ООН і займається питаннями в галузі телекомунікацій. Для забезпечення безпечного використання засобів електрозв'язку учасниками Міжнародного союзу електрозв'язку було застосовано стандарт DPI «Глибока перевірка пакетів» для знищення вірусів, які попадали несанкціоновано у комп'ютерну мережу. Застосування новітніх технологій є прикладом прогресу в галузі інформаційних систем і переходом до високих стандартів електрозв'язку. [1], [2] В цьому контексті важливо відмітити, що в документі ITU «Розуміння кіберзлочинності: Явище, завдання та законодавча відповідь», проф. Марко Герке (Prof. Dr. Marco Gercke), розглядає першу із семи стратегічних цілей Глобальної програми кібербезпеки ITU, яка відмічає необхідність ретельної розробки стратегій для створення законодавства щодо боротьби з кіберзлочинністю на гло-

бальному рівні у взаємодії з національними законодавчими актами, а також розглядає підхід щодо організації національних зусиль у боротьбі з кіберзлочинністю, що розробляється 1-ою Дослідницькою комісією ІТУ-D у рамках Питання 22/1. [34]

Вищим органом влади ІТУ є Повноважна Конференція (*Plenipotentiary Conference*) - збори делегацій держав – учасників ІТУ, що відбуваються раз на чотири роки. Основні виконавчі органи - Рада та Генеральний секретаріат ІТУ. Основні робочі підрозділи поділені на три сектори:

- сектор стандартизації зв'язку, ІТУ-T;
- сектор радіозв'язку, ІТУ-R;
- сектор розвитку електрозв'язку ІТУ-D.

ІТУ-R та ІТУ-D виконують окремі дослідницькі, координаційні та технічні функції, тоді як Сектор стандартизації зв'язку – ІТУ-T більшою мірою відповідає за вирішення стратегічних завдань розвитку інформаційних технологій та інфраструктури, зокрема, за розробку методик та стандартів, необхідних для всього світового співтовариства.

Учасниками ІТУ-T є:

- державні органи влади (міністерства та відомства зв'язку окремих країн);
- наукові організації та компанії – виробники телекомунікаційного обладнання;
- регіональні та міжнародні телекомунікаційні організації.

Функціональними органами ІТУ-T є:

- Всесвітня асамблея зі стандартизації телекомунікацій (*World Telecommunication Standardization Assembly*), що проводиться кожні чотири роки, – основний керівний орган сектору стандартизації;
- Бюро зі стандартизації телекомунікацій (*Telecommunication Standardization Bureau*) – виконавчий підрозділ сектору стандартизації;
- Дослідницькі групи (загалом їх 14);
- Консультативна група стандартизації телекомунікацій (*Telecommunication Standardization Advisory Group*) – допоміжний підрозділ, який здійснює координаційну роботу.

Основною метою роботи ІТУ-T є розробка універсальних рекомендацій та міжнародних стандартів, що належать до різ-

них сфер телекомунікаційних технологій та управління телекомунікаціями. З точки зору забезпечення інформаційної безпеки найбільш значущими стали рекомендації щодо серії «X – мережі передачі даних і зв'язок відкритих систем» і, зокрема, до серії «X.8xx – безпека», зокрема можна відмітити:

ІТУ-T X.1054 (04/2021) [17] Рекомендація ІТУ-T X.1054 | Міжнародний стандарт ISO/IEC 27014 надає вказівки щодо управління інформаційною безпекою, оскільки, управління інформаційною безпекою забезпечує потужний зв'язок між керівними органами та виконавчими структурами в контексті впровадження та експлуатації системи управління інформаційною безпекою. Разом з тим створюються реальні можливості для формування повноважень, необхідних для впровадження ініціатив у сфері інформаційної безпеки в усій організації. Крім того, ефективно управління інформаційною безпекою гарантує, що керівний орган отримує відповідну звітність – оформлену в бізнес-контексті – про діяльність, пов'язану з інформаційною безпекою. Це дозволяє прийняти відповідні та своєчасні рішення щодо питань інформаційної безпеки на підтримку стратегічних цілей організації.

ІТУ-T X.1052 (10/2020) [18] Рекомендація ІТУ-T X.1052 описує та рекомендує структуру управління інформаційною безпекою (ISMF) яка базується на процесному підході для опису набору областей управління безпекою і відповідно надають практичні методології, зосереджені на конкретній області управління інформаційною безпекою.

ІТУ-T X.1631 (07/2015) [19] Рекомендація ІТУ-T X.1631 | ISO/IEC 27017 Міжнародний стандарт надає вказівки щодо засобів керування інформаційної безпеки, застосовних до надання та використання хмарних послуг, зокрема додаткові настанови щодо впровадження відповідних засобів контролю, визначених у ISO/IEC 27002, а також додаткові елементи керування з інструкціями щодо впровадження, які стосуються саме хмарних служб.

Питання інформаційної безпеки знайшли своє відображення також в наступних

Стандартах: ITU-T X.1352 (09/2022); ITU-T X.1814 (09/2022); ITU-T Y.3539 (01/2023)

Відповідно до Резолюції 1 Всесвітньої асамблеї зі стандартизації телекомунікацій 2000-го року, було запроваджено практику призначення Провідних дослідницьких груп (*Lead Study Groups, LSGs*) з певних питань, що потребують одночасної координації зусиль кількох дослідницьких груп, що працюють у різних галузях. В цьому контексті, починаючи з вересня 2001 року, функціонує «Дослідна група 17: Мережі передачі даних та телекомунікаційне програмне забезпечення» («*Study Group 17: Data Networks and Telecommunication Software*»), яка була утворена на основі існуючих до цього «Дослідницької групи 7» та «Дослідної групи 10». Вона є Провідною дослідною групою з питань безпеки комунікаційних систем (*Communication Systems Security, (CSS)*) і, відповідно, не тільки працює над забезпеченням безпеки інформаційних технологій, що безпосередньо належать до її компетенції, але й займається питаннями безпеки різних комунікаційних технологій, що розробляються іншими дослідницькими групами. Однією з найбільш значущих розробок цієї групи у сфері інформаційної безпеки вважається Стандарт **X.509**, який заклав основи розвитку інфраструктури громадських ключів. Найбільш актуальними проблемами, над якими нині працює Провідна дослідницька група з питань безпеки комунікаційних систем, є: керування безпекою; безпека мобільних систем; безпека систем зв'язку служб реагування на надзвичайні ситуації.

У цілому робота цієї дослідницької групи охоплює досить широкий діапазон сфер щодо забезпечення безпеки серед яких можна виділити таку як техніка забезпечення безпеки (на сьогодні включає роботу над рекомендацією X.841 – Об'єкти інформаційної безпеки для контролю доступу)

Крім розробки рекомендацій та стандартів, одним із важливих напрямів роботи ITU також стало забезпечення інформаційного обміну, з використанням різних платформ, щодо забезпечення інформаційної безпеки. Одним з найбільш масштабних заходів є Всесвітній саміт з інформаційного

суспільства (*WSIS: The World Summit On The Information Society*).

Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE) – Інститут інженерів з електроніки та електротехніки

IEEE є однією з найвідоміших професійних організацій, що існує з 1884 року і в даний час налічує близько 380000 учасників зі 150 країн світу. Основні напрямки роботи цієї організації: проведення спеціалізованих професійних конференцій; публікація спеціалізованих видань; підтримка освітньої діяльності; підтримка інноваційних технічних та методичних розробок у різних сферах; розробка та розповсюдження технічних стандартів. Зокрема IEEE 802 це основний стандарт IEEE для локальних і регіональних мереж, що включає огляд мережної архітектури, який був схвалений ще у 1990 році. Цей стандарт визначає, як уся мережа або її частина може бути прозоро захищена. А з розвитком інформаційного суспільства і відповідно збільшенням ризиків інформаційних загроз, в документ регулярно вносяться додатки для забезпечення необхідної інформаційної безпеки, зокрема:

IEEE/ISO/IEC 8802-1AE-2013 [13] Міжнародний стандарт ISO/IEC/IEEE для інформаційних технологій. Телекомунікації та обмін інформацією між системами. Локальні та міські мережі. Частина 1AE. Безпека керування доступом до середовища (MAC). *ISO/IEC/IEEE International Standard for Information technology -- Telecommunications and information exchange between systems -- Local and metropolitan area networks -- Part 1AE: Media access control (MAC) security*

IEEE/ISO/IEC 8802.1AR-2014 [14] Міжнародний стандарт ISO/IEC/IEEE для інформаційних технологій. Телекомунікації та обмін інформацією між системами. Локальні та міські мережі. Частина 1AR. Захищена ідентифікація пристрою. *ISO/IEC/IEEE International Standard for Information technology -- Telecommunications and information exchange between systems -- Local and metropolitan area networks -- Part 1AR: Secure device identity*

IEEE/ISO/IEC 8802-11:2018/Amd 1-2019 [15] Міжнародний стандарт IEEE/ISO/IEC. Інформаційні технології. Телекомуніка-

ції та обмін інформацією між системами. Локальні та міські мережі. Особливі вимоги. *IEEE/ISO/IEC International Standard - Information technology-Telecommunications and information exchange between systems - Local and metropolitan area networks-Specific requirements Part 11: Wireless LAN Medium Access Control (MAC) and Physical Layer (PHY) Specifications*

IEEE 802.11-2020 [16] Стандарт IEEE для інформаційних технологій. Телекомунікації та обмін інформацією між системами. Локальні та міські мережі. Специфічні вимоги. *IEEE Standard for Information Technology-Telecommunications and Information Exchange between Systems - Local and Metropolitan Area Networks--Specific Requirements - Part 11: Wireless LAN Medium Access Control (MAC) and Physical Layer (PHY) Specifications*

Науковці Джозеф Р. Геркерт (Joseph R. Herkert) та Крістін С. Нільсен (Christine S. Nielsen), відзначають, що IEEE визначили електронні медіа як стратегічну технологію для комунікації та розповсюдження інформації і визнали дедалі більшу залежність від електронних медіа. В зв'язку з цим були проведені дослідження для оцінки соціальних, організаційних та економічних наслідків зміни щодо діапазону та глибини впливу, типів переваг та небажаних ефектів. Відповідно, на основі результатів досліджень були надані рекомендації щодо того, як наукові та технічні організації можуть повною мірою скористатися перевагами електронних медіа-технологій, одночасно вживаючи заходів, щоб уникнути негативних наслідків цих технологічних змін. [29]

До складу IEEE входять 10 регіональних відділень, 38 професійних товариств. Поточне управління діяльністю здійснюється Радою директорів та Виконавчим комітетом, роботу яких очолюють Президент та Виконавчий директор.

Одним із основних підрозділів IEEE, що спеціалізуються на питаннях інформаційної безпеки, є Технічний комітет з безпеки та захисту приватної інформації – «*IEEE Computer Society Technical Committee on Security and Privacy*». У його складі функціонують три підкомітети:

- Підкомітет із стандартів (*Subcommittee on Standards*);

- Підкомітет з академічної роботи (*Subcommittee on Academic Affairs*);

- Підкомітет зі спеціалізованих конференцій (*Subcommittee on Security Conferences*).

Основними заходами, які проводить цей комітет, є:

- Щорічний симпозиум з безпеки та захисту приватної інформації (*IEEE CS Symposium on Security and Privacy*);

- Щорічний семінар з основ інформаційної безпеки (*Computer Security Foundations Workshop*).

Також комітет веде роботу зі збирання та узагальнення актуальної інформації про події у співтоваристві фахівців з інформаційної безпеки. Спеціальний інформаційний бюлетень із цією інформацією – «*Cipher*» – розсилається передплатникам у середньому один раз на два місяці.

International Organization for Standardization (ISO) – Міжнародна організація зі стандартизації

ISO у нинішньому вигляді було засновано 1946г. і є неурядове об'єднання національних організацій зі стандартизації, націлене на уніфікацію стандартів (головним чином, технічних) у різних галузях виробничої діяльності та надання послуг.

Крім основних учасників (156 країн), які безпосередньо беруть участь у роботі, в ISO також входять учасники-кореспонденти (*Correspondent member*) – країни, які не мають повноцінних органів стандартизації, а також учасниками-підписниками (*Subscriber member*) – країни з невеликими економіками, які отримують необхідну довідкову інформацію на пільгових умовах.

Головним органом управління ISO є щорічна Генеральна Асамблея, яка приймає стратегічні рішення щодо розвитку всієї організації. Підготовкою матеріалів для прийняття таких рішень займається Рада ISO, збори якої відбуваються двічі на рік. Безпосередньо розробкою стандартів займаються технічні комітети та підкомітети, у яких беруть участь представники заінтересованих країн. За розробку кожного документа у підкомітеті відповідає спеціально створена для цього робоча група. Проекти міжна-

родних стандартів, прийняті технічними комітетами, надсилаються до національних організацій для голосування; документ набуває статусу міжнародного стандарту, якщо за нього проголосувало не менше 75% учасників, які брали участь у голосуванні.

Основним підрозділом ISO, що займається питаннями інформаційної безпеки, є Об'єднаний технічний комітет JTC 1 «Інформаційні технології», до складу якого входить підкомітет SC 27 «Засоби безпеки в інформаційних технологіях» (*IT Security techniques*). За час своєї роботи цей підкомітет розробив понад 60 міжнародних стандартів щодо інформаційної безпеки.

З питаннями інформаційної безпеки також пов'язана робота підкомітету SC 37 «Біометрична ідентифікація» (*Biometrics*) та підкомітету SC 17 «Картки та персональна ідентифікація» (*Cards and personal identification*).

Стандарти інформаційної безпеки це сімейство стандартів ISO 2700X Індивідуальні стандарти інформаційної безпеки серії ISO 2700x стосуються різноманітних тем у сфері інформаційної безпеки. Наприклад, міжнародний стандарт визначає ISO 27001 – система управління інформаційною безпекою (ISMS), ISO 27701 – систему управління захистом даних, ISO 27017 містить рекомендації щодо заходів інформаційної безпеки для хмарних обчислень, а ISO 27005 – рекомендації щодо управління ризиками інформаційної безпеки. В цьому контексті необхідно відмітити стандарти:

ISO 27001 (ISO/IEC 27001:2022 Інформаційна безпека, кібербезпека та захист конфіденційності. Системи управління інформаційною безпекою. Вимоги) - Вимоги до систем управління інформаційною безпекою [20] Це міжнародно визнаний стандарт інформаційної безпеки, яка охоплює не тільки аспекти ІТ-безпеки. Документ надає модель для встановлення, впровадження, моніторингу та підвищення рівня захисту. Мета полягає в тому, щоб визначити потенційні ризики, проаналізувати та зробити їх контрольованими за допомогою відповідних заходів. ISO 27001 формулює вимоги до такої системи управління, які перевіря-

ються як частина зовнішнього процесу сертифікації.

Оптимальною основою для ефективної реалізації цілісної стратегії безпеки є добре структурована система управління інформаційною безпекою (СУІБ) відповідно до стандарту ISO 27001.

ISO 27019 (ISO/IEC 27019:2017 Інформаційні технології - Методи безпеки - Контроль інформаційної безпеки для енергетичних підприємств)- Заходи інформаційної безпеки для енергопостачання. [21] Документ формулює додаткові заходи для енергетичного сектора.

ISO 27006 (ISO/IEC 27006:2015 Інформаційні технології. Методи безпеки — Вимоги до органів, що здійснюють аудит та сертифікацію систем управління інформаційною безпекою) - Вимоги до органів сертифікації [22] ISO 27006 спрямований на такі органи, як DQS, які здійснюють сертифікацію систем управління інформаційною безпекою. Документ описує вимоги, яких органи сертифікації повинні дотримуватися при оцінці систем менеджменту своїх клієнтів відповідно до ISO 27001 для сертифікації.

ISO 27002 (ISO/IEC 27002:2022 Інформаційна безпека, кібербезпека та захист конфіденційності — засоби контролю інформаційної безпеки) - Керівництво з контролю інформаційної безпеки [23]

ISO 27017 (ISO/IEC 27017:2015 Інформаційні технології - Методи безпеки - Кодекс практики контролю інформаційної безпеки на основі ISO/IEC 27002 для хмарних служб) – Керівництво із заходів інформаційної безпеки в хмарних сервісах [24] Цей документ надає рекомендації щодо заходів інформаційної безпеки в хмарних обчисленнях у рамках стандартів інформаційної безпеки. Він рекомендує, підтримує та надає додаткові заходи для впровадження спеціальних засобів управління інформаційною безпекою.

ISO 27005 (ISO/IEC 27005:2022 Інформаційні технології - Методи захисту ІТ - Управління ризиками інформаційної безпеки.) - Керівництво з управління ризиками інформаційної безпеки. [25] Цей документ надає рекомендації щодо управління ризиками інформаційної безпеки та підтримує

загальні концепції щодо цього, викладені в ISO 27001. ISO 27005 також призначений для підтримки впровадження інформаційної безпеки на основі концепції управління ризиками.

Слід зауважити, що детальний аналіз діяльності організації, зокрема в контексті формування узгодженого правового поля з національними законодавствами на основі єдиних стандартів проводили в своїх дослідженнях проф. (Jonathan Korrell) та проф. (Craig N. Murphy).

Досліджуючи роль Міжнародної організації зі стандартизації (ISO) як координатора (фасилітатора) у створенні необхідної економічної інфраструктури, а також значення методів ISO для значно ширшої сфери глобального управління, Мерфі (Craig N. Murphy) та Єйтс (JoAnne Yates) представили комплексний огляд ISO як потужної сили, що впливає на те, як здійснюються міждержавні зв'язки. Разом з тим вони відмічають, що хоча ISO не має повноважень змушувати прийняти свої стандарти, тим не менш, тиск щодо впровадження стандартів ISO може бути багатограним і досить сильним. [35]

Стандарти ISO прийняті у юрисдикціях по всьому світу і часто у міждержавних відносинах наголошується на ринковому аспекті «м'якого права» впровадження стандартів ISO, але не слід забувати про ступінь, в якому стандарти ISO також інтегровані в «жорстке право», як внутрішні, так і міжнародні закони, зауважує Копел (Jonathan Korrell) Навіть ISO, яка чітко вказує, що вона не «регулює і не видає законів», визнає, що «хоча стандарти ISO є добровільними, вони можуть стати ринковими вимогами». Це відображає те значення, яке індустрія надає стандартизації, і той факт, що стандарти часто набувають чинності внутрішнього законодавства через їх включення у внутрішню та міжнародну правову базу. [30]

Висновок

Темпи розвитку сучасних інформаційних технологій значно випереджають темпи розробки рекомендаційної та нормативно-правової бази міжнародних керівних

документів в сфері інформаційної безпеки. Відповідно для ефективного і оперативного визначення критеріїв оцінки ефективності захисту інформації (рівня інформаційної безпеки), окрім встановлених вимог, рекомендацій та керівних документів важливим і необхідним елементом є застосування методики міжнародних стандартів (зокрема ISO/IEC, які розроблені спільним технічним комітетом Міжнародної організації зі стандартизації (ISO) та Міжнародної електротехнічної комісії (IEC)), що дає можливість максимально забезпечити захист інформації і мінімізувати ризики

інформаційної безпеки у сукупності з оцінками ефективності інвестицій в забезпеченні безпеки і захисту інформації.

Важливими елементами організаційної роботи на рівні міжнародних структур є організація обміну знаннями та актуальними новинами з інформаційної безпеки у різних формах, а також організація і підтримка в актуальному стані відповідних баз даних та баз знань, для правового забезпечення інформаційної безпеки. Але кожна з міжнародних організацій має свої специфічні організаційні особливості, проте всі вони, як правило, вирішують завдання розробки, погодження та подальшого поширення правових та організаційних рішень щодо правил побудови глобальних мереж обміну даними інфраструктури інформаційної безпеки.

В цілому нині діяльність в області інформаційної безпеки на рівні міжнародних структур не є універсальною і вони будують свою роботу самостійно, створюючи свої норми і нормативи. Зважаючи на те, що така форма організаційної роботи заснована на приватних компаніях, підходи до організації та управління зазвичай не підпорядковуються будь-яким загальним правилам. Тобто єдиної нормативно-правової бази для надійного і ефективного забезпечення інформаційної безпеки поки немає. Відповідно виникає гостра необхідність створення єдиного Стандарту забезпечення інформаційної безпеки для всіх структур та організацій під егідою єдиної міждержавної Інституції в рамках міжнародного права.

Література

- 1 Конвенція Міжнародного союзу електров'язку URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_100#Text (звернення 10.03.2023)
- 2 Статут Міжнародного союзу електров'язку URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_099#Text (звернення 10.03.2023)
- 3 Алексеева Т. І., Міжнародні організації: сучасні пріоритети та нові виклики в системі міжнародної інформаційної безпеки. Науковий вісник Ужгородського національного університету 2020. № 34 С. 9-12.
- 4 Кавин С., Брацук І. Нормативно-правові механізми забезпечення кібербезпеки в нових державах – членах ЄС // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2021 - № 2 (117) – С.30-38
- 5 Войціховський А.В. інформаційна безпека як складова системи національної безпеки (міжнародний і зарубіжний досвід). Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія «ПРАВО». 2020. № 29. С. 281-288.
- 6 Кононенко В.П., Новікова Л.В., Копицька П.О. Політика міжнародних організацій з питань інформаційної безпеки Науковий вісник Ужгородського національного університету, серія право 2021. № 65 С. 353-358.
- 7 Копійка М.В. Модернізація політики міжнародних організацій у сфері інформаційної безпеки. Політичне життя. 2020. № 1. С. 102-109.
- 8 Лужицький В. А., Кожухівський А. Д. Основи інформаційної безпеки : навчальний посібник. Вінниця. 2013.
- 9 Макаренко Є. А., Рижиков М. М., Ожеван М. А., Головченко В. І., Гондюл В. П. Міжнародна інформаційна безпека: Сучасні виклики та загрози. – К.: Центр вільної преси, 2006. – 916 с.
- 10 Нашинець-Наумова А.Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання : монографія. Київ:«Гельветика», 2017.168 с.
- 11 Фролова О.М. Роль ООН в системі міжнародної інформаційної безпеки. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/3468/3140 (дата звернення 20.06.2021).
- 12 Шемчук В.В. Зарубіжний досвід забезпечення інформаційної безпеки держави
- 13 IEEE/ISO/IEC 8802-1AE-2013 ISO/IEC/IEEE International Standard for Information technology -- Telecommunications and information exchange between systems -- Local and metropolitan area networks -- Part 1AE: Media access control (MAC) security URL:<https://ieeexplore.ieee.org/document/6679207> (звернення 12.03.2023)
- 14 IEEE/ISO/IEC 8802.1AR-2014 ISO/IEC/IEEE International Standard for Information technology -- Telecommunications and information exchange between systems -- Local and metropolitan area networks -- Part 1AR: Secure device identity URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/6739984> (звернення 12.03.2023)
- 15 IEEE/ISO/IEC 8802-11:2018/Amd 1-2019 IEEE/ISO/IEC International Standard - Information technology-Telecommunications and information exchange between systems - Local and metropolitan area networks-Specific requirements Part 11: Wireless LAN Medium Access Control (MAC) and Physical Layer (PHY) Specifications Amendment 1: Fast Initial Link Setup URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/8664687> (звернення 12.03.2023)
- 16 IEEE 802.11-2020 IEEE Standard for Information Technology--Telecommunications and Information Exchange between Systems - Local and Metropolitan Area Networks--Specific Requirements - Part 11: Wireless LAN Medium Access Control (MAC) and Physical Layer (PHY) Specifications URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/9363693> (звернення 12.03.2023)
- 17 ITU-T X.1054 (04/2021) | ISO/IEC 27014: Information security, cybersecurity and privacy protection - Governance of information security URL: <https://www.itu.int/ITU-T/recommendations/rec.aspx?rec=14248&lang=en> (звернення 10.03.2023)
- 18 ITU-T X.1052 (10/2020): Information security management processes for telecommunication organizations URL:<https://>

www.itu.int/ITU-T/recommendations/rec.aspx?rec=14044&lang=en (звернення 10.03.2023)

19 ITU-T X.1631 (07/2015) | ISO/IEC 27017: Information technology - Security techniques - Code of practice for information security controls based on ISO/IEC 27002 for cloud services URL: <https://www.itu.int/ITU-T/recommendations/rec.aspx?rec=12490&lang=en> (звернення 11.03.2023)

20 ISO/IEC 27001:2022 Information security, cybersecurity and privacy protection — Information security management systems — Requirements URL: <https://www.iso.org/standard/82875.html> (звернення 11.03.2023)

21 ISO/IEC 27019:2017 Information technology — Security techniques — Information security controls for the energy utility industry URL: <https://www.iso.org/standard/68091.html> (звернення 11.03.2023)

22 ISO/IEC 27006:2015 Information technology-Security techniques-Requirements for bodies providing audit and certification of information security management systems URL: <https://www.iso.org/standard/62313.html> (звернення 11.03.2023)

23 ISO/IEC 27002:2022 Information security, cybersecurity and privacy protection - Information security controls URL: <https://www.iso.org/standard/75652.html> (звернення 11.03.2023)

24 ISO/IEC 27017:2015 Information technology — Security techniques — Code of practice for information security controls based on ISO/IEC 27002 for cloud services URL: <https://www.iso.org/standard/43757.html> (звернення 10.03.2023)

25 ISO/IEC 27005:2022 Information security, cybersecurity and privacy protection - Guidance on managing information security risks URL: <https://www.iso.org/standard/80585.html> (звернення 10.03.2023)

26 Cebrovski A., Garstka J. Network-Centric Warfare: Its Origin and Future / A. Cebrovski, J. Garstka // Proceedings. – 1998. – January. URL.: http://www.kinecton.com/ncoic/ncw_origin_future.pdf

27 Duncan B. Hollis, Matthew C. Waxman Promoting International Cybersecurity Cooperation: Lessons from the Proliferation Secu-

urity Initiative (PSI) Temple University Beasley School of Law LEGAL STUDIES RESEARCH PAPER NO. 2018-03 January 26, 2018

28 Francis Lyall International Communications: The International Telecommunication Union and the Universal Postal Union, 2011, page 325

29 Joseph R. Herkert, Christine S. Nielsen Assessing the impact of shift to electronic communication and information dissemination by a professional organization: An analysis of the Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE),

30 Jonathan Koppell International Organization for Standardization, Handbook of Transnational Governance, 2011, pp 289-294

31 Kubo Mačák Is the International Law of Cyber Security in Crisis? 2016 8th International Conference on Cyber Conflict Cyber Power N. Pissanidis, H. Rõigas, M. Veenendaal (Eds.) 2016 © NATO CCD COE Publications, Tallinn

32 Libicki M.C. Conquest in Cyberspace: National Security and Information Warfare / M.C. Libicki. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 336p.

33 Mazur, M. (2011). The Legal Basis of Informational Security in Face of Modern World Reality or Only a Myth. In: The Academy of Economic Studies of Moldova, Information Security Laboratory, International Conference (8th edition), Security Information 2011. Kishinev, Republic of Moldova, 4 May, Kishinev: Editorial-Polygraphic Department of ASEM, 64–66.

34 Marco Gercke Understanding cyber-crime: Phenomena, challenges and LEGAL RESPONSE. International Telecommunication Union Telecommunication Development Bureau Place des Nations CH-1211 Geneva 20 Switzerland

35 Murphy C., Yates J. The International Organization for Standardization (ISO), 2009, page 160

36 Robinson, N., Gaspers, J. (2014). Information Security and Data Protection Legal and Policy Frameworks Applicable to European Union Institutions and Agencies. Brussels: RAND Corporation.

37 Sviatoslav Kavyn, Ivan Bratsuk, Anatoliy Lytvynenko Regulatory and Legal Enforcement of Cyber Security in Countries of the Eu-

ropean Union: The Experience of Germany and France // *Teise* -2021 –Vol.121 – p.135-147

Sviatoslav Kavyn
Ivan Franko University of Lviv
1 University Street, Lviv, Ukraine, 79000
Postgraduate student, Department of European

Law

Faculty of International Relations

Phone: + 380631756263

Email: kavinsviatoslav@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6189-3848>

**INTERNATIONAL LEGAL
REGULATION OF ENSURING
INFORMATION SECURITY WITHIN
INTERNATIONAL ORGANIZATIONS**

The research analyzes the legal mechanisms of international organizations in the field of ensuring information security. There have been reviewed and analyzed legal acts on international information security, which are adopted in the format of international organizations, in particular ITU, IEEE, ISO, and accordingly act as guiding principles for multilateral international relations, taking into account the positions and interests of all international participants. The influence of international organizations on the formation of the legal field of ensuring information security and as a regulator of actions in the field of international informational legal relations is investigated as

well. To determine the criteria for evaluating the effectiveness of information protection (level of information security), the work substantiates the application of the methodology of international standards, in particular ISO/IEC, which makes it possible to maximally ensure information protection and minimize information security risks.

On the basis of the conducted research, it is indicated that the formation of a multi-vector environment of legal protection of information requires a systematic approach and, accordingly, the analysis of legal assessments of information security risks, taking into account the peculiarities of informational legal relations in modern conditions of global informatization of society.

Beside this, there is noted in research that since there is still no single legal framework for reliable and effective provision of information security, there is an urgent need to create united standard for information security provision for all structures and organizations under the auspices of a single intergovernmental institution within the framework of international law.

Conducting a comprehensive study of the general patterns of functioning and development of international legal mechanisms for ensuring information security within the framework of the activities of international organizations is particularly relevant and actual, but at the same time requires a detailed analysis.

**ДЕРЖАВА І АДВОКАТУРА: ЄДНІСТЬ ДЛЯ ЗАХИСТУ
ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
(З приводу монографії Сергія Бандурки
«Держава і адвокатура в системі захисту прав і
свобод людини в Україні: історико-правовий вимір:
монографія. Х.: Майдан, 2022. 452 с.)**

ЗАЙЧУК Олег - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України, головний науковий співробітник відділу міжнародного приватного права та порівняльного правознавства Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України.

ГРЕЧЕНКО Володимир - доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ.

DOI 10.32782/EP.2023.2.25

Хтось з відомих юристів сказав: «За прокурором стоїть закон, а за адвокатом - людина зі своєю долею, зі своїми сподіваннями, і ця людина спирається на адвоката, шукає у нього захисту, і дуже страшно посковзнутися з такою ношею». І дійсно, сутність цього афористичного висловлювання у тому, що адвокат – це, перш за все, захисник у прямому та переносному сенсах цього слова. Від його знань, умінь, врешті-решт, таланту, багато в чому залежить життя і доля людини, а також встановлення Справедливості. Тому дослідження будь-якого з аспектів діяльності адвокатури є актуальним як з історико-правової, так і теоретико-правової точки зору.

Принципова новизна рецензованої роботи полягає в тому, що в ній уперше з такою глибиною і таким високим рівнем узагальнення проаналізовано взаємодію держави та адвокатури в системі захисту прав і свобод людини в Україні упродовж тривалого історичного періоду. Ця проблема набуває особливої актуальності в нинішній час, коли в Україні здійсню-

ються радикальні реформи в державному управлінні, у судочинстві, у розбудові громадянського суспільства і в процесах євроінтеграції. І все це відбувається в умовах військової агресії росії проти нашої держави.

Звертає на себе увагу фундаментальність першого розділу монографії, присвяченого методології та методам дослідження. Авторам цієї рецензії під час своєї вже досить тривалої наукової діяльності довелося прочитати кожному десь близько тисячі монографій та докторських дисертацій і ми повинні в один голос відзначити, що, у своїй більшості, (принаймні раніше), здобувачі наукових ступенів досить зверхньо ставляться до цієї частини дослідження і, в результаті, нерідко виходить не завжди логічна компіляція. У цьому випадку, ми бачимо продуманий та цілком логічний виклад *системи* підходів, методів і способів дослідження, що, власне, і робить його науковим та теоретично значимим. Саме недостатнє застосування *теорії права* є суттєвим недоліком багатьох історико-правових досліджень, коли мо-

лоді вчені захоплюються викладом суто історичних явищ, дещо ігноруючи їхній правовий аспект. Але авторів цієї монографії вдалося органічно поєднати теоретичні та історичні аспекти дослідження, успішно застосувавши системний метод. Автор справедливо підкреслює, що «адвокатура не діє ізольовано. Вона функціонує в системі державно-правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина. Системний підхід дає можливість пізнати цілісність системи, її єдність, зв'язки між елементами системи та їхню взаємозалежність і координацію діяльності кожного» (с.21 монографії).

Такою ж фундаментальністю та продуманістю відзначається і розділ, присвячений аналізу ступеня наукового дослідження проблеми. Цілком погоджуємося з думкою автора монографії, що в Україні за роки незалежності виникла та активно розвивається наукова школа, яка вивчає правові засади історії діяльності адвокатури, її місця і ролі в сучасному державному і суспільному житті та перспективи подальшого розвитку та функціонування. Вчені, що досліджували проблеми взаємостосунків держави (в особі державних органів влади та інших суб'єктів владних повноважень) і адвокатури, не могли обмежитися лише вказаною сферою. Їхні дослідження, у переважній більшості, мають комплексний характер і виходять за межі правовідносин у площині захисту прав і свобод людини, зачіпають широкий спектр адвокатської та державної діяльності, взаємодії адвокатури з державою та іншими суб'єктами права в різних сферах суспільного життя. Це стало можливим, оскільки за роки незалежності України виникла реальна можливість вивчення правових документів різних держав, до складу яких входили певний час українські землі, ознайомлення з роботами раніше заборонених чи незаслужено забутих науковців, відхід від монотеоретичного, марксистського підходу в дослідженні, проведення порівняльно-правового аналізу.

Достовірність авторських висновків та пропозицій підтверджується значною

кількістю емпіричного матеріалу, зокрема, прикладами судової практики, за допомогою яких чітко ілюструються особливості та практичні проблеми адвокатської діяльності, існуючі шляхи розв'язання проблем взаємодії адвокатури та державних органів. Під час роботи над монографічним дослідженням автор опрацював широкий спектр наукових джерел, значний масив нормативно-правових актів. Систематизація такої кількості наукових поглядів збагатила роботу та підкреслила її значущість і комплексний глибинний підхід автора до дослідження важливої теоретичної та практичної проблеми.

Історія розвитку адвокатури в Україні нерозривно пов'язана з історією держави та права України, тому має свої особливості та специфіку, які рельєфно виявлялися на кожному з етапів її історії. Функція захисту в державних утвореннях існувала практично завжди, хоча доступна була не всім. Упродовж багатьох століть вона проходила процеси становлення, розвитку та удосконалення. Хтось з істориків права підрахував, що з часу свого виникнення людська цивілізація, (не рахуючи росію), створила 35 мільйонів законів, але, як влучно відзначив той же дослідник, «тільки для того, щоб змусити людей виконувати 10 заповідей Божих», серед яких: «Не вбивай», «Не чини перелюбу», «Не кради», «Не свідчи неправдиво проти ближнього твого», «Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невільниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що є у ближнього твого». Можна сказати, що і адвокат теж є захисником цих заповідей, відбиваючи волю суспільства, яка сформулювалася тисячі років назад, але, безумовно, є актуальною і зараз, у XXI столітті. Цікаво відзначити, що, починаючи з середини XVI ст., на українських землях було встановлено присягу адвоката перед Богом і судом, що підтверджує нашу тезу.

Автор монографії справедливо відзначає, що «розуміння своїх обов'язків, своєї відповідальності, неухильне дотримання принципів законності, патріотизм – невід'ємна складова ефективної профе-

сійної діяльності, особливо в такій важливій справі, як захист прав і свобод людини та надання правової допомоги, чим займається адвокатура» (с.66 монографії). Гаслом кожного справжнього (професійного) адвоката повинно стати: «Для мене не важливо, на чийому боці сила, важливо те, на чийому боці право».

Великою перевагою та значним науковим досягненням дослідження Сергія Бандурки є те, що йому успішно вдалося розкрити генезу інституту адвокатури на українських землях, починаючи з доби Київської Русі. Автор рецензованої монографії підтримує думку низки вчених, яку ми також поділяємо, що у XI- XIII ст. захисна діяльність у судах носила громадський (товариський) характер і не була професійною. Разом з тим, Сергій Бандурка правильно відзначає, що, починаючи з 1383 р., на українських землях відбувається поступовий розвиток професійної адвокатури, що зумовлювалося поширенням магдебурзького права та утворенням міських судів. Він наводить точку зору Т.Л. Геведзе щодо періодизації становлення та розвитку інституту адвокатури в Україні, з якою погоджується, та підкреслює найсуттєвіші особливості кожного з періодів, зосереджуючись на добі Української Козацької Держави – Гетьманщини. При цьому автор монографії спирається на досягнення саме української правничої думки кінця XIX – початку XX ст., зокрема О.М. Лазаревського, О.І. Левицького, М.Е. Слабченка, Н.П. Василенка, М.П. Чубинського, І.І. Петрушкевича, А.І. Яковлева та багатьох інших. Цим ще раз підкреслюється самобутність української політико-правової школи, її значення та внесок у розвиток світової юридичної науки. Разом з тим, це говорить про глибоке знання автором монографії української історико-правової спадщини, що, безумовно, робить йому честь. Можна відзначити, що наш молодий дослідник певною мірою є продовжувачем славних традицій родоначальників української історико-правової думки. І це тим більше важливо тому, що, як сказав Марк Тулій Цицерон, - «Історія

- це свідок минулого, свідок істини, жива пам'ять».

У монографії справедливо підкреслюється, що у 1930-ті роки (роки піку сталінських масових репресій) діяльність адвокатури була фактично зупинена. Сотні адвокатів самі стали жертвами репресій за надуманими обвинуваченнями. Безсумнівний плюс авторові монографії за те, що він не лише констатує цей факт, але й називає конкретні прізвища тих, хто став у ці роки жертвою необгрунтованих репресій.

Цікавими є розмірковування Сергія Бандурки щодо правової системи держави, системи прав і свобод людини в Україні. Автор справедливо підкреслює, що «права і свободи людини виражають юридичні можливості особистості виявляти себе, бути захищеним, здатним реалізувати надані їй в політичній, економічній, культурній, інших сферах суспільного життя»(с.155 монографії). При цьому він виважено зазначає, що необхідно не тільки характеризувати діяльність суб'єктів права, уповноважених на захист прав і свобод, а й *реальність* такого захисту, державні гарантії дотримання прав і свобод людини. В Україні і дотепер не вдалося подолати головний недолік державного механізму - панування влади над людьми, між тим, що влада – це не панування осіб, наділених владними повноваженнями, а служіння цих осіб на користь загального блага.

Новим аспектом діяльності адвокатури в Україні, який досліджується автором рецензованої монографії, є діяльність адвокатури в умовах воєнного стану. Під час російської агресії проти України, починаючи з 24 лютого 2022 р., адвокатура зіткнулася з таким масовим явищем як воєнні злочини.- С.С. Бандурка зазначає, що адвокати можуть з власної ініціативи збирати докази вчинення російськими загарбниками воєнних злочинів, оскільки вони є свідками цілої низки таких злочинів і самі фіксують їх різними способами. Слушною вважаємо пропозицію науковця про те, що після закінчення війни Україні знадобиться

нове законодавство, яке повинно врахувати уроки та висновки з воєнного стану, зокрема, необхідний новий Закон про адвокатуру, який би регулював основні аспекти діяльності адвокатури в різних ситуаціях з урахуванням умов воєнного часу. Окремі питання діяльності адвокатури потребують у зв'язку з цим додаткового спеціального дослідження, оскільки роль адвокатури в захисті прав і свобод людини в умовах війни зростає, так як кількість постраждалих від військових дій, обстрілів та бомбардувань значно збільшується.

Квінтесенція монографічного дослідження Сергія Бандурки полягає в тому, що система захисту прав і свобод людини в Україні в ній розглянута в контексті характеристики держави як гаранта надання професійної правової допомоги, ролі і місця недержавних суб'єктів права, уповноважених на захист прав і свобод людини та вивчення діяльності міжнародних організацій, компетенція яких в цій галузі визнається Україною.

Слід констатувати, що сформульовані автором висновки та пропозиції мають важливе значення як для історико-правової науки, так і для правозастосовної практики. Їм притаманний науково-прикладний характер, а окремі дискусійні питання тільки черговий раз підтверджують актуальність монографії та підвищують цікавість до авторського доробку Сергія Бандурки.

Альберт Ейнштейн колись сказав: «Наука не є і ніколи не буде закінченою книгою». Монографія Сергія Бандурки написана і видана, у ній поставлена та вирішена низка важливих наукових завдань юридичної науки, але дослідження проблеми взаємостосунків держави та адвокатури цим не вичерпано та потребує ще подальших наукових розвідок. «Якщо запастися терпінням і проявити старання, то посіяне насіння знання неодмінно дасть добрі сходи» - говорив геніальний Леонардо да Вінчі.

*Zaychuk Oleh - Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Chief Researcher of the Department of International Private Law and Comparative Jurisprudence of the Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the National Academy of Sciences of Ukraine
Grechenko Volodymyr - Doctor of History, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of Faculty No. 6 of Kharkiv National University of Internal Affairs*

**THE STATE AND THE ADVOCACY:
UNITY FOR THE PROTECTION OF
HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS
(Regarding Serhii Bandurka's
monography "The State and the Advocacy
in the System of Protection of Human Rights
and Freedoms in Ukraine: Historical and
Legal Dimensions: monography. Kharkiv:
Maidan, 2022.452 p.)**

One of the famous lawyers said: «Behind the prosecutor is the law, and behind the attorney is a person with their own destiny, with their own hopes, and this person relies on the attorney, seeks their protection, and it is very scary to slip with such a burden.» And indeed, the essence of this aphoristic statement is that a attorney is, first of all, a defender in the literal and figurative sense of the word. A person's life and destiny, as well as the establishment of Justice, largely depend on their knowledge, skills, and, ultimately, talent. Therefore, the study of any aspect of the activity of the attorney is relevant, both from a historical-legal and theoretical-legal point of view.

The fundamental novelty of the reviewed monography is that it analyzes for the first time with such depth and such a high level of generalization the interaction of the state and the legal profession in the system of protection of human rights and freedoms in Ukraine over a long historical period. This problem is becoming especially relevant at the present time, when radical reforms are being carried out in Ukraine in public administration, in the judiciary, in the development of civil society, and in

the processes of the European integration. And all this is happening amidst the Russia's military aggression against our country.

The fundamentality of the first chapter of the monography, devoted to the methodology and research methods, draws attention. The authors of this review, during their already rather long scientific career, each read about a thousand monographies and doctoral theses, and we must note in one voice that, in many cases (at least earlier) applicants for the scientific degrees often dismiss this aspect of the research and, as a result, a not always logical compilation is often obtained. In this case, we see a well-thought-out and completely logical presentation of the system of approaches and methods of research, which, in fact, makes it scientific and theoretically significant. It is the insufficient application of the theory of law that is a significant shortcoming of many historical and legal studies, when young scientists are fascinated by the presentation of purely historical phenomena, somewhat ignoring their legal aspect. But the author of this monography managed to organically combine the theoretical and historical aspects of the research, successfully applying the systematic method. The author rightly emphasizes that «attorney does not act in isolation. It functions in the system of the state-legal mechanism for the protection of human and citizen rights and freedoms. The system approach makes it possible to learn about the integrity of the system, its unity, the connections between the elements of the system and their interdependence and the coordination of everyone's activities» (p. 21 of the monography).

The section dedicated to the analysis of the deepness of the scientific research of the topic is marked by the same fundamentality and thoughtfulness. We fully agree with the opinion of the author of the monography that in Ukraine during the years of Independence, a scientific school which studies the legal foundations of the history of advocacy, its place and role in modern state and social life, and the prospects for further development and functioning, emerged and is actively developing. Scientists who studied

the problems of the relationship between the state (in the form of state authorities and other subjects of power) and the legal profession could not limit themselves to the specified sphere. Their studies, in the vast majority, have a complex nature and go beyond legal relations in the area of protection of human rights and freedoms, affect a wide range of advocacy and state activities, the interaction of advocacy with the state and other legal entities in various fields of the public life. This became possible during the years of Ukraine's Independence when there was a real opportunity to study legal documents of various states, which for a certain time included Ukrainian lands, to get acquainted with the works of previously banned or undeservedly forgotten scientists, to move away from a monotheoretical, Marxist approach to research, to conduct a comparative legal analysis.

The validity of the author's conclusions and proposals is confirmed by a significant amount of empirical material, in particular, examples of judicial practice, which clearly illustrate the peculiarities and practical problems of advocacy, existing ways of solving problems of interaction between the advocacy and state bodies. During the work on the monographic study, the author studied a wide range of scientific sources, a significant array of regulatory and legal acts. The systematization of such a large number of scientific views enriched the work and emphasized its significance and the author's comprehensive in-depth approach to the study of an important theoretical and practical problem.

The history of the development of the bar profession in Ukraine is inextricably linked with the history of the state and law of Ukraine, therefore it has its own peculiarities and specifics, which were clearly manifested at each of the stages of its history. The function of protection in state institutions existed almost always, although it was not available to everyone. Over the course of many centuries, it underwent processes of formation, development and improvement. Some of the legal historians estimated that since its inception, human civilization (not

counting russia) has created 35 million laws, but, as the same researcher aptly noted, «only to force people to obey the 10 commandments of God», among which : «Thou shalt not kill,» «Thou shalt not commit adultery,» «Thou shalt not steal,» «Thou shalt not bear false witness against thy neighbor,» «Thou shalt not covet thy neighbor's house, thou shalt not covet thy neighbor's wife, nor his manservant, nor his maidservant, nor his ox , nor his donkey, nor all that your neighbor has.» It can be said that a lawyer is also a defender of these commandments, reflecting the will of society, which was formulated thousands of years ago, but is certainly relevant even now, in the 21st century. It is interesting to note that, starting from the middle of the 16th century, an attorney's oath before God and the court was established in Ukrainian lands, which confirms our thesis.

The author of the monography rightly notes that «understanding one's duties, one's responsibility, strict adherence to the principles of legality, patriotism is an integral component of the effective professional activity, especially in such an important matter as the protection of human rights and freedoms and the provision of legal aid, which is what one does advocacy» (p. 66 of the monography). The motto of every real (professional) attorney should be: «For me, it is not important whose side the force is on, what matters is whose side the right is».

A great advantage and a significant scientific achievement of Serhii Bandurka's research is that he successfully managed to reveal the genesis of the institution of attorney in Ukrainian lands, starting from the time of Kyivan Rus. The author of the reviewed monography supports the opinion of a number of scientists, which we also share, that in the 11th-13th centuries defense activity in the courts had a public (social) character and was not professional. At the same time, Serhii Bandurka rightly notes that, starting from 1383, the professional legal profession gradually developed in Ukrainian lands, which was caused by the spread of Magdeburg law and the formation of city courts. He cites the point of view of T.L. Gevedze regarding the periodization

of the formation and development of the institution of attorney in Ukraine, with which he agrees, and emphasizes the most essential features of each of the periods, focusing on the era of the Ukrainian Cossack State - the Hetmanship. At the same time, the author of the monography relies on the achievements of Ukrainian legal thought of the late 19th and early 20th centuries, in particular O.M. Lazarevsky, O.I. Levytskyi, M.E. Slabchenko, N.P. Vasylenko, M.P. Chubynskyi, I.I. Petrushkevicha, A.I. Yakovlev and many others. This once again emphasizes the originality of the Ukrainian political and legal school, its importance and contribution to the development of world legal science. At the same time, this speaks of the author's deep knowledge of the monography of the Ukrainian historical and legal heritage, which certainly makes him an honor. It can be noted that our young researcher is to some extent a successor of the glorious traditions of the progenitors of Ukrainian historical and legal thought. And this is all the more important because, as Mark Tullius Cicero said, «History is a witness of the past, a witness of the truth, a living memory.»

The monography rightly emphasizes that in the 1930s (the peak years of Stalin's mass repressions), the bar activities were actually stopped. Hundreds of lawyers themselves became victims of repression on trumped-up charges. An undoubted plus to the author of the monography for the fact that he not only states this fact, but also names the specific names of those who became victims of unjustified repression in those years.

Serhii Bandurka's reflections on the legal system of the state, the system of human rights and freedoms in Ukraine are interesting. The author rightly emphasizes that «human rights and freedoms express the legal possibilities of an individual to express himself, to be protected, to be able to realize the rights granted to him in the political, economic, cultural, and other spheres of social life» (p. 155 of the monograph). At the same time, he carefully notes that it is necessary not only to characterize the activities of legal entities authorized to protect rights and freedoms, but also the

reality of such protection, state guarantees of observance of human rights and freedoms. In Ukraine, it has not yet been possible to overcome the main shortcoming of the state mechanism - the domination of power over people, despite the fact that power is not the domination of persons endowed with powerful powers, but the service of these persons for the benefit of the common good.

A new aspect of the activity of the bar in Ukraine, which is investigated by the author of the reviewed monography, is the activity of the bar in the conditions of the martial law. During the full scale russian aggression against Ukraine, starting from February 24, 2022, the attorney profession faced such a massive phenomenon as war crimes. Serhii Bandurka notes that lawyers can on their own initiative collect evidence of war crimes committed by the russian invaders, as they are witnesses to a whole series of such crimes and record them themselves in various ways. We consider the scientist's suggestion that after the end of the war, Ukraine will need new legislation that should take into account the lessons and conclusions from the martial law period, in particular, a new Law on Advocacy is needed, which would regulate the main aspects of the activity of the attorney profession in various situations, taking into account the conditions of wartime. In this regard, certain issues of attorney profession require additional special research, since the role of advocacy in the protection of human rights and freedoms in war conditions

is growing, as the number of victims of military operations, shelling and bombings is increasing significantly.

The quintessence of Serhii Bandurka's monographic study is that the system of protection of human rights and freedoms in Ukraine is considered in it in the context of the characteristics of the state as a guarantor of professional legal assistance, the role and place of non-state legal entities authorized to protect human rights and freedoms and study activities of international organizations whose competence in this field is recognized by Ukraine.

It should be stated that the conclusions and proposals formulated by the author are important both for historical and legal science and for law enforcement practice. They have a scientific-applied nature, and individual discussion questions only once again confirm the relevance of the monography and increase interest in Serhii Bandurka's author's work.

Albert Einstein once said: «Science is not and never will be a finished book.» Serhii Bandurka's monography was written and published, a number of important scientific problems of legal science were set and solved in it, but the study of the problem of the relationship between the state and the legal profession is not exhausted by this and requires further scientific investigations. «If you have patience and show diligence, then the sown seeds of knowledge will certainly bear good fruit» - said the genius Leonardo da Vinci.

СОЦІАЛЬНО-АКСІОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНО-ПРАВОВА РЕТРОСПЕКТИВА

ШЕВЧЕНКО *Анатолій Євгенович* - доктор юридичних наук, професор, Державний податковий університет

ORCID: ID <https://orcid.org/0000-0003-2663-9892>

СТАРОСТЮК *А.В.* - кандидат юридичних наук, доцент, Державний податковий університет

ORCID: ID <https://orcid.org/0000-0002-9750-7961>

УДК 340.11

DOI 10.32782/EP.2023.2.26

У статті розглядаються питання соціально-аксіологічного статусу людини в Україні з позицій історично-правової ретроспективи. Наголошується, що пізнання правового статусу людини знаходиться в нерозривному взаємозв'язку з аксіологічним підходом праворозуміння.

Ключові слова: людина, право, аксіологічний підхід, рівність прав, соціальна цінність жінки.

Постановка проблеми

Процес розбудови України як демократичної та правової держави зумовлений багатьма чинниками, першочергове значення серед яких належить питанням аксіологічного та антропологічного характеру та їх відображення на рівні функціонування правового життя суспільства. Ефективний процес реалізації прав і свобод людини та громадянина неможливий без врахування ціннісної складової, звернення до проблем, які мають історичне коріння.

Рівень реалізації прав людини та діяльність держави щодо захисту прав людини – це показник втілення в життя фундаментальних правових цінностей, якісна характеристика процесу функціонування і розвитку правової системи суспільства, здійснення національної політики спрямованої на захист державного суверенітету, територіальної цілісності та національних інтересів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика розуміння цінностей не є новою для сучасної науки. Питанням теоретичного осмислення ціннісної характеристики права та ролі людини щодо процесу його формування присвячені наукові праці таких учених, як В.С. Бігун, П.П. Гайденко, К.В. Горобець, В.В. Дудченко, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, Н.М. Онщенко, П.М. Рабінович, В.М. Шаповал та ін. Водночас проблема соціально-аксіологічного статусу людини в Україні з позицій історично-правової ретроспективи потребує подальшої уваги зі сторони науковців.

Постановка завдання

Метою цього дослідження є з'ясування сутності соціально-аксіологічного статусу людини в Україні з врахуванням історично-правової ретроспективи та впливу на нього домінуючого підходу до праворозуміння.

Виклад основного матеріалу

Дослідження питань правового статусу людини в Україні нерозривно пов'язане з сутнісною характеристикою аксіологічного підходу щодо пізнання права, в основу якого покладено «визнання людини найвищою соціальною цінністю та визнання права цінністю, формою відображення і способом втілення людських цінностей. Застосування цього підходу дозволяє встановити, що закономірністю формування, прояву й розвитку ціннісних властивостей відношення

людини й права є розвиток і поступальне здійснення гуманістичної природи права. Одним із проявів такого здійснення є поступ як філософсько-правової та політико-правової думки, так і політико-правової практики у напрямі визнання та утвердження людини найвищою соціально-правовою цінністю»[1, с.4].

Підкреслюючи значущість аксіологічного підходу до пізнання права, ми одночасно визнаємо факт існування й інших поглядів та думок щодо праворозуміння, що обумовлено складністю самого права як явища соціальної дійсності. Однак варто зазначити, що тривалий час у юридичній науці домінувала думка щодо розуміння права як атрибута держави і, як наслідок - визнання важливості позитивістського типу праворозуміння, який на сьогодні звинувачують «у зневажливому ставленні до прав людини, які вона набуває за «велінням» держави. У цій тезі простежується ставлення до людини як до підкореного владою об'єкта, а не як до вільної особистості. Тобто завжди існували крайні форми легізму, які вважаються тоталітарним праворозумінням (прикладом є праворозуміння колишнього Радянського Союзу, особливо у 30-х роках минулого століття, а також фашистської Німеччини)»[2, с.175].

Державоцентристська спрямованість позитивістського типу право розуміння не могла не позначитися на соціально-правовому статусі людини. Людина «за концепціями юридичного позитивізму є не активним учасником процесу правотворення, а його об'єктом, міра поведінки якому нав'язується ззовні. Звідси право розглядається лише як зовнішній регулятор суспільних відносин. Людині ж, по суті, відводиться роль спостерігача за правотворчими процесами та виконавця встановлених державою норм. Такий підхід до відносин права і людини принижує людську гідність, перетворює людину, у кращому разі, на «суб'єкта права», тобто учасника правовідносин, які знову-таки виникають на основі встановлених державою норм, є їхнім наслідком»[3, с.46].

Державоцентристська спрямованість розуміння та розвитку права створювала підґрунтя для розуміння правового статусу людини з позицій класового підходу, що

знайшло своє відображення як в Конституції УСРР 1919 року, так і у Конституції УСРР 1929 року. І лише Конституція УРСР 1937 року формально скасувала зазначений підхід щодо прав особи, а в розділі «Основні права й обов'язки громадян» усі громадяни наділялись широким переліком громадянських, політичних, соціальних, економічних і культурних прав незалежно від соціального походження. Однак фактично масштабні обмеження прав людини за класовою ознакою тривали [4].

Релізація положень класової доктрини у сфері правового статусу людини підсилювалась діяльністю радянського карального апарату та радянських органів державної безпеки, які були наділені партійно-державним керівництвом правом застосування до осіб позасудових репресій, що в подальшому призвело до створення розгалуженої системи позасудових неконституційних органів, а саме: Особливої комісії з адміністративної висилки при НКВС УСРР (1922-1924 рр.), Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР (1924-1934 рр.), Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР (1929-1934 рр.), трійки при місцевих органах ДПУ УСРР для проведення примусової колективізації та виселення українського селянства, трійки та особливі трійки при місцевих управліннях НКВС УРСР (1935-1938 рр.) [5].

Масове порушення фундаментальних прав людини, нехтування її правами та свободами сприяло формуванню ментальних особливостей, які були притаманні радянській людині та радянському суспільству в цілому, а домінування інтересів суспільства над інтересами особистості породжувало втрату віри в соціальну справедливість серед переважної більшості громадян.

Цілеспрямована державна політика щодо прищеплення комуністичних цінностей не могла не відобразитися і на формуванні характерних рис жителів УРСР, серед яких можна виокремити наступні: «майже повна відсутність усвідомлення себе суб'єктом історії, господарем власної долі; політичний нігілізм; меншовартість; конформізм; маргінальність; байдуже ставлення до своїх громадсько-політичних прав; амбівалентність (розщеплення особистості,

двоїстість); безапеляційний послух владі і начальству; життя за принципами «моя хата скраю...», «тихіше їдеш - далі будеш» і т. п.; патерналізм; скептично-недовірливе ставлення до авторитетів і лідерів; низький рівень політичної культури, політична обмеженість. Значній частині населення були властиві соціальна апатія, пасивність, пристосуванство, ставлення до політичних дій як до формальних ритуалів, правовий нігілізм» [6, с.12].

Значущим, на нашу думку, є дослідження проявів радянської ідентичності на Півдні України (Запорізька, Миколаївська, Херсонська та Одеська областях), яке здійснила Т. Молдавська. Відтворена нею система цінностей «радянської людини» включала: оцінку радянського ладу як порядку, дисциплін, «сильної руки»; прийняття політичного терору як даності, без якої не може існувати країна; різкі негативні оцінки демократії та свободи слова; негативне ставлення до актуалізації тем Голодоморів, Другої світової війни, репресій; виправдання існування блату, кар'єризму, бюрократизації; чіткі патерналістські очікування від держави та керівництва [7].

Державоцентристська спрямованість розвитку права та ментальні особливості, які були притаманні радянській людині негативно позначилися на всіх різновидах правового статусу. Особливу увагу в межах нашого дослідження варто звернути на правовий статус радянської жінки, соціальна цінність якої полягала в необхідності поєднання виконання трудових обов'язків з функцією материнства, спрямованістю на забезпечення зростання кількості населення країни.

Однак, як свідчить сімейне законодавство СРСР, правовий статус жінки не відображав дбайливого ставлення держави до цієї категорії осіб. Так, наприклад, відпустка у зв'язку з вагітністю складала лише 56 днів до пологів і 56 днів після, що було пов'язано з необхідністю використовувати виробничу працю жінки на рівні з чоловіками. Лише в 1980-х роках відпустка по догляду за дитиною була збільшена до моменту досягнення нею півтора року, але без збереження заробітної плати.

Таким чином, прагнучи забезпечити зростання кількості населення, радянська держава одночасно посилювала свою роботу в забезпеченні повної зайнятості жінок на виробництві. За таких умов не залишалось часу для відновлення фізичних сил та належного догляду і виховання дітей. Окрім того, надаючи пріоритет лише сім'ї, жінка зазнавала осуду з боку держави і суспільства.

Не вдаючись до детального аналізу правового статусу радянської жінки, що має бути предметом окремого наукового дослідження, можна відразу помітити перевагу в ньому обов'язків і відповідальності над правами та свободами.

Вважаємо, що нехтування цінністю самої людини та її правами, розбіжності між реальним правовим станом особи з декларованим має більш глибоке історичне коріння. Так, наприклад, Б.О. Кістяківський зазначав, що «якщо судити про правовий стан особи руських підданих за змістом цих статей (мова йшла про реальний стан правореалізації нововведених прав особи в Росії у 1906 р., передбачених розділом «О правах и обязанностях российских подданных», введеного в Основні закони 23 квітня 1906 року), то треба було б визнати, що в Росії правова особа кожної людини дійсно поважається та цінується. Але хто з нас не знає, що ці даровані Мініфестом 17 жовтня руським підданим права, до цих пір не перетворилися в життєву дійсність, а закони, які обіцяні для точнішого їх визначення і захисту, поки що не видані»[8, с.379].

У сучасних умовах, продовжуючи здійснювати імперську політику Російська Федерація демонструє нехтувальне ставлення до прав і свобод як власних громадян, так і громадян інших країн, стверджуючи існування не сили права, а права сили. Підтвердження цьому є повномасштабне вторгнення Росії на територію України, яке відбулося 24 лютого 2022 року, надавши проблем захисту прав та свобод людини і громадянина надзвичайної гостроти.

Заперечення цінності людини та її життя, сприйняття права як веління публічної влади, у якому відображена воля цієї влади – це реальність функціонування Російської Федерації сьогодні, що є продовженням

політики колишнього Радянського Союзу щодо декларативності прав і свобод людини і громадянина та грубого їх порушення. Позбавлена ціннісних характеристик людина і надалі сприймалася російською владою як гвинтик у великому державному механізмі, а питання цінності права та реального впливу людини на правотворчі процеси знаходяться поза увагою держави.

Перебуваючи в надзвичайно складній геополітичній ситуації, Україна має забезпечити динамічний розвиток правового статусу людини, використовуючи можливості громадянського суспільства. Саме громадянське суспільство має бути активним учасником процесу правотворчості, стримуючи державу від шляху авторитаризму або повного контролю над всіма сферами суспільного життя. «Інакше кажучи, державі потрібен потужний опонент у вигляді громадянського суспільства, у протилежному випадку буде спрацьовувати ефект права сили, коли більш сильна сторона у взаємовідносинах з більш слабкою зловживає своїми повноваженнями [9, с.363].

Таким чином, розглянувши деякі аспекти аксіологічного виміру статусу людини в Україні з позицій історично-правової ретроспективи, ми можемо зробити висновок про існуючий взаємозв'язок між домінуючим підходом до праворозуміння та соціально-правовим статусом людини, що обумовлювало формування ментальних особливостей, які були притаманні радянській людині та радянському суспільству, визначаючи подальші шляхи їх існування та розвитку.

Література

1. Бігун В.С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. Юрид. наук: спец. 12.00.12. «Філософія права». Нац. Акад. внутр. справ України МВС України. К., 2004. С.4.
2. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння. Монографія. За заг. ред. Н.М. Оніщенко. К., 2013. С.175.
3. Загальна теорія права / За ред.-М. І. Козюбри. К., 2015. С.46.
4. Окіпнюк В. Т. Права людини і діяльність радянських спецслужб в Україні:

SUMMARY

The article examines the issue of the social and axiological status of a person in Ukraine from the standpoint of historical and legal retrospect. It is emphasized that the development of Ukraine as a democratic and legal state is determined by many factors, the primary importance of which belongs to issues of an axiological and anthropological nature, which determine the effective process of realizing the rights and freedoms of a person and a citizen, ensuring the dynamics of the legal status of a person in accordance with the requirements of today. Being in an inextricable relationship with the axiological approach of legal understanding, the issues of the legal status of a person are considered from the standpoint of their influence on the formation of mental features that were inherent to the Soviet person and Soviet society as a whole. It is emphasized that the state-centric orientation of the development of law had a negative impact on the legal status of women, which was reflected in the system of current legal acts.

Keywords: human, law, axiological approach, equality of rights, social value of women.

історико-правовий аналіз. Електронний ресурс: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e3f2c4aa-65e7-444c-b828-adc645335480/content> (дата звернення: 12.04.23).

5. Там же.

6. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2007, с.12.

7. Молдавська Т. Радянська ідентичність та її вплив на формування сучасних суспільних стереотипів людей похилого віку: (за матеріалами усно історичних джерел Півдня України). Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Культурологія. 2013. Вип. 12, ч. 2. С.38-48.

8. Кистяковский Б.А. Философия и социология права. СПб. 1998. С.379.

9. Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів. [монографія]. За заг. редакцією Н.М. Оніщенко. Вінниця. «Нілан-ЛТД», 2016. С.363.

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КОРУПЦІЇ ТА КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ

МУЗИЧУК Олександр Миколайович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, проректор Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8367-2504>

ЛУК'ЯНЕНКО Сергій Вікторович - кандидат юридичних наук

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9760-1367>

УДК 343.9

DOI 10.32782/EP.2023.2.27

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених та норм чинного законодавства, запропоновано авторське визначення поняття корупції. Акцентовано увагу на особливій небезпечності корупції, як соціально-економічного явища. Запропоновано авторське визначення поняття корупційного злочину, на основі чого виокремлено його найбільш характерні ознаки.

Ключові слова: корупція, кримінальне правопорушення, посадова особа, злочин, корупційні злочини, Кримінальний кодекс, кримінальне законодавство.

Постановка проблеми

Корупція виступає однією з головних перешкод демократичному розвитку України. На рівні держави корупція уповільнює перетворення у суспільстві, блокує цілі напрямки реформування сфер економіки, політики, освіти та науки. В умовах воєнного стану корупція виступає суттєвим викликом для сфери національної безпеки, знижує обороноздатність країни. Корупція – це серйозна перешкода здоровому розвитку суспільства, і подолання її потребує концентрації зусиль науковців, політиків і всієї громадськості з метою вироблення ефективної програми протидії. Ефективна боротьба з корупцією на всіх рівнях суспільно-політичного життя неможлива без дослідження її сутності

та основних чинників, що сприяють її виникненню [1, с.15].

Стан дослідження проблеми

Проблема корупції та корупційних злочинів неодноразово ставала предметом досліджень багатьох науковців, зокрема їй приділяли увагу: В.Д. Гвоздецький, Л.І. Каленіченко, М.І. Мельник, А.В. Мовчан, Ю.В. Нікітіна, Т.П. Попченко, О.В. Ткаченко, Л.С. Сміян, В.М. Трепак та багато інших. Наголошуючи на суттєвій ролі досліджень вказаних науковців у доктринальному осмисленні явища корупції, у науковій літературі до сих пір спірним залишається підхід до визначення поняття та характерних ознак корупції та корупційних злочинів.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому щоб, сформулювати авторське бачення поняття корупції та корупційних злочинів, а також виокремити їх основні ознаки. Досягненню вказаної мети сприятиме вирішення комплексу завдань: здійснити аналіз наукових поглядів вчених стосовно тлумачення поняття «корупція», узагальнити теоретичні підходи щодо визначення корупційних злочинів, сформулювати авторське бачення вищевказаних категорій.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в роботі було сформоване авторське бачення корупції та корупційних злочинів, а також на основі аналізу досліджень провідних науковців визначено їх основні ознаки, сформовано принципово нові напрямки подальших міждисциплінарних досліджень даної проблематики.

Виклад основного матеріалу

Корупція є досить складним соціальним феноменом. Її витoki сягають часів виокремлення особливих прошарків, каст населення, наділених владою над іншими людьми. З розвитком інституту «держави», ускладненням функціонування державного апарату корупція набувала принципово нових рис, поширюючись на все нові сфери життєдіяльності суспільства.

Для того ж, щоб осмислити сутність корупції у сучасній українській науці, необхідно звернутися до аналізу поглядів окремих науковців.

С.С. Рогольський пропонує термін «корупція» визначити як незаконне прийняття майнових та немайнових послуг, благ і переваг особами, що уповноважені на виконання державних функцій, або особами, що відповідно до закону прирівнюються до них, з використанням свого правового статусу та пов'язаних з ним можливостей, а також підкуп зазначених осіб шляхом незаконного надання їм фізичними та уповноваженими представниками юридичних осіб цих благ, послуг та переваг з метою отримання від осіб, уповноважених на виконання державних функцій, або осіб, що прирівнюються до них, певних привілеїв [1, с.10; 2, с.20].

Аналізуючи вищезгадане визначення дослідника, ми зауважимо, що корупцію як явище доречніше розглядати не лише через конкретну дію (наприклад, «прийняття» у наведеному визначенні), а й через комплекс таких дій, при чому як окремої

особи, так і груп осіб. Окремі члени таких груп у сучасних умовах можуть об'єктивно не знати один одного, займатися різною діяльністю, між ними може бути значна відстань – це все характеризує поняття корупційних схем. При цьому сукупність таких схем формує корупційні середовища на рівні окремих підприємств, установ, організацій або навіть цілих сфер економіки, самі умови функціонування яких тісно пов'язані з вбудовуванням в них корупційних схем.

Розглядаючи явище корупції на рівні організацій, зауважимо, що корупція може мати свій вияв і у діяльності осіб, які безпосередньо не отримували послуги чи певні блага для себе, але внаслідок виконання своїх прямих функціональних обов'язків у корупційному середовищі забезпечують облік, систематизацію, впровадження в життя тих привілеїв, які лежать в основі корупційних дій.

В.Д. Гвоздецький зазначає, що корупція — це складне і багатоаспектне (правове, економічне, політичне, морально-психологічне) соціальне явище. Соціальна сутність корупції, на переконання автора, проявляється в тому, що вона: має соціальну обумовленість (є продуктом соціального життя); має свою соціальну ціну, яку платить суспільство за існування корупції, істотно впливає на найважливіші соціальні процеси; має історичні витoki і глобальний характер, є правовим, економічним, політичним, психологічним і моральним явищем; має властивість пристосовуватися до соціальних реалій, постійно видозмінюватися [3, с.139].

Наголошуємо на принциповій важливості виокремлення автором морально-психологічної сутності явища корупції та його соціальної обумовленості. Саме тому в науковій думці необхідно враховувати внутрішню сутність корупції, яка, на нашу думку, лежить у вимірі виховання, освіти, в тому числі правової освіти. Важливим у

цьому контексті є і формування психологічних рис особистості, що передбачають нульову толерантність до корупційних проявів. Водночас треба бути свідомими того, що корупція також є продуктом соціального життя, її сутність розкривається не лише в діях окремого індивіда, функціонуванні окремої організації, але й і у їх стійких комплексах.

Таким чином, аналізуючи наявні у нас погляди, можемо виділити характерні риси корупції як соціального явища в контексті її міждисциплінарного розуміння.

1. Урахування при розгляді сутності корупції морально-етичних, дисциплінарних, адміністративних і кримінальних її виявів. Важливо науково осмислювати певні «тертя», невідповідності між усіма наведеними виявами, урегулювати їх на рівні нормативно-правових актів та управлінських рішень.

2. Досліджувати формування культури неприйняття корупції, виділяти складники такої культури шляхом проведення соціологічних, філософських, правових та міждисциплінарних досліджень.

Таким чином, корупція представляє собою зловживання посадовими особами своїм становищем у цілях отримання особистої вигоди або вигоди для свого оточення за рахунок підкупу, вимагання хабарів, використання владних повноважень та інших дій, що порушують етичні та законні норми. Корупція може проявлятися у різних галузях суспільного життя, включаючи політику, бізнес, правоохоронну діяльність, судову систему, медицину, освіту, будівництво та інші. Корупція є загрозою для демократії, прав людини, економічного зростання та розвитку суспільства в цілому.

За вчинення корупційних дій особу може бути притягнуто до відповідальності, зокрема, кримінальної. Зауважимо, що у кримінально-правовій доктрині з огляду на підслідність даної категорії криміналь-

них правопорушень доцільно вести мову саме про «корупційний злочин», а не про «корупційне правопорушення» чи «корупційний кримінальний проступок».

Наведемо приклади корупційних злочинів, які згідно з Кримінальним кодексом України є кримінально караними: привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191); нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів із бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням (ст. 210) – дане кримінальне правопорушення потребує в умовах воєнного стану окремого осмислення з урахуванням послаблення процедур громадського контролю за сферою закупівель; викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262), що є особливо характерним для режиму воєнного стану; викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 308); зловживання владою або службовим становищем (ст. 364), яке в умовах воєнного стану можливе у зв'язку з розширенням повноважень окремих органів державної влади та послаблення контролю за їх діяльністю та звітністю та інші кримінальні правопорушення [4].

Зауважимо, що термін «корупційний злочин» закріплений на рівні міжнародних конвенцій. Даний термін вживається у Конвенції про кримінальну відповідальність за корупцію, прийнятій 4 листопада 1998 р. у Страсбурзі. Акцентуємо увагу на важливості закріплення на міжнародному рівні даної категорії правопорушень з метою узгодження національних правових

систем, у які часто влітаються окремі корупційні елементи, перешкоджаючи ефективним демократичним перетворенням.

Відмітимо, що корупційними злочинами відповідно до Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. є: 1) підкуп національних державних посадових осіб; 2) підкуп іноземних державних посадових осіб і посадових осіб міжурядових організацій; 3) розкрадання, неправомірне привласнення або інше нецільове використання майна державною посадовою особою; 4) зловживання впливом; 5) зловживання службовим становищем; 6) незаконне збагачення; 7) підкуп у приватному секторі; 8) розкрадання майна в приватному секторі; 9) відмивання доходів, здобутих злочинним шляхом [5].

Висновки

Проведене наукове дослідження дає змогу виокремити наступні ключові ознаки корупційного злочину:

- особлива суспільна небезпечність, яка відрізняє корупційні злочини від інших корупційних правопорушень, адже завжди створює загрозу заподіяння істотної шкоди фізичним та/або юридичним особам, а також суспільству та державі в цілому;

- порядок притягнення до відповідальності за вчинення корупційних злочинів регулюється Кримінальним кодексом України;

- корупційному злочину характерні усі ознаки корупції, які окреслені у статті 1 Закону України «Про запобігання корупції»;

- корупційний злочин може вчинятися виключно посадовою особою, яка наділена владними повноваженнями, та пе-

редбачає використання свого службового становища;

- виключно умисна форма вини, однак при цьому ставлення до наслідків може виражатися як у формі умислу, так і в формі необережності.

Таким чином, корупційний злочин – це порушення правил та норм кримінального законодавства, що регулюють питання діяльності влади, які мають на меті отримання неправомірної вигоди. Корупційні злочини можуть включати в себе дії, що спрямовані на незаконне отримання грошових коштів, матеріальних благ або інших форм привілеїв.

Література

1. Рогульський С. С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні: автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2005. 19 с.

2. Ткаченко О.В. Адміністративно-правові засади протидії корупції в органах внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2008. 208 с.

3. Гвоздецький В. Д. Корупція як соціальне, психологічне і моральне явище. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 139-145.

4. Кримінальний кодекс України №270-VI від 15.04.2008, №2617-VIII від 22.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 02.05.2023).

5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : від. 31.10.2003 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text(дата звернення 07.05.2023).

АНОТАЦІЯ

Відмічено, що корупція являє собою зловживання посадовими особами своїм становищем у цілях отримання особистої вигоди або вигоди для свого оточення за рахунок підкупу, вимагання хабарів, використання владних повноважень та інших дій, що порушують етичні та законні норми. Корупція може проявлятися у різних галузях суспільного життя, включаючи політику, бізнес, правоохоронну діяльність, судову систему, медицину, освіту, будівництво та інші. Корупція є загрозою для демократії, прав людини, економічного зростання та розвитку суспільства в цілому.

Наголошено, що корупційний злочин – це порушення правил та норм кримінального законодавства, що регулюють питання діяльності влади, які мають на меті отримання неправомірної вигоди. Корупційні злочини можуть включати в себе дії, що спрямовані на незаконне отримання грошових коштів, матеріальних благ або інших форм вигоди.

Виокремлено наступні ключові ознаки корупційного злочину: особлива суспільна небезпечність, яка відрізняє корупційні злочини від інших корупційних правопорушень, адже завжди створює загрозу заподіяння істотної шкоди фізичним та/або юридичним особам, а також суспільству та державу в цілому; порядок притягнення до відповідальності за вчинення корупційних злочинів регулюється Кримінальним кодексом України; корупційному злочину характерні усі ознаки корупції, які окреслені у статті 1 Закону України «Про запобігання корупції»; корупційний злочин може вчинятися виключно посадовою особою, яка наділена владними повноваженнями, та передбачає використання свого службового становища; виключно умисна форма вини, однак при цьому ставлення до наслідків може виражатися як у формі умислу, так і в формі необережності.

Ключові слова: корупція, кримінальне правопорушення, посадова особа, злочин, корупційні злочини, Кримінальний кодекс, кримінальне законодавство.

SUMMARY

It was noted that corruption is the abuse by officials of their position in order to obtain personal benefit or benefit for their environment through bribery, extortion of bribes, use of power and other actions that violate ethical and legal norms. Corruption can manifest itself in various spheres of public life, including politics, business, law enforcement, the judicial system, medicine, education, construction, and others. Corruption is a threat to democracy, human rights, economic growth and development of society as a whole.

It was emphasized that the crime of corruption is a violation of the rules and norms of criminal legislation that regulate issues of government activity, which are aimed at obtaining an illegal benefit. Corruption crimes may include actions aimed at illegally obtaining money, material goods or other forms of benefit.

The following key features of a corruption crime are highlighted: special public danger, which distinguishes corruption crimes from other corruption offenses, because it always creates a threat of significant harm to individuals and/or legal entities, as well as to society and the state as a whole; the procedure for prosecution for committing corruption crimes is regulated by the Criminal Code of Ukraine; a corruption crime is characterized by all the signs of corruption outlined in Article 1 of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption"; the crime of corruption can be committed exclusively by an official who is endowed with powerful powers and involves the use of his official position; an exclusively intentional form of guilt, however, the attitude to the consequences can be expressed both in the form of intent and in the form of carelessness.

Key words: corruption, criminal offense, official, crime, corruption crimes, Criminal Code, criminal legislation.

СУТНІСТЬ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ ЯК ОБ'ЄКТУ НАГЛЯДУ (КОНТРОЛЮ)

ЯЦЕНКО Федір Петрович - здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9675-6079>

УДК 342.9

DOI 10.32782/EP.2023.2.28

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, розкрито сутність та зміст поняття «освітня діяльність». Наголошено на важливості та необхідності здійснення освітньої діяльності закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Розкрито сутність та зміст освітньої діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання як об'єкту нагляду (контролю).

Ключові слова: нагляд, контроль, освітня діяльність, заклади вищої освіти, специфічні умови навчання.

Постанова проблеми

В умовах сьогодення, Україна, як ніколи, потребує забезпечення належного функціонування всіх органів та підрозділів системи Міністерства внутрішніх справ, від роботи яких напряму залежить реалізація правоохоронної функції нашої держави. Для вирішення даного проблемного питання необхідним є покращення правового, організаційного, матеріально-технічного та фінансового забезпечення діяльності відповідних інституцій. Втім, на нашу думку, однією із базових проблем, які необхідно вирішити – вдосконалення системи професійної підготовки правоохоронців в закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Разом із тим, дана підготовка є фактично неможливою без здійснення ефективної контрольно-наглядової діяльності за якістю освітньої діяльності.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання, пов'язані із здійсненням контролю та нагляду за освітньою діяльністю закладів вищої освіти, у своїх наукових працях розглядали: С.В. Албул, С.В. Бебко, О.В. Гаращук, З.В. Гіптерс, М.С. Коваль, М.І. Кусій, В.І. Куценко, Т.В. Ревенко, М.Р. Романинець, С.О. Сисоева, Д.В. Швець та багато інших. Втім, незважаючи на суттєві наукові здобутки, в юридичній літературі відчувається брак теоретичних досліджень, присвячених здійсненню нагляду та контролю саме за освітньою діяльністю закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування сутності освітньої діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання як об'єкту нагляду (контролю). Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: встановити сутність поняття «освіта»; розкрити теоретичні підходи щодо тлумачення терміну «освітня діяльність»; розкрити специфіку освітньої діяльності в закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання саме як об'єкту нагляду (контролю).

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що у статті дістало подальшого опрацювання розуміння сутності освітньої діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання як об'єкту нагляду (контролю).

Виклад основного матеріалу

Для з'ясування сутності та змісту освітньої діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання як об'єкту нагляду (контролю) доцільно розглянути, що являє собою освітня діяльність як важливий елемент суспільного життя. На думку С.О. Сисової, освіта сприймається сьогодні як процес зовнішнього впливу на засвоєння індивідом узагальненого об'єктивного, соціального досвіду, норм, цінностей тощо; як спеціальна сфера соціального життя; унікальна система, своєрідний соціокультурний феномен; як сутнісна характеристика етносу, суспільства, людської цивілізації, способів її самозбереження й розвитку; як цілісна єдність навчання, виховання й розвитку, саморозвитку особистості; як збереження культурних норм з орієнтацією на майбутній стан культури; як соціокультурний інститут, що сприяє економічному, соціальному, культурному функціонуванню і вдосконаленню суспільства; як рівень загальної культури та освіченості людей. Загалом, як відмічає авторка, поняття «освіта» розглядається досить широко, визначається різними контекстами, які, на погляд досліджувачки, можна узагальнити так: освіта – цінність (державна, суспільна, особистісна); система різноманітних навчальних закладів та освітніх установ; особливий процес; різнорівневий результат; соціокультурний феномен; соціальний інститут, що впливає на стан свідомості суспільства [1, с. 22-23]. Такий погляд більше відображає соціокультурне сприйняття освіти. Таким чином, освіта цілком може розглядатися як сфера суспільних відносин щодо формування цінностей, затребуваних відповідним ступенем розвитку суспільства. Подібний погляд щодо освітньої діяльності як суспільної цінності виражає й С.В. Бебко. На погляд автора, цінність вищої освіти, як соціального інституту, визначається її людино- і культуротворчою спрямованістю, стратегічною важливістю для сталого розвитку суспільства, забезпечення прогресу його соціальної, економічної, безпекової та інших складових. Вважається, що сталий розвиток суспільства (який представляє собою процес позитивних, постійно зростаючих соціально-економічних та культурних змін і передбачає узгодження потреб

сучасних і майбутніх поколінь у ресурсах розвитку, упровадження соціальних стандартів, створення нових технологій, збереження довкілля тощо) є залежним від рівня освіченості громадян та сукупного інтелекту нації. Вищі навчальні заклади, що працюють на сталий розвиток, покликані сформуванню нове креативно мисляче й морально вмотивоване покоління, яке має відповідні знання і компетентності, спроможне діяти в сучасному, постійно змінюваному, світі [2].

Т.В. Ревенко зазначає, що сутність освітнього процесу в закладах вищої освіти України полягає в цілеспрямованому поєднанні процесів передачі та отримання знань з обов'язковим самоосвітнім елементом. Мета освітнього процесу полягає в підготовці компетентних, висококваліфікованих, конкурентоспроможних на національному та міжнародному ринках праці фахівців для відповідної галузі (за фахом вищу) та пов'язаних із нею суміжних галузей чи сфер суспільного життя [3, с.52]. Авторка наголошує на практичній спрямованості освітньої діяльності закладів вищої освіти. Саме для більш якісного задоволення практичних вимог майбутніх роботодавців в освітній діяльності відбувається постійне вдосконалення освітніх та педагогічних технологій, які, як підкреслює в своїй роботі С.А. Нестеренко, є важливими складовими освітньої діяльності, що застосовуються в закладах вищої освіти. Педагогічна технологія – це створена відповідно до потреб та можливостей особистості і суспільства теоретично обґрунтована освітня система соціалізації, особистісного і професійного розвитку і саморозвитку людини в освітній установі, яка у результаті спланованих професійних дій педагога при оптимальній кількості ресурсів і зусиль всіх стейкхолдерів гарантовано забезпечує ефективну реалізацію визначеної освітньої мети та можливість оптимального відтворення процесу на рівні, який відповідає рівню педагогічної майстерності педагога. Ціллю освітньої технології буде виконання стратегічних завдань освіти, таких як: прогнозування, проектування і планування освітнього процесу. Такими освітніми технологіями можна вважати концепції освіти, освітні закони, освітні системи, підсистеми [4, с. 32].

Також вагомим елементом освітньої діяльності доцільно вважати науково-методичну роботу. Під час вибору форм організації науково-методичної роботи, на зауваження Т.Г. Павлиш, слід враховувати такі фактори, як: рівень професійної компетентності викладачів; досвід роботи, особливості інтересів, потреб, мотивів діяльності; вік та стаж їх викладацької роботи; наявний рівень психологічної готовності до професійного самовдосконалення. Важливими для ефективності науково-методичної роботи в закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання, на погляд авторки, є наступні організаційно-педагогічні умови: поєднання традиційних та інноваційних форм організації науково-методичної роботи, спрямованих на самореалізацію особистості викладача; створення продуктивної групової взаємодії викладачів; використання тренінгових технологій, спрямованих на розвиток професіоналізму викладача; залучення викладачів до науково-дослідної роботи [5, с.162].

В контексті представленої проблематики також слід відмітити, що освітня діяльність не є одноманітною. Диверсифікація вищої освіти розглядається з точки зору видового різноманіття закладів вищої освіти, різних моделей багаторівневої підготовки та реалізованих основних і додаткових освітніх програм. Диверсифікована вища освіта не передбачає хаотичного руху системи, проте має своєю метою забезпечення гнучкості доступу до різноманітних типів і видів вищої освіти та реалізації різноманітних освітніх програм, задовольняючих запити різних категорій населення [6, с. 9].

М.Р. Романинець підкреслює той факт, що Україна – одна із країн, у якій заклади вищої освіти є доволі консервативними, зберігаючи традиції минулого, поступово запроваджує світові, зокрема європейські, стандарти вищої освіти, що приведе до якісного оновлення не лише освітнього середовища, а й суспільства загалом. Аналіз сучасних європейських та вітчизняних тенденцій закладів вищої освіти засвідчив актуальність переходу від простої поінформованості чи навіть просвітництва на вищий рівень формування компетентності майбутніх фахівців. На часі така система закладів вищої освіти, суть якої

ґрунтується на якісних знаннях, компетенціях, педагогічних новаціях, розвитку власної компетентності. Визначені європейські стратегічні орієнтири передбачають формування професійно компетентного фахівця, реалізацію індивідуально-креативного кредо особистості під час підготовки до професійної діяльності студента, який матиме змогу мобільно реагувати на зміни в соціальному й економічному житті суспільства, здійснювати ефективне розв'язання різних ситуацій засобами комунікації. Основним критерієм роботи закладу вищої освіти є рівень підготовленості випускників до професійної діяльності. Вища школа бере активну участь у розв'язанні всіх завдань державотворення; у забезпеченні матеріального добробуту, вдосконаленні суспільних відносин, вихованні громадянина-патріота України; у підвищенні культурного рівня населення України, формуванні інтелектуального потенціалу країни; забезпеченні підвищення кваліфікації викладачів, підготовці наукових кадрів для участі в науково-технічному розвитку; сприянні демократизації суспільства та укріпленні миру; у розвитку міжнародного співробітництва [7, с.50-51].

Для реалізації суспільних потреб у якісних фахівцях, які відповідають вимогам професійної комплектації центральних органів виконавчої влади, функціонують заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Законом України «Про вищу освіту» освітня діяльність розглядається як діяльність закладів вищої освіти, спрямована на організацію, забезпечення та реалізацію освітнього процесу. Заклад вищої освіти із специфічними умовами навчання – заклад вищої освіти державної форми власності, який здійснює на певних рівнях вищої освіти підготовку курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів для подальшої служби на посадах середнього та вищого складу Національної поліції України, начальницького складу з метою задоволення потреб Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань [8]. При цьому названий

закон не розглядає поняття освітнього процесу. Наразі це поняття розглядається у законі України «Про освіту». Освітній процес – система науково-методичних і педагогічних заходів, спрямованих на розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей. Також згаданий закон дещо по-іншому визначає поняття «освітня діяльність», як діяльність суб'єкта освітньої діяльності, спрямована на організацію, забезпечення та реалізацію освітнього процесу у формальній та/або неформальній освіті [9].

Слід погодитися з тим, що заклади вищої освіти із специфічними умовами навчання є різновидом та рівноправним елементом всієї системи закладів вищої освіти в Україні [10, с.10]. Загальна мета закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, на погляд В. В. Аброськіна, – це забезпечення навчання, виховання та професійної підготовки осіб з урахуванням нормативних вимог у галузі вищої освіти для задоволення освітніх потреб особи, суспільства і держави, а також здійснення наукової і науково-технічної діяльності. Основна мета діяльності закладів вищої освіти системи МВС полягає в забезпеченні умов, необхідних для отримання особою вищої освіти, підготовки фахівців для органів і підрозділів МВС, інших органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій України. Аналіз статутів відомчих закладів вищої освіти чітко показує специфіку їхніх цілей. Наприклад, мета Національної академії Державної прикордонної служби України передбачає підготовку кадрів, спрямованих на охорону громадського порядку та безпеки, виконання завдань із посилення охорони Державного кордону України [11, с.100].

Щороку заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання готують тисячі кадрів для органів і підрозділів Національної поліції України, які розпочинають або ж продовжують службу в її відповідних функціональних складових – патрульній поліції, органах досудового розслідування, кримінальній поліції тощо. При цьому під час здійснення підготовки кадрів для Національної поліції України необхідно враховувати багато аспектів, пов'язаних як зі специфікою проходження служби в поліції в цілому, так

і з особливостями роботи в окремо взятому підрозділі [12, с.81].

В літературі зазначають, що підготовка фахівців у вищих закладах освіти із специфічними умовами навчання МВС України до професійної діяльності повинна дати не лише знання і вміння, а й сформувані здатність до саморозвитку, вміння адаптуватися до нових соціальних, інформаційних, технічних та технологічних вимог, кваліфікованого здобуття нових знань шляхом самоосвіти, тобто повинна ґрунтуватися на засадах випереджальної освіти. Така підготовка дозволить сформувати професійні інтереси майбутніх фахівців-офіцерів, належно зорієнтувати, дати чітке уявлення про переваги і труднощі, пов'язані з професійною діяльністю в службі цивільного захисту [13].

Дослідники вказують на динамічні зміни в освітній діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання не лише системи Міністерства внутрішніх справ. Науковці відмічають позитивну динаміку у напрямі якісної трансформації системи професійної освіти слухачів та курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання інституцій сектору безпеки і оборони України. Необхідно підкреслити, що в освітній процес представників зазначеної вище категорії активно впроваджуються нові педагогічні методики, технології тощо, які ґрунтуються на останніх досягненнях військової науки та техніки, а також передбачають використання досвіду бойових дій. Крім цього, програми підготовки майбутніх офіцерів тактичного рівня, а також офіцерів оперативного-тактичного рівня передбачають використання окремих складових стандартів НАТО (інших прогресивних світових стандартів) в системі професійної освіти (підготовки) представників інституцій сектору безпеки і оборони України (СБОУ), що забезпечує їхню готовність до виконання завдань за призначенням [14, с.60]. Перелічене дозволяє вказати на тісних зв'язок освітньої діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання зі спрямованістю діяльності відповідних центральних органів виконавчої влади, сучасними можливостями організації та провадження освітньої діяльності та загальними тенденціями трансформації суспільства.

Висновок

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що освітня діяльність закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання як об'єкту нагляду (контролю) включає в себе багато різнопланових елементів, зокрема: організаційних, науково-методичних, педагогічних та інших, які в своїй сукупності спрямовані на досягнення основної мети існування та функціонування таких ЗВО.

Вбачається, що сутність освітньої діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання як об'єкту нагляду (контролю) полягає у здійсненні організації, забезпечення та реалізації науково-методологічних та інших практик, спрямованих на комплексний розвиток особистості курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів, які оволодівають достатнім обсягом компетентностей, необхідних для подальшої служби на посадах середнього та вищого складу в правоохоронних органах, з метою задоволення потреб Міністерства внутрішніх справ України, а також підпорядкованих йому центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямована на реалізацію правоохоронної функції держави.

В свою чергу зміст освітньої діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання як об'єкт нагляду (контролю) розкривається у наступному:

- спрямована на всебічну підготовку курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів, формування їх особистісних та професійних якостей, оволодіння ними компетентностей, що є достатніми для подальшої служби у відповідних центральних органах виконавчої влади;

- її реалізації передбачає використання низки фінансових, матеріально-технічних та людських ресурсів, перевірку раціональності та ефективності використання яких потребує здійснення контролю (нагляду);

- реалізується спеціально-уповноваженими суб'єктами, діяльність яких упорядковується не тільки нормами законодавства про вищу освіту, а й нормативно-правовими актами, що регулюють діяльність Міністерства внутрішніх справ України, якому відповідні ЗВО підпорядковуються.

Література

1. Сисоєва С. О. Освіта як об'єкт дослідження. *Освітологія*. 2012. Вип. 1. С. 22-29.
2. Бебко С.В. Значення вищої освіти у сучасних соціально-економічних трансформаціях. URL: https://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/26121/1/beblo_znach.pdf
3. Ревенко Т. В. Сутність та основні складники освітнього процесу у закладах вищої освіти України. Теорія та практика державного управління. № 3(62). 2018. С. 44-53
4. Нестеренко С. А. Поняття «педагогічної технології» у парадигмі освітньої діяльності. *Психолого-педагогічні науки*. 2021. № 2. С. 27-33
5. Павлиш Т. Г. Організаційно-педагогічні умови ефективності науково-методичної роботи у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Вип. 88. 2022. С. 161-165
6. Гаращук О.В., Куценко В.І. Основні функції вищої освіти України в контексті її модернізації та євроінтеграції. *Міжнародний науковий вісник*. 2014. Вип. 8 (27). С. 7-16
7. Романинець М. Р. Заклади вищої освіти в Україні: правові аспекти їх функціонування. *Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка"*. 2019. Вип. 24. С. 47-54
8. Про вищу освіту. Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37-38. ст.2004
9. Про освіту. Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. ст.380
10. Албул С. В. Нормативно-правова регламентація статусу та особливостей функціонування закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання. Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання: правовий статус та особливості функціонування : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 1 травня – 11 червня 2023 року. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. – 108 с. С. 10-14
11. Аброськін В. Мета створення та принципи діяльності закладів вищої освіти МВС України як суб'єктів реалізації освітньої функції держави. *Підприємництво, господарство і право*. № 6. 2020. С. 97-104
12. Швець Д.В. Особливості нормативно-правової регламентації діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку кадрів для національної поліції України. *Право і безпека*. № 4. 2021. С. 80-90
13. Коваль М. С., Кусій М. І., Гіптерс З.В. Психолого-педагогічний аспект підготовки фахівців служби цивільного захисту у закладах вищої освіти із специфічними умова-

АНОТАЦІЯ

З'ясовано, що освітня діяльність закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання як об'єкт нагляду (контролю) включає в себе багато різнопланових елементів, зокрема: організаційних, науково-методичних, педагогічних та інших, які в своїй сукупності спрямовані на досягнення основної мети існування та функціонування таких ЗВО.

Доведено, що сутність освітньої діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання як об'єкту нагляду (контролю) полягає у здійсненні організації, забезпечення та реалізації науково-методологічних та інших практик, спрямованих на комплексний розвиток особистості курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів, які оволодівають достатнім обсягом компетентностей, необхідних для подальшої служби на посадах середнього та вищого складу в правоохоронних органах, з метою задоволення потреб Міністерства внутрішніх справ України, а також підпорядкованих йому центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямована на реалізацію правоохоронної функції держави.

Обґрунтовано, що зміст освітньої діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання як об'єкт нагляду (контролю) розкривається у наступному: спрямована на всебічну підготовку курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів, формування їх особистісних та професійних якостей, оволодіння ними компетентностей, що є достатніми для подальшої служби у відповідних центральних органах виконавчої влади; її реалізація передбачає використання низки фінансових, матеріально-технічних та людських ресурсів, перевірку раціональності та ефективності використання яких потребує здійснення контролю (нагляду); реалізується спеціально-уповноваженими суб'єктами, діяльність яких упорядковується не тільки нормами законодавства про вищу освіту, а й нормативно-правовими актами, що регулюють діяльність Міністерства внутрішніх справ України, якому відповідні ЗВО підпорядковуються.

Ключові слова: *нагляд, контроль, освітня діяльність, заклади вищої освіти, специфічні умови навчання.*

SUMMARY

It was found that the educational activity of institutions of higher education with specific learning conditions as an object of supervision (control) includes many diverse elements, in particular: organizational, scientific-methodical, pedagogical and others, which in their entirety are aimed at achieving the main goal the existence and functioning of such ZVO.

It has been proven that the essence of the educational activity of higher education institutions with specific learning conditions as an object of supervision (control) consists in the organization, provision and implementation of scientific-methodological and other practices aimed at the comprehensive development of the personality of cadets (students, students), etc. cadets who master a sufficient amount of competences necessary for further service in positions of middle and senior staff in law enforcement agencies, in order to meet the needs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, as well as subordinate central bodies of executive power, whose activities are aimed at the implementation of the law enforcement function of the state.

It is substantiated that the content of educational activities of higher education institutions with specific learning conditions as an object of supervision (control) is revealed in the following: aimed at comprehensive training of cadets (students, students), adjuncts, formation of their personal and professional qualities, mastery of competencies, which are sufficient for further service in the relevant central bodies of the executive power; its implementation involves the use of a number of financial, material, technical and human resources, checking the rationality and effectiveness of their use requires control (supervision); is implemented by specially authorized entities, whose activities are regulated not only by the norms of the legislation on higher education, but also by legal acts regulating the activities of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, to which the relevant higher education institutions are subordinate.

Keywords: *supervision, control, educational activity, institutions of higher education, specific conditions of study.*

14. Забора А., Соколов О., Лопатюк О., Хацаюк О., Шевченко Т. Актуальні напрями удосконалення системи фізичної підготовки слухачів та курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Військова освіта. № 1 (45). 2022. С. 59-70

ми навчання. URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/bitstream/123456789/8892/1/Коваль_Кусій%20М_Гіперс%203._%20Житомир_36.-2019.pdf

ТАКТИКА ОГЛЯДУ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННИХ ДІЙ З ПЛАТІЖНИМИ ЗАСОБАМИ

БАРАШ Л.Є. - аспірант Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-1762-3727>

УДК 343.98

DOI 10.32782/EP.2023.2.29

У статті висвітлено особливості тактики підготовки та проведення слідчого огляду в кримінальному провадженні про злочини, передбачені ст. 200 КК України. Охарактеризовано підготовчі заходи до огляду паперових і електронних документів, які є предметом цього виду злочину, а також особливості огляду місця події, цифрових пристроїв і комп'ютерних даних. Надано рекомендації щодо робочого етапу огляду платіжних засобів та особливостей складання протоколу огляду.

Ключові слова: слідчий огляд, огляд документів, розслідування економічних злочинів, дослідження підроблених платіжних карток, розслідування незаконних дій з платіжними засобами, розслідування підробки платіжних засобів.

Постановка проблеми

Під час досудового розслідування незаконних дій з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення, відповідальність за які передбачена ст. 200 КК України, вагоме значення у збиранні доказів відіграє слідчий огляд. Усі різновиди предмета вказаного злочину в криміналістичному сенсі розглядаються як документи. Саме вони є носіями матеріальних і цифрових слідів злочину, а нерідко також виступають засобом вчинення інших кримінальних правопорушень, наприклад, шахрайств з банківськими картками, службових розкрадань,

легалізації (відмивання) злочинних доходів тощо. Відповідно якісний огляд таких документів є запорукою не тільки призначення в подальшому їх експертних досліджень, а і розслідування в цілому.

Зазначені обставини підкреслюють актуальність розроблення криміналістичних рекомендацій з підготовки та проведення слідчого огляду в кримінальних провадженнях про злочини, передбачені ст. 200 КК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Процесуальні, організаційні й тактичні положення та рекомендації щодо огляду були предметом дослідження багатьох криміналістів, зокрема В.П. Бахіна, В.К. Весельського, В.П. Колмакова, В.О. Коновалової, В.В. Коваленка, М.Й. Кулика, І.В. Пирога, Р.Л. Степанюка, В.Ю. Шепітька, К.О. Чаплинського та інших авторів. Специфіку огляду платіжних засобів розглядали І.Л. Близнюк, В.В. Бірюков, С.Й. Гонгало, І.М. Осика, А.В. Реуцький, М.М. Садченко, І.І. Попович та інші вітчизняні науковці. Разом з цим комплексно проблематика огляду в методиці розслідування злочинів, передбачених ст. 200 КК України, до цього часу залишається не дослідженою.

Постановка завдання

Метою даної статті є формування пропозицій щодо належної тактики підготов-

ки та проведення огляду на стадії досудового розслідування злочину, передбаченого ст. 200 КК України. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання: визначити типові різновиди оглядів, які проводяться під час розслідування вищевказаного виду злочину, сформулювати рекомендації щодо дій слідчого на підготовчому, робочому й заключному етапах огляду.

Виклад основного матеріалу

Розслідуючи незаконні дії з платіжними засобами, слідчому насамперед необхідно намагатись своєчасно виявити всі документи, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні, вилучити їх у передбаченому кримінальним процесуальним законом порядку та оглянути, застосовуючи тактичні правила і прийоми, які забезпечують збереження цих джерел інформації. Документи та речі оглядають або під час слідчої (розшукової) дії, в ході якої вони були вилучені (обшуку, огляду місця події), або в ході окремої слідчої (розшукової) дії – огляд документа чи огляд речей.

Для методики розслідування злочинів, передбачених ст. 200 КК України, видається вагомим підкреслити, що у відповідних кримінальних провадженнях найчастіше проводять огляд документів. В останні роки частішими стають огляди комп'ютерних даних та предметів, які використовувались для здійснення незаконних дій з платіжними засобами (банкоматів, пристроїв для виготовлення пластикових карток тощо). Рідше виникає потреба оглянути ділянки місцевості, приміщення чи транспортного засобу. Це відбувається у випадках, коли на початку досудового розслідування відомо місце події кримінального правопорушення та з часу його вчинення пройшов нетривалий період, наприклад, якщо особу було затримано при спробі одержати (витратити) кошти за підробленою картою, в автомобілі, в поклажі тощо було виявлено підроблені платіжні засоби і т.п.

У кримінальних провадженнях за злочинами, які нами розглядаються, огляд

місця події проводять у місці виявлення незаконних дій з платіжними засобами та в місці використання платіжних карток й інших платіжних засобів. Але тут варто підкреслити, що, як наголошує І. Близнюк «місце події та місце злочину, як правило, не збігаються, оскільки злочин вчиняють, як правило в місцях обслуговування банківських платіжних карток, а ознаки злочину виявляються безпосередньо у емітента або власника банківської картки» [1, с. 133]. Відповідно й огляд нерідко проводиться не відносно місця події, а щодо певного документа або речі.

Нещодавно КПК України було доповнено вимогами щодо огляду комп'ютерних даних, що є важливим і для розслідування незаконних дій з платіжними засобами, зважаючи на все більше поширення безконтактних способів створення платіжних документів і проведення електронних платежів. Наголосимо, що цей різновид огляду є особливо актуальним щодо огляду веб-сайтів, на яких розміщується реклама надання незаконних послуг з обігу електронних грошей.

Сучасні можливості судової комп'ютерно-технічної експертизи у сфері дослідження віддалених даних на сьогодні обмежені, тому, як зазначають Р.А. Степанюк і В.Г. Колесник: «вилучення та дослідження віддалених (хмарних) даних наразі можливе лише шляхом слідчого огляду, оскільки в судовій експертизі неможлива практика проведення дослідження інформації, яка фізично не перебуває на матеріальному об'єкті, що ініціатор надає експерту» [2, с. 299]. Відповідно огляд комп'ютерних даних в деяких випадках може бути єдиним способом не тільки виявити важливі електронні сліди, але і дослідити їх та надати таким чином можливість їх подальшого використання в доказуванні.

У науковій літературі ґрунтовно досліджено організаційні й тактичні правила огляду місця події й огляду документів. Зокрема суттєву увагу приділено й особливостям огляду платіжних документів, зокрема банківських карток [3-4].

Огляд місця події під час розслідування злочинів, передбачених ст. 200 КК України, частіше за все проводиться щодо: 1) місця затримання особи, яка вчинила незаконні дії з платіжними засобами, або місця виявлення таких засобів чи слідів їх використання (банк, приміщення з банкоматом чи платіжним терміналом, магазин, АЗС і т.п.); 2) приміщення, де розташовано персонал і обладнання, яке використовувалось у злочинних цілях (установа, що надає послуги з випуску електронних грошей, пункт обміну валюти, типографія тощо).

Підготовчий етап до огляду місця події в кримінальному провадженні про злочин, передбачений ст. 200 КК України, відрізняється істотною специфікою, якщо незаконні дії з платіжними засобами, про які надійшла інформація, було вчинено з використанням електронного документообігу та електронних платежів. У таких випадках в ході підготовки до огляду бажано встановити оперативний контакт з адміністратором мережі, залучити до участі: спеціаліста-криміналіста, спеціаліста з комп'ютерної техніки й мережевих технологій, бухгалтера-ревізора конкретного профілю, спеціаліста з обігу платіжних карток, представника служби безпеки банку чи іншого об'єкта огляду, працівників технічного відділу банківської установи та/або процесингової системи (при огляді й вилученні інформації з POS-термінала або банкомата) та підготувати спеціальні технічні пристрої та програмне забезпечення для вилучення (копіювання), безпечного зберігання та переміщення великих масивів інформації [3, с. 181]. Особливо наголошено, що огляд місця події необхідно здійснювати за участю осіб, які мають знання про комп'ютерну техніку, про особливості функціонування банківських платіжних систем, про платіжні картки [5, с. 95].

На нашу думку, наведений вище перелік залучених осіб є максимальним. У практичній діяльності його реалізувати складно. Але в будь-якому випадку доречно залучати до огляду місця події спеціалістів технічних підрозділів правоохорон-

них органів, обізнаних у методах вилучення цифрових доказів, та працівників банківської чи іншої платіжної установи, які знають технічні особливості функціонування відповідної платіжної системи. Безпосередньо ж участь спеціаліста полягає у наданні технічної допомоги сторонам кримінального провадження і проведення консультацій з питань, що потребують спеціальних знань та навичок [6, с. 146].

На робочому етапі огляду місця події при розслідуванні злочинів, передбачених ст. 200 КК України, особливо важливо детально обстежити технічні засоби і прилади, які використовувались під час вчинення злочину, та виявлені на місці події документи, що були предметом незаконних дій.

Комп'ютерну техніку та інші цифрові прилади варто оглянути із використанням криміналістичних прийомів і засобів, розроблених для цього виду об'єктів. Стосовно місця проведення їх огляду у криміналістичній літературі зустрічаються дві різні рекомендації. Одні автори пропонують оглядати їх на місці виявлення чи вилучення, зокрема під час обшуку. Інші підкреслюють, що в більшості випадків, крім необхідності негайного вилучення вмісту комп'ютера, так робити не треба через брак часу, спеціальних знань, обладнання тощо [7, с. 150]. Узагальнений алгоритм дій при огляді комп'ютера, комп'ютерної мережі та віддалених ресурсів запропонував Б.В. Черняхівський [8, с. 64-65]. Цього алгоритму в повному або частковому вигляді (залежно від обставин події, що розслідується, і відповідних завдань слідства) варто дотримуватись і під час огляду цих об'єктів у кримінальних провадженнях про злочини, передбачені ст. 200 КК України. Це особливо важливо при розслідуванні незаконних дій з електронними платіжними засобами, вчиненими в системах електронних платежів, а також при огляді комп'ютерів у правопорушників, які займались підробленням платіжних засобів з використанням відповідної техніки, надавали незаконні послуги з випуску електронних грошей і т.п.

Відмічено, що до початку огляду цифрових пристроїв у ході здійснення тимчасового доступу до речей і документів вкрай важливо намагатись одержати від користувача паролі й коди доступу до них. Це дозволяє значно пришвидшити розслідування [9, с. 147-148]. Криміналістами сформовано методичні рекомендації з вилучення мобільних пристроїв. При цьому загальний алгоритм дій передбачає обов'язкове включення автономного режиму (режиму польоту) в телефоні без витягання SIM-карти, під'єднання автономного джерела живлення для забезпечення безперервної роботи та упакування до спеціального пакету, що блокує радіохвилі. За можливості у налаштуваннях телефону обирають режими недопущення вимикання та блокування екрану, виставляють на мінімум яскравість екрану для збільшення часу збереження заряду батареї [2, с. 296]. Завжди слід намагатись вилучити телефон у незаблокованому вигляді або під час вихідного дзвінка. Якщо немає спеціального пакета, пристрій рекомендують загортати у шість слоїв харчової фольги. Якщо у користувача вилучають також планшет чи персональний комп'ютер, звертають увагу на програмне забезпечення iTunes або Playmarket Google [10, с. 44-46]. Безпосередньо самі документи, в тому числі електронні, оглядають за певними правилами і з технічними нюансами. Зважаючи на те, що огляд документів як окрема слідча (розшукова) дія під час розслідування злочинів, передбачених ст. 200 КК України, проводиться часто, відповідні засоби і методи їх огляду доречно розглянути окремо.

Огляд документів криміналістами опрацьований досить ретельно. В результаті вироблено загальні тактичні рекомендації щодо цього різновиду огляду та окремі положення, які стосуються огляду різних типів документів. За загальним порядком огляд документів проводиться в три етапи – підготовчому, робочому й заключному.

Під час розслідування такого специфічного злочину, як незаконні дії з платіжними засобами, готуючись до огляду до-

кументів, слідчому варто ознайомитись із нормативно-правовими й розпорядчими актами, які регламентують випуск та обіг відповідних платіжних засобів. Це і чинне законодавство, і внутрішні акти суб'єктів, які випустили відповідні документи, надавали платіжні та інші послуги, пов'язані із подією, яка розслідується. При цьому доцільно за можливості запросити у емітента еталонні зразки справжніх платіжних засобів (або їх формалізований опис), що може бути корисним під час подальшого огляду як довідкова інформація.

Наступною вагомою підготовчою дією є залучення спеціаліста, який може надати технічну допомогу при огляді. На важливості залучення спеціалістів до огляду документів науковці наголошують особливо [11, с. 266]. У кримінальних провадженнях про злочини, передбачені ст. 200 КК України, як правило, виникає потреба залучити до огляду документів спеціаліста-криміналіста. Таких спеціалістів варто обирати з числа працівників підрозділів техніко-криміналістичного забезпечення Національної поліції або звертатись до судово-експертних установ для залучення як спеціалістів експертів, які виконують почеркознавчі і технічні експертизи документів. Якщо оглядають документи на паперових або пластикових носіях, спеціаліст-криміналіст надає технічну допомогу із застосуванням засобів криміналістичної техніки для ретельного дослідження об'єкта, виявлення ознак його ймовірної підробки, фіксації всього ходу та результатів слідчої (розшукової) дії, правильного опису в протоколі та упакування оглянутих документів задля збереження їх для подальших експертних досліджень.

Огляд електронних документів обов'язково має проводитись із залученням спеціаліста у сфері комп'ютерної інформації та програмних продуктів. Таких спеціалістів можна запросити з числа працівників кіберполіції, відповідних технічних підрозділів інших правоохоронних органів. Також можливо залучення співробітників експертних установ, які виконують комп'ютерно-технічні експертизи.

Специфіка робочого етапу огляду документа також значно залежить від об'єкта, який оглядався. Безумовно, під час цього виду огляду, треба дотримуватись загальних тактичних правил, але також враховувати властивості документа, що піддається огляду, й обставини справи. Завжди слід пам'ятати, що слідчий зобов'язаний не допускати впливу на документ води або розчинників; не залишати документ під дією сонячних променів, електромагнітного впливу або під дією інших факторів; не допускати дії високих і низьких температур на документ; не допускати перегинання та іншого втручання, як в змістовну частину документа, так і в матеріальний носій, не можна застосовувати методи попереднього дослідження, які можуть змінити первинний вигляд документа [12, с. 210].

Огляд документів на паперових носіях у криміналістиці досліджено найбільш ґрунтовно [13, с. 249-257]. Також було розглянуто загальний порядок огляду банківських платіжних документів, засоби та методи виявлення ознак їх підроблення [4, с. 95-97]. Відповідні рекомендації зараз є широко відомими. Вони можуть бути застосовані під час огляду документів у кримінальних провадженнях про злочини, передбачені ст. 200 КК України, в ситуаціях, коли правопорушники використовували відповідні методи і засоби підробки документів на паперових носіях.

Пластикові платіжні картки, які по суті є електронними документами, але мають матеріальний носій, теж варто оглядати за зазначеними правилами, але враховуючи додатково наявність електронної інформації.

На заключному етапі огляду документа складають протокол огляду і додатки до нього. У протоколі огляду паперового документа вказуються повне офіційне його найменування, основні реквізити, на чие ім'я, коли й ким складено та видано, розмір і колір паперу, стан його поверхні, характер країв, наявність та характер ушкоджень, вид і колір барвників тексту, стислі відомості про зміст документа. Як додатковий спосіб фіксації доцільно вико-

ристовувати фотографування [14, с. 208]. У протоколі огляду електронного документа в обов'язковому порядку мають зазначатися технічні характеристики та серійні номери обладнання, назви та версії програмного забезпечення, що використовуються в ході даної слідчої (розшукової) дії. Також мають бути вивчені та відображені в протоколі усі реквізити електронного документа. Якщо оглядався електронний документ на фізичному носії, він роздруковується або копіюється на диск та додається до протоколу як його невід'ємний додаток, із зазначенням серійних номерів та технічних характеристик обладнання, за допомогою якого створено такий додаток. Якщо оглянуто веб-сторінку, її необхідно роздрукувати за допомогою службового принтера та додати до протоколу огляду як невід'ємний додаток, із зазначенням серійного номера, назви та моделі принтера. Альтернативним засобом фіксації веб-сторінки є збереження її у форматі html засобами програми-браузера, з подальшим записом такого файлу на диск. У випадку огляду інформації, розміщеної на хмарних сервісах, у протоколі мають бути зазначені адреса в мережі Інтернет та назва сервісу, до якого отримується доступ. Текстові документи, а також зображення, що оглядаються, доцільно роздрукувати за допомогою службового принтера та додати до протоколу огляду як невід'ємний додаток, із зазначенням серійного номера, назви та моделі принтера. Фото-, відео- та аудіофайли, аналогічно з оглядом публікацій у мережі Інтернет, мають бути збережені та записані на диск, який стане другим додатком до протоколу огляду [15, с. 185-189].

Висновки

Під час розслідування злочинів, передбачених ст. 200 КК України, вагоме значення для збирання доказів має огляд, який насамперед проводять щодо предмета злочину, фінансових документів і комп'ютерних даних, з ним пов'язаних, деяких інших різновидів документів і речей, і, в окремих випадках, місця події. Тактичні особливості слідчого огляду по-

лягають його ретельній підготовці та проведенні з використанням засобів і методів дослідження пластикових платіжних карток, комп'ютерної техніки та інших цифрових пристроїв, у тому числі смартфонів, паперових документів. До огляду варто залучати спеціалістів. Обов'язковим є дотримання правил поведінки з документами – речовими доказами, а також методичних вимог щодо вилучення та огляду комп'ютерних даних.

Література

1. Близнюк І. Л. Виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконними операціями з банківськими платіжними картками (реквізитами карток). *Наука і правоохорона*. 2014. Вип. 3 (25). С. 129-135.
2. Степанюк Р. Л., Колесник В. Г. Судова комп'ютерно-технічна експертиза: стан і перспективи розвитку. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка* 2023. Вип. 2 (102). С. 289-305. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.102.289-305>
3. Реуцький А.В. Особливості слідчого огляду при розслідуванні злочинів у сфері виготовлення та обігу платіжних карток. *Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського : серія «Юридичні науки»*. 2012. № 1. С. 179-187.
4. Попович І. І. / Виявлення ознак підроблення банківських платіжних документів в процесі їх огляду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 34 (3). С. 94-97.
5. Садченко М. М. Виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з використанням засобів доступу до банківських рахунків. *Митна справа*. 2014. Вип. 1. С. 91-96.
6. Пілюков Ю. Залучення спеціаліста до огляду при розслідуванні розкрадань майна шляхом зловживання службовим становищем. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Вип. 2. С. 142-147.
7. Осика І. М. Розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Харків, 2006. 221 с.
8. Черняхівський Б. В. Особливості проведення слідчого огляду під час розслідування несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерів, автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. Вип. 2 (115). С. 58-68.
9. Чучко С. В. Розслідування шахрайства при купівлі товарів через мережу Інтернет : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 Право. Дніпро, 2021. 276 с.
10. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях [Текст] : метод. реком. / [М. В. Гуцалюк, В. Д. Гавловський, В. Г. Хахановський та ін.] ; за заг. ред. О. В. Корнейка. Вид. 2-ге, доп. Київ : Вид-во Нац. акад. внутр. справ, 2020. 104 с.
11. Амеліна А. С., Середня А. І. Проведення слідчого огляду документів при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 67. С. 262-266.
12. Хижняк Є. С. Тактичні прийоми проведення слідчого огляду документів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Вип. 3. С. 207-211.
13. Криміналістика: криміналістична техніка : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, В. О. Гусєва, В. В. Кікінчук та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 388 с.
14. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / [А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін.] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярської ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 384 с.
15. Коваленко А. В. Особливості тактики огляду електронних документів під час досудового розслідування посягань на життя та здоров'я журналіста. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1(88). С. 182-191.

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено особливості тактики підготовки та проведення слідчого огляду в кримінальному провадженні про злочини, передбачені ст. 200 КК України «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення». Відзначено, що огляд має вагоме значення для збирання доказів під час розслідування цього виду злочину. Його насамперед проводять щодо самих платіжних засобів як предмета злочину, фінансових документів і комп'ютерних даних, з ним пов'язаних, деяких інших різновидів документів і речей, і, в окремих випадках, місця події. Встановлено, що огляд місця події проводять у місці виявлення незаконних дій з платіжними засобами та в місці використання платіжних карток й інших платіжних засобів. Огляд документів і речей є найбільш поширеним різновидом огляду в цій категорії кримінальних проваджень. Охарактеризовано підготовчі заходи до огляду паперових і електронних документів, зокрема залучення спеціалістів, ознайомлення з нормативно-правовими та розпорядчими актами у сфері обігу платіжних засобів. Надано рекомендації щодо робочого етапу огляду платіжних засобів та інших документів. Особливо наголошено на дотриманні методичних рекомендацій з проведення огляду банківських пластикових карток, комп'ютерної техніки та мобільних цифрових пристроїв. Проаналізовано особливості складання протоколу огляду паперових та електронних документів. Підкреслено обов'язковість дотримання правил поводження з документами – речовими доказами, а також методичних вимог щодо вилучення й огляду комп'ютерних даних.

Ключові слова: слідчий огляд, огляд документів, розслідування економічних злочинів, дослідження підроблених платіжних карток, розслідування незаконних дій з платіжними засобами, розслідування підробки платіжних засобів.

SUMMARY

The article highlights the peculiarities of the tactics of preparing and conducting an investigative review in criminal proceedings on crimes provided for by Art. 200 of the Criminal Code of Ukraine "Illegal actions with transfer documents, payment cards and other means of access to bank accounts, electronic money, equipment for their production." It was noted that the review is of great importance for gathering evidence during the investigation of this type of crime. It is primarily conducted in relation to the means of payment as the subject of the crime, financial documents and computer data related to it, some other types of documents and things, and, in some cases, the scene of the incident. It has been established that the inspection of the scene is carried out at the place where illegal actions with payment means are detected and at the place where payment cards and other payment means are used. Inspection of documents and things is the most common type of inspection in this category of criminal proceedings. Preparatory measures for the review of paper and electronic documents are characterized, in particular, the involvement of specialists, familiarization with regulatory and administrative acts in the field of payment means circulation. Recommendations regarding the working stage of the review of means of payment and other documents have been provided. Particular emphasis is placed on compliance with the methodological recommendations for the inspection of bank plastic cards, computer equipment and mobile digital devices. The peculiarities of drawing up a review protocol for paper and electronic documents are analyzed. The obligation to comply with the rules of handling documents - material evidence, as well as methodological requirements for the extraction and review of computer data is emphasized.

Keywords: investigative review, document review, investigation of economic crimes, investigation of counterfeit payment cards, investigation of illegal actions with means of payment, investigation of counterfeiting of payment means.

КРИМІНАЛЬНА СУБКУЛЬТУРА ЯК ФАКТОР РАДИКАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДОВИЩА ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

ЧЕРЕВКО Кирило Олександрович - кандидат юридичних наук, доцент професор кафедри кримінального права і криминології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3384-8388>

УДК 343.9

DOI 10.32782/EP.2023.2.30

Розвиток демократичної незалежної держави на сучасному етапі розвитку суспільства пов'язаний з певними труднощами в усіх сферах суспільного, політичного, економічного та соціального життя. Однією з таких проблем є складний криминогенний стан в Україні, який у великій мірі пов'язаний із засиллям норм кримінальної субкультури. Становлення нового, сучасного суспільства передбачає вихід країни із стану криміналізму, підвищення культурного, особливо правового рівня громадян, зниження загального рівня злочинності, боротьба із найнебезпечнішими проявами кримінальної протиправності та криминогенним впливом на громадян, одним з яких є велике поширення норм кримінальної субкультури в суспільстві.

Ключові слова: установа виконання покарань, засуджені, кримінальна субкультура, кримінальний радикалізм, детермінація, протидія.

Постановка проблеми

Актуальність теми дослідження визначається необхідністю теоретичного осмислення і розроблення обґрунтованого підходу до аналізу соціокультурних проблем, пов'язаних із впливом кримінальної субкультури на різноманітні сегменти культури сучасної України. Формування кримінальної субкультури відбувалося в рамках пенітенціарної системи, моделі та принципи функціонування якої були сформульовані судовими системами європейських і північноамериканських держав у XVIII столітті, а потім набули поширення в Україні. Ціннос-

ті та практики кримінальної субкультури, що виникли, були покликані підтримувати взаємодію між індивідами саме в місцях позбавлення волі. Однак в умовах сучасної реальності елементи кримінальної субкультури подолали географічні та соціальні кордони місць позбавлення волі і стали частиною різноманітних сфер життєдіяльності: масмедійний, політичний, повсякденний дискурси рясніють прикладами використання ритуалів, традицій та висловлювань, що є частиною кримінальної субкультури. Рівень критики з боку громадських організацій, освітніх структур, спрямованої на зниження впливу кримінальної субкультури, є досить високим, але найчастіше критика має формальний, риторичний характер і не виявляє суті проблеми поширення її впливу. Залишаються неочевидними механізми, які допустили цінності і практики кримінальної субкультури і в офіційну, і в художню, повсякденну культуру. Одним з ефективних бар'єрів на шляху поширення кримінальної субкультури має виступати державна політика у сфері виконання покарань.

Актуалізація досліджень кримінальної субкультури пов'язана насамперед із тим, що наукові дисципліни, які традиційно аналізують стан пенітенціарної системи та тюремного населення, виявилися нездатними на сьогодні запобігти поширенню кримінальної субкультури в повсякденне і суспільне життя. Осмислення проблем, пов'язаних із кримінальною субкультурою, може виявитися ефективним інструментом

для розв'язання як екзистенціальних завдань (подолання впливу на індивідуальному рівні), так і інституціональних проблем (подолання впливу на рівні соціальних і культурних практик). Необхідне ґрунтовне розроблення дослідження кримінальної субкультури на основі концептуалізації механізмів її впливу.

Експертні оцінки свідчать, що лише у 15% вітчизняних пенітенціарних установ адміністраціям вдається забезпечити виконання вимог кримінально-виконавчого законодавства у повному обсязі. В інших установах спостерігаються непоодинокі випадки активної дії неформальних норм і правил субкультури місць позбавлення волі та активізація так званого «злочинського закону». Незважаючи на тривале реформування пенітенціарної системи, сьогодні її співробітники залишилися практично наодинці з найбільш криміналізованою часткою суспільства – ув'язненими й засудженими до покарання у виді позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі

На різному рівні проблеми кримінальної субкультури у місцях позбавлення волі розглядалися в працях таких вітчизняних науковців, як Ю. А. Алфьоров, Ю. М. Антонян, Л. В. Багрій–Шахматов, О. М. Бандурка, В. І. Борисов, В. В. Голіна, О. М. Джужа, Т. А. Денисова, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. Г. Колб, О. М. Литвинов, О. А. Мартиненко, Ю. В. Орлов, Д. І. Перепелиця, В. П. Петков, І. І. Присяжнюк, Г. О. Радов, В. П. Севостьянов, А. Х. Степанюк, Е. Г. Стоматов, В. М. Трубников, О. Н. Ярмиш та ін.

Виклад основного матеріалу

Зробивши системне дослідження кримінального покарання, проблем його призначення, виконання та відбування Т. А. Денисова вказує: «Злочинна поведінка, тюремна субкультура, протиправний спосіб життя стали для значної кількості населення нормою. Той, хто хоча б одного разу відбував покарання в місцях позбавлення волі, не відчуває страху перед новим можливим засудженням, бо для нього стають звичними і специфічне оточуюче середовище, і традиції, і загальна система відбування покарання. Перебування в антисуспільному серед-

овищі негативно впливає на формування особистості та її поведінку. Особлива субкультура, тісне спілкування в мікрогрупах сприяє розвитку агресії, культу насильства та жорстокості як щодо собі подібних, так і щодо влади, суспільства, підвищує злочинний професіоналізм та інтенсивність криміналізації. Це посилює живучість тюремних традицій, згуртованість злочинного середовища, проникнення відповідних негативних відносин через осіб, що звільнилися з місць позбавлення волі, в інші верстви населення».[1]

Помилкою є те, що деякі вважають поширення поняття «кримінальна субкультура» з'явилася лише в 20-30 х роках 20-го століття. Ще в 18 столітті відомий англійський адвокат Джон Говард писав у своїх трудах про велике значення ритуалів британських злочинців при спілкуванні та поведінці. А першим пенітенціарним законом, який діяв на теренах України, вважається Статут Великого князівства Литовського, перша редакція якого з'явилася у 1529 р., друга – 1566 р. і третя – 1588 р. У другій редакції Статуту 1566 р. (яку називають волинською за активну участь волинської шляхти в його укладанні) в одній зі статей (артикулів) вперше описано й місце ув'язнення (тюрму) для вбивць, що мало являти собою свого роду льох глибиною не менше 6 сажнів і розташовуватись усередині замку і мати надійну охорону.[10]

Упродовж досить тривалого історичного періоду державна влада ігнорувала сформовану у виправних установах кримінальну (суб)культуру. Посилення дискримінаційних практик щодо засуджених є однією з головних причин формування в українській культурі монолітної й унікальної за силою впливу кримінальної субкультури, що поглинала всі інші форми організації, які опинялися в просторі установ виконання покарань.

Історичний огляд розвитку державного інституту кримінального покарання у виді позбавлення волі, який існував на теренах України, свідчить про те, що Українська правова система не є джерелом кримінальної субкультури, як і системи кримінальних покарань. Вона є результатом впливу офі-

ційних правових норм і приписів інших чисельних суб'єктів державно-територіальних об'єднань чи союзів. Кримінальна субкультура, як складова частина загальнокримінальної субкультури, має своїм джерелом і підґрунтям відповідні сфери, форми, інститути суспільного і державного устрою, зокрема інституту кримінального покарання у виді позбавлення волі.

Поняття субкультури набуло в ХХІ ст. значного поширення і стосується професійних, вікових, національних, релігійних та інших прошарків і страт населення. Тому в системі культури українського суспільства є субкультура юристів, адміністративна субкультура, причому «найважливішим компонентом субкультури державного чиновника є духовність»[2] За Т. Селліним, кримінальна субкультура – це середовище, в якому «людина розвивається в групі собі подібних чи зграї, члени якої мають стійку систему цінностей, що відрізняється від загальноприйнятої»[3] В. Фокс писав про «теорії субкультур», які розглядають злочинця і його психологію, а факультативно – їх групи[4].

Тому, головним джерелом ієрархічного устрою неформальних кримінальних та кримінальних (тюремних) спільнот була і є багаторівнева соціальна структура сучасного суспільства, різке його розшарування за рівнем доступу до загальнолюдських цінностей, потреб і благ, а також справедливого, неупередженого, рівного, без виняткового судочинства.

Кримінальна субкультура як кримінологічний чинник стає ще більш актуальною проблемою, враховуючи, що наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. «сформувались різноманітні субкультури злочинного світу, у т. ч. мафіозні. Деякі прошарки населення практично не мислять свого життя (не хочуть, а часто вже не можуть) без протиправної та кримінальної діяльності». Доречніше говорити про єдину кримінальну субкультуру, до складу якої входять як складові частини різних злочинних елементів. У літературі є чимало пояснень кримінальної субкультури, бо вона є важливим чинником культурної деградації суспільства. Кримінальної субкультура За Радзівєвським В. О. є гносеологічно, аксіологічно і онтологічно вторин-

на, похідна від своєї першооснови – «злої», злочинної субкультури і зла. Споживачами та інколи її носіями і поширювачами є не лише злочинці. Тому, виходячи з вищезазначеного кримінальна субкультура – це сукупність цінностей, звичаїв, традицій, норм і правил поведінки злочинців як соціальної групи, узгодженість волі і свідомості із псевдозаконами кримінального середовища, спосіб життєдіяльності осіб, які об'єдналися в кримінальні групи і дотримуються певних законів та традицій, сукупність цінностей, які регламентують «життя і кримінальну діяльність кримінальних угруповань» і яка сприяє їх живучості, єдності, кримінальній активності, мобільності, спадковості поколінь правопорушників, яке є тим середовищем, в якому злочинець відчуває себе «своїм». Субкультура злочинців за своєю суттю злочинна і є квінтесенцією, ядром кримінальної субкультури. Кажучи про кримінальну субкультуру, необхідно зазначити і злочинне середовище, злочинний фон та деструктивні фонові явища, умови та причини її поширення.[5]

Поряд з цим існує інше поняття, а саме «злочинна субкультура». Деякі науковці говорять що це різні терміни, і що «Злочинна субкультура» має ширше поняття: «Злочинна субкультура, маючи злочинну ідеологію, структуру, типологізацію, «свою» історію, як поняття значно ширше, ніж «субкультура сучасних злочинців».[5] На наш погляд ці поняття є рівнозначними, а саме «кримінальна» походить від англійського слова «crime», що перекладається як злочин. Тому у цих двох термінах є один корінь, хоча звучать вони по різному. В юридичній літературі вже практично утвердилось таке поняття як «кримінальна субкультура», то відмовитись від нього буде непросто.

Проникнення цінностей кримінальної субкультури в різні сегменти домінантної, загальної культури є відповіддю на неефективне і неадекватне функціонування пенітенціарної системи. Відмінною характеристикою цінностей кримінальної субкультури є те, що їхнє формування відбувалося в умовах протистояння двом взаємопов'язаним між собою системам цінностей: офіційній – вираженій режимними правилами та куль-

турою адміністрації, і цінностям суспільства. Особливості місць позбавлення волі (такі як ізоляція, обмеження свободи) викликали формування ціннісного ряду, який номінально використовує цінності «загальної культури», але пропонує іншу систему інтерпретації цінностей. Процес поширення цінностей кримінальної субкультури можна описати за допомогою поняття «тюремізація».

Деякі ознаки негативних проявів кримінальної субкультури використовуються також під час соціально-правового та кримінологічного аналізу окремих видів злочинів: створення злочинної організації (ст. 255 КК України); сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256 КК України); бандитизм (ст. 257 КК України), який провели в своїх дослідженнях В. В. Бедриківський та О. М. Литвинов.[6]

Дослідження кримінальної субкультури місць позбавлення волі, свідчить про те, що крім наукових розвідок і досліджень, які спрямовані на протидію, профілактику та запобігання злочинності в Україні, пошук ефективних кримінально-правових заходів по боротьбі з нею, це важливий крок щодо піднесення факту існування «злочинного середовища». Більш цього, саме зміст цих понять «злочинський світ», «злочинного середовища». Більш цього, саме зміст цих понять «злочинський світ», «злочинного середовища» визначає окремі елементи кримінальної субкультури, які існують також в місцях позбавлення волі. «Злочинський світ», – це будь яке об'єднання осіб, що діють відповідно до встановлених, визнаних ними спеціальних правил, метою якого є залякування, погрози, примус, насильство, умови нерозголошення, злочинські розбори, залучення неповнолітніх до злочинних дій, вчинення злочинів або підбурювання до вчинення злочинів з метою отримання прибутку членами об'єднання або іншими особами».

Злочинні авторитети намагають утверджувати свою владу в установах виконання покарань як на рівні конкуренції з іншими групами засуджених, так і з адміністрацією установ виконання покарань.

Місця позбавлення волі, є своєрідним «базисом» окремого соціуму, в якому поряд

з офіційними, встановленими нормами законодавства, створюються, підтримуються і розповсюджуються неформальні норми і правила, які регулюють міжособистісні стосунки засуджених між собою та іншими суб'єктами процесу виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі. Нам доводиться спостерігати, як вперше засуджені набувають нових кримінальних субкультурних навичок і в подальшому вмело їх використовують. У певних випадках неодноразово засуджені стають не тільки носіями такої кримінальної субкультури, а й розповсюджувачами її на широке коло осіб, які відбувають покарання, а після звільнення – на широке коло громадян.

Доречно ретельно та чітко класифікувати діячів кримінальної субкультури. Ця класифікація повинна зводитись до конкретного носія та навіть ретранслятора кримінальної субкультури, вносячи окремі випадки у загальну схему кримінальної субкультури. У кримінальній/тюремній соціальній структурі, що утвердилася в 60-х роках минулого століття, є чотири основні касти ув'язнених: «опущені», «мужики», «козли» і «блатні» – це представники вищої групи в неформальній ієрархії ув'язнених. Ще їх називають охоронці в'язниць, хранителі в'язниць, хранителі тюремного закону, злодії в законі. Працівники пенітенціарної служби відносять «блатних» та інших ув'язнених, здатних відстоювати права і протистояти адміністрації, до «отрицалову». Блатні претендують на реальну владу в місцях позбавлення волі. Найчастіше їм доводиться домагатися в жорстокій боротьбі з адміністрацією. Якщо «блатним» усе ж вдається побудувати життя «зони» за «правильними поняттями», вони через «сходняки» і розбірки підпорядковують собі внутрішнє (неформальне) життя «зони», створюють фонд взаємодопомоги ув'язнених (общак) і контролюють розподіл коштів із нього тощо. «Блатні» не працюють, ні в зоні, ні на свободі. Повноваження «блатних», визначені «кримінальним законом», невіддільні від вельми непростих обов'язків, причому за допущені промахи можуть запитати і на волі. «Блатний» зобов'язаний стежити за тим, щоб права та інтереси всіх груп ув'язнених не порушувалися ні адмі-

ністрацією, ні самими мешканцями місць позбавлення волі. «Блатні» відповідають за те, щоб місця позбавлення волі нормально працювала, тобто отримувала легальними і нелегальними шляхами продукти, чай, тютюн, одяг (іноді спиртне, наркотики) тощо. Постраждати за ув'язнених для «блатного» – честь і доблесть, тому він може місяцями не виходити з ШІЗО, карцерів та інших місць для покарання ув'язнених. Еліта тюремного світу – «зłodії в законі», свого роду посвячені, визнані відомими авторитетами і на волі. Якщо в місцях позбавлення волі немає справжнього «зłodія в законі», зłodійський світ може призначити когось із «блатних», які сидять у ній, який має стежити за тим, щоб дотримувався «кримінальний закон». «Мужики» – це найбільша група у спільноті ув'язнених. Вона складається, в основному, з випадкових для в'язниці людей, які збираються повернутися після звільнення до нормального життя і яких у цивілізованих країнах, найімовірніше, не стали б позбавляти волі. Основна частина «мужиків» дотримується правильних понять. Від «блатних» вони відрізняються тим, що «кримінальний закон» не тільки дозволяє «мужику» працювати, а й накладає на нього обов'язку працювати. «Мужик» не повинен втручатися у справи «блатних», претендувати на участь у вирішенні важливих для «кримінального світу» питань. «Козли» – це ув'язнені, які відкрито співпрацюють з адміністрацією місць позбавлення волі. Вони, як правило, потрапляють і в категорію позитивно налаштованих засуджених, які мають реальний шанс звільнитися достроково, перевестися в установу з м'якшим режимом тощо. Формальним приводом для потрапляння до каст «козлів» може бути вступ до «самодіяльної організації засуджених», згода обійняти офіційну посаду, яку вважають ганебною за правильними поняттями або яка дає можливість командувати іншими ув'язненими. Для основної маси ув'язнених «козли» – це зрадники інтересів кримінальної субкультури. «Опущені» – найнижча група в цій неформальній ієрархії, каста недоторканих. Вельми поширеною є думка, що «опущені» – це ув'язнені, які погодилися бути пасивними гомосексуалістами в зоні. Але, за

оцінками експертів, добровільних гомосексуалістів серед «опущених» не більше 20%. «Опущеними» ув'язнені найчастіше стають у ШІЗО. У цю касту, як правило, потрапляють за грубі порушення «кримінального закону»: «стукацтво», «щурятництво», невиплачений картковий борг, свавілля щодо інших ув'язнених.

Масові заворушення в колоніях стали частим явищем. Причому протести ув'язнених пов'язані, як правило, не з умовами утримання, а зі збільшеною активністю влади, спрямованою на придушення кримінальної субкультури. Як і в 60-х роках, зміни ведуться під гаслом боротьби з кримінальними традиціями і кримінальними авторитетами. Традиційна культура має особливість, що, коли її ставлять на межу виживання, вона несподівано набуває нових сил. Носії її будуть сперечатись та вчиняти супротив, але не здадуться. Пом'якшити звичай «тюремного світу» можна лише методами, що враховують особливості сформованої в місцях позбавлення волі кримінальної субкультури.

Єдиною групою, яку можна назвати «культурною спільнотою», були ув'язнені, які дотримувалися «зłodійського закону». Він був суто внутрішнім способом організації життя «блатних». Весь світ, згідно зі зłodійськими поняттями, був поділений на своїх і чужих. Причому чужі мали лише ту, єдину цінність, що за їхній рахунок могли існувати і виживати свої.

«Організована злочинність», «тюремний соціум», «професійна злочинність» складають з себе своєрідний трикутник, кожна із сторін якого міцно скріплена з двома іншими сторонами. «Тюремному соціуму» в цьому трикутнику відводиться ключова роль. Тюрма (місця позбавлення волі), вважається академією злочинного світу. Вона підтримує і зберігає традиції, кримінальну субкультуру, встановлює ієрархію, виконує функцію школи для молодих злочинців і курси підвищення кваліфікації для професійних зłodіїв. У тюрмі готують плани майбутніх злочинів, встановлюються необхідні зв'язки, укладаються попередні союзи, згоди і договори про створення організованих злочинних угруповань на волі.[7]

Специфічними засобами міжособистого спілкування засуджених – носіїв кримінальної субкультури залишаються: «тюремна азбука», жести, жаргон, прізвиська, збереження і розвиток яких є невід'ємною складовою частиною системи засобів комунікативних зв'язків засуджених і ув'язнених. Так, за результатами проведеного дослідження 32 % неодноразово засуджених до позбавлення волі вільно володіють і спілкуються на «тюремному жаргоні»; 68 % – його повністю розуміють, але не спілкуються; 90 % засуджених мають особисті прізвиська (інколи декілька); 15 % мають татуювання «злочинної» або «тюремної» тематики; 55 % – особисті пам'ятні знаки чи символи.[9]

Окремо треба сказати про специфіку утримання засуджених жінок і підлітків, враховуючи психологічні, соціальні особливості цих груп. У розвитку цього напрямку можна виявити таку тенденцію: якщо спочатку дослідники репрезентували жінок і підлітків у місцях позбавлення волі як нонсенс і відмовляли їм у можливості сформулювати особливу систему відносин, то останнім часом субкультуру жіночих і колоній для неповнолітніх розглядають як специфічні сегменти кримінальної субкультури, де характеристики «стать» і «вік» корелюють з іншими соціальними стигмами: «раса», «етнос», «статус» тощо.

Як показує досвід іноземних країн, в подальшому процесі, які відбуваються у внутрішньому середовищі засуджених до позбавлення волі, можуть призвести до поступової деформації позитивних моральних цінностей, установок, правил поведінки у суспільстві, і, у кінцевому рахунку, при збільшенні кількості засуджених, розтлівати саме суспільство. Таким чином, кримінальна субкультура є фактором радикалізації середовища засуджених, чинником відтворення насильницьких кримінальних практик, бунтів як засобів утвердження злочинських традицій, перерозподілу сфер впливу в установах виконання покарань, протидії як легальній, так і нелегальній (див. вініформацію про бунт в Одеській виправній колонії) діяльності адміністрації установ виконання покарань. Відомий норвезький

кримінолог Н. Крісті в своїй праці «Зручна кількість злочинів», зробив декілька доречних зауважень. Коли в тюрмах утримується значна кількість засуджених, то для них тюремне ув'язнення перестає бути позором і стає нормою суспільного життя. Часто у них просто не має можливостей для нормального особистого розвитку, створення родини, виховання дітей, отримання освіти і оплачуваної праці.[8 с.148]

Висновки

Потребують досліджень історичні й загальнотеоретичні аспекти вивчення і аналізу кримінальної субкультури. Осмислення небезпеки багатовекторності кримінальної субкультури як суспільної реальності, її єдності та багатоманітності, є потребою сучасності. Комплексне і системне, об'єктивне, всебічне та ґрунтовне наукове дослідження кримінальної субкультури, – передусім, кримінологічне її осмислення, вивчення її сутності та змісту, профілактика й протидія кримінальній субкультури.

Кримінальна субкультура є основним механізмом криміналізації молодіжного середовища. Її соціальна шкідливість полягає в тому, що вона слугує механізмом згуртування злочинних груп, ускладнює, спотворює або блокує процес соціалізації особистості, а також стимулює кримінальну поведінку підлітків та юнаків. Одним з ключових напрямів зниження ступеня радикалізації середовища засуджених, протидії кримінальному радикалізму в установах виконання покарань є ефективна боротьба з поширенням кримінальної субкультури як у виправних колоніях, так і за її межами. Отже, це комплексна діяльність, що охоплює і загальносоціальні, і спеціально-кримінологічні превентивні заходи.

Література

1. Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз : монографія. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2007. 340 с.
2. Науменко О. М. Становление и развитие административной субкультуры в Украине : автореф. дис. канд. филос. наук. : спец. 09.00.03. Одеса, 2006. 199 с.

3. Виговський Д. Л. Кримінальна субкультура в механізмі злочинності неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08. К., 2006. 207 с.

4. Фокс В. Введение в криминологию. М. : Прогресс, 1980. 210 с.

5. Родзієвський В. О. Кримінальна субкультура як суспільна реальність. *Юрист України*. 2011. № 2. С. 69–76.

6. Бедриківський В. В., Литвинов О. М. Бандитизм: соціально-правовий і кримінологічний аналіз : монографія. Харків : ХНУВС, 2009. 161 с.

7. Організовані злочинні угруповання в Україні: традиційне і типове : кол. моногр. / під заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. Н. Ярмиша. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2001. 238 с.

8. Кристи Н. Удобное количество преступлений / Пер. с англ. Е. Матерновской ; общ. ред. и вст. Я.И. Гилинского]. СПб. : Алетейя, 2006. 184 с.

9. Крикушенко О. Г. Ознаки кримінальної та тюремної субкультур // Політика в сфері боротьби зі злочинністю : Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 13–14 березня 2015 року). Івано-Франківськ, 2015. С. 110–114.

10. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навч. посіб. Львів, 2003. 156 с.

Kyrylo O. CHEREVKO,

*PhD in Law, Associate Professor
(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)*

The development of a democratic independent state at the present stage of society's development is associated with certain difficulties in all spheres of public, political, economic and social life. One of these problems is the complex criminogenic situation in Ukraine, which is largely due to the dominance of criminal subculture norms. The formation of a new, mod-

ern society involves the country's exit from the state of criminalism, raising the cultural, especially legal level of citizens, reducing the overall crime rate, combating the most dangerous manifestations of criminal unlawfulness and criminogenic impact on citizens, one of which is the widespread norms of criminal subculture in society.

The relevance of the research topic is determined by the need for theoretical understanding and development of a sound approach to the analysis of socio-cultural issues related to the impact of criminal subculture on various segments of the culture of modern Ukraine. The formation of the criminal subculture took place within the framework of the penitentiary system, the models and principles of which were formulated by the judicial systems of European and North American states in the eighteenth century and later spread in Ukraine. The values and practices of the criminal subculture that emerged were designed to support interaction between individuals in prisons. However, in today's reality, elements of the criminal subculture have overcome the geographical and social boundaries of prisons and have become part of various spheres of life: media, political, and everyday discourses are full of examples of the use of rituals, traditions, and expressions that are part of the criminal subculture. The level of criticism by NGOs and educational institutions aimed at reducing the influence of criminal subculture is quite high, but most often the criticism is formal and rhetorical and does not reveal the essence of the problem of its spread. The mechanisms that have allowed the values and practices of the criminal subculture to enter both official and artistic and everyday culture remain unclear. One of the effective barriers to the spread of criminal subculture should be the state policy in the field of penal enforcement.

Keywords: penitentiary institution, convicts, criminal subculture, criminal radicalism, determination, counteraction.

ДЕРЖАВНИЙ КОНЦЕРН «УКРОБОРОНПРОМ» ЯК УПОВНОВАЖЕНИЙ СУБ'ЄКТ ГОСПОДАРЮВАННЯ З УПРАВЛІННЯ ОБ'ЄКТАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ В ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ

ДУМЧИКОВ Михайло Олександрович - кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4244-2419>,

ЯНІШЕВСЬКА Катерина Дмитрівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3648-5543>,

УДК 342.841

DOI 10.32782/EP.2023.2.31

Оборонно-промисловий комплекс в розвинутих країнах відіграє важливу роль у стратегії національної безпеки і оборони. Серед найважливіших завдань цих країн - захист та розвиток підприємств оборонної промисловості. Галузь оборонно-промислового комплексу має значний інтелектуальний та виробничий потенціал і здатна до експорту, що забезпечує стабільні валютні надходження до бюджету країни і сприяє її фінансовій стійкості.

Державний Концерн «Укроборонпром» в Україні є ключовим суб'єктом управління оборонною промисловістю. Він координує діяльність різних сегментів оборонної галузі, включаючи авіацію, виробництво бронетехніки, двигунобудування, виробництво спеціальних засобів, високоточної зброї та боєприпасів, а також кораблебудування.

В роботі розглянута історія створення концерну та його перетворення в АТ «Українська оборонна промисловість» у червні 2023 року. Аналізуються основні суб'єкти управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі відповідно до законодавства України. Особливий акцент робиться на важливості прийняття Закону України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» в 2011 році як інструменту для підвищення ефективності та оптимізації управління в оборонно-промисловому секторі України. За-

значається, що концерн має статус уповноваженого суб'єкта господарювання в даній галузі та включає в себе різні підприємства оборонно-промислового комплексу, включаючи казенні підприємства.

Автор також розглядає різні аспекти функціонування Державного Концерну «Укроборонпром», включаючи його фінансову залежність від учасників концерну, а також його роль як координатора та фасилітатора для підприємств оборонно-промислового комплексу. Зазначається також, що Державний Концерн «Укроборонпром» має широкий спектр статутних повноважень, включаючи самостійну господарську та зовнішньоекономічну діяльність та можливість залучення інших учасників для виробництва та науково-технічного розвитку. Ця гнучкість сприяє ефективному розвитку та реагуванню на потреби оборонно-промислового комплексу та ринку. Усе це робить Державний Концерн АТ «Укроборонпром» ключовим суб'єктом управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі України та важливим гравцем в забезпеченні національної безпеки та оборони.

Ключові слова: оборонно-промисловий комплекс, Укроборонпром, національна безпека, суб'єкти оборонно-промислового комплексу, управління об'єктами оборонно-промислового комплексу.

Постановка проблеми

Для розвинутих країн оборонно-промисловий комплекс становить ключовий елемент стратегії національної безпеки і оборони. Водночас, велика увага приділяється захисту та розвитку важливих та високоефективних підприємств і організацій оборонної промисловості країни. Оборонно-промисловий комплекс розпоряджається значними інтелектуальними та виробничими ресурсами, і зберігає високий потенціал для експорту, що гарантує стабільні валютні надходження до бюджету країни. Ця стабільність сприяє забезпеченню фінансових ресурсів для національної безпеки та розвитку оборонно-промислового комплексу у цих країнах.

На сьогоднішній день Державний Концерн АТ «Укроборонпром» є важливим державним господарським об'єднанням та ключовим суб'єктом господарювання в Україні, який відіграє важливу роль у сфері оборонно-промислового комплексу. Концерн спеціалізується на управлінні різними сегментами оборонної промисловості, включаючи авіацію, виробництво бронетехніки, двигунобудування, виробництво спеціальних засобів, високоточної зброї та боєприпасів, а також кораблебудування. Концерн відіграє важливу роль у забезпеченні національної безпеки та оборони, забезпечуючи виробництво та підтримку важливих військових технологій і обладнання. Він також сприяє стійкому розвитку українського оборонного комплексу та зміцненню національного потенціалу.

Варто наголосити, що АТ «Укроборонпром» відіграє важливу роль зокрема, як центральне ядро у сфері оборонної промисловості України. В якості об'єднання різних компаній, фірм і підприємств, які активно займаються експортом озброєння та військової техніки і мають значні фінансові ресурси, Концерн становить надійну опору. Він також об'єднує підприємства оборонно-промислового комплексу, які, хоча й мають відмінності, зуміли зберегти свій технологічний та оборонний потенціал і залишаються здатними виготовляти сучасні зразки військової техніки [1, с. 28].

Концерн відіграє роль координатора та фасилітатора для цих підприємств, сприяючи об'єднанню їхніх зусиль і спільному розвитку оборонних технологій для забезпечення національної безпеки та оборони.

Стан дослідження проблеми

Питання сучасного стану Державного Концерну АТ «Укроборонпром» як уповноваженого суб'єкта господарювання з управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі, було предметом наукового інтересу багатьох вчених.

Зазначені питання були предметом досліджень наступних науковців, зокрема, А. Шеховцова, В. Бадрака, О. Сальнікова та інших.

У своїй науковій праці «Створення ДК «Укроборонпром» як початок дієвого ядра оборонно-промислового комплексу України» А. Шеховцов запропонував розглядати Концерн, як напрям створення дієвого ядра ОПК України [2, с. 28]. О. Сальнікова в своїй роботі «оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки» розглянула питання щодо впровадження раціональних дій спрямованих на перебування АТ «Укроборонпром» як уповноваженого суб'єкта господарювання з управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі [3, с. 56]. У своїй статті «Регулювання за купівель, експорту/імпорту озброєнь і військової техніки в Україні» В. Бардак акцентувала увагу на недосконалої системи закупівель в розрізі державного оборонного замовлення.

Водночас враховуючи повномасштабну військову агресію з боку Російської Федерації, яка стала фактичним каталізатором розвитку раніше не популярних підгалузей ОПК України роль та значення Концерну лишається мало досліджуваним питанням.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження сучасного стану Державного Концерну АТ «Укроборонпром» як уповноваженого суб'єкта господарювання з управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі.

Виклад основного матеріалу

Концерн АТ «Укроборонпром» сьогодні є однією з ключових державних організацій в Україні, що займаються розвитком та виробництвом оборонної та військової техніки, як для внутрішнього так і для зовнішнього ринку. Історія створення цього концерну пов'язана з необхідністю підвищення обороноздатності України, а також об'єднанням різноманітних оборонних підприємств та дослідницьких установ під одним управлінням.

Одразу після проголошення незалежності України її оборонна галузь опинилася в складних умовах. Відсутність координації та відсутність державної підтримки спричинили великі проблеми у розвитку оборонної промисловості. У цих умовах було вирішено створити Концерн «Укроборонпром» з метою об'єднання різних оборонних підприємств під єдиною керівництвом для забезпечення більш ефективного виробництва і розвитку нових оборонних технологій [4, с. 45].

ДК «Укроборонпром» створений у результаті адміністративної реформи 2010 року відповідно до Указів Президента України Віктора Януковича від 9.12.2010 № 1085 і від 28.12.2010 р. № 1245, Постанов Кабінету Міністрів України від 29.12.2010 р. № 1221 і від 31.08.2011 р. № 993 [5].

В червні 2023 року державний концерн «Укроборонпром» у межах корпоратизації реорганізовано в АТ «Українська оборонна промисловість».

Законом України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» установлено, що АТ «Укроборонпром» та Кабінет міністрів України виступають основними суб'єктами управління щодо об'єктів державної власності в оборонно-промисловому комплексі.

Статтею 3 Закону України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» установлено, що Кабінет Міністрів України та Державний концерн «Укроборонпром» є основними суб'єктами управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі [6].

Один з методів підвищення ефективності функціонування державних підприємств в оборонно-промисловій галузі полягало у визначенні особливостей та правових засад управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі шляхом прийняття Закону України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» від 16 червня 2011 року. Цей закон надав можливість удосконалити процеси управління та регулювання на державному рівні у сфері оборонно-промислового комплексу, що сприяє підвищенню ефективності та оптимізації функціонування підприємств цієї галузі [6].

У відповідності до положень статті 4 Закону України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» Державний концерн АТ «Укроборонпром» має статус уповноваженого суб'єкта господарювання в галузі управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі. Склад концерну визначається колом державних підприємств оборонно-промислового комплексу, до яких також входять казенні підприємства (які є учасниками Концерну) [6].

Концерн заснований на фінансовій залежності від одного або декількох учасників Концерну та виконує різноманітні функції, включаючи забезпечення та підтримку науково-технічного розвитку. Додатково, Концерн займається інвестиційною, фінансовою, зовнішньоекономічною діяльністю та іншими аспектами в галузі оборонно-промислового комплексу. Діяльність концерну регулюється Законом України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» та Статутом, який схвалюється Кабінетом Міністрів України за рекомендацією Наглядової ради Концерну [7].

Права та обов'язки Державного Концерну «Укроборонпром» в процесі управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі, визначені статтею 7 Закону України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комп-

лексі». Відповідно до зазначеної статті – надаються конкретні права та встановлюються обов'язки Концерну щодо управління об'єктами державної власності в цій галузі. З поміж повноважень Концерну які передбачені частиною 1 статті 9, можна виділити також його додаткові повноваження, зокрема: 1) здійснення регулювання, контролю й координації діяльності учасників Концерну; 2) проведення моніторингу фінансової діяльності учасників Концерну; 3) здійснення контролю за діяльністю учасників Концерну [6].

Варто зазначити, що одним із способів які сприяють підвищенню ефективності функціонування системи підприємств оборонно-промислового комплексу стало і наділення АТ «Укроборонпром» повноваженнями в сфері контролю. Однак такий принцип діяльності Концерну одночасно порушує принцип управління об'єктами державної власності, – заборона втручатися в оперативно-господарську діяльність підприємства [8, с. 98].

Водночас, окрім повноважень АТ «Укроборонпром», які передбачені в Законі України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» варто виділити і його повноваження відповідно до Статуту. Статутні повноваження Державного Концерну «Укроборонпром» охоплюють широкий спектр сфер, включаючи його самостійну господарську та зовнішньоекономічну діяльність з централізацією функцій у галузі науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності. Державний Концерн «Укроборонпром» має можливість як самостійно здійснювати господарську діяльність, так і залучати інших учасників Концерну до статутної діяльності з метою виготовлення продукції та забезпечення науково-технічного розвитку. Це надає Концерну гнучкість та можливість ефективно реагувати на вимоги оборонно-промислового комплексу та ринку [6].

Виходячи з положень законодавства про в сфері регулювання оборонно-промислового комплексу, варто поділяти по-

вноваження Концерну на ті, що делеговані державою та ті, що визначені в статуті.

Реалізуючи повноваження, що делеговані державою, Концерн здійснює управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі лише в тій мірі в якій його наділено відповідно до статті 7 Закону України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі»

Відповідно до частини першої статті 3 Закону України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» об'єктами управління державної власності в оборонно-промисловому комплексі є такі:

1) майно державних підприємств оборонно-промислового комплексу, зокрема й майно казенних підприємств, які входять до складу Державного концерну «Укроборонпром»;

2) майно, яке в установленому порядку було передано Державному концерну «Укроборонпром»;

3) пакети акцій, що є власністю держави у статутних капіталах тих акціонерних товариств, діяльність яких провадиться в межах оборонно-промислового комплексу та які в установленому порядку передані до управління Державного концерну «Укроборонпром» [6].

Статутні повноваження Концерну реалізуються відповідно до здійснення ним повноважень в сфері господарської діяльності. Господарський кодекс України встановлює, що майном підприємства є виробничі та невиробничі фонди, інші цінності, вартість яких прямо відображається в самостійному балансі підприємства [9].

В свою чергу невикористаними фондами відповідно до положень Податкового кодексу – це капітальні активи, які не використовуються в господарській діяльності [10].

Варто зауважити, що відповідно до статті 75 Господарського кодексу України, державне комерційне підприємство має право відчужувати майно, яке належить до його основних фондів, однак лише за попередньою згодою державного органу до сфери управління якого воно належить,

виключно на конкурентних засадах. Отже, правила розпорядження майном, яке закріплене за державним підприємством на праві господарського відання, передбачають залучення до цього процесу суб'єктів управління об'єктами державної власності. Державне комерційне підприємство має право розпоряджатися майном, яке належить до основних фондів, в інший спосіб тільки в межах повноважень і спосіб, який передбачають Господарський кодекс та інші закони [9].

Водночас, ризики негативних наслідків від результатів господарської діяльності несуть безпосередньо підприємства-учасники Концерну, про що зазначено в пунктах 8, 9 Статуту Державного концерну «Укроборонпром», згідно з яким: 1) Концерн не відповідає за зобов'язаннями його учасників; 2) учасники не несуть відповідальності за зобов'язаннями Концерну [7].

Зважаючи на викладене, варто наголосити, що Концерн уповноважений здійснювати управління об'єктами державної власності, при цьому не втручаючись в господарську діяльність підприємств-учасників.

Однією з характерних особливостей правового статусу державного підприємства та правового режиму його майна є обмеження, визначені на законодавчому рівні, стосовно повноважень підприємства щодо розпорядження конкретними видами майна та наявність норм та правил управління майном державного підприємства. Ці обмеження і правила управління майном закріплені в окремих нормативно-правових актах, зокрема у відношенні розпорядження державним майном шляхом його відчуження.

Це підкреслює важливість додержання законодавчих норм та правил при управлінні державним майном та розпорядженні ним, забезпечуючи тим самим збереження державної власності та уникнення недоречних чи незаконних дій щодо майна державних підприємств.

Одним з основних завдань Концерну «Укроборонпром» в процесі управління об'єктами державної власності, згідно з Законом України «Про особливості управ-

ління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» та Статутом Концерну, є сприяння ефективній діяльності підприємств, які він об'єднує.

Це означає, що Концерн має на меті підтримувати та розвивати підприємства, об'єднані в його структурі, з метою забезпечення їхньої успішної діяльності. Ця підтримка може включати в себе різні заходи, такі як науково-технічний розвиток, інвестиції, фінансову підтримку, реалізацію стратегічних проектів та інші заходи, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності та стабільності об'єднаних підприємств.

Враховуючи викладене, варто зазначити, що виконання АТ «Укроборонпром» функцій з регулювання, контролю та координації діяльності учасників Концерну, а також повноважень з контролю за діяльністю учасників, повинно здійснюватися без втручання у господарську діяльність підприємств в межах управління об'єктами державної власності.

Отже, з метою підвищення ефективності функціонування державних підприємств, які здійснюють господарську діяльність в сфері розроблення, виробництва, реалізації, ремонту, модернізації та утилізації озброєння, військової і спеціальної техніки та боєприпасів, держава передала значну частину повноважень до господарських структур. Це призвело до зняття з Кабінету Міністрів України певних повноважень, які стосувалися управління об'єктами державної власності.

Література

1. Горбулін В. Створення ДК «Укроборонпром» як початок формування дієвого ядра ОПК. Наука і оборона. 2013. № 3. С. 27-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nauio_2013_3_6
2. Шеховцов В. Створення ДК «Укроборонпром» як початок дієвого ядра ОПК. Наука і оборона. 2013. № 3. С. 27-31.
3. Сальнікова О. Ф. Роль оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2014. № 4. С. 51-56.

4. Толлок П. О. Фінансова безпека підприємств оборонної галузі України у взаємодії із суб'єктами зовнішнього середовища : дис. ... канд. екон. наук: 21.04.02. Київ, 2019. 220 с.

5. АТ «Українська оборонна промисловість». Lv.ua. веб-ресурс. URL: <http://surl.li/mrwxwx>

6. Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі : Закон України від 16.06.2011 № 3531-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3531-17> (дата звернення: 25.02.2020).

7. Деякі питання Державного концерну «Укроборонпром» : Постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 № 993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2011-%D0%BF>

8. Семенишин А. В. Оборонно-промисловий комплекс України: господарсько-правові аспекти реформування: монографія. Харків: Юрайт, 2015. 192 с.

9. Господарський кодекс України : Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

10. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

SUMMARY

The defense-industrial complex in developed countries plays an important role in the strategy of national security and defense. Among the most important tasks of these countries is the protection and development of defense industry enterprises. The branch of the defense-industrial complex has significant intellectual and production potential and is capable of export, which provides stable foreign currency income to the country's budget and contributes to its financial stability.

State Concern «Ukroboronprom» in Ukraine is a key subject of defense industry management. It coordinates the activities of various segments of the defense industry, including aviation, the production of armored vehicles, engine construction, the production of special equipment, precision weapons and ammunition, and shipbuilding.

The paper examines the history of the creation of the concern and its transformation into JSC «Ukrainian Defense Industry» in June 2023. The main subjects of the management of state-owned objects in the defense-industrial complex are analyzed in accordance with the legislation of Ukraine. Special emphasis is placed on the importance of the adoption of the Law of Ukraine «On Peculiarities of Management of State-Owned Objects in the Defense-Industrial Complex» in 2011 as a tool for increasing efficiency and optimizing management in the defense-industrial sector of Ukraine. It is noted that the concern has the status of an authorized business entity in this field and includes various enterprises of the defense-industrial complex, including state-owned enterprises.

The author also considers various aspects of the functioning of the State Concern «Ukroboronprom», including its financial dependence on the participants of the concern, as well as its role as a coordinator and facilitator for enterprises of the defense-industrial complex. It is also noted that the State Concern «Ukroboronprom» has a wide range of statutory powers, including independent economic and foreign economic activity and the possibility of attracting other participants for production and scientific and technical development. This flexibility contributes to effective development and response to the needs of the defense-industrial complex and the market. All this makes the State Concern JSC «Ukroboronprom» a key entity in the management of state-owned objects in the defense-industrial complex of Ukraine and an important player in ensuring national security and defense.

Keywords: defense-industrial complex, Ukroboronprom, national security, entities of the defense-industrial complex, management of objects of the defense-industrial complex.

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДІВ ЗДІЙСНЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ДЕМИДЕНКО Надія Михайлівна - професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4392-6722>

e-mail: nadiyademydenko@ukr.net

УДК 001.891

DOI 10.32782/EP.2023.2.32

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів учених, сформульовано авторське визначення поняття «методи наукових досліджень». Виокремлено наступні класифікаційні ознаки методів наукових досліджень: емпіричні методи; теоретичні методи; компаративні методи; методи системного аналізу; історичні методи; кількісні методи; квалітативні методи.

Ключові слова: методи, наукові дослідження, наукове пізнання, класифікація, способи, прийоми.

Постановка проблеми

Однією із проблем проведення наукових досліджень є вибір методів їх здійснення. Методологія дослідження є тим базисом, без якого неможливо уявити наукове дослідження. У період цифровізації майже всіх сфер життєдіяльності людини, наявності значного масиву інформації та появи окремих додатків та програм з ознаками штучного інтелекту для сучасного дослідника надзвичайно важливо вміти швидко та ґрунтовно опрацювати інформацію за допомогою різноманітних методів. Варто зауважити, що вибір методів наукових досліджень є критично важливим аспектом, оскільки правильно підібрані методи дозволяють досягти об'єктивних та достовірних результатів. Вибір відповідних методів забезпечує ефективність дослідження, економію ресурсів та часу. Крім того, вибір методів визначає напрямок дослідження, допомагає забезпечити репрезен-

тативність вибірки та враховувати етичні стандарти. Таким чином, обрані методи визначають якість та значущість наукового дослідження.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання методології наукових досліджень у своїх наукових працях розглядали такі науковці, як Г. О. Бірта, Ю. Г. Бург, А. І. Грабченко, Я. М. Гаращенко, С. Е. Важинський, С. Б. Кузікова, В. О. Федорович, Т. І. Щербак та інші. В умовах значного осмислення заданої проблематики вищевказаними науковцями в науковій літературі все ще постає нагальна потреба у більш глибокому розумінні сутності та класифікації методів наукових досліджень.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб провести авторський аналіз сутності ключових методів наукових досліджень, надати їм характеристику та здійснити їх класифікацію. Досягнення мети тісно пов'язане з вирішенням наступних дослідницьких завдань: здійснити глибинний аналіз сутності поняття «метод», узагальнити наукові думки з приводу тлумачення поняття «метод наукових досліджень».

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що у ньому здійснена спроба авторського осмислення категорії «метод наукових досліджень», дістала подальшого

розвитку класифікація методів наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу

На початку нашого дослідження детально проаналізуємо сутність ключової для нашого дослідження категорії – «наука».

Так, поняття «наука» має кілька основних значень. По-перше, під наукою (грецьк. *episteme*, лат. *scientia*) окремі дослідники розуміють сферу людської діяльності, спрямовану на вироблення й теоретичну схематизацію об'єктивних знань про дійсність. У другому значенні наука виступає як результат цієї діяльності – система отриманих наукових знань. По-третє, термін «наука» вживається для позначення окремих галузей наукового знання. По-четверте, науку можна розглядати як галузь культури, що існувала не за всіх часів і не у всіх народів [1].

Аналізуючи дане визначення, хочемо зазначити, що ми в цілому погоджуємося з положеннями, що лежать в його основі, проте вважаємо за доречне конкретизувати, що виробленню знань у науці передують дослідження предметів, явищ, процесів, певних напрямків діяльності. Саме тому науку можна розуміти і як певний спосіб сприйняття об'єктів навколишньої дійсності, який передбачає формування принципово нових положень, застосування нових методів пізнання. Дане твердження є важливим ще й у тому контексті, що дозволяє усвідомити науку через призму її безпосередніх продуктів – принципово нових положень (знань). Це є однією з ключових відмінностей між наукою та імітацією науки. Не лише дотримання формальних вимог до оформлення статті робить її продуктом справжнього наукового осмислення, але й наявність нових ідей, рекомендацій, положень та авторських поглядів на раніше досліджувані явища і процеси.

Швець Ф. Д. пропонує виокремити наступні основні характерні ознаки наукового пізнання: предметність, об'єктивність, системність, істинність, практичне використання отриманих знань [2].

Зауважимо в контексті аналізу позиції дослідника, що в умовах цифровізації та розвитку штучного інтелекту технічна складова роботи над науковим дослідженням, оформлення його відповідно до заданих умов, пошук джерел, інші технічні напрямки роботи над науковим дослідженням будуть поступово покладатися на відповідні комп'ютерні технології. Тому ми пропонуємо окремо виділити ознаку новизни, адже навіть комп'ютерна техніка та навіть штучний інтелект не спроможні на даному етапі розвитку людства генерувати нові ідеї, пропонувати унікальні підходи до покращення функціонування тих або інших напрямків діяльності, явищ і процесів.

Окремою новітньою ознакою пропонуємо вважати чіткий заклик до інших дослідників на здійснення конкретних дій у майбутньому. Ці дії можуть охоплювати видання методичних рекомендацій, проведення подальших досліджень в окремих напрямках, втілення науково осмислених положень у соціальних проєктах. Ми глибоко переконані, що кожне наукове дослідження має нести в собі певні рекомендації як на рівні доктринальних пошуків, так і на рівні практики функціонування тих або інших організацій, практичного втілення окремих функцій тощо.

Здійснення наукової діяльності не є явищем хаотичним, а здійснюється за допомогою низки методів.

О.І. Остапенко зазначає, що метод – це сукупність прийомів, операцій і процедур підготовки та прийняття, організації та контролю виконання управлінських рішень, які приймаються учасниками управлінського процесу [3, с. 194].

Автор аналізує сутність методу з позицій адміністративного права, через призму управлінського процесу. Проте ми акцентуємо увагу на необхідності співставлення і подальшого осмислення методів управління та методів наукових досліджень. У тому числі наголошуємо на необхідності ґрунтовного осмислення такої категорії, як «методи організації наукової діяльності», під якими ми розуміємо сукупність методів, за допомогою яких дослідник ор-

ганізує власну наукову діяльність, підтримує належний рівень результативності роботи, комбінує робочий час з відпочинком. Також потребує подальшого міждисциплінарного осмислення категорія «методи управління науковим колективом», адже наукова сфера має принципові особливості від інших сфер життєдіяльності, є багато в чому ініціативною, творчою, тому потребує специфічних підходів до управління нею.

А. Є. Конверський переконливо доводить, що у широкому розумінні слова «метод» – це «шлях до чогось», шлях дослідження, шлях пізнання, теорія, вчення, свідомий спосіб досягнення певного результату, здійснення певної діяльності, вирішення певних задач [4, с.24-25].

У ході осмислення даного визначення зазначимо, що розгляд категорії «метод» через призму шляху відкриває ряд суттєвих переваг та розширює уявлення про досліджувану категорію. Так, будь-який шлях має свій початок та кінець, а також певний напрямок, вектор руху. Тому осмислення даних аспектів привело нас до розуміння необхідності виділення у методах досліджень певних організаційних особливостей і часових рамок. Так, наголошуємо на необхідності створення відповідних методичних рекомендацій, які б детально на конкретних прикладах роз'яснювали порядок застосування окремих методів, результати, які можна отримати у ході їх застосування.

В. Є. Юринець пише, що метод – це підхід, засіб або прийом теоретичного та експериментального дослідження або практичного втілення явища чи процесу. Залежно від ступеню складності проблеми дослідження змінюються методи його проведення і види експерименту [5].

Зауважимо, що у царині гуманітарних наукових досліджень експерименти як методи частіше застосовуються у психологічних наукових розвідках, проте і сфера правових досліджень, на наше глибоке переконання, має бути підкріплена окремими експериментами, що демонструватимуть конкретні виявлені проблеми, а також шляхи їх вирішення.

Таким чином, методи наукового пізнання – це система організованих та логічних підходів, процедур і прийомів, які використовуються для здобуття знань про природу, суспільство або інші об'єкти дослідження. Ці методи включають збирання та аналіз даних, спостереження, експериментування, моделювання, формулювання гіпотез, логічний та критичний аналіз, а також узагальнення результатів дослідження. Методи наукового пізнання допомагають науковцям створювати систематичний підхід до отримання об'єктивних, перевірених знань, сприяють розвитку науки та розумінню світу навколо нас.

А. І. Грабченко, В. О. Федорович та Я. М. Гаращенко вказують, що методи дослідження класифікуються деякими методологами за різними ознаками: за рівнем пізнання – емпіричні й теоретичні; за точністю припущень – детерміністичні й стохастичні, або ймовірно-статистичні; за функціями, які вони здійснюють у пізнанні – методи систематизації, пояснення й прогнозування; від конкретної області дослідження – фізичні, біологічні, соціальні, технічні й т.п. [6].

Тож, на підставі проаналізованих позицій науковців та наших авторських позицій, класифікація методів наукового пізнання може бути здійснена за наступними критеріями:

1) емпіричні методи, які включають: а) спостереження: безпосереднє спостереження явищ та подій; б) експеримент: контрольовані умови для перевірки гіпотез та отримання нових даних; в) опитування: систематичні опитування або анкетування для збору даних від респондентів; 2) теоретичні методи: аналіз літератури – систематичне дослідження та аналіз існуючих публікацій та досліджень; математичне моделювання – використання математичних моделей для формалізації та розуміння явищ та процесів; логічний аналіз – застосування логічних резонувань та аргументації для формулювання та перевірки гіпотез;

3) компаративні методи: а) порівняльний аналіз – порівняння схожих та відмінних аспектів між різними об'єктами або

явищами; б) аналогії – виявлення та застосування подібних зразків чи шаблонів для розуміння нових ситуацій або явищ; в) констатувальна аналітика – аналіз часткових компонентів системи для вивчення їх функцій та взаємодій;

4) методи системного аналізу: аналіз систем – вивчення системних взаємозв'язків та властивостей об'єктів або явищ; моделювання систем – побудова математичних або комп'ютерних моделей систем для аналізу їх поведінки та властивостей; структурний аналіз – виявлення та аналіз структури системи та її складових частин;

5) історичні методи: архівне дослідження – вивчення історичних документів, архівних записів та матеріалів для реконструкції минулих подій і процесів; історичний аналіз – аналіз змін та еволюції об'єктів, явищ або суспільних процесів за собою історичних джерел та досліджень;

6) кількісні методи: а) статистичний аналіз – застосування статистичних методів для обробки та аналізу числових даних; б) моделювання та симуляція – використання математичних моделей та комп'ютерних симуляцій для вивчення явищ та передбачення їх поведінки. Так, Ю. В. Алексєєва-Даниленко влучно зауважує, що у правознавстві при вивченні кримінальних явищ, зокрема кримінальних проступків, доцільно використовувати і математичні методи, які дають можливість вивчити масові явища правового характеру в їх кількісному і якісному вираженні[7, с.118].

7) квалітативні методи: а) якісні інтерв'ю – проведення структурованих або неструктурованих інтерв'ю для збору глибокої інформації та розуміння поглядів, думок і досвіду учасників; б) групові дискусії – організація обговорень та взаємодії між групою учасників для отримання багатогранного розуміння теми чи проблеми.

8) методи організації наукової діяльності: а) методи організації власної наукової діяльності; б) методи наукового керівництва; в) методи управління науковим колективом(науковою школою, науковим товариством тощо).

Висновки

У підсумку наукового дослідження зауважимо, що зазначена вище класифікація методів наукового пізнання надає загальний огляд основних підходів. При цьому необхідно підкреслити, що деякі з вказаних вище методів можуть мати спільні елементи або перетинатися між собою. При виконанні конкретного дослідження дослідник може використовувати комбінацію різних методів для досягнення поставленої мети та отримання достовірних та об'єктивних результатів. Нами також була здійснена спроба виділити принципово нову категорію методів організації наукової діяльності, визначити їхню сутність.

У ході проведеного дослідження ми також сформулювали визначення науки як певного способу сприйняття об'єктів навколишньої дійсності, який передбачає формування принципово нових положень, застосування нових методів пізнання, формування безпосередніх продуктів – принципово нових положень (знань), що є однією з ключових відмінностей між наукою та імітацією науки.

На основі усвідомлення умов цифровізації та розвитку штучного інтелекту нами було запропоновано окремо виділити новизну та чіткий заклик до інших дослідників на здійснення конкретних дій у майбутньому як ознаки наукового пізнання.

Наголошено на необхідності створення відповідних методичних рекомендацій, які б детально на конкретних прикладах роз'яснювали порядок практичного втілення окремих методів, результати, які можна отримати у ході їх застосування.

Література

1. Розорінов Г. М., Співак В.М. Науково-дослідна робота за темою магістерської дисертації. Частина II: конспект лекцій. Київ : НТУУ «КПІ», 2016. 83 с.
2. Швець Ф. Д. Основи наукових досліджень : навчальний посібник. Рівне: НУВГП, 2013. 208 с.
3. Остапенко О. І., Кисіль З.Р., Ковалів М.В., Кисіль Р.В. Адміністративне право: навч. посіб. М.В. Ковалів, Р.В. Кисіль.

Обговорення, дискусії, актуально

Київ : Всеукраїнська асоціація видавців “Правова єдність”, 2008. 536 с.

4. Конверський А. Є. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад’юнтів. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

5. Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 178 с.

6. Грабченко А. І., Федорович В.О., Гаращенко Я.М. Методи наукових досліджень : навч. посібник. Харків : НТУ «ХП», 2009. 142 с.

7. Алексєєва-Даниленко Ю. В. Методологія дослідження кримінальних проступків. *Наше право*. 2020. № 3. С. 116–118.

АНОТАЦІЯ

З’ясовано, що методи наукового пізнання – це система організованих та логічних підходів, процедур і прийомів, які використовуються для здобуття знань про природу, суспільство або інші об’єкти дослідження. Ці методи включають збирання та аналіз даних, спостереження, експериментування, моделювання, формулювання гіпотез, логічний та критичний аналіз, а також узагальнення результатів дослідження. Методи наукового пізнання допомагають науковцям створити систематичний підхід до отримання об’єктивних, перевірених знань, сприяють розвитку науки та розумінню світу навколо нас.

Виокремлено наступні класифікаційні ознаки методів наукових досліджень: емпіричні методи; теоретичні методи; компаративні методи; методи системного аналізу; історичні методи; кількісні методи; квалітативні методи.

Зауважено, що зазначена вище класифікація методів наукового пізнання надає загальний огляд основних підходів. При цьому підкреслено, що деякі з вказаних вище методів можуть мати спільні елементи або перетинатися між собою. При виконанні конкретного дослідження дослідник може використовувати комбінацію різних методів для досягнення поставленої мети та отримання достовірних та об’єктивних результатів.

Ключові слова: методи, наукові дослідження, наукове пізнання, класифікація, способи, прийоми.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРОСВІТНИЦТВА

ПОНОМАРЕНКО Тетяна Олександрівна - завідувач науково-видавничого відділу комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, кандидат філософських наук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8595-8044>

e-mail: kravchenko.t.o@gmail.com

УДК 14(4)''16/17''

DOI 10.32782/EP.2023.2.33

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів учених різних часів, надано характеристику філософії епохи просвітництва. Акцентовано увагу на тому, що однією з ключових ознак Просвітництва було прагнення його представників до перетворення всіх суспільних зв'язків на основі розуму, «вічної справедливості», рівності та інших принципів, що, на їх погляд, випливають з самої природи, та з невід'ємних «природних прав» людини.

Ключові слова: філософія, Просвітництво, філософи, знання, освіта.

Постановка проблеми

В умовах сьогодення, коли Україна переживає період глибоких трансформацій багатьох сфер життєдіяльності суспільства в умовах воєнного стану, важливим є осмислення з філософської точки зору глибинного змісту ідей демократії, лібералізму, міжнародної співпраці.

На підставі подібного усвідомлення можливо сформувати таку нормативно-правову базу, такі принципи діяльності ключових державних інституцій, які гарантуватимуть дотримання прав людини та втілюватимуть у сучасному розумінні та в українському контексті ті високі ідеї та чинники, які просували провідні діячі епохи Просвітництва. Як зазначають сучасні фундатори вітчизняної правової думки О. М. Бандурка та О. М. Литвинов, історія всього людства показує, наскільки сильним може бути вплив як одного, так і іншого чинника, але прискорення

їх динаміки призводить і до динамічності образу людини, що ними формується [1, с. 93].

Стан дослідження проблеми

Епоха Просвітництва неодноразово ставала предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, їй приділяли увагу: В. С. Бліхар, О. С. Волярська, Н. В. Гайворонюк, О. М. Горенко, В. І. Гусєв, В. П. Кіпень, О. Б. Киричок, О. М. Кривуля, Л. Й. Літвінчук, В. В. Левкулич, Н. П. Муранова, В. І. Сацик, В. Ю. Свищо, Г. Філіпчук, М. М. Цимбалюк, Б. Б. Шандра та багато інших. Втім, незважаючи на чималу кількість теоретичних здобутків, справедливим буде зауважити, що значні досягнення філософії просвітництва обумовлюють актуальність відповідної проблематики.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб виокремити ключові риси та досягнення філософії Просвітництва. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: узагальнити наукові думки щодо сутності філософії Просвітництва; виокремити її ключові риси та досягнення.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в роботі дістали подальшого опрацювання характерні риси та досягнення філософії Просвітництва.

Виклад основного матеріалу

Сучасна українська наука та освіта в умовах багатоманітності, суперечливості базових начал, що характерні для філософії постмодерну чи постсучасності, потребують наразі високих ціннісних орієнтирів. Подібні установки можливо знаходити і у погледах видатних представників філософії Просвітництва.

В даному контексті В. Зарва цілком слушно відзначила, що просвітництво – це історичний феномен світової культури. Епоха Просвітництва завершила перехід до нового типу культури, де стали каноном розум, знання, свобода, рівність, обов'язок [2].

Для більш глибокого розуміння думки дослідника варто наголосити на тому, епоха Просвітництва прийшла на зміну культурі Середньовіччя з характерним йому гіпертрофованим розумінням ролі релігії у суспільному житті, яке супроводжувалося домінуванням ставлення до людини як до гріховної, меншовартісної істоти порівняно із Богом. Покликанням же самого процесу пізнання виступало доказування існування Бога.

Власне термін «просвітництво» набирає статусу незалежної лексичної одиниці тільки у XVIII столітті. Вперше його вжили Ф. Вольтер, Й. Гердер, але остаточно він закріпився після виходу у 1784 році статті І. Канта «Що таке Просвітництво?». Кантовське визначення Просвітництва, як «виходу людини із стану власного неповноліття» через «можливість користуватися власним розумом» розкриває його основний принцип – надання розуму статусу найвищої інстанції у рішенні всіх людських проблем [3].

У той же час, на наше глибоке переконання, у часи Просвітництва мало місце перебудова концепції вищого мислення з пізнання сутності Божественного одкровення на ініціативний, творчий, багатогранний процес, не обмежений формальними рамками.

Іммануїл Кант вважає, що «Просвітництво – це вихід людини зі стану свого неповноліття, де вона перебуває зі своєї вини». Це не є браком розуму як такого, швидше відсутністю рішучості і мужності користатись ним без керівництва з боку когось ін-

шого. Вимога цієї доби – звільнити розум від опіки з боку феодальної влади та феодальної за своєю суттю церкви, тобто мала антирелігійне спрямування й антицерковний пафос [4].

Аналізуючи запропоновану позицію, ми вважаємо, що дослідник доволі односторонньо розглядає антирелігійну спрямованість філософії Просвітництва. Адже ідеологи даного періоду в переважній більшості не виступали проти церкви як інституції, а акцентували увагу в своїх ідеях на мисленні, творчості, мистецтві, торкаючись більше самого характеру, внутрішньої сутності суспільних відносин, сформованих у даний період.

У XVIII ст. ідея Просвітництва об'єднала навколо себе багато провідних інтелектуалів того часу. Адже наукове знання, яке у попередні століття було обмежене вузьким колом науковців, стало значно поширеним. У 1751-1780 рр. друком вийшла знаменита енциклопедія Нового часу, що мала назву «Енциклопедія, або тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел». До видання енциклопедії долучилися провідні філософи й учені, такі як Вольтер, Кондиль'як, Жан-Жак Руссо, Дені Дідро, Жан Д'Аламбер, Жюльєн Ліметрі, Клод Гельвецій, Шарль Монтеск'є, Поль Гольбах[2].

Сутність науки також зазнала певних змін. Наука Просвітництва була спрямована не лише на обґрунтування ідей божественного творення та божественного одкровення, але й повернулася до проблематики особистості, її внутрішнього світу, пізнання навколишнього світу, які розглядалися ще філософами античності.

Також зазнав змін внутрішній зміст категорії «мистецтво». У мистецтві знову почали утверджуватися принципи гармонійності сфер людського життя, краси як внутрішнього світу, так і зовнішності людини.

Філософія французького Просвітництва визначається радикальністю, антиклерикальною спрямованістю політичних, правових та інших ідей. Мислителі тієї доби поставили завдання звільнити людський розум від догм католицької ортодоксії, від фанатичних релігійних забобонів. Феодально-клерикальним догмам і релігійному фанатизму офіційної церкви французькі просві-

тителі протиставили концепцію «природної релігії», що не суперечить людській природі і містить загальні для всього людства принципи моральності [5, с.74].

Погоджуючись в цілому з даним твердженням, ми водночас хотіли б його розширити з огляду на попередньо висвітлені нами положення. Дійсно, філософію Просвітництва можна вважати більше антиклерикальною, аніж антирелігійною, адже філософи цього часу не заперечували внутрішній зміст релігії, морального вияву релігійних норм, а виступали більше за обмеження соціально-політичного впливу церкви як інституції. Філософи Просвітництва почали просувати ідеї про те, що церкві як інституції теж можуть бути властиві ті ж самі проблеми та негативні чинники, що спостерігаються у суспільстві взагалом. Водночас акцентувалася увага на морально-етичному вимірі розуміння релігії.

Діячі просвітництва ставили під сумнів необхідність окремих ритуалів та напрямків діяльності церкви. Релігійну догматику Кант характеризує як сферу «не тільки найбільш шкідливого, але і найбільш ганебного». Необхідність просвітництва людства вбачає у зміні способу мислення. Підсумовуючи, Кант упевнено зазначає, що людству треба надати свободу публічно користуватись своїм розумом і це дасть «просвітництво людям» – і стверджує: «Ми живемо в століття Просвітництва» [6, с.5]. Так, у філософську думку почало закладатися принципово нове розуміння сутності свободи через призму науки та мистецтва. По суті ми можемо в цьому аспекті говорити про зародження наукової творчості або про її відродження з часів античності.

Не можна не відмітити, що просвітництво проголосило діяльнісну природу людини. Освіта співвідноситься з пізнавальною діяльністю як з процесом, так і знанням. Результатом такої діяльності є знання, уміння, навички, а також моральна сформованість людини, здатність щодо художнього сприйняття дійсності[7].

Важливо відмітити в контексті даної позиції, що у часи Просвітництва освіта стала висвітлюватися як основне джерело отримання знань. При цьому велика роль відво-

дилася і самоосвіті, самостійному науковому пізнанню та творчості. Діяльнісний підхід сприяв утвердженню і демократичних принципів, адже за такого підходу не стан, земельний наділ, а сама лише діяльність людини визначала її роль у суспільстві.

В. П. Козловський вказував, що антропологічні ідеї Просвітництва відкрили шлях економістам-класикам для дослідження таємниці суспільного багатства чи, за визначенням А. Сміта, добробуту народів. Зазвичай вважається, що саме він започаткував модель Homo oeconomicus. Це, зрештою, дало можливість економістам-класикам відмовитися від розгляду багатства як простого накопичення матеріальних статків і переорієнтувати свою методологію на аналіз тієї суб'єктивної сили, що це багатство продукує [8]. По суті можна говорити про зародження усвідомлення ринкових відносин та категорії «ринку» як середовища реалізації економічного потенціалу людини в рівних умовах.

Тож, на основі проаналізованих позицій слід відзначити, що філософія Просвітництва була впливовим рухом у Європі та Америці у XVIII столітті, яка пропагувала розумний, науковий та критичний підхід до світу. Основні досягнення філософії Просвітництва можна узагальнити таким чином:

1. Розвиток науки та техніки, адже просвітники вважали, що знання та розуміння природи можуть допомогти людям досягти щастя та благополуччя. Вони підтримували розвиток науки, технологій та промисловості, які допомагають покращити якість життя людей.

2. Розумова свобода та права людини. Просвітники вірили, що кожна людина має право на свободу думки, відчуттів та дій. Вони боролися проти цензури, деспотизму та будь-яких форм утискування свободи.

3. Просвітники підтримували розвиток гуманітарних наук, таких як філософія, історія, література та мистецтво. Вони вважали, що ці науки можуть допомогти людям розуміти світ та покращувати своє життя.

4. Соціальна та політична реформа. Просвітники прагнули до соціальної та політичної реформи, що мали на меті покращення умов життя та прав людини. Вони

вірили, що демократія, рівність перед законом та соціальна справедливість можуть допомогти створити кращий світ для всіх.

5. За часів Просвітництва науковці вірили в необхідність критичного мислення та здатності до самокритики. Вони вважали, що критичний підхід до знання, розуміння необхідності ділитися знаннями допоможуть розвивати науку, знайти нові рішення для проблем суспільства та покращити якість життя людей.

6. Секулярне світоглядіння, адже просвітники були переконані, що релігія не повинна впливати на політичні та наукові питання, оскільки це може спричинити догматичність та обмеження в розвитку знань. Вони підтримували ідею секулярного світу, де релігія та держава мають бути розділені.

7. Просвітники вірили в те, що людство має однакове походження та має бути толерантним до різних культур та рас. Вони підтримували ідею взаємоповаги та співіснування різних культур у рамках світової спільноти.

Висновки

Таким чином, однією з ключових ознак Просвітництва було прагнення його представників до перетворення всіх суспільних зв'язків на основі розуму, «вічної справедливості», рівності та інших принципів, що, на їх погляд, випливають з самої природи, та з невід'ємних «природних прав» людини. Основною дієвою силою історичного прогресу і передумовою панування розуму просвітники вбачали поширення передових ідей, знань, а також покращення морального стану суспільства. Вони прагнули звільнити розум людей та сприяти їх політичному просвітленню та волі думки. Просвітники вірять у людину, її розум і високу призначеність. У цьому вони продовжували гуманістичні традиції епохи Відродження.

Усі ці досягнення філософії Просвітництва, як вбачається мали великий вплив на розвиток науки, культури, соціальних та політичних структур у багатьох країнах світу. Вони також надихали багатьох людей

до здобуття знань та розвитку у своїх галузях, що в свою чергу допомагає створювати більш розвинене та справедливе суспільство.

Наголошуємо на необхідності подальшого наукового осмислення ідей Просвітництва через призму реалій сучасного українського суспільства, філософському осмисленні їх внутрішнього змісту задля янайширшого усвідомлення тих універсальних положень, що можуть мати значний вплив на розбудову українського суспільства.

Література

1. Бандурка О. М., Литвинов О.М. Соціокультурні процеси та їх місце у кримінологічному дискурсі. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 92-99.
2. Зарва В. Просвітництво: тлумачення, витоки, сутність. *Слово і Час*. 2009. № 4. С. 42-52.
3. Мельник О. П. Філософсько-педагогічні аспекти феномену Просвітництва. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. 2011. Вип.6. С. 325-331.
4. Мокієнко Д. О. Філософія епохи просвітництва // Перспективи розвитку сучасної науки : матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 4-5 груд. 2015 р.). Харків, 2015. Ч. 2. С. 134-135.
5. Бліхар В.С., Цимбалюк М.М., Гайворонюк Н.В., Левкулич В.В., Шандра Б.Б., Свищо В.Ю. Філософія: підручник. 2-ге вид., перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
6. Кант І. Відповідь на питання: що таке Просвітництво. URL: http://kdpu.edu.ua/download/kaf_philosoph/Dzherela/NKF/i.kant.pdf.
7. Муранова Н. П., Волярська О. С., Літвінчук Л. Й. Ідеї філософії Просвітництва в українському освітньому контексті: монографія. Київ : ТОВ «НВФ «Славутич-Дельфін», 2020. 154 с.
8. Козловський В. П. Ното оeconomicus як просвітницький проект: деякі риси антропології модерну. *Наукові записки*. 2006. Т. 50. С. 12-18.

АНОТАЦІЯ

Аргументовано, що однією з ключових ознак Просвітництва було прагнення його представників до перетворення всіх суспільних зв'язків на основі розуму, «вічної справедливості», рівності та інших принципів, що, на їх погляд, випливають з самої природи, та з невід'ємних «природних прав» людини. Основною дієвою силою історичного прогресу і передумовою панування розуму просвітники вбачали поширення передових ідей, знань, а також покращення морального стану суспільства. Вони прагнули звільнити розум людей та сприяти їх політичному просвітленню та волі думки. Просвітники вірять у людину, її розум і високу призначеність. У цьому вони продовжували гуманістичні традиції епохи Відродження.

Відзначено, що філософія Просвітництва була впливовим рухом у Європі та Америці у XVIII столітті, яка пропагувала розумний, науковий та критичний підхід до світу. Наголошено, що основні досягнення філософії Просвітництва можна узагальнити таким чином: 1) розвиток науки та техніки, адже просвітники вважали, що знання та розуміння природи можуть допомогти людям досягти щастя та благополуччя. Вони підтримували розвиток науки, технологій та промисловості, які допомагають покращити якість життя людей; 2) розумова свобода та права людини. Просвітники вірили, що кожна людина має

право на свободу думки, відчуттів та дій. Вони боролися проти цензури, деспотизму та будь-яких форм утискування свободи; 3) просвітники підтримували розвиток гуманітарних наук, таких як філософія, історія, література та мистецтво. Вони вважали, що ці науки можуть допомогти людям розуміти світ та покращувати своє життя; 4) соціальна та політична реформа. Просвітники прагнули до соціальної та політичної реформи, що мали на меті покращення умов життя та прав людини. Вони вірили, що демократія, рівність перед законом та соціальна справедливість можуть допомогти створити кращий світ для всіх; 5) за часів Просвітництва науковці вірили в необхідність критичного мислення та здатності до самокритики. Вони вважали, що критичний підхід до знання, розуміння необхідності ділитися знаннями допоможуть розвивати науку, знайти нові рішення для проблем суспільства та покращити якість життя людей.

Узагальнено, що усі ці досягнення філософії Просвітництва, як вбачається мали великий вплив на розвиток науки, культури, соціальних та політичних структур у багатьох країнах світу. Вони також надихали багатьох людей до здобуття знань та розвитку у своїх галузях, що в свою чергу допомагає створювати більш розвинене та справедливе суспільство.

Ключові слова: філософія, Просвітництво, філософи, знання, освіта.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

МАКСИМОВА Лариса Олександрівна - Київський університет туризму, економіки та права кандидат юридичних наук, доцент кафедри загально-юридичних та кримінально правових дисциплін

<https://orcid.org/0000-0001-7660-6779>

УДК 341.131

DOI 10.32782/EP.2023.2.34

Стаття розглядає характерні особливості справедливості на підставі аналізу даної категорії на підставі наукових точок зору кримінального процесу. Надається положення, що характеризують особливості застосування справедливості на стадіях кримінального процесу. Доведено положення на підставі якого виявлено правовий феномен, обґрунтована позиція генетичного зв'язку між реалізацією справедливості та процедурної, процесуальної діяльності сторони обвинувачення під час встановлення обставин кримінального правопорушення, встановлення підозрюваного (обвинуваченого) на підставі доказів вини. Розглянуто засади кримінального процесу, запропоновано вважати справедливість, як одним з основних положень кримінального процесу. Визначено функцію обвинувачення, на підставі якої сторона обвинувачення повинна встановити докази та скласти повідомлення про підозру і обвинувальний акт, а сторона захисту захищається від обвинувачення, в даному разі встановлення істини пов'язано зі справедливістю. Удосконалені правові підходи щодо визначення внутрішньої та зовнішньої справедливості у кримінальному праві, процесі, філософії, кримінології, соціології тощо.

Ключові слова: закон, справедливість, засада, функція, слідчий, прокурор, суддя, підозрюваний, адвокат.

Актуальність і ступінь дослідження

Теоретичні аспекти справедливості галузевими науками кримінального циклу практично не розроблені, низка вчених надала теоретичні викладки, аналіз, але всі юри-

дичні конструкції залишилися поза межами законодавства. Багато аспектів справедливості, посилення на них має місце у кримінальному процесі, однак єдиної точки зору їх застосування наукою не вироблено, що ставить дану категорію з одного боку на підставі засад кримінального процесу, з іншої сторони виконання функції з боку сторін процесу. Багатозначність правових підходів до поняття справедливості визначає актуальність дослідження.

Розглядаючи структурну побудову справедливості можна надати теоретичну модель та зазначити, що вона побудована на підставі змагальності кримінального процесу.

Не входячи в суперечку з вченими, що вказують на структурну побудову кримінального процесу, як змішаний, визначимо, що на стадії досудового розслідування процес залишається розшуковим, обвинувальним. Слідчий, прокурор, дізнавач, як сторона обвинувачення здійснюють функцію обвинувачення, встановлюють особу, що підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, на підставі доказів складають повідомлення про підозру та забезпечують обвинувачення, яке висловлюється у обвинувальному акті.

На стадії судового розгляду чинний кримінальний процесуальний закон встановлює аспекти змагальності процесу. Суддя формує кримінальну справу, приймає заходи щодо участі публічного обвинувача та сторони захисту, яким надані рівні процесуальні права на підставі правового статусу. Потер-

пільий підтримує обвинувачення на рівні публічного обвинувача. Обвинувачений захищається від обвинувачення самостійно та за допомогою адвоката, який надає йому правову допомогу. Судовий розгляд передбачає встановлення всіх обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному процесі.

Ст. 337 КПК України встановлює межі судового розгляду, що включає повне, неупереджене визнання вини обвинуваченого. Тільки на підставі судових доказів, які встановлені під час судового розгляду суддя має процесуальні повноваження скласти та оголосити справедливий вирок.

На підставі ст. 2 КПК України справедливність вироку встановлена таким чином, що обвинувачений повинен бути притягнутий до кримінальної відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не повинен бути підданий необґрунтованому процесуальному примусу, до кожного учасника кримінального провадження повинна застосовуватися належна процесуальна процедура встановлення обставин кримінального правопорушення та доказів, які вказують на вину або відсутність обвинувачення.

Кінцеву точку справедливості встановлює суд вищої інстанції. Отримавши скаргу сторони захисту до суду апеляційної інстанції, проводиться судовий розгляд кримінального провадження та колегіальний суд постановляє ухвалу на підставі якої встановлює, що судовий розгляд суду першої інстанції встановив всі докази вини у повному обсягу. Вирок суду відповідає фактичним обставинам вчинення обвинуваченим кримінального правопорушення. Порушення чинного законодавства вищим судом під час судового розгляду не було встановлено. Суд першої інстанції правильно застосував матеріальний та процесуальне законодавство. Процедура судового розгляду відповідає вимогам закону.

Друга модель справедливості побудована на підставі виконання сторонами, учасниками процесу процесуальних функцій. Сторона обвинувачення виконує функцію обвинувачення, процесуальними методами, встановлює обставини кримінального правопорушення (предмет доказування) та вину підозрюваного, визначає докази вини,

на підставі яких складає повідомлення про підозру та обвинувальний акт.

Сторона захисту забезпечена процесуальними правами, які вказують на захист від обвинувачення. Форма захисту встановлена тільки на підставі можливого використання прав та обов'язків підозрюваним та його адвокатом. Застосування не процесуальних форм заборонено законом та встановлює кримінальну відповідальність.

Мета і завдання дослідження

Справедливість у кримінальному процесі має значення для кожного учасника кримінального провадження, оскільки в даній сфері людина входить у незвичайні для нього обставини. Сторона обвинувачення має декілька можливих форм, методів, умов тиску на людину. Дані можливості не має сторона захисту, яка діє тільки в рамках закону, заперечує слідчому шляхом надання клопотання, скарги, подання про участь у проведенні слідчих (розшукових) дій, на підставі запиту має право отримання фактичних даних тощо.

Справедливість пов'язана з процесуальним статусом тому вона відчувається дуже гостро кожним учасником процесу, які відстоюють свої процесуальні права та обов'язки та законні інтереси. Право, філософія, соціологія, кримінологія та інші галузеві науки мають різне визначення справедливості.

Значення мети дослідження полягає у структурному, правовому, ідеологічному визначенні справедливості, як категорії кримінального процесу. Надати теоретичну модель справедливості у кримінальному процесі.

Наукова новизна дослідження встановлює теоретичні розробки справедливості на підставі історичного розвитку, визначення категорії процесуальної справедливості, що розкривається на підставі вироку суду, його процесуальної та процедурної перевірки вище стоячим судом, проголошення ухвали на підставі якої обвинувачений отримує справедливе покарання за вчинення кримінального правопорушення. Необхідно визначити категорії справедливості, а саме

моральну, ідеологічну, правову, процесуальну. Вона повинна поєднувати всі елементи життєдіяльності, на підставі якої суспільство встановлює справедливим діяльність органів влади, кримінальної юстиції, суду. Побудувати теоретичну модель, яка надасть елементи практичного застосування сторонами, учасниками процесу.

Теоретичні розробки були визначені на підставі наукових підходів філософії, галузевих наук кримінального процесуального права, кримінології, соціології тощо.

Філософія розробила науковий підхід моральної справедливості.

Правові науки встановили справедливість як засаду та функції учасників кримінального процесу та визначили правову справедливість.

Необхідно звернути увагу на низку вчених, які розробили теоретичну концепцію справедливості. Незважаючи на різні правові підходи, вони були єдині у присутності правової справедливості під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження. Були розроблені юридичні конструкції, надані елементи теорії та поєднання їх у єдину систему.

Вагомий внесок був запропонований Ю.П. Аленіним, С.А. Альпертом, М.І. Бажановим, Т.В. Варфоломеевою, Ю.М. Грошевим, В.М. Хотинець, О.В. Капліною, Л.В. Лобойко, В.Т. Маляренко, В.М. Стратоновим, В.В. Сокурено, О.Є. Скакун, В.М. Трубниковим, В.М. Тертишником, Л.Д. Удаловой, О.Г. Шило тощо [1; 2; 4; 5; 8; 9; 10; 11; 13; 17; 18; 20; 21].

Історія філософії встановила поняття справедливості на підставі наукових публікацій Платона, Геракліта, Сократа, Аристотеля, Епікура.

Платон визначав єдину точку зору відносно справедливості, чесності кожного громадянина в державі. На підставі соціальних, ідеологічних, моральних, правових положень він пропонував елементи побудови ідеального державного устрою.

Держава надає можливість використання благ для кожного громадянина на підставі моральної справедливості. Він вказував, що справедливість у суспільстві повинна

бути встановлена таким чином, що людина має право реалізації своїх прав та обов'язків на підставі знань, навиків, умінь та керівних здібностей. Основа справедливості є розподіл функцій між державними установами та суспільством [12].

Аристотель продовжив розгляд справедливості та надав критерії, що встановлені на підставі розподільної та дорівнювальної. Розподільна справедливість виходить з геометричної рівності і означає розподіл благ з огляду гідності, чесності, трудового внеску тощо. Критерії дорівнювальної справедливості визначена арифметична рівність. В даному разі вона поєднує відновлення правового положення у разі порушення цивільних правових відносин, відшкодування збитків, призначення покарання та ін. [3].

Ретроспективний аналіз даних наукових позицій приводить до висновку, що держава є продуктом свідомості людей, які прийняли рішення об'єднатися у єдине правове суспільство, встановили закони не для досягнення конкретної мети для регулювання кожним учасником правових відносин. Закон встановлює правила державного управління та основні положення державної влади. Влада повинна дотримуватися чесності, справедливості, стабільності суспільства. Щоб завоювати владу треба бути добрим, але щоб її утримати необхідно бути жорстоким. Останній компонент вказує, що творити зло треба швидко, а добро поступово.

Справедливість полягає у нормативному визначенні закону, його виконання кожним громадянином. Справедливий закон повинен враховувати інтереси суспільства.

Наукова юридична школа встановила концепцію справедливості на підставі змагальності кримінального процесу та елементів притягнення підозрюваного до кримінальної відповідальності на підставі матеріального права за вчинене кримінальне правопорушення.

Ю.П. Аленін, М.І. Бажанов, Т.В. Ворфоломеева, Ю.М. Грошевой, В.М. Маляренко, Л.Д. Удалова, О.Г. Шило та ін. вчені розробили теоретичну конструкцію справедливості на підставі засад кримінального процесу [1; 4; 5; 10; 20; 21].

Ю.П. Аленін, Ю.М. Грошевой, В.М. Хонтинець, О.В. Капліна, Л.Д. Удалова, О.Г. Шило та ін.. вважають, що змагальність кримінального процесу встановлена на підставі розподілу процесуальних функцій сторонами, учасниками кримінального процесу, зокрема обвинувачення, захисту та вирішення матеріалів кримінального провадження. На стадії судового розгляду змагальність встановлена процедурою судового розгляду, процесуальним статусом учасників, незалежністю судді під час встановлення, перевірки, оцінки доказів, які представлені публічним обвинувачем та стороною захисту. Закон встановив, що докази, які отримані під час досудового розслідування на підставі порушень чинного законодавства судом можуть бути визнані недопустимими [1; 8; 9; 20; 21].

Практично всі автори єдині у визначенні справедливості, як положення кримінального процесу та вказують, що основи справедливості встановлені на підставі ст. 2 КПК України, а саме проголошення справедливого, вироку таким чином, щоб обвинувачений (засуджений) отримав міру кримінального покарання на підставі своєї, встановленої під час судового розгляду вини, а невинуватий не був притягнутий до кримінальної відповідальності.

В.М. Трубников, О.Є. Скакун, Д.С. Слінько, В.М. Стратонов, В.М. Тертишник та ін.. визначали справедливість, як сукупність правових, моральних, соціальних цінностей. Вважали, що право, мораль, справедливість існують у просторі, часу, окремо одна від іншої. Основна концепція справедливості полягає в тому, що вона побудована на підставі державно правових відносинах. Конкретне відбиття справедливості встановлено у правових нормах, а також відображається у діях кожної людини і громадянина. Ідеї справедливості пронизують потреби кожної людини та включають до себе етичні елементи моралі, статусу в суспільстві тощо [17; 18; 19].

М.І. Бажанов, Т.В. Варфоломеева, В.Т. Малярєнко, В.В. Сокурєнко та ін.. визначали, що справедливість пов'язана з засадами кримінального процесу та входить до їх складу. Гуманізм справедливості під

час судового розгляду та проголошення вироку полягає у тому щоб попередити кримінальне правопорушення, встановити в суспільстві гармонію правового стану, Авторами доведено, що недостатньо проголосити засади кримінального процесу, їх повинен дотримуватися кожний учасник процесу [4; 5; 10].

І.С. Галаган, І.В. Гловіюк, О.М. Скрябіним та ін.. авторами запропонована інша точка зору. Вони визначали справедливість на підставі виконання функцій відносно кожного учасника кримінального процесу. Розкриваючи теорію функціональної побудови кримінального процесу авторами було запропоновано визначення функції процесу, як основні положення, що встановлені нормами права та виражені у відповідних напрямках кримінальної процесуальної діяльності [6; 7; 14].

Необхідно звернути увагу, що вчені, надаючи аналіз процесуальної дії функціональної участі сторін процесу та характеризуючи кримінальні процесуальні функції, особливий акцент зазначали на процесуальному статусу сторони обвинувачення, зокрема слідчого, дізнавача, прокурора. Функції мають спеціальне призначення на підставі участі кожного учасника під час встановлення істини. Дана позиція виходить зі ст.ст. 36 – 41 КПК України.

І.В. Главюк, М.С. Строгович, С.М. Стахівський та ін.. запропонували побудову кримінального процесу, на підставі функцій учасників процесу у наступній юридичній конструкції, зокрема забезпечення захисту прав, обов'язків, законних інтересів учасників процесу від вчинення кримінального правопорушення; захист кожного учасника від не обґрунтованого обвинувачення або тимчасового обмеження прав, свобод та інтересів; встановлення справедливого покарання за вчинення кримінального правопорушення, можливість припинення кримінальної діяльності; відмова від кримінального переслідування, проведення реабілітації відносно незаконно засуджених [7; 15; 16].

Доведено, що теоретичне визначення процесуальних функцій у кримінальному процесі встановлено на підставі мети, за-

вдання кожного учасника процесу. В даному разі функції розкривають зміст процесуальної діяльності, яка побудована на підставі визначення предмету доказування, вини підозрюваного (обвинуваченого) та складання і оголошення справедливого вироку.

Пропонуємо на підставі основних аспектів справедливості визначити наступні елементи функціональної дії сторін, учасників процесу, зокрема обвинувачення; захист від обвинувачення; прокурорський та судовий нагляд під час проведення слідчих (розшукових) дій, які тимчасово обмежують процесуальні права та обов'язки учасників процесу; вирішення матеріалів кримінального провадження суддею, колегіальним судом; допоміжна функція, яка встановлює обставини кримінального правопорушення за допомогою допиту свідків, призначення та проведення експертизи, а також інших осіб, які виконують свої права та обов'язки на підставі процедури кримінального провадження.

Виклад загального матеріалу

Кримінальний процес встановив моделі обвинувачення відносно особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Перша модель включає проведення досудового розслідування. На підставі ст. 214 КПК України слідчий приймає заяву про вчинення кримінального правопорушення після її реєстрації у Єдиному реєстрі досудового розслідування. Проводить слідчі (розшукові) дії, встановлює особу підозрюваного, оголошує йому повідомлення про підозру, складає клопотання до прокурора, слідчого суддя про обрання міри запобіжного заходу, складає обвинувальний акт у якому вказує обставини вчинення кримінального правопорушення. Направляє через прокурора матеріали кримінального провадження до суду для проведення судового розгляду, встановлення судових доказів, які викривають обвинуваченого та суддя проголошує обвинувальний вирок.

Згідно ст. 281 КПК України слідчий складає постанову та надає доручення оперативним підрозділам про проведення розшуку підозрюваного.

Друга модель, згідно глави 24 КПК України встановлена на підставі проведення дізнання та проведення досудового розслідування кримінальних проступків.

Засади та функції права встановлені таким чином, що вони регулюють формально правові питання. Найбільш гостро справедливість проявляється під час кримінального переслідування підозрюваного, який вчинив кримінальне правопорушення. Кримінальний процес не передбачає юридичного терміну кримінальне переслідування, оскільки вся процедура встановлена на підставі гарантій учасників кримінального процесу, тому основний зміст переслідування можна визначити на підставі обвинувачення відносно конкретного підозрюваного (обвинуваченого). Незважаючи на відсутність даної категорії кримінальне переслідування здійснюється стороною обвинувачення під час оголошення повідомлення про підозру, постанови слідчого про проведення розшуку підозрюваного (обвинуваченого), встановлення слідчим суддею міри запобіжного заходу утримання під вартою тощо.

Законом визначена форма механізму реалізації кримінального обвинувачення (переслідування). З одного боку процесуальна, яка вказує на дії слідчого під час досудового розслідування, зокрема збирання, перевірка, оцінка доказів вини, прийняття засобів припинення кримінальної діяльності, обмеження свободи, складання та оголошення повідомлення про підозру. Організаційна форма включає до себе механізм реалізації слідчим повноважень надання доручень оперативним підрозділам приводу, розшуку підозрюваного.

Кримінальне обвинувачення проводиться відносно конкретного підозрюваного стороною обвинувачення, то можна говорити, що прокурор, публічний обвинувач здійснюючи функцію обвинувачення повинні не тільки контролювати процесуальні дії слідчого, дізнавача, а також приймати процесуальні рішення для встановлення об'єктивності проведення досудового розслідування. Прокурор після оголошення повідомлення про підозру підтримує кримінальне обвинувачення. Вся процесуальна діяльність сторони обвинувачення

складається збирання, перевірки, оцінки доказів, підтриманням кримінального обвинувачення.

Аналіз юридичної літератури, встановлення механізму реалізації функції обвинувачення надає підстави для визначення даної категорії, як родової категорії, а форми, методи, якими здійснюється державне обвинувачення є видове значення.

Історичний розвиток кримінального процесу від розшукового до змагального встановив значення засади публічного та приватного права.

Публічне кримінальне обвинувачення (переслідування) здійснює слідчий, оперативні підрозділи та прокурор, як сторона обвинувачення.

Конституція України (ст.131-1) встановила зміни щодо забезпечення участі прокурора під час судового розгляду як публічного обвинувача.

Для структурного визначення судового провадження встановлені засади змагальності процесу, а умовою дії його учасників є виконання функцій. Виходячи з концепції трьох функцій процесу, можна надати висновок, що вони притаманні всім учасникам процесу. Публічний обвинувач виконує функцію обвинувачення та забезпечує виконання функції захисту потерпілим, цивільним позивачем тощо. Виконуючи функцію вирішення матеріалів кримінальної справи публічний обвинувач надає до суду обвинувальний акт. Під час судового розгляду вказує на докази вини обвинуваченого, приймає участь у колегіальному суду та вирішує питання встановлення істини. Він має право відмовитися від підтримання обвинувачення у разі недостатності, недостовірності доказів вини обвинуваченого. Неможна говорити, що публічний обвинувач виконує тільки функцію обвинувачення.

Для встановлення справедливості у разі проведення судового розгляду приймає участь адвокат обвинуваченого, який забезпечує захист прав, обов'язків та законних інтересів обвинуваченого. Після проголошення вироку, адвокат має право оскаржити вирок суду до апеляційної інстанції для встановлення об'єктивності доказів, що підтверджують вину.

Приватне кримінальне обвинувачення забезпечується у кримінальному процесі потерпілим, який у разі відмови публічного обвинувача від підтримання обвинувачення, здійснює обвинувачення під час судового розгляду. Крім того обвинувачення мають право забезпечити у процесі приватний обвинувач, цивільний позивач, їхні представники та законні представники. Другий аспект є забезпечення приватного обвинувачення у кримінальному процесі приватною особою у разі захисту приватних інтересів.

Висновки

Виходячи з теоретичних положень справедливості можна надати висновок, що справедливість встановлена у кримінальному процесі як засада, яка вважається вищою цінністю на підставі етичних, психологічних, соціальних аспектів людини, втілені у законі та визначені у функціях сторін, учасників процесу.

Доведено, що функція сторони обвинувачення відокремлена від процесуальної діяльності судді. Суддя повинен забезпечити справедливість захисту прав, свобод та інтересів людини у кримінальному процесі від незаконного, необґрунтованого обвинувачення, засудження, тимчасового обмеження прав, обов'язків, свобод та інтересів кожного учасника процесу. На підставі судових доказів встановити міру кримінального покарання таким чином, щоб тільки винний був притягнутий до кримінальної відповідальності, а невинуватий не був засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу.

Запропоновано встановити сутність справедливості на підставі розподілу функції обвинувачення, функції захисту та вирішення матеріалів кримінальної справи судом. Функція публічного обвинувачення здійснюється публічним обвинувачем (прокурором), який по суті не приймає рішення по кримінальній справі, передає його до суду, а сам підтримує публічне обвинувачення. Функція захисту забезпечена, встановленими процесуальними правами, обов'язками та гарантує захист від обвинувачення. Захист незалежний від суду під час

дослідження, оцінки доказів. Право сторони захисту є незалежність у разі відстоювання правової позиції перед судом, зберігаючи об'єктивність, неупередженість, забезпечити механізм реалізації прав та обов'язків.

Література

1. Алєнін Ю.П. Уголовно процесуальний кодекс України / Ю.П. Алєнін. Одеса. Одесей. 2003. – 334с.
2. Альперт С.А. Кримінально процесуальні функції: поняття, система, суб'єкти. / С.А. Альперт. Харків. Основа. 1995. – 120с.
3. Аристотель сочинение в 4-х томах – М. Мысль. 1976. – 613с.
4. Бажанов М.И. Изменение обвинения в судебных стадиях советского уголовного процесса / М.И.Бажанов – Киев. Вища школа. 1983. – 140с.
5. Варфоломеева Т.В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника /Т.В. Варфоломеева. – Киев. Вища школа. 1987. – 152с.
6. Галаган І.С. Кримінальний процес Української РСР / І.С. Галаган, Д.С. Суслє – Київ. Вища школа. 1970. – 252с.
7. Гловюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень кримінального процесуального кодексу України. /І.В. Гловюк. Одеса. Юрид. лит. 2015. – 712с.
8. Грошевой Ю. М. Кримінальний процес України : підручник / Ю. М. Грошевой, В. М. Хотєнець ; за ред. Ю. М. Грошевого. – Харків : Право, 2000. – 487 с.
9. Капліна О.В. Кримінальний процес /О.В. Капліна, Ю.М. Грошевой, О.Г. Шило – Харків: Право, 2013, – 820с.
10. Малярєнко В.Т. Перебудова кримінального процесу в контексті європейських стандартів / В.Т. Малярєнко – К. Юрінком. Інтер. 2005. – 360с.
11. Лобойко Л.В. Методи кримінального процесуального права / Л.В. Лобойко – Дніпро. Днепр.Держ. ун-т внутрішніх справ. 2006. -352с.
12. Платон Избранные труды / Платон – М. Художественная литература 1965. – 442с.
13. Сокурєнко В.В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної

держави: авторєф. дис. 12.00. 12. /В.В. Сокурєнко – К. 2002 – 19с.

14. Скрябін О.М. Участь захисника в окремих кримінальних провадженнях. Монографія. / О.М. Скрябін – Запоріжжя. Прєсвіта 2017 – 380с.

15. Строгович М.С. Уголовное прєследование в советском уголовном процессе. – М. Юрид. лит. 1951. – 199с

16. Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів / С. М. Стахівський. – Київ : Атака, 2009. – 64 с.

17. Стратонов В.М. Кримінальна теорія пізнавальної діяльності / В.М. Стратонов – Херсон, 2009. – 440с.

18. Трубников В.М. Реалізація принципу справедливості в процесі призначення покарання у виді позбавлення волі: кримінально правові та кримінально процесуальні аспекти: монографія/ В.М. Трубников, О.Є. Скакун, Д.С. Слїнько – Х. ХНУ ім. Каразіна. 2007. -276с.

19. Тертишник В.М. Прав і свободи людини /В.И. Тертишник. Дніпро. Алерта. – 432с.

20. Удалова Л.Д. Кримінально процесуальні гарантії діяльності адвоката / Л.Д. Удалова, С.Д. Савицька – Київ. КНТ. 2014. -169с.

21. Шило О. Г. Теоретико прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України / О. Г. Шило. – Харків : Право, 2011. – 472 с.

Maksymova Larysa

Kyiv Applied College of Tourism and Hospitality

Candidat of legal sciences

Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0001-7660-6779>

JUSTICE

IN THE CRIMINAL PROCESS

The article considers the characteristic features of justice based on the analysis of this category based on the scientific points of view of the criminal process. Provisions are given that characterize the features of the application of justice at the stages of the criminal process. The position on the basis of which the legal

phenomenon was discovered, the substantiated position of the genetic connection between the realization of justice and the procedural, procedural activity of the prosecution party during the establishment of the circumstances of a criminal offense, the establishment of a suspect (accused) based on evidence of guilt, was proved. The principles of the criminal process are considered, it is proposed to consider justice as one of the main provisions of the criminal process. The function of the prosecution is defined, on the basis of which the prosecution must establish evidence and draw up a report of suspicion and an indictment, and the defense defends itself against the prosecution, in this case establishing the truth is connected with justice. Advanced legal approaches to defining internal and external justice in criminal law, process, philosophy, criminology, sociology, etc.

The purpose and tasks of the research. Justice in the criminal process is important for every participant in criminal proceedings, because in this field a person enters into unusual circumstances for him. The prosecution has several possible forms, methods, conditions of pressure on a person. This possibility is not available to the defense party, which acts only within the framework of the law, objects to the investigator by submitting a petition, complaint, submission on participation in investigative (search) actions. Justice is related to the procedural status, therefore it is felt very keenly by every participant in the process who defends his procedural rights and obligations. Law, philosophy, sociology, criminology and other branches of science have different definitions of justice. The significance of the purpose of the research lies in the structural, legal, and ideological definition of justice as a category of the criminal process.

The scientific novelty of the study establishes the theoretical development of justice based on historical development, the definition of the

category of procedural justice, which is revealed on the basis of a court verdict, its procedural and procedural review by a higher court, the announcement of a decision on the basis of which the accused receives a fair punishment for committing a criminal offense. It is necessary to determine the categories of justice, namely moral, ideological, legal, procedural. It should combine all the elements of life, on the basis of which society establishes that the activities of authorities, criminal justice, and courts are fair.

Theoretical aspects of justice are practically not developed by branch sciences of the criminal cycle, a number of scientists provided theoretical explanations and analysis, but all legal constructions remained outside the boundaries of legislation. Many aspects of justice, references to them take place in the criminal process, but science has not developed a single point of view of their application, which puts this category on the one hand based on the principles of the criminal process, on the other hand, the performance of the function by the parties to the process. The ambiguity of legal approaches to the concept of justice determines the relevance of the study.

The final point of justice is established by the higher court. Based on the defense's complaint to the appellate court, a trial of the criminal proceedings is conducted and the collegial court issues a decision on the basis of which it establishes that the trial of the court of first instance established all the evidence of guilt in full. The court's verdict corresponds to the actual circumstances of the criminal offense committed by the accused. Violation of current legislation was not established by the higher court during the trial. The court of first instance correctly applied substantive and procedural legislation. The trial procedure complies with the requirements of the law.

Key words: law, justice, basis, function, investigator, prosecutor, judge, suspect, lawyer.

АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ АУДИТОРСЬКОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ

**СОБОЛЬ Євген Юрійович - доктор юридичних наук, професор, ректор
Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка**

УДК 347.73

e-mail: 81sobol@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0804-8354>

DOI 10.32782/EP.2023.2.35

У статті досліджено адміністративно-юрисдикційну діяльність державної аудиторської служби України при здійсненні фінансового контролю у сфері оборонно-промислового комплексу. Обґрунтовано, що фінансовий контроль стає більш об'єктивним і дієвим, коли суб'єкт контролю (контролюючий орган) є зовнішньою структурою відносно підконтрольного об'єкту, а в адміністративному підпорядкуванні займає вищу сходинку, ніж об'єкт, що контролюється.

Підтримано позицію науковців, з приводу того, що адміністративно-правовий статус органу фінансового контролю – це регламентоване нормами адміністративного права його положення, яке характеризується сукупністю прав, обов'язків, гарантій діяльності та відповідальності суб'єкта фінансового контролю.

Наголошено, що Державна аудиторська служба України на виконання наданих Законом України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» повноважень забезпечує державний фінансовий контроль за використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, законним та ефективним використанням коштів і майна, за дотриманням бюджетного законодавства, дотриманням законодавства про закупівлі та є органом державного фінансового контролю.

Проаналізовано проєкт Закону України «Про Державне бюро військової юстиції» та зроблено висновок, що адміністративно-юрисдикційна діяльність Державної аудиторської служби України при здійсненні фінансового контролю у Збройних Силах України, інших

військових формуваннях, в тому числі у сфері оборонно-промислового комплексу ефективно виконується і даний законопроект призведе до руйнування цілісної та унормованої системи фінансового контролю, яка збалансована контролем від виконавчої гілки влади органами державного фінансового контролю, які здійснюють свої повноваження через проведення державного фінансового аудиту, інспектування, перевірки закупівель та моніторингу закупівлі, від законодавчої гілки влади – Рахунковою палатою України, що здійснює свої повноваження через провадження заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту).

Ключові слова: адміністративно-юрисдикційна діяльність, державний фінансовий контроль, органи державного фінансового контролю, правовий статус, адміністративно-правовий статус, оборонно-промисловий комплекс, реформування, Державна аудиторська служба України.

Постановка проблеми

Відповідно до Стратегії сталого розвитку України до 2030 року однією з необхідних умов упровадження в Україні європейських стандартів життя визначено вектор безпеки. Дотримання цього вектора передбачає необхідність вироблення належних гарантій держави, бізнесу і громадян, досягти чого можливо шляхом реформування. Під час такого реформування особлива увага має приділятися уточненню завдань та функцій органів, які безпосередньо задіяні в управлінні даної сфери, корегуванню форм і методів

їх роботи, оптимізації кола їх повноважень, виробленню нових критеріїв оцінювання ефективності їх діяльності, оновленню підходів до охорони та захисту прав громадян, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань. Одним із нагальних питань, що має бути вирішене під час реформування даної системи в цілому, є також вдосконалення процедури здійснення фінансового контролю у сфері оборонно-промислового комплексу уповноваженими на те суб'єктами адміністративно-юрисдикційної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Науковою розробкою питань пов'язаних з адміністративно-юрисдикційною діяльністю органів, що здійснюють фінансовий контроль, в тому числі у сфері оборонно-промислового комплексу приділяли увагу такі науковці, як: Н. Атаманчук, О. Балуєва, В. Бадрак, П. Богущкий, Л. Борисенко, О. Волович, Н. Виговська, А. Довгополий, С. Дячек, С. Іванова, О. Койчева, Ю. Кузьменко, В. Прасюк, М. Шестерняк, А. Шеховцов, О. Ющик, І. Чепков, І. Якимчук та ін.

Метою статті є дослідження основних аспектів адміністративно-юрисдикційної діяльності державної аудиторської служби України при здійсненні фінансового контролю у сфері оборонно-промислового комплексу.

Виклад основного матеріалу

Державні фінанси мають стратегічне значення для забезпечення стабільності соціально-політичного становища в нашій країні, а система управління державними фінансами є основою сталого розвитку України та гарантованого виконання соціальних зобов'язань держави перед громадянами. Однією з найважливіших функцій управління є контроль, який виступає формою зворотних зв'язків, завдяки чому керівний орган (суб'єкт управління) може простежити хід виконання ухвалених рішень [1, с. 35].

Державний фінансовий контроль є однією з необхідних умов успіху економічних та адміністративних реформ, запроваджен-

них в Україні, й розвитку ринкових засад національної економіки. Широка сфера застосування фінансового контролю дозволяє контролюючим органам суттєво й ефективно впливати на всі економічні процеси, стежити за дотриманням фінансової безпеки держави, збалансованістю державного та місцевих бюджетів, досягненням фінансової самостійності окремих регіонів, секторів і галузей народного господарства, забезпеченням фінансової стійкості суб'єктів підприємницької діяльності, установ та організацій, а також захищеністю фінансово-економічних інтересів громадян і суспільства.

Слід зауважити, що фінансовий контроль стає більш об'єктивним і дієвим, коли суб'єкт контролю (контролюючий орган) є зовнішньою структурою відносно підконтрольного об'єкту, а в адміністративному підпорядкуванні займає вищу сходинку, ніж об'єкт, що контролюється.

О. П. Угровецький зазначає, що адміністративно-правовий статус органу фінансового контролю – це регламентоване нормами адміністративного права його положення, яке характеризується сукупністю прав, обов'язків, гарантій діяльності та відповідальності суб'єкта фінансового контролю. Він також зауважує, що наявність адміністративного правового статусу означає, що фінансовий орган має визначену адміністративно-правовими нормами компетенцію – предмети відання, права й обов'язки (повноваження), несе відповідальність за дії чи бездіяльність у межах власної або делегованої компетенції, виконує публічні, виконавчо-розпорядчі, дозвольно-реєстраційні та контрольні функції, бере участь в адміністративних правовідносинах регулятивного чи охоронного характеру [2, с. 156].

Правове положення органів фінансового контролю визначається ступенем їх впливу як на суспільство в цілому, так і на окремі державні органи й установи задля виконання поставленої мети. Тобто адміністративно-правовий статус органів державного контролю – це регламентоване адміністративно-правовими нормами положення цих органів, яке визначається через мету їх створення (здійснення фінансового контролю за використанням і збереженням фінансових

ресурсів), обґрунтовується завданнями та функціями цих органів, сукупністю прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів фінансового контролю й забезпечує оптимальний вплив на підконтрольні об'єкти (повне та своєчасне встановлення фактів порушення фінансового й бюджетного законодавства України та їх усунення).

Метою нашого дослідження є розкриття адміністративно-юрисдикційної діяльності державної аудиторської служби України при здійсненні фінансового контролю, а саме у сфері оборонно-промислового комплексу.

Отже, Державна аудиторська служба України (Держаудитслужба) – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України та який забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю [3].

Державна аудиторська служба України на виконання наданих Законом України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» повноважень забезпечує державний фінансовий контроль за використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, законним та ефективним використанням коштів і майна, за дотриманням бюджетного законодавства, дотриманням законодавства про закупівлі та є органом державного фінансового контролю [4].

Держаудитслужба опрацювала проект Закону України «Про Державне бюро військової юстиції» (реєстр. № 6569 від 28 січня 2022 року), та заперечує щодо його прийняття у запропонованій редакції, вбачаючи критичні ризики у наділенні Державного бюро військової юстиції, що передбачається утворити, повноваженнями, які ефективно виконує Держаудитслужба як орган державного фінансового контролю в Україні [4].

Законопроектом передбачається утворення Державного бюро військової юстиції як центрального правоохоронного органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, що здійснює правоохоронну діяльність з попередження, виявлення, припинення

та розслідування злочинів, кримінальних поступків, віднесених до його підслідності, а також здійснення державного нагляду (контролю) з метою забезпечення законності та правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, об'єднаних силах, військово-цивільних та військових адміністраціях, інших державних органах, які комплектуються військовослужбовцями, оборонно-промислового комплексу держави, з метою забезпечення прав та законних інтересів військовослужбовців і прирівняних до них осіб, інтересів держави в сфері оборони та безпеки.

Також, Положеннями законопроекту запропоновано внести зміни до Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», доповнивши статтю 1 цього закону частиною третьою такого змісту:

«Здійснення державного фінансового контролю у Збройних Силах України, інших військових формуваннях, на підприємствах, в установах, які виконують державне оборонне замовлення, забезпечує Державне бюро військової юстиції у встановленому законодавством порядку» [4].

Статтею 5 законопроекту також визначено, що Державне бюро у випадках та порядку, визначеному цим законом та іншими законами, зокрема:

- здійснює державний нагляд (контроль) діяльності Збройних Сил України, інших військових формувань, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України, Головного управління розвідки Міністерства оборони України, Державного космічного агентства України, Управління державної охорони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, підприємств, які виконують державне оборонне замовлення;

- здійснює фінансовий аудит, перевірку і моніторинг державних закупівель щодо виконання оборонного замовлення, контроль за цільовим, ефективним використанням бюджетних коштів військовими формуваннями та підприємствами оборонно-промислового комплексу;

- проводить перевірки додержання законності у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, об'єднаних силах, військово-цивільних та військових адміністраціях, інших державних органах, які комплектуються військовослужбовцями, а також на підприємствах оборонно-промислового комплексу держави щодо додержання вимог законодавства під час виконання оборонного замовлення [5].

Отже, без жодних обґрунтувань положеннями законопроекту до завдань Державного бюро відносять здійснення державного фінансового контролю у Збройних Силах України, інших військових формуваннях, на підприємствах, в установах, які виконують державне оборонне замовлення шляхом застосування інструментів контролю / аудиту, які використовує Держаудитслужба, Рахункова палата, органи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності (фінансовий аудит, перевірка і моніторинг державних закупівель щодо виконання оборонного замовлення, контроль за цільовим, ефективним використанням бюджетних коштів військовими формуваннями та підприємствами оборонно-промислового комплексу, перевірки додержання законності) [5].

Таким чином, прийняття законопроекту у такій редакції, може призвести до тяжких наслідків для економіки і безпеки держави в умовах загроз військового конфлікту, втрати контролю держави за законністю та ефективністю витрат коштів, зокрема бюджетних, у сфері оборони, безпеки та спричинить настання суттєвих ризиків.

Адміністративно-юрисдикційна діяльність Державної аудиторської служби України при здійсненні фінансового контролю у Збройних Силах України, інших військових формуваннях, в тому числі у сфері оборонно-промислового комплексу ефективно виконується і даний законопроект призведе до руйнування цілісної та унормованої системи фінансового контролю, яка збалансована контролем від виконавчої гілки влади органами державного фінансового контролю, які здійснюють свої повноваження через проведення державного фінансового аудиту, інспектування, перевірки закупівель

та моніторингу закупівлі, від законодавчої гілки влади – Рахунковою палатою України, що здійснює свої повноваження через провадження заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту).

Також, слід констатувати, що виникнуть правові колізії з положеннями Бюджетного кодексу України, законами України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», «Про Рахункову палату», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», «Про Державне бюро розслідувань», «Про Бюро економічної безпеки» тощо стосовно встановлених повноважень, завдань, функцій, визначених механізмів їх реалізації та створення правової невизначеності, зокрема з огляду на повноваження Міністерства фінансів України, яке формує державну політику у сфері контролю за дотриманням бюджетного законодавства, державного фінансового контролю.

Висновок

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що адміністративно-юрисдикційна діяльність Державної аудиторської служби України при здійсненні фінансового контролю у Збройних Силах України, інших військових формуваннях, в тому числі у сфері оборонно-промислового комплексу на достатньому рівні забезпечує економічну та фінансову безпеку держави в умовах ескалації збройних конфліктів і безпосередньо зберігає збалансованість системи фінансового контролю.

Література

1. Попова С.М., Касеко І.В. Адміністративно-правовий статус органів державного фінансового контролю в умовах реформування міжбюджетних відносин. *Наше право* № 2, 2015. С.35-41.
2. Угровецький О. П. Система оподаткування в Україні: становлення, реформування, адміністрування: монографія. Харків: ТД «Золота миля», 2008. 308 с.
3. Державна аудиторська служба – повноваження та перевірки. URL: <https://pefa.kiev.ua/derzhavna-audytorska-sluzhba-povnovazhennya-ta-perevirky/>

4. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні: Закон України від 26.01.1993 р. № 2939-XII. Дата оновлення: 19.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12/ed20220819#Text>

5. Державна аудиторська служба України. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-2693798.pdf

6. Крутенюк К. Б. Правовий статус Державної аудиторської служби України. *Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності*. Харків, 2018. С.78-82.

7. Бліхар М. Правовий статус органів фінансового контролю під час здійснення інвестиційної діяльності. *Підприємство, господарство і право*. 5/2017. С. 161-165.

ADMINISTRATIVE AND JURISDICTION ACTIVITIES OF THE STATE AUDIT SERVICE OF UKRAINE WHEN PERFORMING FINANCIAL CONTROL IN THE SPHERE OF THE DEFENSE INDUSTRIAL COMPLEX

The article examines the administrative-jurisdictional activity of the State Audit Service of Ukraine in the implementation of financial control in the field of the defense-industrial complex. It is justified that financial control becomes more objective and effective when the subject of control (controlling body) is an external structure relative to the controlled object, and in administrative subordination occupies a higher step than the controlled object.

The position of scientists is supported, regarding the fact that the administrative-legal status of the financial control body is its position regulated by the norms of administrative law,

which is characterized by a set of rights, duties, guarantees of activity and responsibility of the subject of financial control.

It is emphasized that the State Audit Service of Ukraine, in accordance with the powers granted by the Law of Ukraine «On the Basic Principles of State Financial Control in Ukraine», provides state financial control over the use and preservation of state financial resources, non-current and other assets, legal and effective use of funds and property, compliance with budget legislation, compliance with procurement legislation and is a body of state financial control.

The draft Law of Ukraine «On the State Bureau of Military Justice» was analyzed and it was concluded that the administrative-jurisdictional activity of the State Audit Service of Ukraine in the implementation of financial control in the Armed Forces of Ukraine, other military formations, including in the field of the defense-industrial complex, is effectively performed and given the draft law will lead to the destruction of a coherent and standardized system of financial control, which is balanced by control from the executive branch of government by state financial control bodies, which exercise their powers through state financial audit, inspection, procurement verification and procurement monitoring, from the legislative branch of government – the Accounting Chamber of Ukraine, which exercises its powers through the implementation of state external financial control (audit) measures.

Keywords: administrative-jurisdictional activity, state financial control, bodies of state financial control, legal status, administrative-legal status, defense-industrial complex, reform, State Audit Service of Ukraine.

ПРЕДМЕТ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В УКРАЇНІ

**ВОЮЦЬКА Вікторія Сергіївна - аспірант Харківського національного
університету внутрішніх справ**

<https://orcid.org/0009-0000-1014-9472>

УДК 346.9(043.2)

DOI 10.32782/EP.2023.2.36

Стаття присвячена уточненню наукової думки стосовно сутності предмету контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю в Україні. У теоретичному та практичному контексті невіддільним є ототожнення об'єкта та предмету контролю (нагляду), адже: об'єкт – це місія, дії, бездіяльність і рішення суб'єкта, щодо якого здійснюється відповідний контроль та/або нагляд; предмет – це обставини дійсності, що характеризують стан дотримання законності у конкретних умовах дійсності суб'єктом, щодо якого здійснюється контроль та/або нагляд. У контексті такого підходу предмет контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю в Україні постає в якості певного переліку визначених чинним законодавством обставин дійсності, які: по-перше, тлумачаться як такі, що характеризують дійсний стан дотримання вимог законності у відповідних умовах дійсності суб'єктом, щодо якого застосовуються заходи контролю та/або нагляду; по-друге, можуть аналізуватись повноважним суб'єктом у межах здійснюваної ним контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю. На сьогодні предмет контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю в Україні поділяється на два типи. Перший тип предмету – загальний тип, який пов'язується із обставинами дійсності, що характеризують стан дотримання законності в конкретних умовах дійсності суб'єктом підприємницької діяльності (суб'єктом, який реєструється в якості суб'єкта підприємницької діяльності) загалом. Другий тип предмету – спеціальний тип, що має місце тоді, коли суб'єкт, щодо якого здійснюється відповідний контроль та/або нагляд, характеризується

спеціальним статусом, обумовленим відповідним видом господарської діяльності, об'єктами, що ним експлуатуються, обсягом певних операцій, які ним виконуються та ін. показників. Типи предмету контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю поділяються на окремі види залежно від сфери суспільного буття та інституційних аспектів цього буття, що стосуються контролю (нагляду). Серед таких видів можна виокремити предмет перевірки дотримання вимог: трудового законодавства; законодавства щодо забезпечення пожежної безпеки; законодавства про забезпечення техногенної безпеки; законодавства про захист економічної конкуренції та ін. Для предмету контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю характерні три властивості, які засвідчують його теоретичну та практичну значимість. По-перше, предмет контрольно-наглядової діяльності служить відповідною точкою та ядром правомірності, навколо якого обертається ця адміністративно-правова діяльність. По-друге, предмет контрольно-наглядової діяльності привносить в діяльність відповідного кола суб'єктів публічного адміністрування належну міру юридичної визначеності, у зв'язку із чим ці суб'єкти спроможні повноцінно виконувати вимоги законності. По-третє, предмет контрольно-наглядової діяльності дозволяє їй бути органічною частиною правопорядку, який вимагає забезпечення юридичної визначеності адміністративно-правової діяльності.

Ключові слова: законність, контрольно-наглядова діяльність, об'єкт, підприємницька діяльність, повноваження, правопорядок, предмет.

Постановка питання

Підприємницька діяльність в умовах триваючої війни постає у якості значимого фактора мінімізації множини негативних наслідків війни. У тому ж разі, коли ця економічна діяльність здійснюватиметься всупереч вимогам законності, вона також може поставати й в якості катализатора послаблення національної безпеки, обороноздатності держави. Саме тому, в нашій державі на інституційному та нормативно-правовому рівні забезпечується функціонування механізму запобігання і протидія негативним виявам підприємницької діяльності, що обумовлюються протиправною поведінкою підприємців, здійснюється у рамках контрольно-наглядової діяльності. Утім, й ця діяльність суб'єктів публічного адміністрування так само може призвести до неоднозначних чи очевидно негативних наслідків, як для стану безпеки підприємництва у державі, так і для суспільства (держави), виявляючись у порушенні принципів верховенства права та законності, посягаючи на проголошену на рівні Конституції України свободу підприємницької діяльності. У зв'язку із цим, контрольно-наглядова діяльність також повинна характеризуватись контрольованістю і підзвітністю, приймаючи до уваги те, що вона не є й не може бути всеохопною, безмежною в правовій та демократичній державі. В цьому сенсі актуалізується потреба у формуванні актуальної наукової думки щодо предмета контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю в Україні. Це пояснимо тим, що цей предмет: по-перше, є фундаментальною основою зазначеної адміністративно-правової діяльності [див., напр.: 1, с. 95; 2, с. 66]; по-друге, сприяє юридичній визначеності контролю і нагляду, крізь призму чого суб'єкти підприємницької діяльності та інші заінтересовані суб'єкти можуть встановити правомірність контрольно-наглядової діяльності, а також непорушність під час такої діяльності свободи підприємницької діяльності; по-третє, уможливорює дотримання суб'єктами, які здійснюються контрольно-наглядову діяльність, вимог ч. 2 ст. 19 Конституції України.

Аналіз наукової літератури та невіршені раніше питання

Предмет контролю і нагляду вже широко досліджувався багатьма українськими ученими, серед яких В.М. Василенко [1], Ю.В. Гаруст [3], С.В. Дегтярьова [4], О.Ю. Дубинський [5], В.О. Невядовський [6], Н.Б. Писаренко [7], В.М. Пращук [8] та ін. Крім того, слід констатувати й те, що окремими ученими вже також досліджувався сутнісний зміст предмету підприємницької діяльності (зокрема, С.О. Віннік [2, с. 66-72]), висновки стосовно якого характеризуються критичною дискусійністю та не враховують останніх змін законодавства.

Отже, **метою** статті є уточнення актуальної наукової думки щодо предмету контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю в Україні. Для досягнення означеної мети необхідно: 1) розмежувати поняття «предмет контрольно-наглядової діяльності» і «об'єкт контрольно-наглядової діяльності»; 2) сформулювати визначення поняття «предмету контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю»; 3) окреслити основні типи предмету контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю в Україні, навести їх види; 4) узагальнюючи висновки наукової розвідки окреслити ключові властивості предмету контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю, які вказують на його теоретичну та практичну значимість.

Виклад основного матеріалу

Спершу слід зазначити, що підприємницька діяльність є особливим об'єктом контролю та нагляду, а саме активні дії суб'єкта, спрямовані на набуття правового статусу суб'єкта підприємницької діяльності, а також реалізація ним цього правового статусу з метою отримання прибутку, відносно яких без шкоди свободі підприємництва в Україні здійснюється контрольно-наглядова діяльність з метою забезпечення законності у сфері підприємницької діяльності. Для підприємницької діяльності в сучасній Україні характерними є наступні риси, що мають ключове значення для розуміння та-

кої діяльності, як особливого об'єкта контролю та нагляду: по-перше, підприємницька діяльність підпадає під сферу дії правового режиму підприємницької діяльності в Україні; по-друге, підприємницька діяльність є економічною діяльністю (прибутковою господарською діяльністю); по-третє, підприємницька діяльність самостійно здійснюється фізичними та юридичними особами, котрі набули правового статусу суб'єкта підприємницької діяльності, а саме будучи зареєстрованими в якості таких суб'єктів у порядку, встановленому чинним законодавством; по-четверте, підприємницька діяльність є активною, ініціативною, а також систематичною діяльністю; по-п'яте, підприємницька діяльність є ризикованою та відповідальною діяльністю. Відтак, у якості особливого об'єкта контролю та нагляду підприємницька діяльність постає у вигляді спрямованої на отримання прибутку економічної діяльності, що є ризикованою як для підприємця, так і для суспільства та держави. Саме тому цілком закономірним чином така економічна діяльність (без шкоди для свободи підприємницької діяльності) передбачає публічно-владне втручання, котре об'єктивується уповноваженим на це суб'єктом, які в цьому контексті повинні діяти на підставі, в порядку, й у спосіб, регламентований чинним законодавством, а також із урахуванням загальних, спеціальних (галузевих) і особливих (інституційних) принципів права.

Викладене дає підстави стверджувати про неприпустимість ототожнення об'єкта та предмету контролю (нагляду), адже: об'єкт – це місія, дії, бездіяльність і рішення суб'єкта, щодо якого здійснюється відповідний контроль та/або нагляд; предмет – це обставини дійсності, що характеризують стан дотримання законності в конкретних умовах дійсності суб'єктом, щодо якого здійснюється контроль та/або нагляд. Зважаючи на це, а також приймаючи до уваги позиції учених щодо змісту предмета контролю (нагляду) [див., напр.: 2, с. 75, 114; 9, с. 11; 10, с. 27], доходимо висновку, що предмет контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю в Україні – це певний набір, визначених чинним законо-

давством обставин дійсності, які: тлумачаться як такі, що характеризують дійсний стан дотримання вимог законності у відповідних умовах дійсності суб'єктом, щодо якого застосовуються заходи контролю та/або нагляду; можуть аналізуватись повноважним суб'єктом у межах здійснюваної ним контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю.

Поряд із тим, слід мати на увазі, що предмет контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю в Україні може бути поділений на два типи: перший – загальний тип, який пов'язується із обставинами дійсності, що характеризують стан дотримання законності в конкретних умовах дійсності суб'єктом підприємницької діяльності (суб'єктом, який реєструється в якості суб'єкта підприємницької діяльності) загалом. Другий – спеціальний тип, що має місце тоді, коли суб'єкт, щодо якого здійснюється відповідний контроль та/або нагляд, характеризується особливим статусом, обумовленим відповідним видом господарської діяльності, об'єктами, що ним експлуатуються, обсягом певних операцій, які ним виконуються та ін. показників. Зокрема, спеціальний предмет контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю (поряд із загальним предметом) окреслюється в актах, що затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження уніфікованої форми акта, складеного за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного нагляду (контролю) щодо дотримання суб'єктом господарювання вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, та інших форм розпорядчих документів» від 17 січня 2019 року № 22, наказом Міністерства інфраструктури України «Про затвердження уніфікованої форми акта, що складається за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного нагляду (контролю) щодо додержання суб'єктом господарювання вимог законодавства, норм і стандартів у сфері залізничного транспорту, та форми припису щодо усунення порушень, виявлених під час проведення планового (позапланового) заходу державного нагляду (контролю)

щодо додержання суб'єктом господарювання вимог законодавства, норм і стандартів у сфері залізничного транспорту» від 12 серпня 2022 року № 599, наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження уніфікованої форми акта, складеного за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного контролю (перевірки) щодо дотримання органом сертифікації вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції від 16 лютого 2023 року № 196 та ін.

Аналізуючи загальний тип предмета контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю в Україні можемо в якості прикладу виокремити окремі вияви (види) загального типу предмета цієї діяльності залежно від сфери суспільного буття та інституційних аспектів цього буття, що стосуються контролю (нагляду). Так, наприклад, до предмету перевірки дотримання вимог законодавства про працю можемо віднести, зокрема, таке: працівники допускаються до роботи після укладання у відповідності до законодавства трудового договору, оформленого наказом (розпорядженням) власника (уповноваженого ним органу), та повідомлення Державної податкової служби про прийняття працівника на роботу; територіальний орган Державної податкової служби за місцем обліку (як платника єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування) за встановленою формою до початку роботи працівника за укладеним трудовим договором повідомлено про прийняття працівника на роботу; колективний договір зареєстрований місцевим органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування; розроблені у встановленому порядку та наявні положення, інструкції та інші акти з охорони праці, що діють у межах підприємства та встановлюють правила виконання робіт і поведінки працівників на території підприємства, у виробничих приміщеннях, на будівельних майданчиках, робочих місцях відповідно до нормативно-правових актів з охорони праці; у відповідності до вимог діючих нормативно-правових актів проводяться навчання і перевірка знань з охорони праці пра-

цівників та спеціалістів з охорони праці; не допущення до роботи працівників (також посадових осіб), котрі не пройшли навчання (інструктаж і перевірку знань з охорони праці), а також відсторонення від роботи працівників, що не пройшли в установленний термін медичні огляди; забезпечення гідних (безпечних) умов праці працівників (зокрема, забезпечення працівників засобами індивідуального захисту); на посади керівників, посадових осіб призначаються, а працівники до роботи допускаються із дотриманням встановлених вимог щодо їх професійної підготовки, кваліфікації, освіти; здійснення контролю за роботою служби охорони праці (спеціально призначених посадових осіб), котра забезпечує вирішення конкретних питань охорони праці роботодавцем; здійснення атестації робочих місць за умовами праці відповідно до Порядку проведення атестації робочих місць за умовами праці та Методичних рекомендацій щодо проведення атестації робочих місць за умовами праці; вчасне та повне проведення аудиту охорони праці, оцінки технічного стану виробничого обладнання та устаткування, вжиття заходів щодо усунення небезпечних для здоров'я виробничих факторів; ведення у встановленому порядку обліку нещасних випадків (та/або гострих професійних захворювань (отруєнь), аварій); у повному обсязі, правильно та своєчасно розслідуються професійні захворювання та аварії, виконуються заходи щодо запобігання нещасним випадкам, визначених за результатами розслідування нещасних випадків, а також на підставі аналізу обставин та причин їх настання; забезпечення створення умов праці для осіб з інвалідністю з урахуванням рекомендацій медико-соціальної експертної комісії та індивідуальних програм реабілітації та вживання додаткових заходів безпеки праці, які відповідають специфічним особливостям означеної категорії працівників та ін.

Натомість, до предмету перевірки дотримання вимог законодавства щодо забезпечення пожежної безпеки доцільно віднести, зокрема, наступне: подання декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства з питань пожежної безпеки до по-

чатку роботи новоутвореного підприємства (використання суб'єктом підприємницької діяльності об'єктів нерухомості); розміщення у доступному (видимому) для ознайомлення місці планів (схем) евакуації людей на випадок пожежі; наявність розпорядчих документів та інформаційних показників з питань пожежної безпеки; вчасне та повне проходження навчання, протипожежний інструктаж і перевірку знань з питань пожежної безпеки персоналом (враховуючи також посадових осіб); забезпечення дотримання персоналом вимог встановленого протипожежного режиму; не зниження рівня пожежної безпеки об'єктів, які використовуються; застосування на виробництві (у будівництві) матеріалів (речовин) з визначеними показниками щодо пожежної небезпеки; забезпечення на території об'єкта достатнього освітлення зовнішніх пожежних драбин, протипожежного обладнання, входів до будинків та споруд; утримування в справному стані протипожежних дверей, воріт, вікон, люків, клапанів, завіс (екранів) у протипожежних перешкодах; забезпечування відчинювання дверей на шляхах евакуації в напрямку виходу з будівель (приміщень) та ін.

Що ж стосується предмету перевірки дотримання вимог законодавства щодо забезпечення техногенної безпеки, у цьому контексті досліджуються такі обставини дійсності: забезпеченість техногенної безпеки на об'єкті; здійснення оцінки ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру на підпорядкованих небезпечних об'єктах відповідної галузі; до роботи працівники допускаються лише після проходження ними навчання, інструктажів і перевірки знань з питань цивільного захисту (серед іншого, з техногенної безпеки); забезпечено засобами колективного та індивідуального захисту усіх працівників; організовано та здійснюються евакуаційні заходи стосовно працівників і майна суб'єкта підприємницької діяльності під час виникнення надзвичайних ситуацій; на видному місці зберігаються в приміщенні диспетчерської служби схеми оповіщення; здійснено обов'язкове страхування цивільної відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності та ін.

До предмету перевірки дотримання вимог законодавства про захист економічної конкуренції можемо віднести серед іншого: наявність у діях з придбання однією особою часток (акцій, паїв) іншої ознак концентрації або ж внутрішньої реструктуризації; подана заява про надання дозволу на концентрацію, у разі, коли сукупна вартість активів (сукупний обсяг реалізації товарів) осіб, пов'язаних відносинами контролю, перевищила порогові показники; відсутність характерних узгоджених дій (для обмеження конкуренції на ринку) між суб'єктами підприємницької діяльності, які в дійсності становлять частину єдиного суб'єкта господарювання; відсутність в якості кінцевого бенефіціарного власника суб'єкта господарювання особи, котра у порядку визначеному законом визнається в якості такої, що має значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (тобто, є олігархом) та ін.

Висновки

Узагальнюючи викладене у статті значимо, що предмет контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю охоплює різноманітні загальні та особливі обставини, що: виникають у дійсності під впливом діяльності (дії, бездіяльність, рішення) суб'єкта, щодо якого здійснюється контроль (нагляд), підлягають вимірюванню та оцінюванню, характеризуючи міру відповідності чи невідповідності дій такого суб'єкта вимогам чинного законодавства; окреслені законодавством в якості таких, що потребують дослідження суб'єктом в рамках своїх контрольно-наглядових повноважень. Таким чином, розглядуваний предмет характеризується трьома суттєвими рисами: по-перше, предмет контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю служить відправною точкою та ядром правомірності, навколо якого обертається ця адміністративно-правова діяльність. Саме предмет контрольно-наглядової діяльності забезпечує правомірний, збалансований контекст здійснення заходу впливу на суб'єкта підприємницької діяльності, встановлює межі та окреслює потребу у використанні тих чи інших форм, методів, способів і за-

собів здійснення заходів контролю (нагляду). Таким чином, означений предмет визначає місію вказаної діяльності суб'єктів публічного адміністрування, скеровуючи їх у прагненні забезпечити правопорядок і законність, а також етичну поведінку в сфері підприємницької діяльності без шкоди для свободи підприємницької діяльності. По-друге, предмет контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю привносить в діяльність відповідного кола суб'єктів публічного адміністрування належну міру юридичної визначеності, у зв'язку із чим ці суб'єкти спроможні повноцінно виконувати вимоги ч. 2 ст. 19 Основного Закону України. По-третє, предмет контрольно-наглядової діяльності за підприємницькою діяльністю дозволяє їй бути органічною частиною правопорядку, що вимагає юридичну визначеність адміністративно-правової діяльності. Саме предмет контрольно-наглядової діяльності окреслює параметри такої діяльності, а тому дає можливість суб'єктам господарювання та іншим зацікавленим суб'єктам: розуміти межі контрольно-наглядової діяльності; власні права та обов'язки у зв'язку із застосуванням до них заходів контрольно-наглядової діяльності; констатувати порушення свободи підприємницької діяльності, коли суб'єкт, який здійснює відповідні заходи, виходить за межі загального та особливого предмета контрольно-наглядової діяльності, а також захищати цю свободу в законом визначеному порядку.

Література

1. Василенко В.М. Предмет та межі громадського контролю за діяльністю національної поліції України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. № 1, Т. 2. С. 93-100.
2. Віннік С.О. Адміністративно-правові засади здійснення контролю та нагляду за підприємницькою діяльністю: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Суми, 2020. 213 с.
3. Гаруст Ю.В. Предмет, об'єкт та суб'єкти контролю в сфері оподаткування. *Право і безпека*. 2005. № 4. С. 61-64.
4. Дегтярьова С.В. Поняття та співвідношення об'єкту та предмету митного контр-

олю в Україні. *Митна справа*. 2014. № Спец. вип. С. 28-33.

5. Дубинський О.Ю. Об'єкт та предмет контролю за додержанням законодавства на транспорті в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 76-80.

6. Невядовський, В.О. Предмет та межі контролю за якістю вищої освіти в Україні. *Європейські перспективи*. 2018. № 4. С. 88-92.

7. Писаренко Н.Б. Межі судового контролю щодо дискреційних адміністративних актів: практика Європейського суду з прав людини та українські реалії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 109-119.

8. Прасюк В.М. Предмет та об'єкти державного фінансового контролю. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 4. С. 158-163. doi:10.32844/2618-1258.2019.4-2.30.

9. Ольхова Т.О. Адміністративний нагляд в діяльності органів публічної адміністрації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 212 с.

10. Шестак С.В. Недержавний контроль за діяльністю міліції: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2009. 212 с.

THE SUBJECT OF CONTROL AND SUPERVISION ACTIVITIES FOR ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES IN UKRAINE

The article aims to refine the scholarly understanding of the subject of control and supervisory activities over entrepreneurial actions in Ukraine. It is crucial, both theoretically and practically, to distinguish between the object and the subject of control (supervision). In control and/or supervision, the object is the entity's mission, actions, inactions, and decisions. On the other hand, the subject encompasses circumstances that reflect the degree of legal compliance by the object under specific conditions. These circumstances then become the focus of control and/or supervision. Adopting this perspective, the subject of control and supervision over entrepreneurial activities in Ukraine is depicted as a specific set of real-world circumstances, as defined by current legislation. These circumstances serve two main functions: firstly, they illustrate the actual state of legal compliance under relevant real-

world conditions by the entity subject to control and/or supervision measures; secondly, an authorized body in the course of its control and supervisory activities related to entrepreneurial actions can analyze them. Currently, subjects of control and supervision in entrepreneurial activities in Ukraine can be categorized into two types: The first is a general type, related to circumstances of reality that denote the compliance (legitimacy) of the implementation of the status of a business entity (an entity registered as a business entity), taking into account real-life conditions and general legal requirements. The second type is specialized and applies when the entity being supervised possesses a distinct status. This can be due to factors such as the specific type of economic activity being carried out. In addition, the facilities being operated, and the scale of particular operations, among other indicators. The subject's types of control and supervision activities for entrepreneurial activities can be divided into distinct types. This is depending on the sphere of social life and its institutional aspects that pertain to the relevant control or supervision. Examples of these

include verification of compliance with labor legislation, fire safety regulations, technological safety laws, and legislation on economic competition protection, among others. In the context of control and supervisory activity within entrepreneurial ventures, three properties are important. These traits underscore the theoretical and practical importance of the subjects under control and supervision. Primarily, the subject of control and supervisory activities operates as both the catalyst and nucleus of legality, around which this administrative and legal activity orbits. Secondly, the subject of control and supervision activities imparts a necessary degree of legal certainty to the actions of the corresponding entities involved in public administration. This enables them to comply fully with legal stipulations. Thirdly, the subject of control and supervision activities ensures that this function becomes an integral component of the legal order (this mandates legal certainty in administrative and legal actions).

Keywords: authority, control and supervision activities, entrepreneurial activity, legitimacy, object, rule of law, subject.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

ТОРЯНИК Віолетта - аспірантка ННІ права Сумського державного університету

DOI 10.32782/EP.2023.2.37

Одним із наслідків воєнної агресії Російської Федерації проти України є істотне порушення прав дітей внаслідок фізичного, сексуального та психічного насилля. Відповідно до міжнародних зобов'язань Україна в умовах воєнного стану повинна забезпечити фізичне і психологічне відновлення та соціальну інтеграцію дітей, які стали жертвами збройного конфлікту. Незважаючи на те, що в Україні з 2017 року передбачено надання статусу дитини, яка постраждала від воєнних дій, залишаються невирішеними наступні проблемні питання: законодавчо не передбачено конкретних і достатніх гарантій/пільг саме для дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, що позбавляє їх і їхніх батьків сенсу в отриманні такого статусу; порядком надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів не вписано належним чином процедуру набуття такого статусу. Тому метою статті є розробка пропозицій щодо удосконалення правового статусу дітей, які постраждали від воєнних дій, правових механізмів їх адаптації та інтеграції. На основі проведеного дослідження у статті запропоновано створити загальнодержавний реєстр дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів; дослідити актуальні потреби дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів; за результатами дослідження актуальних потреб ухвалити цільовий нормативно-правовий акт щодо гарантій для дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів; усунути колізії та прогалини, які є в Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та

збройних конфліктів. Зокрема, такими гарантіями можуть бути: забезпечення безкоштовної психологічної допомоги, підтримки, реабілітації; забезпечення реалізації права на освіту (надання техніки для під'єднання до онлайн-вих уроків, під'єднання до інтернету); додаткові грошові виплати; допомога з професійною орієнтацією. У подальших наукових дослідженнях доцільно проаналізувати проблемні питання забезпечення права дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів, на отримання грошових компенсацій за завдану моральну шкоду.

Ключові слова: дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, інтеграція, права дитини, гарантії, пільги.

Воєнна агресія Російської Федерації проти України призводить до істотного порушення прав дітей та їх свобод. Значна кількість дітей стали не тільки свідками воєнної агресії, руйнувань, смертей, але й зазнавали психологічного, сексуального насильства, примусового переміщення та депортації на територію держави-агресора.

За проміжною офіційною інформацією ювенальних прокурорів, 512 дітей загинули та понад 1152 отримали поранення різного ступеня тяжкості, 2232 зникли. За даними Національного інформаційного бюро департовано та/або примусово переміщено 19 546 дітей, повернуто лише 387 дітей. Найбільше від воєнних дій постраждало дітей у Донецькій області – 485, Харківській – 300, Київській – 129, Херсонській – 124, Запорізькій – 99, Миколаївській – 97, Дніпропетровській

– 96, Чернігівській – 71, Луганській – 67 [1]. Зазначені результати є проміжними.

За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінця у Російській Федерації може бути близько 150 тисяч незаконно вивезених з України дітей. Більше 6 тисяч українських дітей перебувають у таборах для «ідеологічного перевиховання» Російської Федерації. За даними з відкритих джерел держави-агресора до Російської Федерації депортовано 744 000 дітей з України [2].

Україна повинна забезпечити не тільки відновлення та захист прав дітей в Україні, на міжнародному рівні, але й і їх інтеграцію, психологічне відновлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Проблемні питання правового статусу дітей, які постраждали від воєнних дій, досліджували О.А. Біда, А.Б. Блага, М.В. Буроменський, А.П. Бущенко, О.А. Мартиненко, Т.В. Михайліна, Н.М. Оніщенко, П.І. Пархоменко, К. Рашевська, О.В. Сердюк, М.Г. Статкевич, В.М. Стешенко, С.В. Тарабанова, І.С. Щebetун. Проте питання інтеграції дітей, які постраждали від воєнних дій, досліджено фрагментарно. Необхідність удосконалення порядку набуття статусу дітей, які постраждали від воєнних дій, впровадження механізмів їх інтеграції та адаптації вказують на актуальність та доцільність такого дослідження.

Метою дослідження є розробка пропозицій щодо удосконалення правового статусу дітей, які постраждали від воєнних дій, правових механізмів їх адаптації та інтеграції.

Викладення основного матеріалу

У Законі України «Про охорону дитинства» зазначено, що охорона дитинства в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом, що «має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні» і за-

сади державної політики у цій сфері ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини [3].

Основою національного законодавства є міжнародно-правові акти. Зокрема, у Конвенції ООН про права дитини 1989 року, закріплено: 1) право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування (ст. Конвенції); 2) право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання (ст. 8); 3) право не розлучатись з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням, визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини (ст. 9); 4) право вільно висловлювати свої думки та шукати інформацію (ст. 12–13); 5) право на свободу думки, совісті та релігії (ст. 15); 6) право на захист закону від втручання або посягання в здійснення її права на особисте й сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність (ст. 16); 7) право на доступ до інформації і матеріалів із різних національних і міжнародних джерел, особливо до такої інформації і матеріалів, які спрямовані на сприяння соціальному, духовному і моральному благополуччю, а також здоровому фізичному і психічному розвитку дитини (ст. 17); 8) право на особливий захист і допомогу держави дитини, яка позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні (ст. 20); 9) право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб (ст. 24); 10) право користуватися благами соціального забезпечення (ст. 26); 11) право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини (ст. 27); 12) право на освіту (ст. 28); 13) право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, та вільно брати участь у

культурному житті та займатися мистецтвом (ст. 31) [4].

Ратифікувавши Конвенцію ООН про права дитини, Україна взяла на себе низку зобов'язань стосовно: 1) вжиття заходів для боротьби з незаконним переміщенням і поверненням дітей із-за кордону (ст. 11); 2) захисту дитини від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень (ст. 34); 3) вжиття заходів щодо відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі (ст. 35); 4) забезпечення того, щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, видам поведження чи покарання, не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином, отримала право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також на гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку (ст. 37) [4].

Ці положення Конвенції ООН про права дитини набули відображення у національному законодавстві.

Окремі з прав дитини, закріплених у Конвенції ООН про захист прав дитини, зокрема, положення про право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки (ст.8) та право не розлучатись з батьками всупереч їхньому бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини (ст. 9), набули актуальності в контексті воєнного стану з огляду на численні порушення прав дитини через незаконне вивезення українських дітей на територію РФ та Білорусі, а також необхідність дотримання інтересів дитини під час евакуації з зони бойових дій.

Відповідно до ст. 30-1 Закону України «Про охорону дитинства» держава вживає всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, догляду за ними та возз'єднання

їх із членами сім'ї, включаючи розшук, звільнення з полону, повернення в Україну дітей, незаконно вивезених за кордон [3].

Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування першочергово проводять відселення дітей, які опинилися чи можуть опинитися у зоні воєнних дій чи збройних конфліктів, до безпечних районів.

Відселення дітей проводиться разом з батьками, законними представниками або, за їхньою згодою, без супроводження чи з іншими особами.

Це зумовило вжиття Україною таких заходів, як створення Державного порталу розшуку дітей «Діти війни», на якому координуються зусилля органів державної та місцевої влади, правоохоронців і суспільства для допомоги дітям, що постраждали через повномасштабну збройну агресію Російської Федерації, створення державних центрів для роботи з дітьми, яких повернуто з Російської Федерації і Білорусі.

Також у Конвенції ООН про права дитини містяться положення, які передбачають здійснення державою обов'язків стосовно забезпечення прав дитини під час збройного конфлікту, на підставі чого можна стверджувати про наявність ще одного рівня прав дитини, які безпосередньо зумовлені воєнним станом: право на статус біженця, право на захист у збройному конфлікті, який включає в себе дотримання стосовно такої особи норм гуманітарного права, зокрема, у частині заборони залучення дітей до військових дій, заборони депортації; право на участь у заходах для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою збройних конфліктів.

Зокрема, відповідно до ст. 22 Конвенції ООН про права дитини держави-учасниці вживають необхідних заходів, щоб забезпечити дитині, яка бажає одержати статус біженця або яка вважається біженцем, відповідно до застосовуваних міжнародним або внутрішнім правом і процедурами, як тій, що супроводжується, так і тій, що не супроводжується її батьками або будь-якою іншою особою, належний захист і гуманітарну допомогу в користуванні застосовуваними

правами, викладеними в цій Конвенції та інших міжнародних документах з прав людини або гуманітарних документах, учасниками яких є зазначені держави [4].

Крім цього, згідно зі ст. 38 Конвенції ООН про права дитини держави-учасниці зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання. Держави-учасниці вживають усіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях. Держави-учасниці утримуються від призову будь-якої особи, яка не досягла 15-річного віку, на службу до збройних сил. При вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, держави-учасниці прагнуть віддавати перевагу особам більш старшого віку. Згідно зі своїми зобов'язаннями за міжнародним гуманітарним правом, пов'язаним із захистом цивільного населення під час збройних конфліктів, держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких зачіпає збройний конфлікт, та догляду за ними.

Оскільки Конвенція ООН про права дитини регламентує лише мінімальні гарантії прав людини, стосовно цих норм доцільно наголосити, що в Україні особа до 18-річного віку вважається дитиною, а тому не може бути призвана до армії або залучена до участі в бойових діях. Захист прав дітей, які постраждали від воєнних дій в Україні, регулюється Законом України «Про охорону дитинства», згідно зі ст. 30 якого участь дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, включаючи вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах інших держав або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, а також використання дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, залучення та/або втягування дітей до не передбачених законами України воєнізованих чи збройних формувань, пропаганда війни забороняються.

Також згідно зі ст. 39 Конвенції ООН

про права дитини держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для сприяння фізичному і психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини.

Однією з проблем адаптації та інтеграції дітей, які постраждали від воєнних дій, є відсутність закріпленого на законодавчому рівні моніторингу потреб дітей та механізму їх оцінки на рівні закладів освіти. В Україні відсутні державні центри реабілітації дітей, які постраждали від воєнних дій, у тому числі тих, які були депортовані або перебували у полоні. Зазначене вказує на невиконання Україною ст. 39 Конвенції ООН про права дитини.

Дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій, додатково може мати статус внутрішньо переміщеної особи або дитини-сироти; дитини, позбавленої батьківського піклування. Тому доцільно системно проаналізувати пільги, передбачені законодавством всім перерахованим категоріям і конкретизувати, які саме пільги передбачено для дитини, що постраждала від воєнних дій.

Процедуру набуття статусу дитини, яка постраждала від воєнних дій, прописано на рівні підзаконного нормативно-правового акту - Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 року № 268 з наступними змінами та доповненнями [5].

Порядок визначає три види насильства над дітьми: фізичне, сексуальне та психічне.

Право на отримання статусу дитини, постраждалої внаслідок воєнних дій та збройного конфлікту, має особа, яка на момент недосягнення нею повноліття пережила наступне: отримала під час воєнних дій, збройних конфліктів, збройної агресії Російської Федерації поранення, контузію, каліцтво; пережила фізичного, сексуального насильства; була жертвою викрадення або незаконного вивезення за межі України; залучалась до участі у діях воєнізованих чи

збройних формувань; незаконно утримувалась, у тому числі в полоні; зазнала психологічного насильства.

Статус надається органом опіки та піклування за фактичним місцем проживання дитини як внутрішньо переміщеної особи, за місцем звернення, або за місцем виявлення такої дитини місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування.

Аналіз зазначених нормативно-правових актів вказує на наступні проблемні питання: законодавчо не передбачено конкретних і достатніх гарантій/пільг саме для дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, що позбавляє їх і їхніх батьків сенсу в отриманні такого статусу. Порядком надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів не виписано належним чином процедуру набуття статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій.

Є недоцільним об'єднання великої кількості категорій дітей з різними підставами набуття такого статусу за спільною процедурою. Оскільки факт психологічної травми не потребує доведення, то доцільно передбачити автоматичне набуття статусу дітей, які постраждали від воєнних дій всім дітям за роком народження. У той же час, для дітей, які зазнали фізичного, сексуального насильства, примусової депортації, потрібні додаткові гарантії захисту, відновлення прав та надання допомоги з адаптації та інтеграції.

Внаслідок того, що на підтвердження статусу дитини, яка постраждала від воєнних дій, видається витяг з рішення виконкому відповідного органу місцевого самоврядування, після повномасштабного вторгнення Російської Федерації та окупації низки територій України, виникла проблема відновлення втрачених або знищених документів про підтвердження такого статусу. Адже деякі органи місцевого самоврядування не змогли вивезти архівні документи, на сайтах органів місцевого самоврядування відсутні рішення виконкомів за попередні роки. Фактично, відсутня правова процедура відновлення документів про підтвердження статусу дитини, яка постраждала від воєнних дій.

На підставі вищевикладеного, представляється доцільним: створити загальнодержавний реєстр дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів; дослідити актуальні потреби дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів; за результатами дослідження актуальних потреб ухвалити цільовий нормативно-правовий акт щодо гарантій для дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів; усунути колізії та прогалини, які є в Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Зокрема, такими гарантіями можуть бути: забезпечення безкоштовної психологічної допомоги, підтримки, реабілітації; забезпечення реалізації права на освіту (надання техніки для під'єднання до онлайн-уроку, під'єднання до інтернету); додаткові грошові виплати; допомога з професійною орієнтацією. У подальших наукових дослідженнях доцільно проаналізувати проблемні питання забезпечення права дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів, на отримання грошових компенсацій за завдану моральну шкоду.

Література

1. Діти війни. Статистичні відомості. Офіс Генерального прокурора України. URL : <https://childrenofwar.gov.ua/>.
2. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL : <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/>
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
4. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
5. Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 року № 268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text>.

SUMMARY

One of the consequences of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine is a significant violation of children's rights due to physical, sexual, and mental violence. By international obligations, Ukraine, under martial law, must ensure the physical and psychological recovery and social integration of children who became victims of armed conflict. Even though since 2017, Ukraine has provided for the granting of the status of a child who suffered from military actions, the following problematic issues remain unresolved: the law does not provide for specific and sufficient guarantees/benefits specifically for children who have suffered as a result of military actions and armed conflicts, which deprives them and their parents of the meaning of obtaining such a status; the Procedure for granting the status of a child injured as a result of hostilities and armed conflicts does not correctly describe the Procedure for acquiring such status. Therefore, the article aims to develop proposals for improving the legal status of children affected by military actions and legal mechanisms for their adaptation and integration. Based on the conducted research,

the article proposes to create a national register of children who suffered as a result of military operations and armed conflicts to investigate the actual needs of children who suffered as a result of hostilities and armed conflicts; based on the results of the research of actual needs, adopt a targeted normative legal act on guarantees for children who have suffered as a result of military actions and armed conflicts; eliminate conflicts and gaps in the Procedure for granting the status of a child who suffered as a result of hostilities and armed conflicts. In particular, such guarantees can be the provision of free psychological assistance, support, and rehabilitation; ensuring the realization of the right to education (providing equipment for connecting to online lessons, connecting to the Internet); additional cash payments; and help with professional orientation. In further scientific research, it is expedient to analyze the problematic issues of ensuring the right of children affected by hostilities and armed conflicts to receive monetary compensation for moral damage.

Keywords: a child suffering from hostilities and armed conflicts, integration, child rights, guarantees, benefits.

ПЕРСПЕКТИВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАЛУЧЕННЯ МТД В УКРАЇНІ

**МИРГОРОД Валерія Валеріївна - кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Сумського державного університету**

**<https://orcid.org/0000-0002-3302-221X>
DOI 10.32782/EP.2023.2.38**

Основи функціонування системи залучення, використання та моніторингу визначені Порядком залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги, затвердженого постановою КМУ від 15.02.2002 року № 153 (далі – Порядок № 153). Залучення МТД характеризується як першочергова ланка в даній системі. Пунктом 3 Порядку № 153 окреслюється невичерпний перелік форм МТД, що можуть залучатися в Україні: 1) будь-яке майна, необхідне для забезпечення виконання завдань проєктів/програм, яке ввозиться або набувається в Україні; 2) роботи та послуги; 3) права інтелектуальної власності; 4) фінансові ресурси (гранти) у національній або іноземній валюті; 5) інших ресурсів, не заборонені законодавством, у тому числі стипендії. Власне, сама процедура залучення МТД розпочинається на етапі формування потреби в Україні на ту чи іншу форму МТД, обумовленої поданням запиту до Секретаріату КМУ від міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих органів виконавчої влади, Ради міністерств Автономної Республіки Крим. Звертаємо увагу, що законодавець чітко окреслив коло суб'єктів, які уповноважені подавати запити щодо залучення МТД. Цим самим констатуємо, що в Україні сформовано обмежену правосуб'єктність всіх інших юридичних та фізичних осіб з цього питання.

Разом з тим, такий первісний етап функціонування системи МТД як залучення МТД має ряд проблемних аспектів, які потребують врегулювання і узгодження. В межах даного дослідження, ми акцентуємо увагу на моментах,

які потребують першочергового вирішення, адже формують прогалини в законодавстві. Це відсутність визначених засад функціонування системи залучення МТД та спеціального відповідального органу з чітко окресленим адміністративно-правовим статусом. Нами запропоновано закріпити наступні правові засади: прозорість, пріоритетність, координація, результативність та своєчасність, юридична рівність та недискримінація, верховенство права, запобігання корупції. Щодо спеціального органу у сфері залучення МТД, то нами запропонована альтернативна версія функціонування системи в особі абсолютно нового державного органу, який в повній мірі буде відповідальний за цей напрям – Національне агентство з питань залучення МТД.

Ключові слова: міжнародна технічна допомога, залучення МТД, правові засади, адміністративно-правовий статус.

Аналізуючи положення чинного законодавства України щодо питання залучення та використання МТД, вважаємо, що справжньою прогалиною в даній сфері є відсутність чітко окреслених правових засад функціонування даної системи. Незрозумілим залишається таке абсолютне ігнорування питання чіткого визначення і закріплення правових засад, на яких базується система залучення та використання МТД з боку законотворця та Уряду України. Зауважимо, що для нашої держави дана ситуація є більш виключенням, а ніж закономірний формат роботи. Наприклад,

Законом України «Про Національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII визначається «...до засад національної безпеки відноситься правова основа та принципи, серед яких можна визначити наступні: верховенство права, прозорість, законність, дотримання засад демократичного цивільного контролю; дотримання норм міжнародного права; розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту в реалізації державної політики у сфері національної безпеки і оборони» [1]; Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 р. № 5207-VI закріплюється «... організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації, що базуються на таких ознаках: забезпечення рівних прав і свобод; забезпечення рівності перед законом; повага до гідності кожної людини; забезпечення рівних можливостей для кожного» [2]; Законом України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII закріплюється «...правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні» [3]; Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003 р. № 1160-IV закріплюється «... правовими та організаційними засади реалізації державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: доцільність, адекватність, ефективність, збалансованість, передбачуваність, прозорість та врахування громадської думки» [4]; Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 р. № 848-VIII визначаються «... правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку науково-технічної сфери...» тощо. Тобто більшість сфер в Україні має чітко окреслені правові засади свого функціонування із конкретизацією базових напрямків.

У свою чергу, вітчизняна наука висловлює аналогічну позицію щодо важливості та першочерговості чіткого визначення правових засад, на яких базується функціонування тієї чи іншої сфери функціонування держави. Наприклад, В. Ткаченко та М. Цвік прирівнюють правові засади до

керівних вихідних засад, що виражають сутність права, ідеї справедливості та свободи. Та приходять до висновку, що законодавець використовує категорію «правові засади» задля визначення «основи чогось», «головне правило поведінки» [5]. О. Якимець говорить про правові засади як про сутність змісту правового регулювання виникаючих взаємовідносин [6]. Д. Заброта ототожнює правові засади із сукупністю закріплених в нормах права параметрів правовідносин та суспільного явища, що потребують врегулювання через правові засоби [7]. Як основні принципи, цінності, форми, завдання, методи розвитку розпорядчої і нормотворчої діяльності державних органів охарактеризує категорію «правові засади» у своїх наукових розробках Н. С. Панова [8;9].

Враховуючи вище викладене, вважаємо, що перш ніж формувати напрямки реформування сфери залучення та використання МТД в Україні та окреслювати шляхи підвищення ефективності функціонування даної системи, слід чітко вибудувати систему правових засад, на яких буде базуватися діюча та ефективна система залучення та використання МТД в Україні.

Аналізуючи сучасний державний апарат, що забезпечує функціонування системи залучення та використання МТД в Україні, а саме функціонування Секретаріату КМУ в особі Департаменту координації міжнародної технічної допомоги, звертаємо увагу на низький рівень ефективності його роботи. Окрім цього, відповідно до Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів України затвердженого постановою КМУ від 12.08.2009 р. № 850, завданням даного органу є організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне, матеріально-технічне забезпечення діяльності КМУ, урядових комітетів, Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністра України, міністра Кабінету Міністрів України та міністра, який очолює міністерство. Тобто за своєю суттю та адміністративно-правовим статусом завданням Секретаріату КМУ, а від так і всіх його структурних підрозділів має більш

Таблиця. Правові засади функціонування системи залучення, використання МТД в Україні.

№ п/п	Назва	Сутність
1.	прозорість	відкритість та гласність діяльності всіх іноземних та вітчизняних суб'єктів, що задіяні в процесі залучення, надання та використання МТД, їх підзвітності та відповідальності, доступності інформації щодо проектів/програм МТД
2.	пріоритетність	відповідність МТД пріоритетам, стратегічним цілям та завданням, визначеним у документах державного стратегічного планування
3.	партнерство	ефективне міжнародне технічне співробітництво та взаємна відповідальність за досягнення цілей спільно узгоджених проектів/програм МТД
4.	координація	забезпечення національного лідерства в міжнародному технічному співробітництві та тісна співпраця між центральними, місцевими органами виконавчої влади та іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, суб'єктами господарювання в процесі планування та реалізації проектів (програм), проведення їх моніторингу та оцінки виконання
5.	результативність та своєчасність	реалізація проектів/програм МТД повинна забезпечувати досягнення цілей економічного і соціального розвитку України в установленій строк такої реалізації
6.	юридична рівність та недискримінація	забезпечення рівного доступу до ресурсів МТД, у тому числі громадських об'єднань, недискримінація учасників під час закупівлі товарів, робіт і послуг за кошти МТД
7.	верховенство права	сумлінне виконання всіма іноземними та вітчизняними суб'єктами взятих на себе міжнародних зобов'язань, повазі та дотриманні на території України законів України, неприпустимість спрямування МТД для вчинення діянь, заборонених законодавством, у тому числі пропаганди війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, а також для фінансування діяльності політичних партій, політичної агітаційної роботи, виборів, референдумів, мітингів, вуличних походів, демонстрацій, пікетувань, страйків, посягань на права і свободи людини та здоров'я населення
8.	запобігання корупції	Недопущення корупційних проявів в процесі залучення, надання, використання, моніторингу МТД

Джерело: складено автором.

організаційний характер щодо діяльності КМУ та відповідних осіб КМУ як найвищого органу виконавчої влади в Україні. В такому разі, говорити про належний рівень забезпечення функціонування всієї системи залучення та використання МТД в Україні, де наявні колосальні обсяги фінансування, неможливо. Потреба в постійній співпраці з донорами та реципієнтами, формування стратегічних напрямків залучення, державній реєстрації проектів/програм МТД, організацію діючої системи моніторингу, не може бути забезпечена єдиним, невеликим за чисельністю підрозділом Секретаріату КМУ (в тому числі, за

умови закріплення за Секретаріатом КМУ іншого за своїм змістом правового статусу). Тому, вважаємо, що в Україні наявна не лише прогалина в законодавчому плані щодо нормативного регулювання системи залучення та використання МТД, а й організаційна. Як показує практика, для забезпечення функціонування тієї чи іншої сфери має бути організовано роботу в рамках окремого органу, функціонально відповідального за чітко визначений напрямок та підконтрольний уповноваженим за заінтересованим державним органам.

Пропонуємо, в межах системи залучення та використання МТД, створити цен-

тральний орган виконавчої влади, який функціонально буде забезпечувати формування та реалізацію державної політики в сфері МТД та на який буде покладено завдання щодо залучення, моніторингу використання, проведення оцінки результатів ефективності виконання проєктів, контролю за використанням МТД в Україні – Національне агентство з питань залучення МТД. Організаційно та функціонально діяльність даного Національного агентства має спрямовуватися та координуватися КМУ через Міністерство економіки України. Адміністративно-правовий статус цього органу має базуватися на основних засадах функціонування сфери МТД в Україні, попередній практиці роботи Міністерства економіки України та Секретаріату КМУ як ключових установ щодо врегулювання даної сфери в Україні та бути відображеним через чітке закріплення завдань, повноважень та прав у сфері МТД. Враховуючи це, пропонуємо окреслити адміністративно-правовий статус Національного агентства з питань залучення МТД в наступному вигляді.

Основними завданнями Національного агентства з питань залучення МТД мають бути:

1) організація роботи щодо залучення МТД та контроль за ефективністю виконання та реалізації проєктів МТД;

2) визначення основних механізмів залучення МТД в Україну, розробка та ефективна реалізація державної програми щодо залучення МТД в Україні;

3) проведення ефективної роботи з підготовки проєктів, у порядку визначеному цим Законом, постійне оцінювання ризиків та загроз щодо ефективної реалізації проєктів МТД в Україні;

4) забезпечення виконання проєктів МТД в Україні шляхом організації контрольних заходів на кожному етапі залучення та використання МТД в Україні;

5) збір та аналіз інформації про виконання проєктів МТД в Україні, проведення оцінки ефективності виконання проєктів, визначення основних результатів для суспільства чи регіону від реалізації проєкту МТД та їх оприлюднення, виявлен-

ня правопорушень при реалізації проєктів МТД та визначення способів щодо їх запобігання виникненню в майбутньому;

6) складання аналітичних висновків і рекомендацій для реципієнтів і виконавців з метою підвищення ефективності залучення та використання МТД в Україні [10].

Основними повноваженнями Національного агентства з питань залучення МТД мають бути:

1) здійснює діяльність направлену на забезпечення ефективного функціонування системи залучення та використання МТД в Україні;

2) здійснює інформаційну та аналітичну роботу з метою виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень в сфері залучення та використання МТД в Україні;

3) здійснює співробітництво з міжнародними донорами, міжнародними організаціями, Урядами, країнами та іншими суб'єктами щодо залучення МТД;

4) адмініструє та веде Реєстр проєктів МТД;

5) забезпечує роботу з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників Національного агентства;

6) витребує та одержує у встановленому законом порядку від підприємств, установ і організацій всіх форм власності інформацію, необхідну для виконання повноважень Національним агентством;

7) приймає нормативно-правові акти з питань, що належать до компетенції Національного агентства;

8) звітує про свою діяльність перед Кабінетом міністрів України та інформує суспільство про результати своєї роботи, шляхом оприлюднення відповідної інформації на офіційному веб-сайті;

9) здійснює інші повноваження, передбачені цим Законом або іншими законами України.

Основними правами Національного агентства з питань залучення МТД мають бути:

1) вимагати від виконавців, реципієнтів та бенефіціарів ефективної реалізації проєктів МТД, перевіряти наявні у них

документи пов'язані з реалізацією проекту МТД, здійснювати інші контролюючі заходи які є необхідними для належної організації виконання проектів МТД в Україні;

2) подавати органам державної влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності обов'язкові до розгляду пропозиції з питань залучення/використання МДТ;

3) залучати в установленому порядку вчених і фахівців, працівників центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій всіх форм власності за погодженням з їх керівниками до виконання окремих робіт щодо залучення МТД та/або виконання проектів МТД;

4) отримувати інформацію про стан реалізацію проектів МТД на будь-якому етапі такої реалізації;

5) скликати наради, утворювати комісії та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до його компетенції;

6) перевіряти звіти та інші документи, що підтверджують надходження/витрачання коштів, реалізацію проектів МТД, проводити перевірку фактичної наявності цінностей в рамках реалізації проектів МТД;

7) отримувати від виконавців або інших осіб, що мають безпосереднє відношення до реалізації проектів МТД письмові пояснення з питань, які виникають під час здійснення перевірки;

8) звертатися до відповідних міжнародних донорів/партнерів з розвитку за додатковою інформацією в рамках реалізації проектів МТД;

9) пред'являти виконавцям або іншим особам, що мають безпосереднє відношення до реалізації проектів МТД, обов'язкові до виконання вимоги, щодо усунення виявлених недоліків та порушень законодавства;

10) порушувати в установленому законом порядку питання щодо притягнення до відповідальності осіб, винних за не-

ефективне залучення та/або використання МТД;

11) має інші права, встановлені цим Законом або іншими законодавчими актами [10].

Координація як невід'ємна частина процесу залучення МТД має також покладатися на Національне агентство як ключовий орган, відповідальний за належне функціонування системи залучення та використання МТД в Україні. В рамках реалізації процесу координації залучення МТД, Національне агентство з питань залучення МТД має право: 1) залучати до розроблення документів планування МТД представників органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій (за погодженням з їх керівниками), провідних вітчизняних та іноземних вчених і фахівців, експертів міжнародних організацій, представників громадських об'єднань (за згодою); 2) утворювати робочі та експертні групи із залученням представників органів виконавчої влади, інших державних органів, офіційних партнерів і реципієнтів (за погодженням з їх керівниками), представників донорів, виконавців, незалежних експертів (за згодою); 3) запитувати та одержувати від офіційних партнерів, реципієнтів та виконавців інформацію, дані, документи і матеріали, що стосуються співробітництва з донорами та проектів (програм); 4) надсилати офіційні звернення до іноземних держав і міжнародних організацій щодо залучення та використання МТД.

Література

1. Про національну безпеку України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

2. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

3. Про запобігання корупції. *Офіційний вебпортал парламенту України*.

ту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.

4. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>

5. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. За ред. М. Цвіка, В. Ткаченка, О. Петришина. Харків. Право, 2002. 432 с

6. Якимець О. Правові засади використання науково-технічних засобів у цивільному процесі. URL: <https://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik//2002%20/>

7. Заброра Д. Адміністративно-правові засади: сутність та зміст категорії. Адміністративне право і процес. № 2(4). 2013. URL: aplaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/item/download

8. Панова Н. С. Адміністративно-правові засади розвитку державного управління в сучасній Україні : дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2008. 220 с.

9. Бойчук Р. П. Правові засади державного регулювання підприємницької діяльності: проблеми формування. Право та інновації. 2019. № 4 (28). С. 21-26. URL: <https://pti.org.ua/index.php/ndipzir/article/view/581>

10. Розробка «Концепції запровадження державної системи контролю за залученням та ефективним використанням міжнародної технічної допомоги в Україні на 2021-2025 рр» [Текст] : звіт про НДР (проміжний) / кер. Ю. В. Гаруст. Суми, 2021. С. 128.

SUMMARY

The basis for the functioning of the system of attracting, using and monitoring is defined by the Procedure for Attracting, Using and Monitoring International Technical Assistance, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on February 15, 2002, No. 153 (hereinafter - Procedure No. 153). The involvement of ITA is characterized as the primary link in this system. Paragraph 3 of Procedure No. 153 sets out a non-exhaustive list of forms of customs clearance that may be used in Ukraine: 1) any property necessary to ensure the fulfillment of project/program objectives, which is imported or acquired in Ukraine; 2) works and services; 3) intellectual property rights; 4) financial resources (grants) in national or foreign currency; 5) other resources not prohibited by law, including scholarships. In fact, the procedure for attracting ITA begins at the stage of forming the need in Ukraine for a particular form of ITA, due to the submission of a request to the Secretariat of the CMU from ministries, other central executive authorities, local executive authorities, and the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea. Please note that the legislator has clearly defined the range of entities authorized to submit requests for the involvement of ITA. This means that Ukraine has established limited legal personality of all other legal entities and individuals in this regard.

At the same time, such an initial stage of the ITA system as attracting ITA has a number of problematic aspects that need to be resolved and coordinated. Within the framework of this study, we focus on the issues that require priority resolution, as they form gaps in legislation. These are the lack of defined principles for the functioning of the ITA attraction system and a special responsible body with a clearly defined administrative and legal status. We have proposed to enshrine the following legal principles: transparency, priority, coordination, effectiveness and timeliness, legal equality and non-discrimination, rule of law, prevention of corruption. Regarding the special body in the field of ITA attraction, we have proposed an alternative version of the system functioning in the form of a completely new state body that will be fully responsible for this area - the National Agency for ITA Attraction.

Key words: international technical assistance, involvement of ITA, legal framework, administrative and legal status.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

БУРБИКА Віталій Олександрович - кандидат юридичних наук,

<https://orcid.org/0009-0007-5615-8121>

УДК 342.9

DOI 10.32782/EP.2023.2.39

У статті розглянуто ключові виклики, з якими стикаються правоохоронні органи України під час воєнного стану, та перспективи підвищення їхньої ефективності в цих складних умовах. Проаналізовано проблеми забезпечення правопорядку, протидії злочинності, захисту цивільного населення та критичної інфраструктури в зоні бойових дій. Висвітлюються питання координації дій різних силових структур, організації ефективного управління та комунікації. Розглядаються шляхи вдосконалення нормативно-правової бази, матеріально-технічного забезпечення, підготовки персоналу для виконання завдань в умовах воєнного часу. Особливу увагу приділяється налагодженню взаємодії з місцевими громадами та міжнародними партнерами. Стаття окреслює перспективні напрямки реформування та модернізації правоохоронної системи для підвищення її спроможності діяти ефективно під час війни та в повоєнний період.

Впродовж багатьох років Україна зіштовхується зі складними викликами, пов'язаними зі збереженням суверенітету та забезпеченням безпеки на своїй території. Зокрема, події, пов'язані з повномасштабним вторгненням РФ та введенням воєнного стану Указом Президента України від 24 лютого 2022 року «Про введення воєнного стану в Україні», що затверджений Законом України № 2102-IX від 24 лютого 2022 року із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року, поклали перед правоохоронними органами надзвичайно важливі завдання та вимоги. У цьому контексті ви-

рішальним стає аналіз ефективності діяльності правоохоронних структур, спрямований на визначення викликів, які ставляться перед ними у часи воєнного стану, а також на з'ясування можливостей і перспектив розвитку в умовах військового конфлікту. Війна створила екстремальні умови для забезпечення правопорядку, протидії злочинності, захисту цивільного населення та критичної інфраструктури. Ефективність діяльності поліції, Національної гвардії, СБУ, прокуратури та інших силових структур в умовах воєнного стану має неабияке значення для перемоги та відновлення миру.

Ключові слова: правоохоронні органи України, воєнний стан, діяльність правоохоронних органів, ефективність правоохоронних органів, виклики.

Мета і завдання статті полягають у ґрунтовному аналізі ключових викликів, з якими стикаються правоохоронні органи України під час воєнного стану, та окреслення перспективних шляхів підвищення їх ефективності в цих екстремальних умовах.

Стан наукової дослідженості

Питання функціонування правоохоронної системи в умовах збройних конфліктів та воєнного стану неодноразово ставали предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Проте, більшість наукових праць було присвячено вивченню досвіду минулих війн та локальних збройних конфліктів. Повномасштабна війна в

Україні, розв'язана російською федерацією, створила абсолютно нові виклики та реалії для силових структур.

Окремі аспекти діяльності правоохоронних органів у зоні бойових дій розглядалися у працях таких українських дослідників, як В. Бачинін, О. Бугайчук, В. Крутов, Р. Савчук. Проблематика забезпечення правопорядку в умовах воєнного стану частково висвітлювалася у роботах О. Кузьменко, А. Блажиевського, О. Моргунова, С. Гончаренка. Питання реформування сектору безпеки і оборони України вивчали В. Смолянук, А. Сиротенко, В. Горбулін та інші науковці.

Виклад основного матеріалу

У контексті воєнного стану, який введений на території України від 24 лютого 2022 року [1], правоохоронні органи перебувають під тиском надзвичайних обставин, які вимагають від них не лише забезпечення правопорядку, але і відновлення стабільності та безпеки в країні. У таких ситуаціях ефективність діяльності правоохоронних органів стає критично важливою, оскільки від їхньої працездатності залежить здатність держави впоратися з внутрішньою та зовнішньою загрозою.

Згідно Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 № 3781-ХІІ, правоохоронні органи – органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [2].

Розглянемо більш детально функції і завдання цих правоохоронних органів під час воєнного стану:

- Органи прокуратури – здійснюють нагляд за додержанням законів, координують діяльність правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, розслідують окремі категорії злочинів [3].

- Національна поліція – забезпечує публічну безпеку і порядок, здійснює превентивну та оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування кримінальних правопорушень [4].

- Служба безпеки України – контррозвідувальна діяльність, боротьба з тероризмом, захист державної таємниці, кібербезпека [5].

- Військова служба правопорядку у ЗСУ – профілактика правопорушень, охорона громадського порядку та забезпечення безпеки у Збройних Силах [6].

- Національне антикорупційне бюро України – виявлення, розслідування та запобігання корупційним злочинам [7].

- Органи охорони державного кордону – забезпечення недоторканності державного кордону, прикордонного режиму [8].

- Бюро економічної безпеки України – запобігання, виявлення, розслідування економічних злочинів [9].

- Органи і установи виконання покарань – виконання вироків судів, нагляд за засудженими.

- Слідчі ізолятори – тримання під вартою осіб, узятих під варту.

- Органи державного фінансового контролю – контроль за витрачанням державних коштів, виявлення фінансових правопорушень.

- Рибоохорона – охорона водних біоресурсів, боротьба з браконьєрством.

- Державна лісова охорона – здійснення правових, лісоохоронних та інших заходів, спрямованих на збереження, розширене відтворення, невиснажливе використання лісових ресурсів та об'єктів тваринного світу і тд.

У військовий час, всі ці органи стають першими лініями оборони прав і свобод громадян, а також забезпечення законності та порядку в країні. Їхні завдання включають у себе не лише запобігання злочинності, але і захист від зовнішньої агресії, контртерористичні операції та забезпечення гуманітарної допомоги. У зв'язку з цим, ефективність їхньої діяльності має вирішальне значення для стабільності та безпеки в країні.

Тож, зі введенням воєнного стану правоохоронні органи зіштовхнулись з низкою викликів:

Таблиця 1. Деякі виклики перед правоохоронними органами України під час воєнного стану.

№ з/п	Виклик	Причина
1	Забезпечення безпеки громадян	<p>Загострення ситуації відкриває широкі можливості для різноманітних злочинів, включаючи тероризм, збройні напади та інші злочини, що загрожують життю та безпеці громадян.</p> <p>Під час війни спостерігається зростання певних видів злочинності, зокрема пов'язаних з незаконним обігом зброї, торгівлею людьми, наркотрафіком, кіберзлочинністю. Підвищену увагу потребують випадки колабораціонізму, шпигунства, диверсійної діяльності. Додатковими викликами є розслідування злочинів на деокупованих територіях, збір доказів воєнних злочинів.</p> <p>Зокрема, у перший рік повномасштабної війни було обліковано 17 тисяч 422 злочини проти національної безпеки, у 2023 році – 6 тисяч 270. Сюди входять посягання на територіальну цілісність України, дії, спрямовані на насильницьку зміну влади, колабораційна діяльність, державна зрада, диверсія, пособництво ворогу, перешкоджання діяльності ЗСУ, а також поширення інформації про переміщення техніки та військових [10].</p>
2	Збереження територіальної цілісності	<p>Військові дії можуть призвести до порушень територіальної цілісності країни та окупації її частин. Правоохоронним органам доводиться діяти в умовах конфлікту, забезпечуючи законність та захист території.</p> <p>Не менш важливий напрям – викриття та притягнення до відповідальності колаборантів, у тому числі причетних до організації та проведення псевдореферендумів на тимчасово окупованій території України. Багато з них уже понесли заслужене покарання. Підрозділи захисту національної державності також викривають іноземців, що втручаються у внутрішні справи України, посягають на її територіальну цілісність, інспірують сепаратистські настрої. Заборонено в'їзд на територію нашої держави сотням іноземних політиків, пропагандистів, та інших діячів. Більшість із них – громадяни держави-агресора, які у своїй публічній діяльності виправдовують розв'язану кремлівським режимом війну [11].</p>
3	Боротьба з організованою злочинністю та корупцією	<p>Через те, що війна часто підштовхує злочинні елементи до активізації, що ускладнює завдання правоохоронних органів у боротьбі з організованою злочинністю та корупцією.</p> <p>Згідно звіту Національної поліції України про результати роботи у 2022 році, з початку збройної агресії РФ, станом на 01.01.2023, слідчими Національної поліції розпочато понад 56,1 тис. кримінальних проваджень за фактами вчинення на території країни злочинів військовослужбовцями збройних сил РФ, РФ і їх пособниками.</p> <p>Серед таких злочинів: порушення законів та звичаїв війни (стаття 438 КК України) – 44,5 тис.; посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (стаття 110 КК України) – 9,2 тис.; колабораційна діяльність (стаття 111-1 КК України) – 2,2 тис.; державна зрада (стаття 111 КК України) – 106; диверсія (стаття 113 КК України) – 37; терористичний акт (стаття 258 КК України) – 18 [12, с. 3].</p> <p>У 2022 році, згідно з Офісом генерального прокурора, слідчі підрозділи Національної поліції під керівництвом прокурорів здійснили розслідування та направили до суду обвинувальні акти в більшості кримінальних проваджень, загалом понад три тисячі, що стосувалися корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень. Це охоплювало 100% кримінальних проваджень за статтями про підкуп працівників підприємства, установи чи організації, зловживання службовими повноваженнями, а також підкуп осіб, які надають публічні послуги. Також було проведено розслідування щодо 99% кримінальних проваджень за статтею про привласнення, розтрату майна або зловживання службовим становищем, та 98% проваджень за статтею про надання неправомірних вигод службовим особам. Понад половина кримінальних проваджень стосувалися зловживанням владою чи службовим становищем, декларуванням недостовірної інформації, одержанням неправомірної вигоди та зловживанням впливом [13].</p>

Створено автором

Відповідно, незважаючи на виклики, перед правоохоронними органами відкриваються й певні перспективи:

Схема 1. Перспективи розвитку для покращення ефективності правоохоронних органів України в умовах війни.

Створено автором

Висновок

Незважаючи на виклики, воєнний стан також відкриває нові перспективи для правоохоронних органів. Наприклад, це може бути можливість покращити технічну та технологічну базу, підвищити рівень професійної підготовки персоналу, а також удосконалити систему співпраці з іншими відомствами та міжнародними партнерами. У підсумку, ефективність правоохоронних органів під час воєнного стану є ключовим елементом успішного управління кризовими ситуаціями. Для досягнення цієї ефективності необхідно забезпечити баланс між безпекою та правами людини, а також здатність органів правопорядку адаптуватися до надзвичайних умов і ефективно співпрацювати з іншими відомствами та міжнародними партнерами.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
2. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-

XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>

3. Про Офіс. Головна - Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-ofis>.

4. Національна поліція України. Офіційний вебпортал. <https://www.npu.gov.ua/>

5. Місія та цінності. Служба безпеки України. URL: <https://ssu.gov.ua/misia-ta-tsinnosti>

6. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 07.03.2002 р. № 3099-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text> .

7. Про Бюро. Головна. URL: <https://nabu.gov.ua/about-the-bureau/> .

8. Про затвердження Положення про орган охорони державного кордону Державної прикордонної служби України : Наказ М-ва внутр. справ України від 30.11.2018 р. № 971 . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1468-18#Text>.

9. Бюро економічної безпеки України - Місія та стратегічні напрями. Головна. URL: <https://esbu.gov.ua/pro-biuro/misiia-ta-stratehichni-napriamy>.

10. Як змінювалась кількість злочинів проти нацбезпеки під час війни в Україні. Слово і Діло. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/01/25/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalas-kilkist-zlochyniv-protynaczbezpeky-vijny-ukrayini>.

11. Захист національної державності. Діяльність. Служба безпеки України. URL: <https://ssu.gov.ua/zakhyst-natsionalnoiderzhavnosti>.

12. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2022 році. Офіційний вебпортал. URL: <https://media-www.npu.gov.ua/npu-pre-prod/sites/1/%20%D0%9D%D0%9F%D0%A3%20%D0%B7%D0%B0%202022%20%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf>

13. Хавронюк М. Цифри (НЕ) брешуть, або боротьба з корупцією за даними статистики. Дзеркало тижня. URL: <https://zn.ua/ukr/anticorruption/tsifri-ne-breshut-abo-borotba-z-koruptsijeju-za-danimi-statistiki.html> .

**EFFECTIVENESS OF LAW
ENFORCEMENT AGENCIES DURING
MARTIAL LAW: CHALLENGES AND
PROSPECTS**

The article examines the key challenges faced by law enforcement agencies of Ukraine during martial law and the prospects for improving their efficiency in these difficult conditions. The author analyzes the problems of ensuring law and order, combating crime, and protecting civilians and critical infrastructure in the combat zone. The issues of coordination of actions of various law enforcement agencies, organization of effective management and communication are highlighted. Ways to improve the regulatory framework, logistics, and training of personnel to perform tasks in wartime are considered. Special attention is paid to establishing interaction with local communities and international partners. The article outlines promising areas for reforming and modernizing the law enforcement system to increase its ability to operate effectively during the war and post-war period.

For many years, Ukraine has been facing complex challenges related to preserving its sovereignty and ensuring security on its

territory. In particular, the events related to the full-scale invasion of Russia and the introduction of martial law by the Decree of the President of Ukraine of February 24, 2022 “On the introduction of martial law in Ukraine”, approved by the Law of Ukraine No. 2102-IX of February 24, 2022, effective from 05:30 a.m. on February 24, 2022, have imposed extremely important tasks and requirements on law enforcement agencies. In this context, it is crucial to analyze the effectiveness of law enforcement agencies aimed at identifying the challenges they face during martial law, as well as at identifying opportunities and prospects for development in the context of military conflict. The war has created extreme conditions for ensuring law and order, combating crime, and protecting civilians and critical infrastructure. The effectiveness of the police, the National Guard, the SSU, the prosecutor’s office and other law enforcement agencies under martial law is of great importance for the victory and restoration of peace.

Keywords: law enforcement agencies of Ukraine, martial law, law enforcement activities, efficiency of law enforcement agencies, challenges.

ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГАРАНТІЙ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

САЙНЕЦЬКИЙ О.П. - доктор юридичних наук, доцент

DOI 10.32782/EP.2023.2.40

У статті проаналізовано специфіку правового регулювання гарантій належного соціального забезпечення військовослужбовців. Охарактеризовано сутність та значення даної правової категорії. Досліджено наукові позиції з вказаної проблематики. Розкрито зміст основних законодавчих положень щодо гарантування належного соціального забезпечення військовослужбовців. Наведено авторську класифікацію таких гарантій. Деталізовано правову природу кожної з гарантій.

Ключові слова: гарантій, соціальне забезпечення, військовослужбовці, соціальний захист, соціальне законодавство.

Актуальність

На території України з 2014 року триває військовий конфлікт, що переріс у війну після повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року. Саме завдяки військовослужбовцям, які захищають суверенітет та територіальну цілісність, наша держава продовжує функціонувати. Тому дослідження специфіки правового регулювання соціального забезпечення військовослужбовців є надзвичайно важливим питанням.

Соціальне забезпечення займає одне з пріоритетних місць у житті держави та суспільства, оскільки спрямоване на підтримку, соціальний комфорт та захист повноправного члена суспільства. Правова система соціального забезпечення військовослужбовців формується за активної участі держави на основі норм права – її існування поза право-

вих відносин неможливе. У джерелах права соціального забезпечення військовослужбовців закріплені права на соціальне забезпечення, але для успішної реалізації прав військовослужбовців їм повинен кореспондувати обов'язок реалізації цих прав. Догмою теорії права визначена мета правового регулювання, яка спрямована на реалізацію правових норм. Як наслідок, основним завданням по досягненню мети має бути створення певних умов для реалізації правових норм, встановлення правових гарантій соціального забезпечення військовослужбовців в Україні. Таким чином, актуальність дослідження даної тематики обумовлюється не лише потребою забезпечення мотивації та добробуту військовослужбовців, але й національної безпеки України.

Стан дослідження

Проблематика правового регулювання гарантій соціального забезпечення окремих категорій осіб була розглянута такими вченими, як В.С. Андріїв, В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, Т.В. Галайденко, І.П. Голосніченко, Ю.М. Грошевий, М.І. Іншин, Р.А. Калюжний, Р.О. Куйбіда, О.Е. Мачульська, Л.М. Москвич, В.Т. Маляренко, В.Ф. Погорілко, Д.М. Притика, П.М. Рабінович, М.М. Тищенко, О.Ф. Фрицький, Є.О. Харитонов, Ю.С. Шемшученко та інші. Не применшуючи наукові доробки вказаних авторів, доцільно підкреслити, що проблема гарантування соціального забезпечення військовослужбовців, правовий статус яких ви-

значається відповідними законодавчими актами, залишається й досі актуальною та потребує подальшого ретельного дослідження та пошуку напрямів оптимізації.

Основний зміст

У правовій доктрині гарантії дуже часто поділяють на загальні та спеціальні. Загальні полягають у тому, що держава гарантує усім рівні права і створює рівні можливості. Спеціальні гарантії, виходячи із лексикологічного змісту, – це специфічний правовий засіб забезпечення прав людини. Гарантії покликані не тільки забезпечити практичне здійснення суб'єктивних прав, але й передбачають можливість застосування засобів примусу, що впливають на зобов'язаних осіб шляхом встановлення необхідності виконувати вимоги законів. Вказаний критерій, також є підставою для класифікації гарантії, та визначення специфічних правових засобів, які є складовими системи гарантування.

Так, В.Ф. Погорілко поділяє гарантії на дві основні групи: загальносуспільні (загальносоціальні) та юридичні [1, с.41]. Думку В.Ф. Погорілко щодо виокремлення юридичних гарантії поділяє П.М. Рабінович [2, с. 7-8], В.К. Забігайло та М.І. Козюбра [3, с. 51-59]. Натомість, спробуємо надати власне визначення поняття «гарантії соціального забезпечення військовослужбовців». Так, під гарантіями реалізації права на соціальне забезпечення військовослужбовців пропонуємо розуміти сукупність правових норм, що регламентують порядок реалізації військовослужбовцями прав на соціальне забезпечення, а також права на його захист у разі порушення та охорону з боку держави від протиправних дій (чи бездіяльності) органів державної влади, та їх посадових осіб, якщо ними порушені норми Конституції та закони, що регулюють питання соціального забезпечення. Тобто, правові норми, що забезпечують соціальне забезпечення військовослужбовців мають бути об'єднані у цілісній системі конституційних і законодавчих діючих нормативно-правових актів.

Щодо класифікації гарантії соціального забезпечення військовослужбовців, то важливо відзначити наступне. У науковій літературі зауважується, що гарантії, спрямова-

ні на забезпечення основних прав і свобод громадян, ними керуються у своїй діяльності органи усіх гілок влади, контрольно-наглядові органи і органи місцевого самоврядування, та які виступають у вигляді форм, засобів та методів їхньої діяльності [4, с.60-70]. Г.Г. Шмельова вважає правові гарантії одним із складових елементів механізму забезпечення прав людини. Науковець вважає, що основу механізму спеціальних гарантії складає система юридичних засобів, первинним елементом яких є норми права, із визначеними повноваженнями відповідних органів з охорони прав людини, переліком конкретних заходів та визначеним порядком запобігання порушенню цих прав, ступеню відповідальності компетентних органів щодо застосування юридичних норм [5, с.50].

Як бачимо, сутність поняття «юридичних або правових гарантії», які є спеціальними гарантіями зведена до обов'язку держави створювати систему умов, закріплених у законодавстві засобів і способів, які забезпечують усім рівні правові можливості для реалізації своїх прав, їх фактичну реалізацію, охорону та надійний захист. Ми дотримуємося думки, про необхідність виділення юридичних чи правових гарантії, які по суті зведені до обов'язковості держави створити систему норм, умов і способів для реалізації гарантії. Питання, на нашу думку, може вператися в лексикологічний оборот «юридичних гарантії», хоча б тому, що всі гарантії є юридичними, так як закріплені в нормативно-правових актах.

Говорячи про класифікацію гарантії соціального забезпечення військовослужбовців, треба відзначити, що в них безліч ознак, отже, може існувати і кілька різних класифікацій.

Основне базове функціональне призначення органів державної влади – створення та сприяння фактичної реалізації нормативно-правових актів, норми права яких фіксують гарантії суб'єктивних прав. Гарантією прав громадян служить лише така діяльність державних органів і посадових осіб, яка відповідає строго закону і спрямована на можливе повне здійснення в якості гарантії конституційних прав людини. Гарантії по-

винні бути обумовлені змістом тієї можливої поведінки суб'єкта права, яка передбачена в цих правах, свободах і законних інтересах. Тобто, держава, в особі державних органів в межах компетенції зобов'язана створити умови для реалізації прав військовослужбовців. Праву військовослужбовців відповідає обов'язок держави і державних органів, тому ці права та обов'язки є нормативно-організаційною гарантією прав військовослужбовців. Тобто, виходячи із змісту дії – реалізації права, пропонуємо вказаний поділ здійснити на організаційно-нормативні та юридичні гарантії.

Організаційно-нормативні гарантії прав військовослужбовців – це регуляторна організаційна діяльність держави та уповноважених органів, їх посадових осіб, яка спрямована на забезпечення суспільних умов та засади, що утворюють реальні можливості для найбільш повної реалізації прав, як гарантії відповідних суспільних систем, які склалися і функціонують у нашому суспільстві. Систему організаційно-нормативних гарантій становить уся вертикаль правової системи публічної адміністрації. Але, першою низькою ланкою вказаної системи організаційно-нормативних гарантій є обов'язок усіх командирів (керівників) забезпечувати соціальний та правовий захист військовослужбовців [6, с.20].

Звісно, юридичні гарантії – це встановлені державою спеціальні правові юридичні норми, які закріплюють сукупність умов та спеціальних правових способів та засобів, за допомогою яких забезпечується безперешкодне користування правами, захист прав і їх відновлення у разі порушення.

Центральне місце у системі законодавства України, яке регулює соціальне забезпечення займає Конституція, в якій закріплені основні юридичні норми щодо гарантій. Так, у ст. 21 Конституції України [7] встановлено, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Ст. 22 підкреслює гарантування конституційних прав, які не можуть бути скасовані та звужені при прийнятті нових законів. У Конституції прописано право кожної людини на захист своїх прав усіма законними способами, у разі їх порушення, будь-то винесення

неправомірних нормативних правових актів, необґрунтована відмова у визнанні за особою відповідного права, що є гарантією від незаконних дій або бездіяльності з боку державних органів.

Соціальне забезпечення військовослужбовців – це система суспільних відносин, що складаються між військовослужбовцями та органами держави, місцевого самоврядування, організаціями з приводу надання їм передбачених законодавством видів забезпечення. Таким чином, на нашу думку, гарантії військовослужбовців на соціальне забезпечення – це сукупність норм національного та міжнародного права, спрямованих на забезпечення, охорону та реалізацію прав військовослужбовців.

Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, зокрема ст. 19, визначає гарантії військовослужбовцям соціальним і правовим захистом із боку держави відповідно до нормативно-правових актів [8]. Конкретний зміст забезпечення визначається органами державної влади шляхом видання відповідних законодавчих актів.

Гарантії соціального забезпечення військовослужбовців як правові засоби, що забезпечують реалізацію прав, в нормах Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [9] сформульовані по-різному: у вигляді соціальних прав і правочинів, спрямованих на забезпечення права: відпустка, оплата лікарняних, та інші; у вигляді пільг – переваг, додаткових прав, наданих окремим категоріям громадян: право на забезпечення постійним житлом за рахунок держави; право знижки при оплаті комунальних послуг, право на безкоштовний проїзд у транспорті, на безкоштовне медичне обслуговування; у вигляді заходів соціальної підтримки, перелік яких визначено законом з конкретних категорій одержувачів: наприклад, різні види допомог; у вигляді обов'язків держави і (або) інших суб'єктів, покликаних забезпечити можливість реалізації права за допомогою створення умов і вчинення певних дій з метою надання соціального забезпечення: право на страхування та відшкодування шкоди, право на правову допомогу. Їх обсяг у порівнянні з правами інших грома-

дьян встановлено у підвищеному розмірі, що можна розглядати як пільги у зв'язку з проходженням військової служби. Соціальне забезпечення громадян у випадку настання обумовлених законодавством юридичних фактів, здійснюється через відповідне матеріальне забезпечення, яке може мати коштовну, безоплатну та пільгову форми.

Аналізуючи норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [9], який регулює соціальне забезпечення військовослужбовців, можна зробити висновок, про належне соціальне забезпечення військовослужбовців та якісне гарантування їх прав в соціальному аспекті. Перелік соціальних гарантій військовослужбовців досить великий, тому пропонуємо не зупиняти увагу на усіх гарантіях військовослужбовців, а розглянути проблемні питання соціальних гарантій в галузі соціального забезпечення військовослужбовців.

Військовослужбовці згідно абз. 1-2 пункту 5 статті 12 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [10] мають право на знижки на оплату житлового приміщення та комунальних послуг. Якщо військовослужбовець, має додатковий статус ветерана війни, та право відповідно до Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [10] на додаткові пільги, гарантії чи компенсації на декількох підставах, то йому надається за їх вибором пільга, гарантія чи компенсація тільки на одній підставі. Відповідно до ст. 12 Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» військовослужбовцю надається 50% знижка плати за користування житлом (квартирної плати) та плати за комунальні послуги.

Згідно із статтею 1 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [10] військовослужбовці користуються всіма правами і свободами людини та громадянина, закріпленими в Конституції України та законах України, з урахуванням особливостей, встановлених цим та іншими законами.

Конституція України [7], зокрема ст. 24, гарантує рівність прав і свобод людини і гро-

мадянина та забороняє будь-які привілеї чи обмеження за будь-якими ознаками. Ст. 11 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [9] містить норму, згідно із якої військовослужбовці-жінки користуються всіма пільгами, передбаченими законодавством з питань соціального захисту жінок, охорони материнства і дитинства. Законом окреслено коло випадків, коли ці пільги поширюються і на батьків – військовослужбовців. Вважаємо, що вказаний припис щодо обмежень зроблений в порушення Конституції та істотно обмежує права військовослужбовців – батьків дітей.

Медична допомога є однією із надважливих гарантій права на життя. Реалізація права військовослужбовців на медичну допомогу регулюється нормами ст. 11 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [9], згідно якої військовослужбовці мають право на безоплатну медичну допомогу у військово-медичних закладах охорони здоров'я. Але, вказана стаття передбачає, що при відсутності за місцем проходження військової служби або за місцем проживання військовослужбовців військово-медичних закладів охорони здоров'я, медична допомога надається державними або комунальними закладами охорони здоров'я за рахунок Міністерства оборони України.

В Порядку надання медичної допомоги військовослужбовців [11], п.2 визначено, що якщо за місцем проходження військової служби відсутній військово-медичний заклад, медична допомога військовослужбовцям надається військово-медичними закладами інших військових формувань. Вказаним порядком визнаний перелік захворювань, передбачений механізм спрямування військовослужбовців на лікування, розрахунку собівартості лікування та відшкодування коштів на лікування, але в межах військових формувань. На даний момент вказаний нормативно-правовий акт у редакції від 19 квітня 2022 року. Доповнення та зміни стосуються оптимізації порядку надання медичної допомоги військовослужбовців у зв'язку з повномасштабним вторгненням російської федерації на територію України.

Основами законодавства України про охорону здоров'я [12] передбачено проведення профілактичних медичних оглядів військовослужбовців (ст.31) та військово-лікарської експертизи (ст.70). Військово-лікарські комісії також можуть створюватися при державних та комунальних закладах охорони здоров'я. Таким чином, військовослужбовець фактично використовує право на безкоштовну медицину, прописане в Конституції України. Однак, права військовослужбовців в галузі надання їм медичної допомоги в силу пов'язаної з ризиком для здоров'я їх діяльності, повинні бути ширше, ніж у інших громадян. Звісно, соціальний захист поширюється не тільки на особистість військовослужбовця, а й на соціальний захист членів його сім'ї.

Питання про включення у предмет права соціального забезпечення відносин з надання військовослужбовцям житлових приміщень сумніву не викликає: існують відносини між військовослужбовцем та державою з надання благ за рахунок суспільних фондів на безкоштовній основі з метою компенсації соціального ризику військовослужбовців. Тобто, держава має обов'язок надати житло для постійного проживання, і службове житло. Порядком забезпечення військовослужбовців житловими приміщеннями [13] передбачений механізм надання військовослужбовцям житла. Вказаним Порядком [13] п.4 органами, які щорічно визначають обсяги житла (службового і для постійного проживання) визначені центральні органи виконавчої влади, які здійснюють керівництво військовими формуваннями, правоохоронні органи спеціального призначення, розвідувальні органи, Держспецтрансслужба та Держспецзв'язку, посади в яких комплектуються військовослужбовцями. Забезпечення житлом військовослужбовців здійснюється за місцем перебування військовослужбовців на обліку – військовим формуванням, квартирне експлуатаційним управлінням. На військові формування покладені функції розподілу соціальних благ в натуральному вигляді – квартир, чим провокуються ситуації для нерівномірного їх розподілу, тобто наслідки вказаного роз-

поділу повноважень можуть мати негативний вплив на реалізацію права на житло.

Новацією є ст. 20 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [9], якою передбачено право військовослужбовців на правову допомогу, що відповідає вимогам ч. 1 ст. 59 Конституції України. Гарантія на правову допомогу – це можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах: консультації, роз'яснення, складання позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах [14, с.24].

Законом України «Про Збройні Сили України» [15] визначено засади забезпечення державного соціально-правового захисту громадян, які перебувають на службі у Збройних Силах України. Закон визначає обов'язок держави із забезпечення захисту військовослужбовців та членів їх сімей, працівників Збройних Сил України.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [10] обмеження прав військовослужбовців заборонено.

Право на судовий захист – це визначене правовими актами право зацікавленої особи звернутися до суду для захисту порушеного або оскарженого права. Інститут судового захисту є найбільш значимим елементом сучасної системи гарантій реалізації прав громадян. Так, Конституція закріплює право будь-якого громадянина на звернення до суду. Держава бере на себе завдання не тільки формального проголошення прав кожного громадянина на звернення до суду за захистом своїх законних інтересів, а й виступає дійсним гарантом юридичного забезпечення усіх категорій прав. Суть захисту права – обов'язок держави, а основна мета захисту права – відновлення порушених суб'єктивних прав і законних інтересів громадян. Основним принципом правосуддя є принцип законності, який полягає у праві

на розгляд справи компетентним суддею з дотриманням рівноправності сторін.

Резюмуючи наведене, зазначимо, що крім способу дії, гарантії соціального забезпечення військовослужбовців доцільно класифікувати за способом забезпечення, які поділяються на: 1) гарантії реалізації, до яких відносимо створення оптимального правового середовища: конкретизація прав і юридичних обов'язків у законодавстві та процесуальні форми реалізації (юридичні факти); 2) гарантії охорони, до яких відносимо заходи, які спрямовані на усунення перепон, різних перешкод при реалізації прав; 3) гарантії захисту – юридичні норми для безпосереднього захисту вже порушених прав, порядок поновлення таких прав і порядок застосування санкцій до винних в їх порушеннях.

Вказана класифікація носить умовний характер, оскільки всі гарантії взаємопов'язані, доповнюють одна одну і діють як єдиний механізм, єдність якого проявляється у взаємних правах і обов'язках учасників, які визначаються (встановлюються), санкціонуються та гарантуються державою через правову норму.

Висновки

Таким чином, нами аргументовано, що гарантії – це створені державою умови для здійснення прав та свобод. З урахуванням наведеного, на жаль, не заважаючи на закріплення досить широкого переліку гарантій для військовослужбовців, окремі з них не мають належного підзаконного механізму реалізації, відповідно можна визначити обмеженість таких гарантій забезпечення військовослужбовців. Окремі приписи Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [9] щодо гарантій військовослужбовців не містять механізмів прямої дії, та мають декларативний характер. Фактично, декларативні норми не породжують конкретних правовідносин, не впливають на права і обов'язки їх учасників і фактично проголошують наміри, або мету законодавця в рішенні окремих питань в майбутньому. Зазначені нами приклади показують, що відсутність гарантій

для військовослужбовців в законодавчих актах не дає можливості утворення правовідносин. Внаслідок чого, військовослужбовець як суб'єкт права по суті є носієм переліку прав на соціальне забезпечення і, при цьому, не є учасником конкретних правовідносин. Для того, щоб носій прав став учасником правовідносини і міг використовувати свої права, необхідна наявність фактичних гарантій, що забезпечує можливість реалізації належних за законодавством прав. Тому, слід приділити увагу такому елементу процесу забезпечення прав громадян як охорона та захист, тобто юридичним гарантіям в галузі соціального забезпечення військовослужбовців.

Ст. 17 Конституції України [8] забезпечує соціальний захист громадян України із боку держави, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях. Вказане свідчить, що правовий захист військовослужбовців є функцією держави, тобто в законах та інших нормативних правових актах повинні бути норми, що сприяють реалізації прав, соціальних гарантій і компенсацій військовослужбовців та інших заходів їх соціального захисту, а також правовий механізм їх реалізації. Зважаючи на воєнний стан, який триває у нашій країні, а також враховуючи тенденції розвитку доктрини соціального забезпечення, необхідно систематизувати в Соціальний кодекс України правові положення про соціальне забезпечення всіх категорій громадян, приділивши особливо велику увагу саме військовослужбовцям. При цьому, законодавцю доцільно чітко визначити вичерпний перелік гарантій соціального забезпечення військовослужбовців, а також застосувати юридичну техніку таким чином, щоб було впроваджено механізм реалізації, забезпечення та захисту їх соціальних прав.

Література

1. Погорілко В.Ф. Нова Конституція України: Огляд, коментарі і текст Основного Закону / За ред. В.Ф. Погорілка. К. : Правова держава, 1997. 156 с.
2. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерп-

ретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.

3. Забігайло В.К., Козюбра М.І. Демократія, права і свободи: реальність і ідеологічні міфи / В.К. Забігайло, М.І. Козюбра. К.: Політвидав України, 1983. 158 с.

4. Кучер Г.М. Удосконалення системи соціального захисту населення. Проблеми соціального захисту в Україні: Матеріали науково-практичної конференції (20-21 червня 1996 р.) / За загальною редакцією канд.юридичних наук, доцента Я.І. Безуглої. ЧЮК: Юрист, 1996. С. 60-70.

5. Шмельова Г.Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загально-теоретична характеристика). Право України. 1994. № 10. С.49-51.

6. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. 20 с.

7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України, 1996, № 30, ст. 141.

8. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон № 548-XIV від 24.03.1999. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22-23 (11.06.99), ст. 194

9. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей: Закон України від 20.12.91 № 2011. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 15. Ст.190

10. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.93 № 3551. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 45 (09.11.93). ст. 425.

11. Про затвердження Порядку надання медичної допомоги у військово-ме-

SUMMARY

In the article the specifics of the legal regulation of guarantees of adequate social security of military personnel are analyzed. The essence and meaning of this legal category are characterized. Scientific positions on the specified issues were studied. The content of the main legislative provisions on guaranteeing adequate social security of military personnel is revealed. The author's classification of such guarantees is given. The legal nature of each guarantee is detailed.

Key words: guarantees, social security, military personnel, social protection, social legislation.

дичних закладах і взаєморозрахунків за неї між військовими формуваннями: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.10.1999 № 1923. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1923-99-%D0%BF>.

12. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон № 2801-XII від 19.11.1992. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 4 (26.01.93), ст. 19.

13. Порядок забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями: Постанова КМУ від 3 серпня 2006 р. N 1081. Урядовий кур'єр. 2006. 08.08.2006. № 146.

14. Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 р. у справі про право вільного вибору захисника. Вісник Конституційного Суду України. К. 2000. № 5.

15. Про Збройні Сили України: Закон України № 1934-XII від 06.12.1991. Голос України. 1991. № 244.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ПРАЦЮ, ЯК ОДНЕ З ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

МАКСИМОВИЧ Роман Олегович - кандидат юридичних наук, докторант, в.о. завідувача кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1812-6624>

DOI 10.32782/EP.2023.2.41

Кожен має право на працю. Право на працю є основою для реалізації інших прав людини та для гідного життя. Це включає можливість заробляти на існування роботою, яку ви вибираєте або погоджуєтесь вільно. Поступово реалізуючи це право, держави зобов'язані забезпечити доступність технічної та професійної орієнтації та взяти відповідних заходів для розвитку сприятливого середовища для можливостей продуктивної зайнятості. Держави повинні забезпечити недискримінацію у всіх аспектах праці. Примусова праця заборонена міжнародним правом.

З правом на працю тісно пов'язані право на справедливі й сприятливі умови праці та профспілкові права. Держави зобов'язані забезпечити справедливую заробітну плату, рівну оплату за однаковою працею та рівну винагороду за працю рівної цінності. Працівникам має бути гарантована мінімальна заробітна плата, яка дозволяє їм і їхнім родинам гідно прожити. Умови праці мають бути безпечними, здоровими та не принижувати людську гідність. Працівникам має бути забезпечений комфортний робочий день, достатній час відпочинку та дозвілля, а також періодична оплачувана відпустка.

Працівники мають право об'єднуватися один з одним і вести колективні переговори про поліпшення умов праці та рівня життя. Вони мають право створювати профспілки та вступати до них за власним вибором, а профспілки мають право створювати національні чи міжнародні групи. Працівники мають право на страйк, якщо це відповідає наці-

ональному законодавству. Права колективних працівників не можуть підлягати обмеженням з боку держав, крім тих, які встановлені законом і необхідні в демократичному суспільстві відповідно до інтересів національної безпеки, громадського порядку або для захисту прав і свобод інших.

Ключові слова: право на працю, права людини, соціальні права, міжнародні стандарти, Міжнародна організація праці.

Постановка проблеми

Право на працю є основоположним правом людини, яке гарантує можливість продовжувати своє життя, маючи бажану роботу та дохід, що захищає людську гідність. Це право забезпечує соціальний порядок, сприяє особистому розвитку та індивідуальній свободі. Воно пов'язане з іншими правами людини, такими як право на життя та захист від безробіття, і є визнаним у кількох міжнародних правових документах, включаючи Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

Права людини ґрунтуються на матеріальному та духовному розвитку та захисті людської гідності. Вони є універсальними, взаємопов'язаними і цілісними, серед яких право на працю посідає важливе місце. Це право включає справедливі та сприятливі умови праці, захист від дискримінації та право на колективні переговори. Забезпечення доступності роботи та її безпечних умов є невід'ємними елементами реалізації права на працю, що підкріплюються між-

народними стандартами та рекомендаціями МОП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Багато досліджень та публікацій на тему дослідження міжнародних стандартів щодо регулювання права на працю знайшли своє відображення в роботах таких вчених: С. Запара, П. Пилипенко, М. Іншин, О. Ярошенко, В. Захарова та інші.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягає в аналізі значення права на працю як основоположного права людини та його впливу на соціальний порядок, особистий розвиток та індивідуальну свободу. Це включає вивчення міжнародних правових документів, таких як Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, та рекомендацій МОП щодо забезпечення справедливих умов праці.

Виклад основного матеріалу

Право на працю є основоположним правом людини, яке гарантує, що кожна людина має можливість продовжувати своє життя, маючи бажану роботу та дохід, що дозволяє захистити людську гідність. Право на працю безпосередньо пов'язане з правом на життя робітничого класу, який намагається жити своєю працею. Таким чином, право на працю – це прагнення до права, заснованого на житті в умовах соціального порядку, що дозволяє кожній людині мати роботу і дохід для продовження свого життя, а також захищати свою гідність, забезпечуючи при цьому особистий розвиток і індивідуальну свободу.

Права людини ґрунтуються на поняттях «людина» і «права». Вони ґрунтуються на матеріальному та духовному розвитку, а також на захисті людської гідності. Це сума всіх необхідних, недоторканих і невід'ємних фундаментальних прав і свобод, якими люди наділені лише тому, що вони є людьми. Права людини мають холістичний характер: вони є універсальними, залежними, еволюційними, взаємопов'язаними і цілісними. Серед прав людини не може бути

ієрархії. Слід зазначити, що право на працю є частиною цього холізму. Це також соціально-економічне право, яке впливає на інші права людини. Існує тісний взаємозв'язок між правом на працю та правом на життя. Захист від безробіття, життя з доходом, що дозволяє захистити людську гідність і честь, є невід'ємним правом кожної людини.

Право на працю є основоположним правом, визнаним у кількох міжнародних правових документах. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (МПЕСКП), як зазначено в статті 6, розглядає це право більш комплексно, ніж будь-який інший документ. Право на працю має важливе значення для реалізації інших прав людини і є невід'ємною та невід'ємною частиною людської гідності. Кожна людина має право на працю, що дозволяє їй жити в гідних умовах. Право на працю одночасно сприяє виживанню самої людини та її сім'ї, а також, за умови вільного вибору або згоди на роботу, її розвитку та визнанню в суспільстві [1].

МПЕСКП проголошує право на працю в загальному сенсі в статті 6 і чітко розвиває індивідуальний вимір права на працю через визнання в статті 7 права кожного на справедливі та сприятливі умови праці, зокрема права на безпечні умови праці. Колективний вимір права на працю розглядається у статті 8, яка проголошує право кожного створювати профспілки та вступати до профспілки за власним вибором, а також право профспілок на вільне функціонування. Розробляючи статтю 6 Пакту, Комісія з прав людини підтвердила необхідність визнання права на працю в широкому сенсі, встановлюючи конкретні юридичні зобов'язання, а не просто філософський принцип. Стаття 6 визначає право на працю в загальному вигляді. У пункті 1 статті 6 держави-учасниці визнають «право на працю, що включає право кожної людини заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується, і вживатимуть належних заходів для забезпечення цього права». У пункті 2 держави-учасниці визнають, що «для досягнення повної реалізації цього права» кроки, які необхідно вжити, «включатимуть програми технічної та професійної орієнта-

ції та підготовки, політику та методи досягнення стабільного економічного, соціального та культурного розвитку та повного та продуктивного працевлаштування за умов, що гарантують основні політичні та економічні свободи особи» [1].

Ці цілі відображають фундаментальні цілі та принципи Організації Об'єднаних Націй, визначені в пункті 3 статті 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй. Суть цих цілей також відображена в пункті 1 статті 23 Загальної декларації прав людини. З моменту прийняття Пакту Генеральною Асамблеєю в 1966 році кілька універсальних і регіональних документів з прав людини визнавали право на працю. На універсальному рівні право на працю міститься в пункті 3 (а) статті 8 Міжнародного пакту про громадянські та політичні громадянські права (МПГПП); у пункті (е) (і) статті 5 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; у статті 11, пункт 1 (а) Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; у статті 32 Конвенції про права дитини; і в статтях 11, 25, 26, 40, 52 і 54 Міжнародної конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей. Декілька регіональних документів визнають право на працю в його загальному аспекті, включаючи Європейську соціальну хартію 1961 року та переглянуту Європейську соціальну хартію 1996 року (частина II, ст. 1), Африканську хартію прав людини і народів (ст. 15.) і Додаткового протоколу до Американської конвенції про права людини у сфері економічних, соціальних і культурних прав (ст. 6) і підтверджують принцип, згідно з яким повага до права на працю покладає на держави-учасниці обов'язок вживати заходів, спрямованих на реалізацію повної зайнятості. Подібним чином право на працю було проголошено Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у Декларації соціального прогресу та розвитку в її резолюції 2542 (XXIV) від 11 грудня 1969 року (ст. 6).

Право на працю, гарантоване МПЕСКП, підтверджує зобов'язання держав-учасниць гарантувати особам їхнє право на роботу, яку вони вільно вибирають або погоджуються, включаючи право не бути позбавленими

роботи несправедливо. Це визначення підкреслює той факт, що повага до особистості та її гідності виражається через свободу особи щодо вибору праці, водночас наголошуючи на важливості роботи для особистого розвитку, а також для соціального та економічного залучення [2].

У своєму Загальному коментарі 18, Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав (CESCR) надав детальні вказівки державам щодо їхніх зобов'язань поважати, захищати та реалізувати право на працю. Комітет також зазначив, що право включає такі взаємопов'язані та істотні ознаки:

- **Наявність.** Держави повинні забезпечити існування спеціалізованих послуг, щоб допомогти людям визначити можливості працевлаштування та знайти роботу.
- **Доступність.** Доступ до роботи передбачає три ключові елементи: відсутність дискримінації, фізичну доступність та доступність інформації. Дискримінація при доступі та продовженні роботи заборонена. Держави повинні забезпечити розумне пристосування, щоб робочі місця були фізично доступними, особливо для людей з фізичними вадами. Кожен має право шукати, отримувати та поширювати інформацію про можливості працевлаштування.
- **Прийнятність і якість.** Право на працю складається з кількох взаємопов'язаних компонентів, включаючи право вільного вибору та погодження на роботу, справедливі та сприятливі умови праці, безпечні умови праці та право створювати профспілки.

Важливо зазначити, що право на працю та пов'язані з ним права додатково закріплюються та обґрунтовуються численними міжнародними стандартами Міжнародної організації праці [3].

Світ потребує мінімального рівня соціальних прав. Це стало зрозуміло на початку 1990-х років з появою універсальної ринкової економіки, глобалізації та революції інформаційних технологій. Дебати посилювалися, коли стало очевидним, що економічне зростання не гарантує соціального прогресу. Серед кількох засобів, які застосовує МОП для забезпечення мінімального рівня соціальних прав, є кампанія з просування

основоположних принципів і прав у сфері праці та універсальна ратифікація восьми конвенцій МОП, що охоплюють ці принципи і права. Декларація МОП про основоположні принципи та права у сфері праці та подальші дії, прийнята у 1998 році, має на меті забезпечити, щоб соціальний прогрес йшов пліч-о-пліч з економічним прогресом та розвитком.

Вона охоплює чотири принципи і права:

- свобода об'єднання і право на колективні переговори;
 - ліквідація примусової та обов'язкової праці;
 - ліквідація дискримінації на робочому місці; і
 - ліквідація дитячої праці.
- основоположні права у сфері праці становлять центральну платформу гідної праці.

Принципи і права, що містяться в Декларації, були сформульовані в міжнародних документах і деклараціях з прав людини, таких як Загальна декларація прав людини 1948 року і Конвенція про права дитини, а також на великих міжнародних форумах, таких як Всесвітня зустріч на вищому рівні з питань соціального розвитку в 1995 році і Конференція міністрів Світової організації торгівлі в 1996 році. Вони також набувають дедалі ширшого визнання серед організацій, громад та підприємств. Ці основоположні принципи та права забезпечують орієнтири для відповідального ведення бізнесу та включені до Тристоронньої декларації принципів МОП, що стосується багатонаціональних підприємств і соціальної політики. Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств наголошують на принципах і правах, викладених у Декларації МОП, а Глобальний договір ООН просуває їх як універсальні цінності, яких слід дотримуватися в ділових відносинах у всьому світі. Зростаюча кількість кодексів поведінки приватного сектору та подібних ініціатив також посиляються на основоположні принципи та права у сфері праці. План дій щодо реалізації Декларації, також прийнятий у 1998 році, допомагає визначити потреби держав-членів МОП у вдосконаленні застосування принципів і прав Декларації. Держави-члени, які не ратифікували

одну або декілька основоположних конвенцій, зобов'язані подавати щорічні звіти, визначаючи, де може знадобитися допомога.

Крім того, МОП щороку готує Глобальну доповідь за однією з чотирьох категорій основоположних принципів і прав для аналізу ситуації в усьому світі, як для держав, що ратифікували Конвенцію, так і для держав, що її не ратифікували. Він слугує основою для оцінки ефективності допомоги, яку надає МОП, та визначення пріоритетів на наступний період.

1. Свобода асоціації та право на ведення колективних переговорів (Конвенція МОП № 87 – Свобода асоціації та захист права на організацію, 1948 р. [4], Конвенція МОП № 98 «Про право на організацію і ведення колективних переговорів», 1949 р. [5]).

Право працівників і роботодавців створювати організації та вступати до них за власним вибором є невід'ємною частиною вільного та відкритого суспільства. Воно лежить в основі цінностей МОП, а також є правом, проголошеним у Загальній декларації прав людини (1948). Це основна громадянська свобода, яка слугує будівельним матеріалом для соціального та економічного прогресу. З цим пов'язане ефективне визнання права на колективні переговори. Належна практика ведення колективних переговорів гарантує, що роботодавці та працівники мають рівні права голосу в переговорах, а їх результат буде справедливим і рівноправним. Голос і представництво є важливою частиною гідної праці.

Існування незалежних організацій працівників і роботодавців слугує основою тристоронньої структури МОП, а їхня участь у заходах і політиці МОП прямо чи опосередковано зміцнює свободу об'єднання. Від консультування урядів з питань трудового законодавства до забезпечення освіти та навчання для профспілок і груп роботодавців – МОП регулярно бере участь у просуванні свободи об'єднань. Комітет МОП зі свободи об'єднань був створений у 1951 році для вивчення порушень прав працівників і роботодавців на організацію. Комітет розглянув понад 2000 справ, включаючи звинувачення у вбивствах, зникненнях, фізичних нападах, арештах і примусовому вигнанні

профспілкових діячів. Комітет є тристороннім і розглядає скарги в державах-членах МОП, незалежно від того, чи ратифікували вони конвенції про свободу об'єднань, чи ні. Через Комітет зі свободи об'єднань та інші наглядові механізми МОП послідовно захищає права профспілок та організацій роботодавців. У багатьох випадках ці організації відіграли значну роль у демократичних перетвореннях у своїх країнах.

2. Примусова праця (Конвенція МОП № 29 «Про примусову працю», 1930 р. [6], Конвенція МОП № 105 «Про скасування примусової праці», 1957 р. [7])

Хоча примусова праця повсюдно засуджується, мільйони людей по всьому світу все ще піддаються їй. Вона набуває різних форм, включаючи боргову кабалу, торгівлю людьми та інші форми сучасного рабства. Жертвами стають найуразливіші верстви населення – жінки та дівчата, яких змушують займатися проституцією, мігранти, які потрапляють у боргову кабалу.

МОП також наполягає на прийнятті ефективних національних законів і посиленні механізмів правозастосування, таких як юридичні санкції та рішуче переслідування тих, хто експлуатує примусових робітників. Підвищуючи обізнаність громадськості, МОП прагне привернути увагу до таких порушень прав людини і трудових прав.

3. Дискримінація (Конвенція МОП № 100 «Про рівну винагороду», 1951 р. [8], Конвенція МОП № 111 «Про дискримінацію в галузі праці та занять», 1958 р. [9]).

Мільйони жінок і чоловіків у всьому світі позбавлені доступу до роботи та навчання, отримують низьку заробітну плату або обмежені в певних професіях лише на підставі їхньої статі, кольору шкіри, етнічного походження або переконань, без урахування їхніх здібностей і навичок. Свобода від дискримінації є основоположним правом людини і необхідна для того, щоб працівники могли вільно обирати собі роботу, повною мірою розвивати свій потенціал і отримувати економічну винагороду відповідно до своїх заслуг. Боротьба з дискримінацією є невід'ємною частиною просування гідної праці, і успіх на цьому фронті відчувається далеко за межами робочого місця. Стандар-

ти МОП щодо рівності надають інструменти для ліквідації дискримінації в усіх аспектах на робочому місці та в суспільстві в цілому. Вони також є основою, на якій можуть бути застосовані стратегії гендерного мейнстрімінгу у сфері праці.

4. Дитяча праця (Конвенція МОП № 138 – Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу, 1973 р. [10], Конвенція МОП № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці, 1999 р. [11]).

Понад 200 мільйонів дітей працюють у всьому світі, багато з них – повний робочий день. Вони позбавлені належної освіти, доброго здоров'я та основних свобод. З них 126 мільйонів – або кожна 12-та дитина у світі – залучені до небезпечних форм дитячої праці, тобто до роботи, яка ставить під загрозу їхнє фізичне, психічне або моральне благополуччя.

Як і інші аспекти гідної праці, ліквідація дитячої праці є питанням розвитку та прав людини. Політика і програми МОП спрямовані на те, щоб діти отримували освіту і професійну підготовку, необхідну для того, щоб стати продуктивними дорослими і мати гідну роботу [12].

Декларація МОП про основоположні принципи та права у сфері праці, прийнята у 1998 році з поправками, внесеними у 2022 році, є вираженням зобов'язань урядів, організацій роботодавців та працівників підтримувати основні людські цінності – цінності, які є життєво важливими для нашого соціального та економічного життя. Вона підтверджує обов'язки та зобов'язання, які притаманні членству в МОП, а саме

- свобода об'єднання та ефективне визнання права на колективні переговори;
- ліквідація всіх форм примусової чи обов'язкової праці;
- ефективне скасування дитячої праці;
- ліквідація дискримінації у сфері праці та зайнятості; та
- безпечне та здорове робоче середовище.

Зобов'язання підтримується процедурою подальших дій. Метою подальших дій є заохочення зусиль членів Організації, спрямованих на просування основополож-

них принципів і прав, закріплених у Статуті МОП і Філадельфійській декларації, а також підтверджених у Декларації 1998 року.

Цей моніторинг має два аспекти, що ґрунтуються на існуючих процедурах:

- Щорічний моніторинг виконання нератифікованих основоположних конвенцій передбачає лише певну адаптацію існуючих процедур застосування пункту 5(е) статті 19 Статуту.

- Глобальна доповідь про основоположні принципи та права у сфері праці, яка слугуватиме інформаційною основою для періодичного обговорення на Конференції потреб членів Організації, вжитих МОП заходів та результатів, досягнутих у просуванні основоположних принципів та прав у сфері праці.

Існує третій спосіб реалізації Декларації – проекти технічного співробітництва, спрямовані на задоволення виявлених потреб у зв'язку з Декларацією та зміцнення місцевого потенціалу, що дозволяє втілювати принципи на практиці [13].

Висновки

Отже, право на працю є однією з ключових умов забезпечення гідного життя кожної людини. Воно надає можливість заробляти на життя, обираючи чи погоджуючись на роботу добровільно. Держави повинні створювати сприятливі умови для продуктивної зайнятості, забезпечуючи доступність технічної та професійної орієнтації. Крім того, вони зобов'язані усунути будь-які форми дискримінації у сфері праці та забезпечити дотримання міжнародного права, яке забороняє примусову працю.

Права на справедливі умови праці та профспілкові права є невід'ємними складовими права на працю. Кожен працівник повинен мати гарантії справедливої заробітної плати, рівної оплати за однаковою працю та можливості забезпечити собі та своїй родині гідний рівень життя. Умови праці повинні бути безпечними, здоровими та гідними. Також працівникам повинні бути забезпечені розумні години роботи, достатній час для відпочинку та оплачувані відпустки, що сприяє загальному добробуту та підтримці здоров'я.

Колективні права працівників, такі як право об'єднуватися у профспілки та вести колективні переговори, є важливими елементами забезпечення гідних умов праці. Право на страйк, створення профспілок та об'єднань є основними інструментами для захисту інтересів працівників. Ці права не повинні обмежуватися, окрім випадків, коли це необхідно для забезпечення національної безпеки та громадського порядку. Міжнародні документи, такі як Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права та Конвенції МОП, підкреслюють важливість права на працю та його зв'язок з іншими фундаментальними правами людини.

Література

1. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
2. Adopted on 24 November 2005 Article 6 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights GE.06 -40313 (E) 080206 URL: <https://docstore.ohchr.org/Self-Services/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmlBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQfUKxXVisd7Dae%2FCu%2B13J25Nha7l9NlwYZ%2FTmK57O%2FSr7TB2hbCAidyVu5x7XcqjNXn44LZ52C%2BIkX8AGQrVyIc>
3. The Right to Work and Workers' Rights URL: <https://www.escr-net.org/rights/work>
4. Конвенція МОП № 87 – Свобода асоціації та захист права на організацію, 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_125#Text
5. Конвенція МОП № 98 «Про право на організацію і ведення колективних переговорів», 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_004#Text
6. Конвенція МОП № 29 «Про примусову працю», 1930 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text
7. Конвенція МОП № 105 «Про скасування примусової праці», 1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text
8. Конвенція МОП № 100 «Про рівну винагороду», 1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002#Text
9. Конвенція МОП № 111 «Про дискримінацію в галузі праці та занять»,

1958 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text

10. Конвенція МОП № 138 – Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу, 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_054#Text

11. Конвенція МОП № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці, 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text

12. International Labour Organization. Fundamental Rights at Work URL: <https://www.ilo.org/regions-and-countries/americas/areas-work/international-labour-standards/fundamental-rights-work>

13. ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work URL: <https://www.ilo.org/ilo-declaration-fundamental-principles-and-rights-work>

Maksymovych Roman

Ph.D. in Law,

Doctoral student, Acting Head of the Department of International Law and Comparative Law, Faculty of International Relations National Aviation University

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1812-6624>

maksymovych1989@gmail.com

INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS FOR REGULATING THE RIGHT TO WORK AS ONE OF THE FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE WELFARE STATE

Everyone has the right to work. The right to work is the basis for the realization of other human rights and for a life of dignity. This includes the ability to earn a living by work that

you choose or accept freely. In progressively realizing this right, states have the obligation to ensure that technical and vocational guidance is available and to take appropriate measures to develop an enabling environment for productive employment opportunities. States must ensure non-discrimination in all aspects of work. Forced labor is prohibited under international law.

Closely related to the right to work are the right to just and favorable working conditions and trade union rights. States are obliged to ensure fair wages, equal pay for equal work and equal remuneration for work of equal value. Workers must be guaranteed a minimum wage that allows them and their families to live in dignity. Working conditions must be safe, healthy and not degrading to human dignity. Employees must be provided with reasonable working hours, sufficient rest and leisure time, and periodic paid vacation.

Employees have the right to associate with each other and to bargain collectively for the improvement of their working conditions and living standards. They have the right to form and join trade unions of their choice, and trade unions have the right to form national or international groups. Employees have the right to strike if it is in accordance with national law. The rights of collective workers may not be subject to restrictions by the state, except those established by law and necessary in a democratic society in the interests of national security, public order or for the protection of the rights and freedoms of others.

Key words: right to work, human rights, social rights, international standards, International Labor Organization.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ МЕДИЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ В УКРАЇНІ

КРАВЧУК Мар'яна Юріївна - д.ю.н., професор, завідувач кафедри адміністративного права та судочинства Західноукраїнського національного університету

ORCID: 0000-0001-9987-0484

УДК 342.9

DOI 10.32782/EP.2023.2.42

У статті зазначено, що розвиток та удосконалення медичного права є вкрай важливою частиною для правової системи кожної держави. Визначено, що усі причетні до даних медичних експериментів, а також до порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини зобов'язані забезпечити їх безпеку, ефективність, що надалі посилить довіру до відповідних досліджень та процедур. Встановлено, що Цивільний кодекс України регулює питання щодо права на життя, права на здоров'я, переривання вагітності тощо. Кримінальний кодекс України запровадив кримінальну відповідальність за правопорушення проти життя та здоров'я особи. Кодекс України про адміністративні правопорушення визначив адміністративну відповідальність за адміністративні правопорушення в галузі здоров'я населення. З'ясовано, що важливу роль у правовому забезпеченні проведення медичних експериментів та порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини відіграє міжнародне законодавство.

Ключові слова: медичні експерименти, трансплантація анатомічних матеріалів людини, медичні правовідносини, правопорушення, адміністративні засади, цивільні засади, кримінологічні засади.

Постановка проблеми

Численне зростання захворюваності, поява нових інфекцій, значне зростання кількості онкохворих ставить сучасне суспільство на траєкторію руху щодо винайдення абсолютно нових шляхів для бороть-

би з хворобами, подальшої можливості застосування найсучасніших превентивних заходів для запобігання поширення вже відомих та ще не відомих хвороб, а також створення різних фармакологічних препаратів для різного застосування. Зрозуміло, що для досягнення усіх вдалих результатів вищевказаних процесів необхідним етапом слугують медичні експерименти за участю людини. Але такий процес досліджень над індивідами стає все частішим, інколи небезпечним та непередбачуваним. До того ж, на сьогодні українське суспільство стикається з численними порушеннями встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини, що призводить до нівелювання як морально-етичних, так і медико-правових аспектів.

Актуальність дослідження полягає в необхідному аналізі правових засад проведення медичних експериментів, адже як зазначалося вище, часто дані процеси стають небезпечними, тобто порушують особисті права та свободи людини (право на життя та розпорядження ним, аналогічно це стосується і здоров'я). Тому розвиток та удосконалення медичного права є вкрай важливою частиною для правової системи кожної держави. Усі причетні до даних медичних експериментів, а також до порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини зобов'язані забезпечити їх безпеку, ефективність, що надалі посилить довіру до відповідних досліджень та процедур.

Стан дослідження проблеми

Правові засади проведення медичних експериментів в Україні, а також питання відповідальності за незаконну трансплантацію анатомічних матеріалів людини досліджували, зокрема, такі вчені, як: Ю. Барсученко, Л. Гбур, С. Гринчак, І. Кирилюк, А. Мусієнко, І. Сенюта, С. Стеценко, С. Тихонова та інші. Однак недостатнє опрацювання цього питання потребує додаткових наукових досліджень.

Метою статті є дослідження правових засад проведення медичних експериментів в Україні.

Виклад основного матеріалу

Уся медична діяльність, така як надання першої домедичної допомоги, потім консультування, діагностування, лікування людей, затвердження превентивних заходів для профілактики різних видів хвороб, проведення медичних експериментів, трансплантація анатомічних матеріалів людини становить основу медичного права. У широкому значенні термін «медичне право» можна трактувати, як обов'язки медичних працівників та права пацієнтів. З цього випливає, що між лікарями та пацієнтами виникають відповідні правовідносини.

Зміст правовідносин у сфері медичного права – це права та обов'язки суб'єктів правовідносин. Право пацієнта погодитися чи відмовитися в отриманні допомоги, а працівник медичного закладу має обов'язок у дотриманні усіх правил щодо надання допомоги пацієнту. Також працівник має право відмовитися у наданні допомоги, якщо така загрожує життю особи чи пацієнт не виконує жодні приписи згідно з протоколом лікування. Особливим важливим видом правовідносин, які виникають у сфері медичного права, є саме проведення медичних експериментів над індивідом. Крайня необхідність вивчення усіх правових викликів, що стосуються саме медичних експериментів, пов'язана з порушенням особистих прав людини. Це говорить як про реальну загрозу життю та здоров'ю особи, так і про втрату честі та

гідності. Інколи наявні ситуації, коли між суб'єктами правовідносин у сфері медичного права виникають конфлікти, тому законодавство повинно містити різні шляхи щодо подолання усіх протиріч. В Україні державний контроль у сфері проведення медичних експериментів проводиться за національним законодавством та міжнародними нормами.

Для розуміння усього законодавчого регулювання медичної діяльності варто розпочати аналіз із правового акта найвищої юридичної сили в Україні – Конституції України [1]. Відповідно до ст. 3 – життя та здоров'я людини визнаються найвищими цінностями в Україні; ст. 27 гарантує право на життя; ст. 28 – забороняє піддавати особу медичним дослідом без її вільної згоди; ст. 49 – кожному гарантується право на отримання медичної допомоги, медичного страхування, а також охорона здоров'я, яка забезпечується державним фінансуванням [1]. Також важливим нормативно-правовим актом є Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», норми якого окреслили систему основних термінів, принципів охорони здоров'я, правила застосування міжнародних договорів в національній правовій системі тощо. Необхідно зазначити, що в ст. 45 відповідного Закону [2] визначено умови, при яких застосовуються біологічні експерименти на людях, а саме «застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності застосування експерименту, повної інформованості і вільної згоди повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування, а також за умови збереження в необхідних випадках лікарської таємниці. Забороняється проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою дослідів» [2].

У клінічних випробуваннях, що стосуються лікарських засобів, які впливають на організм людини, з метою отримання нової інформації про лікування ними, а також їх використання в цілях профілактики, застосовують положення «Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань» [3], згідно Наказу Міністерства охорони здоров'я України № 690 від 23 вересня 2009 року. Дані медичні дослідження пов'язані з великим ризиком для життя та здоров'я пацієнтів, тому вкрай важливо проводити усі досліди з дотриманням законодавства, на основі відповідних принципів та технологій.

У цьому ж Порядку вказано і про суб'єктів клінічних випробувань, а зокрема, ними можуть бути лише здорові добровольці. Варто зазначити, що окрім вимог до самих учасників дослідження є затверджені правила, які включають правові, моральні та етичні аспекти самого процесу експерименту. Тобто, йдеться про мінімізацію фізичних або психічних страждань учасників, попередню підготовку та перевірку обладнання, проведення експерименту людьми, які мають професійне спрямування тощо.

У свою чергу, клінічні випробування лікарських засобів повинні проводитися відповідно до ЗУ «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» та ЗУ «Про лікарські засоби».

Мета клінічних випробувань медикamentів полягає у перевірці їх ефективності та безпеки для організму людини. Необхідно зазначити, що клінічні випробування можуть проводитися лише у спеціалізованих медичних закладах, що визначені Міністерством охорони здоров'я України. Рішення про клінічні випробування ліків приймаються при: наявності заяви від виробника лікарського засобу; позитивних результатах доклінічного вивчення лікарського засобу; даних про малий ризик небажаних побічних ефектів.

До цього ж, варто зазначити, що Цивільний кодекс України регулює питання щодо права на життя, права на здоров'я, переривання вагітності тощо. Криміналь-

ний кодекс України запровадив кримінальну відповідальність за правопорушення проти життя та здоров'я особи, безпосередньо це і порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини, а також правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення тощо. Кодекс України про адміністративні правопорушення визначив адміністративну відповідальність за адміністративні правопорушення в галузі здоров'я населення.

У цьому питанні актуально акцентувати увагу і на Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», дія якого «поширюється на трансплантацію анатомічних матеріалів людини, здійснення діяльності, пов'язаної з трансплантацією, отримання анатомічних матеріалів людини для виготовлення біоімплантатів, визначення умов застосування ксеноімплантатів» [4].

Важливу роль у правовому забезпеченні проведення медичних експериментів та порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини відіграє міжнародне регулювання, оскільки відповідно до статті 9 Конституції України міжнародні договори, ратифіковані Україною, є частиною національного законодавства.

Як приклад з історії, у 1939-1945 роках нацистська Німеччина окупувала багато європейських країн і стала причиною загибелі близько 27 мільйонів людей. Це стосувалося різних експериментів над людьми від генетичної модифікації, клонування (у репродуктивних і терапевтичних цілях) до клінічних випробувань лікарських засобів. Тому зараз міжнародна спільнота визначила вимоги до проведення досліджень та, звичайно, передбачила етичний підхід й деталізувала правила захисту прав учасників випробувань [5].

Зокрема, Нюрнберзький кодекс та Гельсінська декларація мали найбільший вплив на держави для того, щоб вони імplementувати міжнародні норми в національне законодавство. Нюрнберзький кодекс закріпив основні принципи етичних норм

через колосальне порушення їх нацистами, а також встановив важливість добровільної згоди на експеримент та уникнення недієвих методів. Гельсінська декларація визначила етичні стандарти медичних досліджень (мінімізації ризиків та захист людей з обмеженими можливостями). Звідси, роль цих міжнародних документів полягала в тому, щоб закласти вагому основу для законодавства на національному рівні. Ці міжнародні документи містять важливі принципи і стандарти, що враховують безпеку, гідність і права суб'єктів, які беруть участь у медичних дослідженнях. Також Нюрнберзький кодекс 1947 року закріпив, що дослідження мають бути добровільними; дослідження повинні забезпечити суспільну користь, а також необхідно уникати непотрібних страждань пацієнтів тощо. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації 1964 року «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини» встановила зобов'язання надавати точну інформацію при публікації результатів медичних експериментів. Велике значення має також можливість отримання згоди на участь у дослідженнях або експериментах від осіб, визнаних недієздатними [6]. Відповідно до Гельсінської декларації, перш ніж проводити медичні експерименти над такими особами, необхідно отримати згоду законного представника в порядку дотримання норм національного законодавства. Цікавою є і «Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину», також відома як Конвенція Ов'єдо від 1997 році. Цей міжнародний документ встановлює стандарти і принципи захисту прав людини при використанні біології та медицини і гарантує захист гідності учасників медичних досліджень [7].

Висновки

Формування та своєчасне впровадження законодавства про медичне право, а саме про медичні експерименти та порядок трансплантації анатомічних матеріалів людини, є вкрай важливим для усіх країн світу. Законодавство повинно деталізувати

усе, що стосується підготовки, проведення, отримання результатів від вищезгаданих процесів, а також захищати права всіх учасників. Це допоможе контролювати і вести облік відповідних медичних досліджень та операцій. Роль національних документів та міжнародних (Гельсінська декларація, Нюрнберзький кодекс та ін.) полягає у формуванні відповідної правової бази, яка лише починає «проявляти» себе сьогодні, але успішно «запрацює» в майбутньому. До того ж, відповідні міжнародні документи закріпили вагомими принципами і стандарти для удосконалення національного законодавства.

Література

1. Конституція України: Основний Закон від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua>.
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
3. Про затвердження Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань і Типового положення про комісії з питань етики: Наказ Міністерства охорони здоров'я України 23.09.2009 р., № 690. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-09#Text>.
4. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17.05.2018 р. № 2427-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text>.
5. Експерименти нацистів над людьми. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експерименти_нацистів_над_людьми.
6. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження» від 1964 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005#Text/.
7. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 04.04.1997 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_334.

Kravchuk M.

LEGAL BASIS OF MEDICAL EXPERIMENTS IN UKRAINE

The article investigates that the numerous increase in morbidity, the appearance of new infections, the significant increase in the number of cancer patients puts modern society on the trajectory of the movement towards the invention of completely new ways to fight diseases, the further possibility of applying the most modern preventive measures to prevent the spread of already known and not yet known diseases, as well as the creation of various pharmacological preparations for various applications. It has been found that medical experiments with human participation are a necessary stage to achieve all successful results of the above-mentioned processes. But such a process of research on individuals is becoming more and more frequent, sometimes dangerous and unpredictable. In addition, today Ukrainian society is faced with numerous violations of the procedure established by law for the transplantation of human anatomical materials, which leads to the leveling of both moral and ethical and medical and legal aspects. It was concluded that the formation and timely implementation of legislation on medical law,

namely on medical experiments and the procedure for transplantation of human anatomical materials, is extremely important for all countries of the world. Legislation should detail everything related to the preparation, conduct, obtaining results from the aforementioned processes, as well as protect the rights of all participants. This will help monitor and record relevant medical research and operations. The role of national and international documents consists in the formation of the appropriate legal framework, which is only beginning to «manifest» itself today, but will successfully «work» in the future. In addition, relevant international documents have established important principles and standards for improving national legislation. In particular, the Nuremberg Code outlined the main principles of ethical norms, and also established the importance of voluntary consent to the experiment and the avoidance of ineffective methods for their application. The Declaration of Helsinki defined the ethical standards of medical research (minimization of risks and protection of people with disabilities).

Keywords: *medical experiments, transplantation of human anatomical materials, medical legal relations, offenses, administrative principles, civil principles, criminological principles.*

МІЖНАРОДНИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК ЯК НОВА ПАРАДИГМА

ГДИЧИНСЬКИЙ Віталій - кандидат юридичних наук

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8674-5340>

УДК 341; 351.8

DOI 10.32782/EP.2023.2.43

Статтю присвячено вивченню природи і сутнісних характеристик міжнародного інформаційного правового порядку, особливостей його становлення як сучасної парадигми. У результаті зроблені узагальнення, висновки і пропозиції теоретичного і практичного виміру покликані сприяти систематизації існуючих уявлень про це явище, структуризації змістовних ознак та відмінностей від інших.

Оскільки категорією «парадигма» охоплюється чимало складових або її вимірів, тому зосереджена увага саме на аналізі уявлень, концепцій, напрямів наукової думки, теорій, цінностей, переконань, засобів, постулатів і т. д., що характеризують розв'язання даної наукової завдання або проблеми. Отже, акцентовано на багатогранній природі та сутнісних характеристиках міжнародного інформаційного правового порядку, міждисциплінарних і міжгалузевих підходах до вивчення і трактування, диференціації основних етапів або періодів становлення і розвитку. Визначальне основоположне значення при цьому мають об'єкти даного феномену, що зводяться на переконання багатьох учених, до інформації, міжнародної інформації, інформаційних ресурсів, міжнародного обміну інформацією, міжнародного інформаційного права тощо. Проаналізовано наукові позиції та аргументи виокремлення міжнародного інформаційного простору як основи міжнародного інформаційного правового порядку, а також міжнародного інформаційного права як комплексної галузі, зумовленої розвитком досліджуваного явища. Тут слід виокремити науковий доробок І. Забари, А. Пазюка, А. Войціховського, Н. Камінської, О. Ки-

рилюк, О. Шевчука, В. Пилипчука, О. Довганя, О. Тихомирова, О. Кісілевич-Чорнойван та ін. Погоджуємось з ними у тому, що на становлення міжнародного інформаційного правового порядку вплинули, насамперед, створення і впровадження концепцій «необмеженої свободи інформації», «нового міжнародного інформаційного порядку», «інформаційного суспільства», «глобального інформаційного суспільства» тощо. Сучасний стан його розвитку, існуючі проблеми та здобутки дозволяють виокремити перспективні напрями його функціонування і розвитку на універсальному і регіональному, транснаціональному і наднаціональному рівнях, необхідність подальшого вивчення міжнародного інформаційного права, міжнародної інформаційної політики міжнародних організацій, принципів та основ сучасного міжнародного інформаційного правового порядку, гарантій інформаційної безпеки, системи попередження і протидії реальних і потенційних загроз (інформаційних війн, інформаційного тероризму, кібератак тощо).

Ключові слова: міжнародний правопорядок, міжнародний інформаційний правовий порядок, гарантій, новий міжнародний інформаційний порядок, глобальне інформаційне суспільство, міжнародно-правові засади, парадигма, міжнародне інформаційне право.

Постановка проблеми

Серед здобутків цивілізаційного розвитку, на нашу думку, безумовно, можна виокремити інформацію, а також інформаційно-комунікаційні технології, інтернет, комунікації, засоби зв'язку, медіа тощо. Про-

те водночас важливими є правові рамки їх функціонування, система уповноважених суб'єктів на забезпечення регулювання та реалізації, охорони і захисту, гарантування належного функціонування міжнародного інформаційного порядку. На жаль, спостерігаємо інформаційні війни, протистояння та інші виклики, загрози, що посилюють потребу серйозних підходів держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів до системних заходів їх протидії, попередження, а також розробку міжнародних правотворчих ініціатив задля уніфікації міжнародних стандартів, що стосуються інформаційної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Слід зауважити, що тематика міжнародного інформаційного правового порядку, як і власне міжнародного правопорядку, до популярних у контексті активної дослідженості. Лише в останні десятиліття спостерігаємо, що до неї звертається небагато учених, це переважно юристи-міжнародники (А. Пазюк, І. Забара, А. Войціховський, Н. Камінська, С. Карвацька, О. Кирилюк, О. Шевчук та ін.), а також інші учені, які виокремлюють актуальні аспекти наукових розробок у даному напрямі (В. Пилипчук, О. Дзьобань, О. Довгань, О. Тихомиров, О. Кісілевич-Чорнойван, І. Кушнір, М. Костицький, Т. Ткачук і т.д.).

Разом з тим, суспільні відносини розвиваються в інформаційній сфері, інформаційно-комунікаційні технології, штучний інтелект набагато швидше, ніж міжнародно-правове регулювання у даному напрямі. Причому це стосується як позитивних, так і негативних сторін зазначених відносин, їх впливу на існуючий міжнародний і національні правопорядки.

Тому **мета статті** зумовлена вищевикладеним і полягає у вивченні природи і сутнісних характеристик міжнародного інформаційного правового порядку, особливостей його становлення як сучасної парадигми.

Виклад основного матеріалу

Чимало українських і зарубіжних дослідників послуговуються парадигмальною

термінологією стосовно теоретико-методологічного аналізу державно-правових явищ. Це переважно стосується ретроспективного аналізу розуміння і трактування відповідних категорій і явищ, зокрема у суспільних науках, задля ґрунтовного вивчення і викладення теоретичних підходів, визначень, формулювання постулатів і теорій. Так, О Швиданенко виокремлював новітню парадигму глобалізації [1]; Д. Белов – парадигму українського конституціоналізму [2]; Н. Пархоменко – сучасну теоретико-правову парадигму надзвичайної правотворчості [3]. Проте остання авторка не конкретизує парадигму як явище, зосереджуючись виключно на питаннях правотворчості. Натомість основоположні засади обґрунтування парадигми знаходимо у працях одного з найвідоміших американських фізиків, філософів й істориків науки Томаса Куна. Він у ХХ ст. працював у напрямі пояснення концепції науки, виходячи з історичних підходів розуміння наукової діяльності або наукової дійсності, аргументував концепцію прогресивної науки, підкреслюючи її розвиток як результат науково-технічних революцій, що включали зміну парадигми. На його думку, парадигма є визнанням загалом наукових досягнень, що створені протягом тривалого часу і пропонують науковій спільноті модель постановки проблем та їх вирішення. Таке обґрунтування викладено не лише у праці Т. Куна «Структура наукових революцій» [4], а й отримало подальший розвиток у філософській та соціологічній науках, пізніше й інших, зокрема у виокремленні таких стадій (етапів чи періодів) наукових парадигм: 1) допарадигмальний період, 2) формування парадигми, 3) період нормальної науки, 4) аномальний, кризовий стан, 5) наукова революція.

Наразі в енциклопедичних виданнях категорія «парадигма» викладається як багатозначна, що дозволяє виокремити такі значення: – ідея, що служить основою для створення світу буття (в античній філософії); – стандартний або типовий приклад; – особливий формат наукових досліджень, що: а) відображає ідеологію досліджень, б) визначає шляхи формування та упорядкування знань і програми досліджень, в) встановлює

критерії оцінювання та інтерпретацію результатів досліджень; теорія (або модель постановки проблем), що прийнята як зразок розв'язання дослідницького завдання. [5].

Тобто, еволюція трактування «парадигми» демонструє акумулювання сукупності уявлень, цінностей, переконань, засобів і т. д., що характеризують розв'язання наукового завдання або проблеми шляхом застосування моделей або зразків, дисциплінарної матриці, з урахуванням певного стилю мислення; складових елементів, що забезпечують функціонування «нормальної науки». Зрештою, до парадигм також відносять напрями, течії й напрями наукової думки, теорії, концепції, постулати, що розвивають науку, у т.ч. сприяють дискусіям, новим знанням, спростуванням, конкретизації.

Отже, на основі зазначеного, пропонуємо зосередитись на з'ясуванні природи й особливостей міжнародного інформаційного правового порядку як сучасної парадигми. У даному контексті об'єктивуються задля цілісної системної характеристики цього явища міжнародна інформація, міжнародні інформаційні відносини, новий міжнародний інформаційний порядок, міжнародне інформаційне право тощо. Звісно, у рамках однієї статті складно проаналізувати всесторонньо парадигму міжнародного інформаційного правового порядку, проте спробуємо охарактеризувати особливості та складові цієї парадигми, її концептуальні та ідейні засади, вектори становлення і розвитку.

Як підкреслює Ольга Кісілевич-Чорнойван у роботі «Міжнародне інформаційне право» (2011), т. зв. інформаційний вибух у ХХ ст., спонукав юристів-міжнародників виокремити групу міжнародних норм, що мають регулювати використання і поширення інформації в транскордонному масштабі, в особливу галузь міжнародного права. Підкреслюючи дискусійність її назви, нерідко можна зустріти поняття «міжнародне інформаційне право» (домінуюче), «міжнародне право масової інформації», «право масової комунікації» тощо; так само серед науковців немає єдиної думки чи є міжнародне інформаційне право інститутом, чи, навпаки, галуззю права. [6] Аналогічна невизначеність

щодо терміну «міжнародна інформація» як об'єкта згаданої галузі – процес глобальної комунікації між суб'єктами міжнародних відносин; – документовані або публічно оголошені відомості про події та явища у міжнародному інформаційному просторі, зафіксовані на матеріальних носіях із реквізитами, які дозволяють ідентифікувати ці відомості; – сукупність відомостей про систему міжнародних відносин, а також відомостей, що характеризують структуру, загальні властивості інформації і питання, пов'язані з її пошуком, збиранням та обробкою, розповсюдженням у системі міжнародних відносин. [6; 7, с. 497] Авторка зазначеного видання міжнародне інформаційне право визначає як: сукупність правових норм і принципів, які регулюють якісно однорідні суспільні відносини, що виникають в міжнародній інформаційній сфері. Науковий аналіз правовідносин, що ним регулюються, демонструє, що через предмет регульованих суспільних відносин ця галузь пов'язана з іншими галузями міжнародного публічного та міжнародного приватного права (міжнародним екологічним, інтелектуальною власністю, міжнародним гуманітарним, міжнародним кримінальним правом тощо), утворюючи у поєднанні з ними велику, складну, агреговану гіперсистему права третього порядку, ґрунтуючись на засадах правових систем другого порядку галузей міжнародного публічного і міжнародного приватного права – у єдності утворюють системи першого порядку. [6]

На думку А. Войціховського, основною цінністю для суспільства і людини стають інформаційні ресурси, а проблеми формування міжнародного інформаційного простору як чинника забезпечення національних інтересів виходять на перший план. Особливої важливості це набуває в сучасних умовах швидкої глобалізації інформаційних процесів і прагнення держав досягти безперервного інформаційного домінування. У контексті визначення основи міжнародного інформаційного правопорядку цікавим є розгорнутий аналіз міжнародного інформаційного простору, що визначається як: 1) система середовища буття людини; 2) система спільного використання національ-

них інформаційних ресурсів за узгодженими сферами і напрямками діяльності; 3) сума складних інформаційних технологій, що є основою і визначальним компонентом промислово-економічного комплексу транснаціональних спільнот, що впливають на формування світоглядних процесів і суспільств. Також можна погодитись, що цей простір характеризується такими чинниками: - територія поширення інформації; - інфраструктура або сукупність технологічних засобів і можливостей отримання, обробки, зберігання і розповсюдження інформації; - міжнародна та національна інформаційна політика, стратегія розвитку міжнародної інформації; - якісне правове забезпечення міжнародних інформаційних відносин, що підкреслює вплив інформаційних процесів на розвиток цивілізації; - рівень доступу світової громадськості до інформації [7, с. 498]. Вбачається доцільним доповнити цей перелік чинників активізацією участі уповноважених суб'єктів у міжнародному інформаційному просторі, включаючи їх правотворчу та правозастосовну діяльність; гарантіями безпеки його функціонування, ефективними способами протидії і попередження реальних і потенційних загроз.

Оптимальним розглядаємо розуміння міжнародного інформаційне право як комплексної галузі міжнародного права, норми якої регулюють міжнародно-правові відносини, що здійснюються в інформаційній сфері. При цьому існуючу сукупність міжнародно-правових норм в інформаційній сфері можна розподілити на інститути, зумовлені специфікою інформаційних відносин, міжнародною інформаційною діяльністю суб'єктів сучасного міжнародного права, їх участю у міжнародному обміні інформацією. [7, с. 496-502].

Отже, не дивлячись на неоднозначність запропонованих підходів, у контексті вивчення витоків міжнародного інформаційного правового порядку закономірною є концептуалізація цієї комплексної галузі, що все активніше розвивається, відображаючись у об'єктно-предметних, суб'єктно-функціональних характеристиках, джерелах та інших особливості. Своєрідними підсистемами або підгалузями можна визначити

комунікаційне право (право телекомунікації, автоматизованих систем, нових засобів зв'язку, інформаційних послуг, новітніх технологій, мультимедіа); право інформаційної інтелектуальної власності (авторське право, право інтелектуальної власності в кіберпросторі); міжнародне медіаправо та кіберправо (медіа/ЗМІ, видавництва, реклами, кібервідносин, кібербезпеки і т.д.)

Широкий підхід до розуміння інформаційної сфери як основи міжнародного інформаційного правового порядку зустрічаємо у дослідженнях А. Пазюка «Міжнародно-правове регулювання інформаційної сфери (теоретичні і практичні аспекти)» (2016) і О. Кирилюк «Міжнародно-правове забезпечення розвитку глобального інформаційного суспільства» (2018) [8-9] і т.д. Варто звернути увагу, що поширеним є включення до даної сфери відносин, що стосуються забезпечення права на свободу вираження поглядів, на свободу думки і слова, включаючи у професійній діяльності журналістів – відображено у роботах А. Мельника «Міжнародно-правове регулювання права на свободу вираження поглядів» (2019), О. Довганя «Реалізація права на свободу думки і слова у професійній діяльності журналістів» (2024). Важливими вбачаються й інші аспекти, викладені у дослідженнях А. Ділай «Стратегічні комунікації оборонно-безпекового сектору в умовах інформаційного протистояння» (2024); І. Комащенко «Комунікаційні моделі презентації інновацій в сучасному інформаційному просторі» (2022) тощо.

Окремо варто виокремити серії наукових праць І. Забари: «Міжнародно-правове регулювання використання теле-комунікаційних ресурсів в умовах надзвичайних ситуацій: до двадцятиріччя Конвенції Тампере 1989 року» (2018), «Сучасний міжнародний інформаційний правопорядок: концептуальні підходи і питання періодизації» (2015) [10] та Н. Камінської : «Пріоритети міжнародної співпраці у сфері забезпечення інформаційної безпеки» (2015), «Міжнародна інформаційна безпека в умовах глобалізації та інтеграції» (2016), «Перспективи гармонізації законодавства України в умовах інтеграції в європейський інформаційний простір» (2016), «Правовий статус електро-

ної особи у світлі законодавчих ініціатив ЄС та України» (2018), «Проблеми імплементації міжнародно-правових стандартів у сфері кібербезпеки» (2018) [11]. Поряд з цим, все частіше концептуалізуються наукові ідеї, парадигми забезпечення інформаційної безпеки сучасних держав (Т. Ткачук, 2019; В. Шемчук, 2020; К. Хлабистова та ін., 2021), інформаційної безпеки людини (О. Золотар, 2018), інформаційної безпеки як соціотехнічної парадигми, інформаційного виміру прав людини, ідеї інформаційної гігієни в контексті інформаційної безпеки і захисту інформаційних прав людини (О. Тихомиров, 2014-2023) [12-13] та ін.

Повноаспектний аналіз парадигми сучасного міжнародного інформаційного правового порядку зумовлює врахування можливих і потенційних конфліктогенності, ризиків інформаційних війн та інших загроз, у контексті російсько-українського конфлікту, протидії інформаційному тероризму в умовах глобалізації (Шумка А.В., Черник П.П., Пилипчук В.Г., Дзьобань О.П., Камаралі Г.В., Абакумов В.М., Валюшко І.О., Бьвдоченко Л.О. і т.д.). Як бачимо, на ці аспекти звертають увагу не лише юристи, а й соціологи, політологи, філософи, журналісти, представники науки державного управління тощо.

І. Забара стверджує про вплив концепцій міжнародних інформаційних відносин на розвиток міжнародно-правового регулювання та періодизацію сучасного міжнародного інформаційного правопорядку. Їх становлення і розвиток дозволяє диференціювати декілька періодів, в основу формування кожного з них покладена нова (окрема) концепція розвитку міжнародних інформаційних відносин, що характеризуються власними соціально-економічними і спеціальними юридичними передумовами. Вони послідовно вплинули на формування базових міжнародно-правових основ, у т.ч. принципів міжнародного інформаційного правопорядку, прийняття міжнародних угод, рішень міжнародних інституцій, що у підсумку забезпечує визначений стан фактичної впорядкованості міжнародних відносин, відображаючи реальне, практичне здійснення вимог міжнародної законності та

міжнародного права, власне – міжнародний правопорядок у інформаційній сфері.

На переконання згаданого ученого, оптимальною є наступна періодизація:

перший період: 1945 – 1970 рр. (концепція “необмеженої свободи інформації”),

другий період: 1970 – 1990 рр. (концепція “нового міжнародного інформаційного порядку”),

третій період 1990 – до сьогодні (концепція “інформаційного суспільства”). [10]

Так, концепція “необмеженої свободи інформації” вплинула на формування ключових положень щодо “свободи шукати, отримувати та поширювати інформацію”, що надалі відображена у відповідних універсальних і регіональних міжнародно-правових актах. Запропонована на конференції Панамериканського союзу 1945 р. у Мехіко, зводилась до свободи безперешкодного поширення інформації серед його держав-учасниць. Згодом отримала підтримку в рамках ООН, що підтверджують прийнята 1946 р. Резолюція ГА ООН 59 (I) “Скликання міжнародної конференції з питання про свободу інформації”, проекти міжнародних конвенцій (Конвенції про свободу інформації, Конвенції про збір та міжнародну передачу новин, Конвенції про міжнародне право спростування), а також резолюцій.

Оскільки у процесі реалізації з’явилося чимало проблем і розбіжностей, у т.ч. щодо розуміння і тлумачення положень щодо використання інформації у відносинах між державами, поширеної інтерпретації “свободи інформації” без будь-яких міжнародно-правових обмежень (право держави чи приватної особи передавати і отримувати будь-яку інформацію, а також поширювати будь-які ідеї без обмежень), вона з часом трансформувалась у концепцію “вільного потоку інформації”. При цьому зберігались акценти на свободі інформації як основній передумові для будь-якої серйозної спроби сприяти досягненню миру і світовому прогресу; основного принципу свободи інформації – морального обов’язку сприяти виявленню об’єктивних фактів і поширенню інформації без злісних намірів; визнання впливу міжнародної інформації на між-

народні відносини, адже взаєморозуміння і співробітництво між народами неможливо за відсутності пильної і здорової світової суспільної думки, що своєю чергою, повністю залежить від свободи інформації. Зрештою, інформація, поширюючись за межі кордонів держави, не повинна суперечити світовому правопорядку і держави повинні відповідати за дотримання в міжнародній інформаційній діяльності основних принципів міжнародного права.

Формування фундаментальних основ і міжнародно-правових засад сучасного міжнародного інформаційного порядку відображено у міжнародних документах рекомендаційного і загальнообов'язкового характеру (ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., ст. 13 Конвенції ООН про права дитини 1989 р., ст. 13 Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей 1990 р., ст. 21 Конвенції ООН про права інвалідів 2006 р., а також у регіональних міжнародних конвенціях (ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ст. 13 Американської конвенції про права людини 1969 р., ст. 9 Африканської хартії прав людини і народів 1981 р., ст. 32 Арабської хартії прав людини 2004 р.). Погоджуємось, що міжнародний інформаційний правопорядок набував нових ознак і рис, уточнювались і конкретизувались положення концепції. З-поміж важливих моментів доцільно підкреслити встановлення певних обмежень або заборон змісту поширюваної інформації, а саме про пропаганду війни, расової дискримінації або етнічної виключності й ксенофобії, у т.ч. неонацизму і пов'язаної з ними нетерпимості, кваліфікація як міжнародних злочинів закликів до актів геноциду і апартеїду. [9] Але все ж таки залишались певні інформаційно-ідеологічні протистояння між державами, що не могли не вплинути на трансформацію міжнародного інформаційного правопорядку, так само як і процеси деколонізації, інформаційних обмінів на засадах рівноправності, справедливості.

Знаковою подією стало створення і впровадження концепції «Нового міжна-

родного інформаційного порядку» (New World Information Order, NWIO, НМІП), з якою пов'язується наступний період сучасного міжнародного інформаційного правопорядку (1970 – 1990 рр.). Доктринально його парадигма пов'язана з концепціями “права на розвиток” і “нового міжнародного економічного порядку”, необхідністю збалансованості потоків масової інформації у міжнародних відносинах, належної реалізації міжнародних зобов'язань розвинутими державами і державами, що розвиваються; налагодженню нових відносин між державами в процесі інформаційної діяльності. Серед першочергових аспектів організації та функціонування інформаційного простору було визначено: - принципи поширення інформації в міжнародних відносинах; засади співробітництва держав в процесі інформаційних обмінів; підготовки фахівців у сфері комунікації; засади регулювання супутникового зв'язку і телебачення; форми співпраці з питань розробки, поширення, передачі та обміну інформаційно-комунікаційними технологіями, у т.ч. шляхом укладення міжнародних угод про технічні аспекти передачі інформації (визначення радіочастот, розподілу сегментів геостационарної орбіти); фінансові питання тарифів і оплати передачі й використання інформації; захист прав журналістів та інших медіаучасників, стандартизація їх статусу; підтримка незалежних інформаційних агенцій країн задля зміцнення демократії і успішних реформ. Тут слід відзначити активну роль деяких міжнародних організацій, зокрема, ООН, ЮНЕСКО і МСЄ, Євросоюзу та його спеціальних агенцій тощо. Саме в цей період були прийняті основні правові акти, що вплинули на формування міжнародно-правового регулювання і певні зміни в міжнародному інформаційному правопорядку.

Водночас, деякі розвинені країни не цілком погоджувались з НМІП, пропонували у якості альтернативної концепції “новий світовий комунікаційний порядок”, пояснюючи необхідністю міжнародних обмінів інформацією на підставі вільної транскордонної передачі повідомлень, а не інформації, міжнародного обміну інформацією у світовому порядку. Так, визначальна складова цієї па-

радигми “світовий” означає відмову від державних кордонів при передачі інформації, на відміну від “міжнародного”, що передбачає розвиток міждержавних відносин, заснований на основних принципах міжнародного права; а поняття “комунікація” зазвичай не включається зміст повідомлень, що відповідно виводить зміст інформації з числа об’єктів міжнародного регулювання. Поряд з цим, дослідники звертають увагу на ідеологічні протиріччя НМП, прийняття міжнародними організаціями правових актів переважно як актів “м’якого права” (soft law). Але все ж таки очевидні позитивним є те, що розширено теоретичну основу формування міжнародного інформаційного правового порядку, його об’єктів – численних різновидів інформації (наукової, науково-технічної, економічної, а не лише масової), міжнародного обміну інформацією, а також розвиток міжнародно-правового регулювання спектру інформаційної діяльності держав (поширення і збирання інформації, комунікаційні відносини, супутниковий зв’язок і трансляції, розподіл радіочастот і сегментів геостационарної орбіти; фінансово-тарифні питання використання й передачі інформації. Наукова розробленість «права на комунікацію», «права на розвиток» отримала належну міжнародно-правову регламентацію, а потужний науково-технічний і інноваційно-технологічний прогрес суттєво вплинув на зміни в міжнародних інформаційних відносинах, тому масштабним стало впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у різні сфери і галузі життєдіяльності.

Тобто почалась епоха глобального інформаційного суспільства (ГІС) і останній актуальний період еволюції сучасного міжнародного інформаційного правового порядку, на переконання І. Забари та інших дослідників, датується з 1990 р. – до теперішнього часу. Поява концепції “інформаційного суспільства” зумовлена необхідністю врегулювати технологічні і соціальні результати широкомасштабної комп’ютеризації і інформатизації усіх сфер економічної діяльності та суспільного життя у світі. Активне впровадження ІКТ викликало зміни в міжнародно-правовому регулю-

ванні інформаційних відносин та сучасному міжнародному інформаційному правовому порядку, причому це супроводжувалось низкою факторів, серед яких:

1) розвиток наукових концепцій формування ГІС (Д. Белла, У. Дайзарда, А. Даффа, Г. Вонга, Й. Масуда, К. Мея, Дж. Нейсбіта, М. Кастельса, Р. Катца, Д. Лайона, М. Маклюєна, У. Мартіна, П. Ебурдіна, Е. Тофлера, Ф. Уєбстера, Ф. Уільямса і т.д.);

2) врахування інтересів усіх зацікавлених держав при визначенні перспективних напрямків формування ГІС міжнародних і регіональних організацій, міжнародних спеціальних форумів і конференцій, напрямків міжнародно-правового регулювання, виходячи з спільної політики щодо розвитку ГІС;

3) комплексність у підході до формування ГІС, охоплюючи усі суттєві аспекти: організаційні, технічні, економічні, політичні, соціальні і правові (наприклад, під час Світових самітів з інформаційного суспільства у Женеві 2003 р. і Тунісі 2005 р., прийняття Декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства в новому тисячолітті» 2003 р., Плану дій 2003 р., Туніської програми для інформаційного суспільства 2005 р.; роль міжнародної параорганізації G8, а згодом G7 і прийняття Хартії Глобального інформаційного суспільства 2000 р., Хартії відкритих даних 2013 р. тощо);

4) участь міжнародних організацій в розробці і реалізації міжнародно-правових основ ГІС (ООН, регіональні комісії ООН, ЮНЕСКО, МСЕ, ІКАО, ПРООН, ЕКОСОП, робочі органи ООН – Група ООН з інформаційного суспільства (UNGIS), Робоча група з управління використанням Інтернет, Форум з питань управління Інтернет (IGF), Група урядових експертів з питань міжнародної інформаційної безпеки та ін.). Аналогічно значущими є роль і значення міжнародних регіональних організацій, зокрема Ради Європи, а також Європейського Союзу, поряд з активізацією міжнародних неурядових організацій: Фонд цифрової солідарності (ФЦС), Міжнародна федерація з обробки інформації (МФОІ), Суспільство Інтернету (ISOK); міжнародних конференцій:

“Світового саміту з інформаційного суспільства”, “Всесвітнього форуму з інформаційних технологій” (ВІТФОР) тощо. [6; 10; 15-16]

Висновки

У результаті зроблені узагальнення, висновки і пропозиції теоретичного і практичного виміру покликані сприяти систематизації існуючих уявлень про це явище, структуризації змістовних ознак та відмінностей від інших. Оскільки категорією «парадигма» охоплюється чимало складових або її вимірів, тому зосереджена увага саме на аналізі уявлень, концепцій, напрямів наукової думки, теорій, цінностей, переконань, засобів, постулатів і т. д., що характеризують розв’язання даної наукового завдання або проблеми. Отже, насамперед, доцільно відзначити багатогранну природу та сутнісні характеристики міжнародного інформаційного правового порядку, міждисциплінарні й міжгалузеві підходи до вивчення і трактування, диференціації основних етапів або періодів становлення і розвитку. Визначальне основоположне значення при цьому мають об’єкти даного феномену, що зводяться на переконання багатьох учених, до інформації, міжнародної інформації, інформаційних ресурсів, міжнародного обміну інформацією, міжнародного інформаційного права тощо.

Аналіз наукових позицій та аргументів І. Забари, А. Пазюка, А. Войціховського, Н. Камінської, О. Кирилюк, О. Шевчука, В. Пилипчука, О. Довганя, О. Тихомирова, О. Кісілевич-Чорнойван та ін. дозволяє стверджувати, що на становлення міжнародного інформаційного правового порядку та міжнародного інформаційного права як комплексної галузі, зумовленої розвитком досліджуваного явища, вплинули, насамперед, створення і впровадження концепцій «необмеженої свободи інформації», «нового міжнародного інформаційного порядку», «міжнародного інформаційного простору», «інформаційного суспільства», «глобального інформаційного суспільства» тощо. Безумовно, розвиток інформації та ІКТ є закономірним і неминучим, що активізує зусилля держав і міжнародних організацій у визначенні правових рамок їх використання.

Сучасний стан його розвитку, існуючі проблеми та здобутки дозволяють виокремити перспективні напрями його функціонування і розвитку на універсальному і регіональному, транснаціональному і наднаціональному рівнях, необхідність подальшого вивчення міжнародного інформаційного права, міжнародної інформаційної політики міжнародних організацій, принципів та основ сучасного міжнародного інформаційного правового порядку, гарантій інформаційної безпеки, системи попередження і протидії реальних і потенційних загроз (інформаційних війн, інформаційного тероризму, кібератак тощо).

Література

1. Швиданенко О. Новітня парадигма глобалізації: світоцілісність чи альтернативи розвитку? URL: http://ierjournal.com/journals/3/2005_2_Shvydanenko_ukr.pdf.
2. Белов Д.М. Удосконалення Конституції як спосіб реалізації парадигми конституціоналізму. *Форум права*. 2012. № 3. С. 62–67. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12bdmrpk.pdf>.
3. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Основи, 2011. 228 с.
4. Пархоменко Н. Сучасна теоретико-правова парадигма надзвичайної правотворчості. *Публічне право*. 2022. № 3(47). С. 88-94.
5. Парадигма. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%B3%D0%BC%D0%B0>
6. Кісілевич-Чорнойван, О. М. Міжнародне інформаційне право: навч. посіб. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 160 с.
7. Войціховський А. Міжнародне право. Харків, 2020. 544 с.
8. Пазюк А. В. Міжнародно-правове регулювання інформаційної сфери (теоретичні і практичні аспекти): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2016. 467 с.
9. Кирилюк О. В. Міжнародно-правове забезпечення розвитку глобального інформаційного суспільства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2016. 20 с.
10. Забара І.М. Сучасний міжнародний інформаційний правопорядок: концептуальні підходи і питання періодизації. *Інформа-*

ція і право. 2015. № 1(13). С. 38-46 [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2015.1\(13\).272600](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2015.1(13).272600)
<http://il.ippi.org.ua/article/view/272600>

11. Камінська Н.В. Міжнародна інформаційна безпека в умовах глобалізації та інтеграції. *Міжнародне право: виклики сьогодення* : матер. міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Київ, 20 грудня 2016 р.). Київ : КНТЕУ, 2016. С. 22–27.

12. Тихомиров О. О. Інформаційна безпека: соціотехнічна парадигма. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2014. № 1 (14). С. 13–20.

13. Тихомиров О. О. Ідея інформаційної гігієни в контексті інформаційної безпеки і захисту інформаційних прав людини. *Правові новели*. 2023. № 20. С. 59–65.

14. Пилипчук В.Г., Дзьобань О.П. Теоретичні та державно-правові аспекти протидії інформаційному тероризму в умовах глобалізації. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 4 (21). С. 12–17.

15. Камаралі Г.В. Становлення та розвиток інформаційної цивілізації: автореф. дис. ... канд. філос. н. за спеціальністю 09.00.03. Донецьк, 2007. 19 с.

16. Фесенко М. Концептуальні проблеми формування міжнародного і світового порядку. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2021 № 43. С. 95–103.

Vitaly Gdychinsky

INTERNATIONAL INFORMATION LEGAL ORDER AS A NEW PARADIGM

The article is devoted to the study of the nature and essential characteristics of the international information legal order, the features of its formation as a modern paradigm. As a result, the generalizations, conclusions and proposals of the theoretical and practical dimension are designed to contribute to the systematization of existing ideas about this phenomenon, the structuring of substantive features and differences from others.

Since the category of “paradigm” covers many components or its dimensions, the focus is on the analysis of ideas, concepts, directions of scientific thought, theories, values, beliefs,

means, postulates, etc. etc., which characterize the solution of this scientific task or problem. Thus, the emphasis is on the multifaceted nature and essential characteristics of the international information legal order, interdisciplinary and interdisciplinary approaches to the study and interpretation, differentiation of the main stages or periods of formation and development. The objects of this phenomenon, which, according to the beliefs of many scientists, are reduced to information, international information, information resources, international information exchange, international information law, etc., have a decisive fundamental importance. The scientific positions and arguments for the isolation of the international information space as the basis of the international information legal order, as well as international information law as a complex field determined by the development of the phenomenon under study, are analyzed. Here, the scientific achievements of I. Zabara, A. Pazyuk, A. Voytsikhovsky, N. Kaminska, O. Kyrylyuk, O. Shevchuk, V. Pylypchuk, O. Dovgania, O. Tikhomirova, O. Kisilevich-Chornoivan, etc. We agree with them that the formation of the international information legal order was influenced, first of all, by the creation and implementation of the concepts of the “new international information order”, “information society”, “global information society”, etc. The current state of its development, existing problems and achievements allow us to identify promising directions for its functioning and development at the universal and regional, transnational and supranational levels, the need for further study of international information law, international information policy of international organizations, principles and foundations of the modern international information legal order, guarantees of information security, a system for preventing and countering real and potential threats (information wars, information terrorism, cyberattacks, etc.).

Keywords: international legal order, international information legal order, guarantees, new international information order, global information society, international legal principles, paradigm, international information law.

ГРОМАДСЬКІ СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

ПОПОВИЧ Ірина Миколаївна - кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9329-5378>

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2023.2.44>

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, запропоновано авторське визначення поняття «громадські суб'єкти». Наголошено, що незважаючи на абсолютну відокремленості судової гілки влади від законодавчої та виконавчої, незалежність від будь-якого впливу, чинне законодавство України допускає можливість участі декількох груп громадських суб'єктів у забезпеченні та, в окремих випадках, контролі законності під час здійснення правосуддя.

Ключові слова: громадськість, громадські суб'єкти, громадянське суспільство, громадський контроль, законність, правосуддя.

Постановка проблеми

На протигагу радянській моделі побудови державного устрою, в якій органи влади жодним чином не відповідали перед суспільством за свої дії та працювали у режимі тотальної диктатури, сучасна Україна сприяє розвитку інститутів громадянського суспільства, які передбачають активну та пряму участь соціуму в управлінні державою та контролі публічно-владного сектору. Громадські суб'єкти відіграють важливу роль та мають реальні юридичні повноваження практично в усіх сферах життєдіяльності населення країни. Судова гілка державної влади не має імунітету від присутності та впливу громадськості, яка наділена правом реалізовувати різноманітні заходи і засоби забезпечення законності під час здійснення правосуддя. Водночас, участь останньої суворо регламентована та

надана лише окремим, чітко визначеним громадським суб'єктам.

Стан дослідження проблеми

Правовий статус та компетенція громадських суб'єктів, у тому числі в питанні їх взаємодії із органами публічної влади, розглядалися в роботах: А.В. Басова, І.В. Кресіна, В.А. Ліпкана, М.В. Менджул, В.К. Нікітіна, Є.Б. Ольховського, В.Г. Фатхутдінова, В.Д. Фучеджі, В.О. Чепурного та багатьох інших науковців. Втім, незважаючи на актуальність проблеми функціонування громадських суб'єктів, як вияву дії громадянського суспільства, їх місце і значення у контексті правовідносин в сфері забезпечення законності під час здійснення правосуддя не знайшли належного опрацювання.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб надати характеристику громадським суб'єктам забезпечення законності під час здійснення правосуддя. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: розкрити загальнотеоретичні підходи щодо визначення поняття «громадськість»; здійснити аналіз норм чинного законодавства, яке регулює питання забезпечення законності під час здійснення правосуддя; оцінити участь громадськості у забезпеченні законності роботи органів судової гілки влади при здійсненні правосуддя.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті зумовлена тим, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо характеристики громадських суб'єктів забезпечення законності під час здійснення правосуддя.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження відзначимо, що у найзагальнішому розумінні під громадськістю мається на увазі будь-яка група людей (можливо, й окремі індивіди), що так чи інакше пов'язана із життєдіяльністю організації або установи. Це можуть бути її власні службовці, громада, споживачі, працівники засобів масової інформації, державні службовці, видатні особистості тощо. Часто «громадськість» розкривається і як синонім поняття «аудиторія». І інколи між ними дійсно можна поставити знак рівності. Так відбувається у тих випадках, коли окрема група людей розглядається як пасивний об'єкт певних форм впливу, наприклад, під час лекцій, звернень, послань тощо [1; 2, с.26-27]. На думку американського філософа Дж. Дьюї, громадськість – це активне соціальне утворення, що в певний момент об'єднує всіх тих, хто стикається зі спільною проблемою і може разом шукати шляхи їх розв'язання [3;4, с.26-27]. Як пише Г.В. Мороз: громадськість є одним із найважливіших національних ресурсів державного розвитку. Кожна людина особисто зацікавлена, щоб оточуюче її середовище відповідало вимогам законності, екологічності, сприяло особистісній еволюції, а тому залучення громадськості до формування політики держави є вирішальним чинником у створенні ефективного правового режиму [5, с.3]. В.В. Король вважає, що громадськість – це сукупність людей, а не один громадянин; представник громадськості – громадянин, уповноважений виконувати певну функцію доручену йому сукупністю людей (громадськими об'єднаннями, трудовими колективами). Представник громадськості отримує свої повноваження від органів громадськості, а не від органів держави [6, с.65].

Отже, громадськість – це більше вузьке, кваліфіковане розуміння поняття «суспільство». Мова йде про його частину, окрему спільноту, групу людей, які займають соціально та юридично активну, засновану на правах, свободах та демократичних принципах, позицію, активно використовують надані їм правомочності для досягнення своїх інтересів, взаємодіють з органами влади і місцевого самоврядування, приймають участь у формуванні державної політики, регулюванні публічно-правового сектору і таке інше. Проводити юридичну активність законодавство дозволяє як на індивідуальній основі, так і в групі. З цього виходить поняття громадських суб'єктів, як моделі об'єднання фізичних осіб, що становлять громадськість. Даний момент досить детально розкрито у статтях 37-40 Конституції України. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [7].

Отже, громадські суб'єкти – це колективна, у вигляді громадських об'єднань або політичних партій, форма діяльності громадськості, спрямована на реалізацію та захист своїх прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, а також участь в управлінні державою та вирішенні питань місцевого значення.

Однак, особливий правовий статус судової гілки влади та її повна автономність впливають на глибину взаємодії громадських суб'єктів із судами, особливо в питаннях забезпечення законності. Існуючі нормативно-правові акти допускають декілька ключових випадків подібної співпраці. Через це, далеко не всі громадські суб'єкти приймають участь в суспільно-правових відносинах, які при цьому виникають.

Одним з ключових громадських суб'єктів забезпечення законності під

час здійснення правосуддя є громадські об'єднання, правовий статус яких регламентовано Законом України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 №4572-VI. Згідно до положень законодавства, громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема, економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. За своєю організаційно-правовою формою воно може утворюватися як громадська організація чи спілка. В першому випадку мова йде про громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи, натомість, в другому – громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи. Окрім того, громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу [8].

Громадські об'єднання взаємодіють із судовою гілкою влади і, опираючись на суб'єктивну компетенцію, забезпечують законність під час здійснення правосуддя. Як приклад, варто відмітити діяльність Громадської організації «Вектор прав людини», що є правозахисною організацією, яка заснована у 2016 році, головною метою якої визначено реалізацію та захист основоположних свобод, прав людини через сприяння практичному виконанню норм та принципів, викладених у міжнародних документах, ратифікованих Україною та усіх інших зобов'язань України у сфері прав людини та основоположних свобод [9].

Важливим надбанням діяльності даного громадського суб'єкту стало укладення Меморандуму про співпрацю із Радою суддів України з метою: 1) сприяння забезпеченню права на справедливий суд, запобіганню правопорушенням у судовому процесі; 2) здійснення просвітницької роботи серед широкого кола населення, майбутніх та теперішніх професійних кадрів у сфері юстиції для підвищення

рівня правової освіти та культури; 3) підвищення рівня довіри до судів та судової гілки влади загалом; 4) сприяння судовій реформі в Україні; 5) підвищення рівня відкритості та гласності судового процесу; 6) створення додаткового інструменту моніторингу якості правосуддя як для громадськості, так і для органів судової влади та прокуратури; 7) формування довіри, пониження «градуса конфліктності» під час судових засідань; 8) поширення використання інтернет-технологій як інструменту інформування широких верств населення про діяльність судів, підвищення рівня правової освіти та культури [10].

Ще одним громадським суб'єктом діяльність якого має суттєвий результат та є досить широкою є громадська організація фундація «DEJURE» – це аналітичний центр прямої дії, створений у 2016 році для сприяння розвитку правовладдя (верховенства права) та реформ у сфері правосуддя в Україні. Організація, зокрема, працює над оновленням суддівського корпусу шляхом звільнення недоброчесних і некомпетентних суддів та наповнення судової системи якісно новими суддями. Щоб оновити судову владу, організація адвокатає залучення до процесів громадськості та незалежних міжнародних експертів. Крім того, «DEJURE» ініціює стратегічні судові справи щодо доступу до публічної інформації судової влади та проводить моніторинг стану оприлюднення органами суддівського врядування наборів даних у форматі відкритих даних [11].

Окремо варто виділити громадських суб'єктів, які створюються суддями. Відповідно до статті 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 №1402-VIII судді можуть утворювати громадські об'єднання та брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня [12]. Забезпечення законності правосуддя, як правило, є одним з головних напрямів діяльності таких суб'єктів. Як приклад варто навести роботу громадської організації «Асоціація слідчих суддів України». Основною метою діяльності Асоціації є сприяння охороні

прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, як однієї з цілей кримінального провадження, яке здійснюється слідчими суддями шляхом швидкого, повного і неупередженого судового контролю за дотриманням прав, свобод і інтересів осіб у кримінальному провадженні. Згідно із визначеною метою, Асоціація: 1) систематизує та узагальнює практику діяльності слідчих суддів; 2) проводить аналіз отриманої в результаті такої діяльності інформації, з метою вироблення конкретних пропозицій, спрямованих на удосконалення законодавства, яке регулює здійснення слідчими суддями судового контролю; 3) звертається з конкретними пропозиціями до суб'єктів законодавчої ініціативи з метою внесення відповідних змін до Законів України, а також до органів державної влади з відповідними пропозиціями про зміну інших нормативних документів, що регулюють здійснення судового контролю; 4) сприяє та бере участь у розробці та реалізації правових та соціальних проєктів, аналітичних програм, інших заходів, спрямованих на виконання цілей діяльності Громадської організації [13].

Іншим прикладом є Всеукраїнська громадська організація «Асоціація суддів України», яка згідно до статусу затвердженого від 02.08.2001 №1 створена з метою сприяння становленню громадянського суспільства в Україні, розвитку демократичного законодавства та правосуддя, підвищенню авторитету судової влади та зміцненню незалежності суддів, розвитку правової теорії та юридичної просвіти, підвищенню професійної кваліфікації суддів та організації обміну досвідом з суддями інших країн, задоволенню інформаційних, культурно-просвітницьких та інших потреб працівників суддівського корпусу та захисту спільних інтересів своїх членів [14].

Якщо громадські об'єднання обмежені в своїй діяльності та не мають прямого впливу на органи системи правосуддя, то інший громадський суб'єкт, Громадська рада доброчесності виконує широкі повноваження пов'язані із регулювання кадро-

вого забезпечення судів. В статті 87 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 №1402-VIII наголошено, що Громадська рада доброчесності складається з дванадцяти членів та утворюється з метою сприяння Вищій кваліфікаційній комісії суддів України у встановленні відповідності судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності для цілей кваліфікаційного оцінювання. Членами Ради можуть бути представники правозахисних громадських об'єднань, науковці-правники, адвокати, журналісти, які є визнаними фахівцями у сфері своєї професійної діяльності, мають високу професійну репутацію та відповідають критерію політичної нейтральності та доброчесності [12].

Останню групу громадських суб'єктів забезпечення законності під час здійснення правосуддя складають медіа, у тому числі, утворені громадськими об'єднаннями на підставі статті 21 Закону України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 №4572-VI [8]. В свою чергу, Законом України «Про медіа» від 13.12.2022 №2849-IX встановлено, що медіа (засіб масової інформації) – це засіб поширення масової інформації у будь-якій формі, який періодично чи регулярно виходить у світ під редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізуючою ознакою [15]. На відміну від інших громадських суб'єктів, головною ціллю медіа є робота із інформацією та її доведення до громадян України за допомогою аудіовізуальних, друкованих, інтернет та інших інформаційних джерел. Вони мають великий вплив на суспільну свідомість? у зв'язку із чим можуть використовуватись для проведення просвітницької роботи, викриття неправомірної діяльності, а також інших відомостей з питань роботи системи органів правосуддя? необхідних для врахування населенням держави. Освітлення інформації є своєрідним актом попередження порушення законодавства в сфері здійснення судочинства або роботи органів даного сектору шляхом суспільного розголосу та активізації дій громадськості.

Висновки

Незважаючи на абсолютну відокремленість судової гілки державної влади від законодавчої та виконавчої, незалежність від будь-якого впливу, чинне законодавство України допускає можливість участі декількох груп громадських суб'єктів у забезпеченні та, в окремих випадках, контролі законності під час здійснення правосуддя, які включають в себе: 1) громадські об'єднання (спілки та організації) – найчисленніша група, суб'єкти якої реалізують аналітичну і дослідницьку роботу щодо судових органів; взаємодіють із іншими відомствами системи правосуддя з метою формування якісного суддівського корпусу, обміну інформацією тощо; розробляють рекомендації та пропозиції із удосконалення законодавства в сфері судової діяльності, тощо. Окремі з цих громадських суб'єктів створюються безпосередньо діючими суддями на базі судових установ, що полегшує виконання ними своїх функцій та зумовлює розробку значно ефективніших та цільових пропозицій; 2) громадська рада доброчесності – орган системи правосуддя, що складається із представників громадськості, який приймає безпосередню участь у формуванні суддівського корпусу, контролі кваліфікаційного рівня суддів та їх доброчесності; 3) створені громадськими об'єднаннями та іншими суб'єктами медіа – суб'єкти інформування населення про поточну діяльність органів правосуддя та допущені в ній прорахунки, зокрема порушення законності, з метою суспільного резонансу та подальшої соціальної реакції.

Література

1. Королько В. Основи публік рилейшнз. Посібник. К.: Інститут соціології НАН України, 2000. 334 с.
2. Покоłodна О.В. Механізм вдосконалення взаємодії органів податкової служби з громадськістю: дис... канд. юрид. наук : Харків: Харківський регіональний інститут державного управління. 2006. 227 с.
3. Dewey John. The Public and Its Problem. N.-Y., 1927. 456 p.
4. Покоłodна О.В. Механізм вдосконалення взаємодії органів податкової служби

з громадськістю: дис... канд. юрид. наук : Харків: Харківський регіональний інститут державного управління. 2006. 227 с.

5. Мороз Г.В. Правове регулювання участі громадськості в прийнятті рішень у галузі охорони довкілля: автореферат. дис... канд. юрид. наук : Київ: Інститут держави і прав ім. В.М. Корецького. 2006. 21 с.

6. Король В.В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України: дис... канд. юрид. наук : Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. 2002. 205 с.

7. Конституція України: закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. Офіційний вісник України. 2010. №72/1. Ст.15.

8. Про громадські об'єднання: закон від 22.03.2012 №4572-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. №1. Ст.1.

9. Про ГО «Вектор прав людини»: стаття. Офіційний веб-сайт Громадської організації «Вектор прав людини». URL: <https://hrvector.org/pro-go-vektor-prav-lyudini>.

10. Меморандум про співпрацю між Радою суддів України та Громадською організацією «Вектор прав людини»: меморандум від 29.11.2016. Офіційний веб-портал Ради суддів України. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/memo-62c39f496c.pdf>.

11. Фундація DEJURE: Справедливий суд для всіх. Офіційний веб-сайт Фундації DEJURE. URL: <https://dejure.foundation>.

12. Про судоустрій і статус суддів: закон від 02.06.2016 №1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. №31. Ст.545.

13. Презентація громадської організації «Асоціація слідчих суддів України»: стаття від 30.01.2015. Офіційний веб-портал Київського районного суду м. Одеси. URL: <https://ki.od.court.gov.ua/sud1512/pres-centr/news/151847/>.

14. Статут Всеукраїнської громадської організації «Асоціація суддів України»: статут, Протокол від 02.08.2001 №1. Офіційний веб-сайт громадської організації «Асоціація суддів України». URL: <http://uajudges.org.ua/?p=123>.

15. Про медіа: закон від 13.12.2022 №2849-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. №47-50. Ст.124.

АНОТАЦІЯ

Констатовано, що громадські суб'єкти – це колективна, у вигляді громадських об'єднань або політичних партій, форма діяльності громадськості, спрямована на реалізацію та захист своїх прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, а також участь в управлінні державою та вирішенні питань місцевого значення. Підкреслено, що особливий правовий статус судової гілки влади та її повна автономність впливають на глибину взаємодії громадських суб'єктів із органами сфери правосуддя, особливо в питаннях забезпечення законності.

Відмічається, що незважаючи на абсолютну відокремленість судової гілки влади від законодавчої та виконавчої, незалежність від будь-якого впливу, чинне законодавство України допускає можливість участі декількох груп громадських суб'єктів у забезпеченні та, в окремих випадках, контролі законності під час здійснення правосуддя, які включають в себе: 1) громадські об'єднання (спілки та організації) – найчисленніша група? суб'єкти якої реалізують аналітичну і дослідницьку роботу щодо судових

органів; взаємодіють із іншими відомствами системи правосуддя з метою формування якісного суддівського корпусу, обміну інформацією тощо; розробляють рекомендації та пропозиції із удосконалення законодавства в сфері судової діяльності? тощо. Окремі з цих громадських суб'єктів створюються безпосередньо діючими суддями на базі судових установ, що полегшує виконання ними своїх функцій та зумовлює розробку значно ефективніших та цільових пропозицій; 2) громадська рада доброчесності – орган системи правосуддя, що складається із представників громадськості, який приймає безпосередню участь у формуванні суддівського корпусу, контролі кваліфікаційного рівня суддів та їх доброчесності; 3) створені громадськими об'єднаннями та іншими суб'єктами медіа – суб'єкти інформування населення про поточну діяльність органів правосуддя та допущені в ній прорахунки, зокрема порушення законності, з метою чинення суспільного резонансу та подальшої соціальної реакції.

Ключові слова: громадськість, громадські суб'єкти, громадянське суспільство, громадський контроль, законність, правосуддя.

Науково-практичний журнал

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

EUROPEAN PERSPECTIVES

№ 2, 2023

Головний редактор
Музичук Олександр Миколайович

Здано до набору 27.03.2023 р.
Підписано до друку 07.04.2023 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 19,53.
Тираж 1200. Зам. № 8056.

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7,
тел./факс 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76